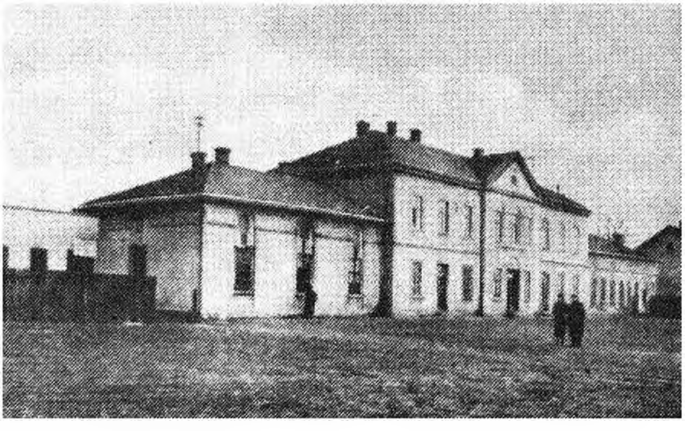
רווה רוסקה

פרקי יידיש מתורגמים לעברית

מתוך: ספר זכרון לקהילת ראווה רוסקה והסביבה

2020

הפרקים המתורגמים בספר זה נכתבו ביידיש ונדפסו בתוך:
ספר זכרון לקהילת ראווה רוסקה והסביבה
תל אביב: ארגון יוצאי ראווה רוסקה והסביבה בישראל, תשל"ג

פורמט דיגיטלי

תרגום ועריכה: אסתר וינשלבוים

בשער: תחנת הרכבת

ספר זכרון לקהילת
ראווה־רוסקה
והסביבה

יצא לאור ע"י ארגון יוצאי ראווה־רוסקה והסביבה בישראל
תל־אביב, תשל"ג

לזכרם

דברי המתרגמת

"ספר זכרון לקהילת ראווה רוסקה והסביבה" ראה אור ב-1973, לאחר חבלי לידה ממושכים, כעשרים שנים לדברי העוסקים בו. כמחציתו נכתבה ביידיש. שבעים ושמונה שנים מלאו לחורבן רווה רוסקה ולמתעניינים מוגש בזה תרגום לעברית של המאמרים ביידיש.

אני בת ליוצאי ווהלין – לוצק, קוריץ. נסיעותיי לאוקראינה הותירו בי חותם שהוליך אותי למסע מסוג אחר, מסע בספרי זיכרון.

ההתחלה הייתה ספר קוריץ, בתקווה למצוא בדל מידע על משפחת אבי, וההמשך – ספרי זיכרון נוספים, לסייע למי ששפת יידיש זרה להם, ולהחיות לעוד רגע של קריאה עולם שחרב.

הרי רשימת הקהילות: קוריץ, לודמיר, מלינוב-מרוויץ\טרוביץ, סארני\רוקיטנה, לודביפול, דומברוביצה, קרמניץ, לובומל, אוסטילה, רוז'ישץ', שומסק, קמין קושירסקי, אוליקה, וישניביץ, לוצק – ווהלין; לונינייץ-קוז'נהורודוק, פולסיה; צ'ורטקוב, גליציה המזרחית; פשיטיק, וויסלוויץ, וולומין – מזרח פולין.

תרומתי הצנועה לשימור זכר הנרצחים – בהם מרבית בני המשפחה של הוריי – בפוגרומים ובשואה הגדולה במאה ה-20.

ארגון יוצאי רווה רוסקה והסביבה בישראל, שנוסד ב-19 בדצמבר 1949 בכנס הראשון של יוצאי רווה רוסקה והסביבה, לא פעיל כבר כפי הנראה, ולא יכולתי לשתפו ולקבל ברכתו.

*

המאמרים המתורגמים נערכו בסדר הופעתם בספר הזיכרון, בציון שם פרק ועמודים. התצלומים בקובץ התרגום לקוחים מספר הזיכרון, אלא אם צוין אחרת, ושולבו לפי הקשרם.

ההערות בקובץ מובאות בדרך כלל בגוף התרגום.

הערות בסוגריים עגולים ( ) הן מן המקור, של הכותבים או של המערכת. הערות בסוגריים מרובעים [ ] הן שלי, ובהן הבהרות קצרות, תיקונים קלים וגם סימני שאלה וקריאה.

א' ו'

חשוון תשפ"א

ד"ר נחמן בלומנטל **רווה רוסקה והסביבה**

סקירה היסטורית

באנציקלופדיה הפולנית הכללית הראשונה, שהוציא לאור שמואל אורגלברנד בוורשה בשנים 1865-1870, מצויים בערך "רווה רוסקה" הנתונים הבאים: "עיירה במחוז בלז בעבר (תקופת עצמאות פולין) עתה גליציה, שוכנת על הנהר ראטה [Rata (Bug)] מרחק 25 ק"מ מז'ולקייב [Żółkiew, ז'וּלקְווה] אשר לנפתה היא שייכת. העיר נודעה בפגישה שקיים בה, ב-10 באוגוסט 1698, המלך אוגוסט השני, שהיה בו-זמנית מלך הסקסונים, עם הצאר פטר הראשון, ששב בעת ההיא לרוסיה מווינה. שלושה ימים בילו שני המלכים בסעודות ובתענוגות ואגב כך החליטו במשותף לצאת למלחמה נגד שוודיה".

בזמן החִנגאות הצטיין המלך הפולני (שהיה חזק מאוד וזכה לכינוי: מוצָני – בעל כוח) בהתזת ראשו של שור עצום בגודלו במכת חרב אחת. מרגע זה נודעה העיר בהיסטוריה.

חסרים מסמכים על התהוות העיר, אך היא קיימת כעיר משנת 1455; היא נוסדה בידי ולדיסלב, נסיך בלז [Belz]; לפי המשוער שם העיר בא מרווה מזובייצקה [Rawa Mazowiecka], שהשתייכה תחילה לנסיך ולדיסלב, וזִכרה (השם רווה) השתמר בתחום חדש, רוס, מכאן השם רווה רוסקה [Rawa Ruska].

העיר מוכרת גם מוועידה שנייה, שהתקיימה בינואר 1716. הפעם נידונה עשיית שלום בין שני הצדדים, תומכי המלך וצבאו (פולנים וסקסונים) ומתנגדיו שהתארגנו בקונפדרציה בטרנוגרוד [Tarnogrod] וביקשו להניס את הצבא הסקסוני. בוועידה נטלו חלק מצד המלך, פלדמרשל פלמינג וגאלף (שניהם סקסונים); מן הצד השני – שני מושלי מחוזות פולנים. בא גם, כנציג המלך, ההטמן הגדול אדם סיניאווסקי [Adam Seniavsky]. ב-18 בינואר נסתיים המשא ומתן בהסכם. הצבא הסקסוני נאלץ לסגת, קיבל צידה לדרך, לסקסוניה, ומס מסוים מכל בית.

מתקופת פולין העצמאית ראוי להזכיר את מפקד היהודים שנערך בשנים האחרונות לקיום המדינה. המפקד התקיים על מנת לקבוע את מס הגולגולת שהיה על כל יהודי בן שנה ומעלה לשלם מדי שנה בשנה לקופת המדינה. המפקד בוצע בשנת 1765-1764. רווה השתייכה אז למחוז בלז. בעיר ובכפרים סביבה נמצאו בעת ההיא 1,050 יהודים. אם נוסיף למספר זה את יונקי השדיים (בני פחות משנה), את מספר "המוכחשים", המונים יחד למעלה מ-20% לפי פרופסור מאהלר, התוצאה היא, שבסוף המאה ה-18, קודם שעברה רווה לידי אוסטרו-הונגריה (בשנת 1772) היו שם כ-1,300 יהודים. זו הידיעה הראשונה, הנכונה פחות או יותר, על מספר היהודים בעיר רווה שיש בידינו. במושגי הזמן ההוא, מספר גדול למדי.

מראה כללי של העיר

מעניינת התפלגות האוכלוסייה שמביא המילון הגאוגרפי הפולני לשנת 1880: פולנים – 3,624; רותנים – 742; גרמנים – 2,181; לאומים אחרים – 29; סך הכול – 6,576.

מאין צצו לפתע בעיר גרמנים כה רבים? התשובה היא, שבמילה גרמנים נכללו היהודים. האדמיניסטרציה הגרמנית-אוסטרית עשתה זאת במודע. בהוראות לקומיסרים של מפקד העם חל איסור לציין עברית או יידיש כשפת אם, וממילא נחשבו היהודים, לפי שפתם, גרמנים, בין אם נשאלו על כך או לא. זה הועיל לסדרי המונרכיה ולממשלה הגרמנית שלה.

אחרת נראית סטטיסטיקה – לפי אותו מקור – כשמביאים בחשבון את דתה של האוכלוסייה. לפי קריטריון זה היו ברווה רוסקה בשנת 1880: קתולים-רומים (מזוהים כבני הלאום הפולני) – 1,592; קתולים-יוונים (אוקראינים) – 1,087; איזראליטים (יהודים) – 3,905; סך הכול – 6,584.

המספר 3,905 אמור להיות מספר היהודים בעת ההיא, משום שכמעט כל היהודים – יש לקבל – חשו כיהודים דתיים. לא היו עדיין מתבוללים, חילונים או מומרים, ואם כן, היו אלה יחידים, לא יותר. אותנו בכל אופן מעניין הכלל.

מספר האיזראליטים – יהודים לפי אמונתם – גדול באופן ניכר, ב-1,724 אנשים, ממספר "הגרמנים" (דוברי גרמנית). יש להסביר זאת בכך שחלק מן היהודים ציינו פולנית כשפת דיבור, מתוך רצון טוב – חשו אי-נעימות כלפי האזרחים הפולנים להופיע כגרמנים – או באמת השתמשו בשפה הפולנית בבית (ודאי אחוז קטן למדי). הם העדיפו לציין פולנית על פני גרמנית! אלה מתבוללים בהכרה או מתפתים, או שהיה זה עניין של הפגנה פוליטית נגד האדמיניסטרציה האוסטרית ולמען עצמאות פולין.

הערה בדבר מספר התושבים בשנת 1880 (כך גם ביחס למספרים אחרים של מִפקדי עם, שמקורם בתקופה האוסטרית). במקור אחד – 6,468, ובמקור אחר – 6,584. ההבדל נובע מאופן החישוב: אם מחשיבים במספר תושבי העיר את "חצר" הפריץ, בעל העיר או הכפר, בעל אחוזה (כך כינו אותו אצלנו בגליציה) ונתיניו (בחווה). השטח כונה בשם הרשמי (הפולני) "החצר", ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה היה יחידה מנהלית נפרדת. בתקופת פולין העצמאית ביטלו זאת, החצר צורפה למועצה הכללית.

ניתן דעתנו עתה לכל הנפה, שהשתייכו אליה בתקופה האוסטרית העיירות הבאות: לוביצ'ה קרולווסקה [Lubycza Królewska], מָגֶרוב [Magerov\Mageriv], פוטליץ' [Potelych], הובנוב [אוהנוב Uhnów], ניימירוב [Niemirów]. נציין את מספר היהודים בשנת 1900 והאחוז שלהם ביחס לאוכלוסייה הכללית:

	אלג. צאל	דערפון יידן	% יידן
לוביטש	938	821	87.5
מאניעראוו	3158	1322	41.9
ניעמירוו	2966	1725	58.1
פאטיליטש	3261	335	10.3
אונווו	4487	2140	47.7

תרגום: מס' כללי, מתוכם יהודים, אחוז היהודים

אחוז היהודים הגדול ביותר היה בעיירה לוביץ, 87.5%. האחוז הקטן ביותר – בעיירה פוטליץ', 10.3%.

באותה שנה היו בנפה 67 כפרים, גרו בהם 3,606 יהודים, 17.1% מכל היהודים שגרו ב-1900 בנפת רווה רוסקה; 82.9% מן היהודים גרו בעיירות. כפרים בלי יהודים, כלל לא היו בעת ההיא.

לפי מפקדי העם שנערכו כל עשר שנים, תחילה באוסטרו-הונגריה ולאחר מכן (בשנים 1921, 1931) בפולין העצמאית, מתקבלים המספרים הבאים ביחס לרווה:

יאָרן :	אלגעמיינע צאָל איינוווינער :	דערפון יידן :	פּראָצענט יידן:
1880	1.468	3.878	59,9
1890	7.475	4.406	58,9
1900	8.927	5.098	57,1
1910	10.775	6.112	56,7
1921	8.970	5.048	56,3
1931	11.146	5.658	50,77
1939	—	7.120	—

תרגום: מס' תושבים כללי, מתוכם יהודים, אחוז היהודים

מן המספרים נראה כי לפני מלחמת העולם הראשונה (פרצה 1914) גדלה האוכלוסייה בעיר במשך שלושים שנים ב-4,307 נפשות, כלומר ב-60%. בו בזמן צמח גם היישוב היהודי ב-2,234 אנשים, כלומר ב-63.5%. אך ביחס לאוכלוסייה הלא-יהודית מספר היהודים בנסיגה מתמדת, 3.2% במשך שלושים שנים.

המפקד משנת 1921, מתאפיין במשבר, במקום גידול תקין טבעי של האוכלוסייה – התמעטות ב-1,805 נפשות, מתוכן 1,064, כ-58%, יהודים, 741 לא-יהודים. גרמה לכך מלחמת העולם. אנשים עזבו את העיר. חלק נפלו בחזיתות, חלק מתו כתוצאה ממגפות המלחמה, חלק היגרו למערב (וינה, צ'כיה, הונגריה); יהודים, במידה רבה יותר מאשר לא-יהודים.

במפקד העם השני, שהתקיים בפולין העצמאית בדצמבר 1931, ניכר גידול של 2,176 נפשות באוכלוסייה; מתוך זה 610 יהודים, 27% בלבד. יהודים עזבו את העיר (הגירה), הגידול הטבעי שלהם קטן, לעומת זאת נוספו בעיר לא-יהודים מן הפרובינציה. בהשוואה לחלק הלא-יהודי באוכלוסייה, פחת אפוא אחוז היהודים.

נעיף מבט בשינוי המצב לפי מפקד העם הראשון בפולין העצמאית בדצמבר 1921 בכל הנפה.

מספר התושבים בכל כפרי הנפה היה אז 106,607, מהם 13,161 יהודים, 12.3%, בשעה שבשנת 1910 היו 16,711 (14.5%) כלומר אחוז היהודים צנח משמעותית. זו תוצאת המלחמה.

האמת היא שאין להשוות את גבולות הנפה בשני פרקי הזמן, משום שהאדמיניסטרציה הפולנית ביצעה שינויים. סיפחה שטחים חדשים לנפת רווה, ומנגד קיצצה אחרים. הכוונה בדרך כלל הייתה לטשטש את הגבולות הקודמים בין פולין הקונגרסאית – שהשתייכה לפני המלחמה לרוסיה – ובין גליציה – שהשתייכה לאוסטרו-הונגריה. חלוקה זו, שהזכירה את נפילת פולין, חייבת הייתה להיעלם.

כך סופחה לנפת רווה העיירה בלז'ץ [Bełżec], שהשתייכה קודם לכן לפולין הקונגרסאית, והתפרסמה לימים, במלחמת העולם השנייה, כמחנה המוות הראשון בגנרלגוברנמן. לפי מפקד זה, מספר הקהילות הכפריות בנפה היה 68, בשלושה כפרים קטנים לא היה שום יהודי, ובשמונה מהם – מעל למאה יהודים בכל יישוב.

כעבור עשר שנים, ב-1931, היו בנפה שלוש ערים: רווה רוסקה ובה 11,946 תושבים, ניימירוב ובה 3,016 תושבים, אוהנוב ובה 4,212 תושבים. שאר העיירות התדרדרו בעת ההיא למעמד מועצות כפריות, כלומר בנו מועצה יחד עם כפרי הסביבה. בדרך זו היו בנפה שלוש

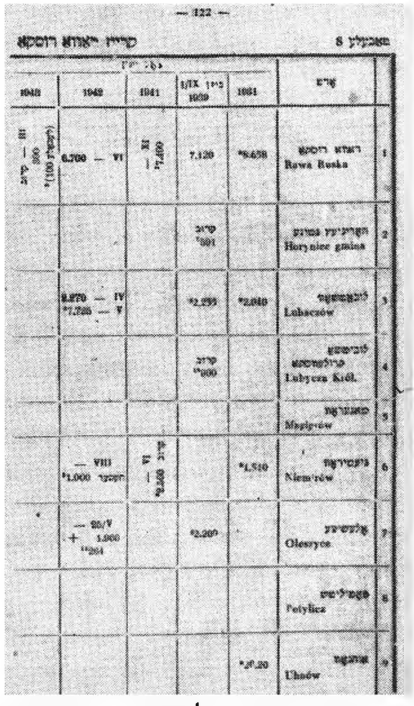
ערים ושלוש-עשרה מועצות כפריות, שאוכלוסייתן מנתה 122,100 תושבים, גידול של 13% בהשוואה לשנת 1921, הזהה כמעט לגידול הטבעי הממוצע של האוכלוסייה בעת ההיא.

מספר היהודים בעת ההיא (1931), בנפה כולה, לפי אמונה – דת משה – 13,381; לפי שפת אם – יידיש-עברית – 10,991. בהשוואה למספר היהודים ב-1921 גדל היישוב היהודי ב-200 נפשות בלבד, שהם 2%. יוצא אפוא שהמספר אינו מכסה אפילו גידול טבעי, שאמור היה להיות כ-10% בתקופה של עשר שנים. במילים אחרות, יש כאן בעיקר עניין של הגירת יהודים מן הנפה. היו שעקרו לערים אחרות (גדולות יותר) בפולין עצמה, היו שעזבו את פולין והיגרו לאמריקה, לארץ ישראל או למקומות אחרים. השפיע גם גידול טבעי מופחת, אצל יהודים דווקא.

עלינו להתעכב גם על ההבדל במפקד 1931 בין מספר היהודים לפי אמונתם ומספרם לפי שפת אם, הפרש המסתכם ב-2,390 אנשים, כ-18% מן היהודים. האומנם היה לנו בעיר מספר כה גדול של מושקֵס, כפי שכינו אותם אצלנו, או שְמֶנְדְריקים, כפי שכינו אותם בוורשה, שהתביישו ביהדותם? ברור למדי שהיו בעיר יהודים שמסיבות אלה ואחרות (משרה ממשלתית, תלות בנותן הלחם הפולני, חלק מן האינטליגנציה המקצועית) הציגו עצמם כפולנים המדברים בביתם פולנית, אך אלה היו יחידים. לבטח הייתה זו גם תוצאת הטקטיקה ה"טובה" של קומיסר המִפקד, שרשם בעצמו, במו ידיו, יהודי בתור פולני (לפי שפה) מבלי לשאול אותו כלל. טור "לאומיות" לא היה בין שאלות המפקד. האדמיניסטרציה הפולנית הייתה מעוניינת שיהיו פולנים רבים ככל האפשר בנפה, בה הייתה מרבית האוכלוסייה אוקראינית. יהודים תמימים, שכפי הנראה כלל לא ידעו קרוא וכתוב פולנית, נחשבו אפוא פולנים, את דתם לא ניתן לזייף. היהודים הקפידו על יהדותם. אך שפה? לכך לא שמו לב.

אגב, על השימוש לרעה שנעשה בעת המפקד הגיבה דעת הקהל היהודית רק לאחר מעשה. העיתונות שלנו כתבה על כך. הצירים היהודים בסיים הגישו שאילתות. זה הועיל כמו כוסות רוח למת. מִפקד עם חדש לא בוצע בשל כך, והטעות לא תוקנה רשמית. היהודים עצמם מעולם לא ערכו מפקד יהודים משלהם, ואיננו יודעים את האמת.

נתעכב עוד על מספר היהודים ביום פרוץ המלחמה, 17,120 [!? בטבלה שלהלן: 7,120], אין מקורו במפקד עם, אלא בחישובים בלבד, לפי מסמכי הנהלת ג'וינט ורשה. הוא נראה מופרז במקצת גם אם נקבל כי מספר גדול של יהודים עקר, עקב הגידול באנטישמיות, מן הפרובינציה (הכפר) אל המרכז, רווה, בה היו: קהילה יהודית, סטרוסטה, משטרה. כיום לא ניתן לתקן מספר זה. אין מסמכים, אין עדים מן העת ההיא – אנשים מן הקהילה היהודית שהיו יכולים לתקן טעות, אנו מותירים אפוא מספר זה משום שאין לנו אחר, נכון יותר.

ברור לנו גם כי במספר זה מנה ג'וינט את היהודים מן הסביבה הקרובה (כפרים), שלא היה להם נציג ג'וינט משלהם והיו תלויים בפרט זה במרכז – רווה.

עוד עובדה חשובה. כידוע, ב-17 בספטמבר 1939 חצה הצבא האדום את הגבול הפולני-סובייטי – גבול שנקבע בהסכם השלום שנחתם בין פולין לרוסיה הסובייטית, ריגה 1921 – חרף העובדה שבין פולין לברית המועצות שררו עד פרוץ המלחמה, יחסים דיפלומטיים תקינים, הן פולין והן ברית המועצות היו חברות בחבר הלאומים. הסובייטים טענו שהם יוצאים להצלת "האחים" האוקראינים והבלרוסים (זה לא היה נכון, איש לא איים על עמים אלה).

כיום אנו יודעים שהדבר קרה בזכות ההסכם, החשאי בעת ההיא, שנחתם בין משטרו של היטלר ומשטרו של סטלין. ב-23 באוגוסט 1939, כלומר שבוע לפני פרוץ המלחמה, חלקו ביניהם את שטחה של פולין.

לא לשווא מכנים הפולנים הסכם זה "חלוקת פולין הרביעית". במסמך הנתעב הזה מככבות חתימותיהם של מולוטוב מצד אחד ושל ריבנטרופ מן הצד השני.

לפי חלוקה זה נחתכה גם הנפה שלנו לשניים. חלק הארי סופח לברית המועצות, חלק קטן נכבש בידי הגרמנים. לשטחים הכבושים הוענק שם נאה: "תחום אינטרסים" של גרמניה ושל ברית המועצות. הרוסים כבשו "ללא קרב" שטח של 1,144 קמ"ר עם אוכלוסייה של כמעט 100,000 אנשים. נכללו בהם שלוש הערים שנמנו לעיל (היחידות בנפה).

הגרמנים קיבלו 286 קמ"ר בלבד, עם אוכלוסייה של 22,400 נפשות. בשטח זה הייתה בלזץ, על הגבול בין שתי המדינות. שם הקימו הגרמנים עד מהרה "מחנה עבודה", מתוך כוונה יחידה, להשמיד את היהודים שהובאו אליו.

גבול זה החזיק מעמד עד פרוץ המלחמה הגרמנית-סובייטית, ב-21 ביוני 1941. הצבא הגרמני נע במהירות קדימה, ובימים הראשונים למלחמה כבש את כל נפת רווה רוסקה, אשר הפכה שוב עיר נפה במחוז למברג [לבוב] החדש. כך זה נמשך עד אמצע 1944, כשהצבא האדום כבש את השטחים, בהם הוא מחזיק עד היום [מועד כתיבת הדברים]. בנפה החדשה אין יהודים, לעומת זאת מצויים שם, לפי האנציקלופדיה הסובייטית, שני בתי הספר התיכוניים אחד שפת ההוראה בו אוקראינית והשני – רוסית. כידוע לא היו רוסים ברווה רוסקה לפני המלחמה. רווה שוכנת רשמית ברפובליקה האוקראינית הסובייטית "העצמאית" ו"החופשית", שהיא חלק מברית המועצות.

עובדה פעוטה זו מציגה מבלי משים את מגמת המשטר השולט לרוסיפיקציה, בכינוי הרשמי סובייטיזציה, של כל העמים, שברית המועצות העניקה להם "חירות לאומית סוציאלית".

מתוך הפרק: לתולדות היהודים ברווה רוסקה, ע' 11 – 15.

ייחל [יחיאל] מייזלס **על החיים ברווה**

מצב כלכלי

לאחר קריסת המונרכיה האוסטרו-הונגרית, סוף 1918, לאחר שנסתיימה המלחמה בין פולין לאוקראינה בגליציה המזרחית בניצחון פולין, לאחר חתימת הסכם שלום בין פולין לרוסיה ב-1921 – לאחר כל התקופות הסוערות האלה, שלא נתנו מרגוע ליהודים באזור שלנו – היהודים, אף שלא היו צד במלחמות אלה, היו צד בסבל ובצרות, בחיותם מושא לשוד, ביזה ופוגרומים של הצבאות הלוחמים.

אך מיד לאחר מכן הפכה רווה כמעט מרכז, צומת בעל משמעות כלכלית רבה למסחרה של העיר. משהושב הקשר עם העולם שסביב על כנו, רכבות ראשונות החלו לנוע בין רווה ולמברג, סוקול וירוסלב; גודֶלֶה אֶדל החל שוב לנסוע בעגלותיו השכורות אל למברג – שוב החלה העיירה לרחוש ככוורת דבורים. יהודים נעו וסחרו בכל ועם כולם. סחרו במוצרי אדמה ויער, בבהמות ועופות, בעורות ובטקסטיל ובעוד מאות פריטים אחרים שהובילו מעיר אחת לשנייה.

סחר*

רווה לא הייתה עיר תעשייה, והסחר היה אפוא מאז ומתמיד מקור פרנסה ראשי ליהודים.

האוכלוסייה האיכרית שסביב, הביאה מדי יום שני, יום היריד – מצפון בדרך לוביץ', ממזרח דרך רחוב היץ', ממערב בדרך פוטליץ', מדרום בדרך קמיונקה ומגֶרוב – בעגלותיה, שסולמות משני צדדיהן, כל מה שייצרו וחסכו למכירה. האיכרים התייצבו עם עגלותיהם לא רק בכיכר השוק ובטרגוביצה (שוק הבהמות בזאמד [שטח חולי]), אלא בכל רחובות העיר וסמטאותיה. חנוונים יהודים מכל [נפת?] רווה התכנסו אף הם, בשנים הבאות, ברווה – נוסעי ירידים מכל עיירות הסביבה, ואף מלמברג – למכור לאיכרים את סחורותיהם המוצעות; זה הגביר את ההמולה בעיר ונטל מבני העיר את פדיון.

המוצרים שהאיכרים הביאו העירה נרכשו בידי יהודים, שהוריהם לפניהם עוד עסקו בזה, וגם ילדיהם. תבואה קנו המשפחות רדליך – ליד בית המשפט, גרוייר – על דרך לוביץ', האן – על דרך מגרוב. ביצים

– המשפחות לנגר, ראטהויז, אלעזר שטרן. סוסים ופרות – המשפחות פליישר, למל, הנדל, שטיינבך. עורות – מרדכי שְמַצְנר, נח גוטסמן. שער חזיר – שמואל הוך ואחרן אלבוים. אלה היו הסוחרים הגדולים בעיר; פרט להם היו עשרות קניינים בכל ענף, שקנו ישירות מן האיכרים. חלק מזה מכרו מיד לאוכלוסייה הנוצרית והיהודית בעיר, את השאר סיפקו לסוחרים הגדולים, שמדי שבוע שלחו משלוחים לוורשה, דנציג ואפילו לגרמניה ולצרפת.

יהודי רווה לא רק קנו מוצרים מן האוקראינים בסביבה ומן הגרמנים השָוובים של דְזֶ'וִוינְצ'ה [Dziewięcierz], הם גם מכרו להם חפצים שהאוכלוסייה הכפרית נזקקה להם. המסחר בין האוכלוסייה העירונית לאוכלוסיית הסביבה התנהל במשך השבוע כולו, אך את עיקר פרנסתו שאב הסוחר מיריד יום שני בעיר.

לאחר מכן החלו זמנים קשים לסוחרים ברווה, כמו בכל הערים והעיירות האחרות בפולין, זמנים שנעשו קשים יותר משנה לשנה ואשר תוך שנים אחדות הפכו את סוחרי רווה לענפי עץ יבש אשר שורשיו נקצצו.

על כס משרד האוצר בוורשה עלה גרבסקי הידוע לשמצה [דצמבר 1923], שמדי יום הטיל על היהודים מסים חדשים. החלו להציע במכירה פומבית כסתות וכרים של יהודים; פקידי ההוצאה לפועל של גרבסקי הפכו סיוט בעיני היהודים ברווה (כמו בערים יהודיות אחרות); שטרות [שלא נפרעו] החלו לזרום אל הנוטריון לצורך הֶעָדה. נוסף לכך החל המאבק העיקש של חרם על הסחר היהודי בעיר. שני קואופרטיבים מסחריים – סְפוּלְקה רולניצ'ה [חברה שיתופית חקלאית] הפולני וטוֹרְהוּבְלה [מסחר] האוקראיני – החלו להתחרות בחריפות בסחר היהודי בסיסמא: סְוויי דו סְוויגו [אנחנו אל שלנו], והמסחר היהודי החל להתכווץ כפרי יבש שעסיסו התנדף. תוך שנים אחדות פשטו סוחרים יהודים נכבדים רבים את הרגל ומשפחות רבות נהרסו. כשירש משטר הסנציה [Sanacja גוש פוליטי שדגל בהבראה מדינית-כלכלית] את המשטר האנ-דקי, ויהודים בפולין האמינו שמצבם ישתפר אולי בשל כך, התברר היפוכו של דבר – המשטר החדש, בהשפעת האירועים הפוליטיים בגרמניה השכנה, החריף, עוד יותר מקודמו, את תכסיסי החיסול כלפי היישוב היהודי בפולין, רווה בכללו.

הסוחרים בעיר, פרט לספורים, לא היו גבירים גדולים, ובמידה רבה הגבילה אותם חלוקת הרישיונות, היגרו אפוא במרוצת השנים לחלקי תבל כולה.

פרוונות וסחר במעילי פרווה*

נאמר: "רווח והצלה יעמוד ליהודים ממקום אחר", הפרוונות הכניסה לפתע התעוררות גדולה בעיר, פרנסות רבות, ומקום של כבוד בחיי הכלכלה של רווה. תופרים קטנים של כובעים ואדרות איכרים, בעלי מלאכה אלה, עסקו עד אז בתפירה לאוכלוסיית הגויים בסביבה, ולעתים גם אדרת עירונית לצעיר מבני הגבירים. בעת החיא, ואינני יודע של מי היו הפטנט או ההמצאה, התפתחה בערים השכנות, כמו גם ברווה, תפירת מוצרי פרווה משיירים ומפיסות של מעילי פרווה פרסיאניים. תפירת משטחים שלמים, מפיסות קטנות, לצווארונים ומעילים, יבוא הפיסות מחו"ל ויצוא המעילים לחו"ל, כל זה חולל מהפכה כלכלית שלמה בעיר.

תחילה החלו ללמוד תפירה של פיסות הפרווה ביד, לאחר מכן הובאו מכונות תפירה, לא היה בית בו לא היו מכונת תפירה אחת או יותר. כל זה יצר בעיר תעשיית בית גדולה ומפותחת היטב, בהיקף מסחרי, שפרנסה בצדה. ואכן עד מהרה התחוור כי המקצוע החדש הוא ממש מכרה זהב וכל העיר התלהבה ממנו. חלק הפכו גבירים, חלק שאבו פרנסה נאה, ואגב כך התפרנסו יפה יהודים רבים בסביבה. הייתה פרנסה נאה עד 1924. אך גם הפרוונות לא הייתה מובטחת מפני זמנים קשים, גם כאן פרצו מעת לעת משברים, פועל יוצא ממשברים במערב אירופה. במקרה כזה סבלה כל העיירה קשות, כי לא היה כמעט בית שלא היה קשור בפרוונות. במקרה כזה נעצרו כמעט כל המסחר והמלאכה בעיר, והאבטלה בקרב הכובענים-פרוונים נמשכה חודש ועוד חודש. זה השפיע על חלק גדול מן הנוער להתחיל להרהר בהגירה מפולין; חוץ מן העלייה לארץ ישראל. ושוב ארזו כמה עשרות בחורים ונערות את צרורותיהם והחלו להגר.

הבנק הקואופרטיבי ואיגוד הסוחרים*

בעת החיא נוסדו ברווה שני מוסדות, השפעתם הורגשה לימים עד מאוד בחיים היהודיים הכלכליים ברווה. איגוד הסוחרים, שסייע להם

במאבקם הקשה הבלתי אפשרי במכונת המסים הבלתי צודקת; המוסד השני, הבנק הקואופרטיבי למען המסחר הזעיר, שסייע כלכלית לסוחרים ולבעלי מלאכה יהודים רבים במאבק הקיום הקשה שלהם.

בעת ובעונה אחת עם המשבר הכלכלי במסחר, קרה אותו הדבר גם לבעלי המלאכה. גם אותם רושש והרס, מדי יום יותר ויותר, לחץ המסים ודרישות ממשלתיות מרושעות אחרות, כמו גם מכירת מוצרי תעשייה מוכנים. שניהם, הן המסחר והן המלאכה, חדלו לפרנס בכבוד את האוכלוסייה בעיר.

כך הביאו המשברים – שהיו להם השפעות גומלין בין ענף אחד לשני, תנועות החרם של הפולנים והאוקראינים מצד אחד ומכבש המסים של גרבסקי ותומכיו מן הסנציה מצד שני – את היישוב היהודי ברווה לא אחת אל סף הייאוש.

שני אנשים מוכשרים מאוד ודינמיים, היו הרוח החיה בשני המוסדות הנזכרים: לייזר ברגר, בחור אינטליגנטי וספוג ידע, מנהל חשבונות במקצועו, היה מזכיר איגוד הסחר; השני, אברהמצ'ה אֶדל, עסקן מן הציונים הכלליים, מזכיר הבנק. אך כפי שכבר צוין יכלו שני המוסדות רק להאריך במקצת את תהליך השקיעה, שאליו דנה הפוליטיקה הרשמית בפולין את הסחר היהודי בפולין בכלל וברווה בפרט.

מקצועות חופשיים

המצב החומרי של העוסקים במקצועות חופשיים היה שונה; אף שהיו תלויים במידה מסוימת במצב הכלכלי הכללי בעיר, היה מצבם טוב ואמידותם ניכרה בעיר. אנשים נאלצו ללכת לרופא כדי לשמור על הבריאות; כך גם אל עורך דין כדי לשמור על השם. בנוסף, היו להם גם לקוחות גויים מן העיר ומן הסביבה. אחוז קטן באוכלוסייה – פקידים ממשלתיים, עירוניים ופרטיים, ולהבדיל כל כלי הקודש – חיו משכר חודשי, כך שגם כל אחד מהם היה לבנה בבניין הכלכלי של העיר רווה.

מאבק בין ישן לחדש

מאז ומתמיד קיים מאבק עיקש על ההגמוניה בין הדור הישן לחדש. הדור הישן אף פעם לא מוכן להודות כי הוא מיושן וכי באה העת לפנות מקום לדור הצעיר על דעותיו, רעיונותיו ואורח חייו החדשים.

זה, בזעיר אנפין, היה המקרה בסוף מלחמת העולם הראשונה לאחר התמוטטות המונרכיה האוסטרו-הונגרית והתהוות מדינת פולין.

בעירנו שלטו חסידי גור שנים רבות שלטון בלתי מוגבל בחיים החברתיים של האוכלוסייה היהודית. הם, החסידים, הזדעזעו לפתע מן העובדה שבאופק העיירה עלה כוח חברתי חדש בדמות התנועה הציונית הפעילה, שתוך שנים ספורות הפכה את העיירה החסידית, על אורח חייה הישן, לעיר מודרנית, חילונית תרבותית.

הופעתו של ד"ר יוסף מַנדל בעיר מהווה התחלה מזהירה של ההתפתחות החברתית בעיר. אף שכבר הייתה בעיר קבוצת משכילים שעסקו בציונות ובפוליטיקה עירונית, חסר להם האיש שיוביל ויעלה אותם על דרך המלך. הופעת ד"ר מנדל הייתה לברכה לכל העיר. בטבעו הדינמי החל מיד להבקיע את חומות הקהילה, שהנהגתה הייתה בידי חסידי בלז ובראש, זה שנים רבות, ר' ישראל-מיכל פדר, ר' נח-גוטליב. לא בנקל עלה בידו לקיים את אחת ממצוות הציונות בעת ההיא: כיבוש הקהילות, כי חוק הבחירות לקהילות היה בנוי לפי השיטה הישנה הלא-דמוקרטית. אך לבסוף עלה הדבר בידו. השנים בהן שימש ראש קהילה הוכיחו את צדקת מאבקו המסור והעיקש.

התנועה הציונית – ד"ר מנדל

הקבוצה הציונית הקטנה שהייתה בעיר עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, לא הפגינה בראשית שנות ה-20 [של המאה ה-20] פעילות גדולה. היא דרכה במקום אחד. עד לשנים 1922-1923 אין שום תופעה גדולה הראויה לציון; הצגת תאטרון, אספה חגיגית לזכר הרצל ביום כ' בתמוז, ותו לא. שינוי במצב התחולל בעת חגיגות ייסוד האוניברסיטה העברית בירושלים. האספה החגיגית בעיר לכבוד האוניברסיטה הייתה למפגן ציוני גדול. רוח ציונית חמה החלה להלום בלבבות שאך אתמול לא נתנו כלל את דעתם למצב עמם. החלו בהתכנסויות באגודת "התקווה", בקורסים לעברית, וכך, צעד אחר צעד, חרגה התנועה בעיר מתחומה המצומצם.

יש לזקוף את העובדה שתהליך התחייה אצלנו היה כה אטי לחובת האינטליגנציה האקדמית בעיר בעת ההיא. האינטליגנציה היהודית שמרה במשך דורות על ריחוק מחיי העם היהודי בעיר. ד"ר רוזֶה, ד"ר

סגל וגם ד"ר בקר האהוד מאוד, טמנו, כמו בת יענה, את ראשיהם בחול האריסטוקרטיה הפולנית; הם סברו שאם יפגינו בפני הפריצים התעלמות מאחיהם בדם, יוענק להם כרטיס חופשי לחברתם. במרוצת הזמן הגיעו דברים לכך שהאינטליגנציה היהודית בחלקה הביטה בבוז גלוי בחיים היהודיים בעיר. כך הייתה העיר לאורך שנים ללא הנהגה ממשית, ומשום כך יכלו החסידים לשלוט בעיר בקלות כה רבה במשך דורות. המצב השתנה עם הזמן ברגע שהופיעו בעיר ד"ר שְׁפאץ, ד"ר הֶרְשְׁדְרְפֶר, ד"ר פופייל ובראשם ד"ר מנדל.

עם קבלת ההנהגה של התנועה הציונית בעיר, היה ד"ר מנדל לדמות המרכזית בעיר. רוחו הדינמית וכישרון הנאום, עשו אותו לחביבן של כל שכבות האוכלוסייה. הופעותיו בהזדמנויות שונות – בחירות לקהילה או לסיים, מופעים חברתיים או פילנתרופיים – משכו המונים, שבלעו בהנאה את נאומיו השנונים. כל הופעה שלו הותירה להט בעצמות ואש במוח. יהודים החלו לחשוב.

ד"ר יוסף מאנדל חריד, ראש הקהילה האחרון

עשייתו התרבותית, הצגות התאטרון שלו, הופעתו האמנותית המשובחת בתפקיד הרבי במחזה "הדיבוק" מאת אנ-סקי זעזעו וניערו את חיי עיירתנו, שהחלה לשפשף עיניים כמו לאחר מאה שנות שינה.

אך הישגו המיוחד הוא, שעלה בידו למשוך למעגל הפעילות הלאומית אלמנטים ושכבות שהיו רחוקים עד אז מחיי התרבות היהודית. הופעותיהם של ד"ר הרשדרפר בתפקיד חנן ב"הדיבוק", של [לונָקה] בריינדלר בתפקיד לאהלה – פרט להיבט האמנותי – השפיעו גם פסיכולוגית באופן חיובי עצום בהיבט האישי, לפתע ראו אנשים יהודים כי החומה שהפרידה את האינטליגנציה היהודית מן העיירה נעלמה בין לילה.

הנוער

ואז בא תור הנוער להופיע בזירת החיים החברתיים בעיר. הקשר אשר זה מקרוב נקשר עם יהדות פולין הקונגרסאית, ליטא ואזורי הסְפר, מרכזי תרבות יהודית גדולים, השפיע כמחמצת טובה שתססה עד

קצות העצבים. דור שטרם השתחרר מבית המדרש, והשתוקק לידע, בלע עיתונים וכתבי עת מלמברג, ורשה, וילנה. הנוער התקבץ סביב לארגוני הנוער: השומר, החלוץ, גורדוניה, אחווה, עקיבא.

ארגון הנוער הראשון "השומר", 1921 (קבוצת חבצלת). יושבים משמאל: חוה שכטר, לאה רומלט, זלמן בן, זיסה זילבר, לוניה אנגלמייר. שורה שניה: דבורה דאקס, תמר בהנשטיין, פרל בוש, צילה טויבר, שבע צימרמן, חנה ליכטר, הודל כץ, גיטל צימרמן

הנוער החל לדבר ולהתווכח על חלוציות, הגשמה ועלייה. מסגרות של סתם ציונות, שמשמען היה לחלום על עלייה, אך להישאר בפולין – נשברו. בשנים 1924-1925 יצאה קבוצה בהנהגת אריה שטרן, אלעזר ריינרט, לייזר ברגר, גימפל יוסט מאגודת "התקווה" וייסדה את "התאחדות" שהייתה עד מהרה למרכז הגדול ביותר לתרבות ולחלוציות בעיר.

המאבק עם הציונים הכלליים היה לעתים מר. הם ניסו, בכל האמצעים, לא להוציא מידיהם את ההשפעה על הרחוב היהודי. אך האנטישמיות ברחוב הפולני והאוקראיני, שהתפתחה מיום ליום יותר, פקחה את עיני הנוער והוכיחה לו בבירור, שלא יוכל לבנות את עתידו בפולין, כך צמחה "התאחדות" וריכזה בקרבה יותר ויותר בני נוער.

קורסי ערב בעברית וביידיש, שיחות והרצאות מפי טובי המרצים בגליציה ובפולין, ערבי שיח בלילות שבת, הצגות תאטרון ברמה תרבותית ואמנותית גבוהה מאוד אפיינו את התנועה החדשה

"התאחדות". לא חלף זמן רב ושמה נודע בכל הסביבה, אנשים צעירים באו ללמוד ממנה לארגן את הנוער המקומי שלהם.

בשנים ההן ייסדה קבוצת צעירים אחרת, בהנהגת אברהמצ'ה ליברמן, אליהו צימרמן ואחרים, את ארגון הנוער "גורדוניה". כבר בשנים הראשונות לפעילותה הצליחה לרכז סביבה חלק גדול מן הנוער בעיר ולהפנותו לדרך ההגשמה העצמית. עכשיו החליטה "התאחדות", לפי הנחייה מן המרכז בלמברג, לפרוש את האפוטרופסות המבורכת שלה על ארגון הנוער, שסבל עד אז ממחסור במנהיגים ובמורים מנוסים.

קבוצת דרור ב„גורדוניה" עם ראש קבוצה צבי זיבצענער.

"גורדוניה" הייתה לחיל החלוץ של "החלוץ" ושל "התאחדות" ומיטב הכוחות בתחום החינוך וההוראה הועמדו לרשותה. עד מהרה צמחה "גורדוניה" כפנינה של הנוער בעיר. שיחות על אמנות ופוליטיקה בהנחיית גימפל יוסט, צבי זיבצינר, לייזר ברגר; קורסים בהנהלת אל[י]עזר ריינרט ונתן אדל; טיולים בשבתות ליערות הסמוכים החדירו בנוער את הלהט והדחף לחיי חופש, ושאיפה לפינה משלהם בעולם האנטישמי. משמעות ההכשרה לנוער הייתה – שלב ראשון בחיים חדשים בבית לאומי משלו. יום בו עלה חבר "גורדוניה" היה ליום חג לעיר כולה. רווה כולה, זקן ונער, נמצאה בבית הנתיבות ורקדה הורה. בפינות הלב הנסתרות התלקח זיק של קנאה, למה אין אני במקומו של פלוני.

קבוצה של גורדוניה ברווה רוסקה. משמאל, יושבים: פייגה שצקר, שיינדל שטרויס, שמרל פרייהייטר, פריידה שטרויס, ציפורה בוימוול בילדותה. עומדים: צביה בירנבוים, שבע זוירברון, פשה סמבול, רגינה גרוייר, חוה שטרויס, גולדה אקסלר, ציפורה ויינרב-לינדר, טובה בודנשטיין

אם אנחנו מציינים כיום קיומו של יישוב ניכר של יוצאי עירנו בישראל, אם בפגישות יזכור שלנו יש מבקרים רבים, יש להודות על כך במידה רבה לתנועה ההיא של אנשים צעירים "גורדוניה", אשר שימשה מורה דרך גם לתנועות נוער אחרות בעיר. דרך של עלייה והגשמה.

"אחווה", תנועת הנוער של הציונים הכלליים הוקמה כמשקל נגד ל"התאחדות" ול"גורדוניה". בתחילה נשאה אופי של מועדון יותר מאשר של תנועה חלוצית. רק בשנים הבאות, כשמצב הנוער היהודי בפולין נעשה יותר ויותר רעוע וחסר בסיס, ובהשפעת הפעילות החלוצית המבורכת של "גורדוניה" ואולי גם כמשקל נגד לה – היא החלה לעסוק גם בהכשרה ובעלייה. קבוצה שלה גם עלתה לימים. קבוצה אחרת התנתקה אף היא מן הציונים הכלליים – הרוויזיוניסטים בהנהגת משה-יעקב שטיינפלד ויוסף שֶנסל. אך משמעותה בעיר נותרה מוגבלת, במיוחד בתחום התרבות והחינוך.

המזרחי ואגודה

שתי קבוצות אחרות הפגינו פעילות ערנית בעיר, בעיקר בקרב חוגים דתיים. מצד אחד "המזרחי" בהנהגת תלמיד חכם ומשכיל, אברהמצ'ה

הוֹפְנְבְּראטל, האחים פישלר ואחרים; מצד שני "אגודת ישראל" בהנהגת ר' אורי צוקר, ר' נח ברגר, ר' גצל רובין. מתוך דאגה, בעיקר לחינוך הדתי של הדור הצעיר, ייסדו את בתי הספר "בית יעקב" ואת תנועת "בנות", שהתפתחו למוסדות נכבדים מאוד בעיר, ומילאו בדרך זו את החלל הריק שהיה קיים תמיד בחוגים הדתיים באשר לחינוך בנות. הזרע שזרעו נשא במרוצת הזמן פרי מסוים בצורת עלייה, אך במידה מצומצמת מאוד למרבה הצער, כתוצאה מן האוריינטציה שלהם שתאמה יותר את הגלות מאשר את ארץ ישראל.

צללים

כל האמור לעיל מאיר את זיכרונותינו עד עצם היום הזה באור בהיר וחמים. אנחנו נזכרים בשמחה בנעורינו, שחיינו אותם בסער ובלהט. במיוחד בזמננו, כשאנשים צעירים חולמים על מותרות ונוחות בלבד.

אך עלינו להזכיר גם תנועות של צל שהיו קיימות בעירנו, כבכל הערים והעיירות בפולין, וגייסו לשורותיהן מספר ניכר מן הנוער היהודי.

שתי תנועות הופיעו בעיר בשנות ה-20 [של המאה ה-20]. התנועה הקומוניסטית היהודית שהתקבצה סביב לספריית ההשאלה "מועדון הקריאה" ובונד. השפעתן על החיים היהודיים בעיר באה אל קצה רק בשנים הבאות, כשהתברר לפתע כי שתי המפלגות, אף שהיו אויבות בנפש, השפיעו כסם מבלבל, בכך שהרדימו חוג מסוים של אנשים שמוצאם מדלת העם בעיר. בונד באידיאולוגיה של מאבק למען זכות עבודה בגלות, בשעה שהחבל האנטישמי הלך הלוך והתהדק על צוואר האוכלוסייה היהודית; והקומוניסטים, מוכי סנוורים מן השמש האדומה ממוסקבה ומן הסיסמא: דת היא אופיום – הרדימו בעצמם את הנוהים אחריהם, בשעה שצריך היה להיות ערני מאוד כדי לראות מראש את הסכנות הקרבות. אך שתיהן היו שונאות מושבעות של הציונות ולעגו לה כאוטופיה.

בשנים הבאות נזדמן לי לשוחח עם בני עיר אחדים – תומכים קיצונים של שתי "העבודות הזרות" בעת ההיא – לאחר שהתפכחו מאשליותיהם, הם הצטערו מאוד שמנהיגי התנועות האלה לא ביקרו בגן-עדן-רוסיה, כי אז היו נרפאים במהירות מן המחלה האדומה,

וצעירים רבים היו ניצלים, משתחררים מאידיאולוגיה מוליכת שולל שתוצאתה הייתה כה טרגית.

תנועות שמאל

בשנות ה-20 המוקדמות [של המאה ה-20] ידעו מעטים על סניף בונד בעיר. קשה לקבוע מי הביא את זרע בונד וזרע אותו בעיר. ייתכן שבא עם ליאון ובר, שהביאו משביו ברוסיה; או הביא אותו אייכלר הצעיר המוכשר, שסיים לא מכבר את לימודיו בגימנסיה ברווה עם אותות הצטיינות, והחל לעסוק בפוליטיקה ובבעיות חברתיות.

במספרה הקטנה של ובר בבית רדלר, מול בית המרקחת, נהגו להתקבץ בחורים אחדים, לקרוא במשותף את "פאלקס צייטונג" של בונד ולאחר מכן לדון בו. מנהיג הקבוצה היה המובטל הנצחי, החייט שיע זאץ. לימים, כשבונד התפתח במידה מסוימת, הופיע כמנהיג חייט הנשים גרויסאויג. בונד קיבץ סביבו את מי שנהגו ריחוק או התרחקו מן התנועה הציונית בעיר.

על מנת שיוכלו לשכור מקום לפעילותם, ככל התנועות הציוניות, החלה הקבוצה להציג תאטרון. בלהקה של בונד נטלו חלק הזמר טיצ'ה גֶלֶס [איצ'ה גליס], שהיה לו כישרון לאופרטות; פאנד, בת של אבאלה שניידר [שם משפחה או ציון מקצועו, חייט], שהייתה גיבורה ראשית. זה העניק להם אפשרויות כספיות, והם שכרו מקום אצל פריידה של קֶרֶסל שם פיתחו את העשייה הפוליטית והתרבותית שלהם, אך השפעתם בעיר הייתה תמיד מזערית.

הקבוצה הקומוניסטית היהודית

בשנת 1927 ייסדה קבוצה שמאלית, שמסגרות בונד היו צרות לה, בהנהגת אותו אייכלר, מייסד בונד, את "מועדון הקריאה" הקומוניסטי בבית מליה רוזנטל, שם שכנה לפני כן "גורדוניה", שעם התרחבותה נאלצה לעבור לבית יוזפסברג.

עם ייסוד "מועדון הקריאה" נוסדה למעשה המפלגה הקומוניסטית בעיר. בונד הוליד אותה ועד מהרה עלתה עליו בכמות ובאיכות, ולחמה בו בלהט זהה כמו בציונות. בעת ההיא היגר מנהיג הקבוצה אייכלר לאמריקה, ואת מקומו ב"מועדון הקריאה" תפס רפאל קרמר. קרמר

היה אולי פחות אינטליגנטי מקודמו, אך לעומת זאת איש ארגון ותועמלן מן המעלה הראשונה. הבחור הרחיב בהצלחה את הפעילות הפוליטית והתרבותית בקרב הנוער היהודי העני ביותר, שמוצאו מן החוגים הנחשלים והדלים ביותר בעיר.

כעבור זמן-מה הופיעו על מגדל שעון העיר, על עמודי טלפון ועל מקומות גבוהים אחרים כרזות ועליהן סיסמאות קומוניסטיות אקטואליות, זה הביא גל ראשון של מאסרים פוליטיים מצד הממשל הפולני. יחיאל מֶטל, עזריאל הרבסט, יעקל ריינרט ואחרים נידונו בלמברג לעונשי מאסר כבדים. אחדים, לאחר ריצוי עונשם, שבו הביתה בריאים מן המחלה האדומה, אחרים נאלצו להמתין לרפואתם עשרות שנים בסיביר הרחוקה.

[*הסעיפים: סחר, פרוונות וסחר אדרות שער, הבנק הקואופרטיבי ואיגוד הסוחרים, השתבשו כנראה בעריכה או בדפוס. ניכרת "נדידת" משפטים ופסקאות. נתבקשה הצעת קריאה בעריכה שונה, גם בה אין מענה מלא]

מתוך הפרק: לתולדות היהודים ברווה רוסקה, ע' 50 – 58.

י[חיאל] מייזלס (י׳ קסל) **שני מסמכים**

אנו מביאים שני מסמכים, שניהם מאת ד״ר יוסף מנדל, המאירים שתי תקופות שונות ברווה. שניהם שופכים אור ברור ומוכיחים איך במשך שנים הרסו שליטי העיר את האוכלוסייה היהודית, החלישו אותה וריפו את ידיה. וכך הייתה להמון חסר ישע ומיואש, שאין לו עוד במה ולשם מה להיאבק בחיים.

המסמך הראשון מאיר את בעיית החורבן הכלכלי של יהדות רווה – שהחל שנים אחדות בלבד לאחר שכבש הצבא הפולני את גליציה המזרחית – באמצעות מדיניות ההרס הכלכלי של שר האוצר האנ-דקי גרבסקי, נציג המפלגה הנאציונל-דמוקרטית, שחרט על דגלו מטרה, לחסל את היהודים, בדיוק מה שעשה לימים הנאציונל-סוציאליזם.

זה נעשה בסיועה של הלאומיות האוקראינית המתעוררת, שבמאבקה נגד המשטר הפולני, שלפה את אמצעי המאבק הבדוק: הסתה נגד יהודים, ובעיקר נגד הסחר היהודי. לפי הכלל: הדרך הטובה ביותר להכות יהודי היא בחתירה תחת קיומו. המאבק נגד המשטר היה כרוך בסכנות כמו משלחות עונשין או ״הרגעה״ – בלשון הפולנים – על כל מעשה חבלה פעוט. המשטר הפולני, לא רק שלא נלחם במאבק נגד היהודים ומסחרם, נהפוך הוא, הוא אף תמך בו, בראותו בו אמצעי הטיה מן המעלה הראשונה של המאבק הלאומי האוקראיני. כרזות הסתה נגד המסחר היהודי, באוקראינית, נמצאו תלויות בכל פינות העיר, והאוכלוסייה האוקראינית נדרשה לקנות אך ורק בקואופרטיבי המסחר האוקראיניים. בו בזמן לא ישבו גם הפולנים בחיבוק ידיים, וחיקו את אויביהם האוקראינים. הכרזות זעקו מן הכתלים ״סְווִי דו סְוֶוגו!״ ״פולנים קונים אצל פולנים בלבד!״

בעיר צצו העגלות המוכרות של גרבסקי והחלו להוביל מבתי היהודים כסתות, כרים, שולחנות וכיסאות שבורים.

אך נשוב אל המסמך שלנו, עניינו בקשת הלוואה מכמה יהודים נכבדים ברווה וסביבתה, על מנת שניתן יהיה להשלים את בניית בית היתומים (שאמור היה במרוצת הזמן להיות אחד ממרכזי התרבות החשובים בעירנו). בימים כתיקונם לא אמורה הייתה להתעורר כל בעיה בעיר

יהודית כמו רווה; אך המעקלים של גרבסקי ינקו מן היהודים את טיפת לשדם האחרונה, ולא הייתה אפשרות להשלים את הבניין.

המסמך השני, לדעתי, הוא הטרגי ביותר שיש ברשותנו על המצב הפוליטי של היהודים ברווה ערב מלחמת העולם השנייה, ועדיף לומר: צעד אחד קודם השמדתם הפיזית.

מן המסמך השני נשמעת זעקת הייאוש של ד"ר יוסף מנדל היקר שלנו, מנהיג יהדות רווה, הפונה אל יושב ראש החוג היהודי בסיים הפולני, ד"ר אמיל זומרשטיין – מן המנהיגים הנכבדים של יהדות גליציה ופולין כולה – בדבר רמיסה שיטתית של הכבוד היהודי ברווה וכל זכות פוליטית ואנושית בסיסית בידי שליטי הסנציה [Sanacja]. הסטרוסטה [מושל הנפה] מעניק הבטחות חגיגיות ביום, וממלא מקומו מזמן את פרנסי הציבור באמצע הלילה על מנת לבטל את הבטחות הממונה עליו. שליטי העיר זורעים פירוד ושנאה בין חסידים ואלמנטים משכילים בעיר; הם מכריחים את החסידים לצאת בפומבי נגד הזכות הבסיסית של יהודים, שהושגה במאבק במשך דורות רבים, כמו הצגת רשימות יהודיות לבחירות לעירייה, בעיר בה מונים היהודים 70% מן האוכלוסייה הכללית. אבוי למגלה קורטוב אומץ ונוהג בניגוד לרצון הסטרוסטה. נגד יהודים שלבם ערבם והם מציגים רשימה בניגוד לאיסור המפורש של הסטרוסטה, מסתייעים בז'נדרמריה; וכבר למחרת ניתכים על ראשיהם דוחות ופקודות הריסה נגד חנוונים שבתיהם הקטנים וחנויותיהם רעועים; עד כדי כך שיהודים אלה נאלצים לרוץ אל הסטרוסטה לקוד בפניו ולבקש מחילה על "החטא" שביצעו.

כך השפילו יקירינו את עצמם תחילה כלכלית, לאחר מכן פוליטית ולבסוף גם מורלית, עד לוויתור.

וכשהחיה הנאצית צמאת הדם כבשה לימים גם את עירנו, וכמו בכל מקום ניגשה מיד לאחר הכיבוש להשמדת יקירינו, כבר הוכשרה לכך הקרקע מזה זמן בידי מבשרי הנאצים – האנ-דקים, הסנציה, בפולין שלפני המלחמה.

העובדה שחלק כה גדול מן הפולנים והאוקראינים נטלו חלק במלאכה הנתעבת – יירשם בהיסטוריה היהודית באותיות של אש ודם.

מסמך א'

חוזר רווה רוסקה, 25 בספטמבר 1925

אדון נכבד,

ידוע לכל בעיר המצב בעניין בניית בית היתומים בעירנו. ג'וינט האמריקאי החל בבנייתו בספטמבר 1920, הבנייה הוזנחה במשך שנה ומחצה, משום שאישים מקרב האוכלוסייה הנוצרית בעיר, שהדבר הפריע להם מסיבות פוליטיות, הגישו ערר משפטי והשיגו עצירת הבנייה. תוך כך נרקבו וכלו חומרי הבנייה בחלקם הגדול. אך ברגע שאיסור הבנייה הוסר, ארגנה האוכלוסייה היהודית הפרוגרסיבית בעיר תרומה נדיבה כדי לסייע לוועד שהוקם לסיים את המלאכה שהוחל בה, במטרה לבנות בניין אשר ישמש מקום הכשרה לבעלי מלאכה יהודים.

למרבה הצער השתקף המשבר החומרי בעת האחרונה גם בעשייתנו. התרומה הנדיבה של האוכלוסייה שלנו נעצרה מטעמים מובנים. אך כדי שלא ירד לטמיון מה שכבר נעשה, נחוץ היה בלי ספק לגשת מחדש למלאכה שדרשה תקציב חדש של 1,000 דולרים. בתרומה זו הושלם אולם עם במה להופעות, אולם שיושכר, ובהכנסות נוכל לשלם לסוחרים ולבעלי המלאכה, הממתינים כבר בין כה וכה זמן רב לשכרם, וגם הלוואות בריבית גבוהה. אך במצב בו נמצא עתה הבניין הנזכר לעיל, הוא מתאים למופעים בעונת הקיץ בלבד. על מנת שיוכל הבניין לשמש גם בעונת החורף, נחוץ להשלים עוד עבודות אחדות, כמו למשל: תקרות, טיח, הצבת קמינים.

למטרה זו אנחנו נזקקים ל-1,500 דולרים נוספים. חלק מזה כבר השגנו במכירת חומרים שנותרו מן הבנייה, גם תרומות מתורמים אחדים, וגם הכנסות מערב חנוכת הבניין. חרף זאת עדיין אנחנו נזקקים לסכום של 900 דולרים, למעשה 1,400 דולרים, כדי להשלים את הבניין באופן מלא. את חובותינו עלינו לשלם משום שאיננו יכולים לפגוע באמון של מי שהאמינו בנו והלוו לנו. גם איננו יכולים בשום אופן להניח להם להמתין עוד, ואנחנו חייבים להשלים את הבניין כי החורף בפתח, וזה הזמן בו ניתן לזכות בהכנסות הגדולות ביותר מן האולם.

הוועד, החתום, להשגחה על יתומים יהודים ונוער ברווה רוסקה, החליט לפנות אל שורה של אנשים יהודים בבקשה לסייע לו במצבו הקריטי ולהלוות לו, ללא ריבית, 400 דולרים. להחזרת ההלוואה תוך חצי שנה ערבים בסולידריות החתומים מטה.

אליך, אדון נכבד, אנחנו פונים בבקשה להלוות לנו סכום של 20 דולרים ולשלוח לכתובתו של ד"ר יוסף מנדל ברווה רוסקה, לאחר מכן נשלח לך מיד את אישורנו והתחייבותנו.

בתקווה שלא תסרב להגיש לנו את עזרתך בעשייתנו המאומצת.

בכבוד
חותמת: החברה להשגחה על יתומים יהודים ונוער ברווה רוסקה
ד"ר אמיל זיגלבוים, ד"ר יוסף מנדל, ד"ר בקר, ד"ר באדק, ברינדלר

מסמך ב'

אל יושב הראש הנכבד מאוד של הנציגות היהודית בסיים הפולני
האדון ד"ר אמיל זומרשטיין
ורשה

כנציג יהדות רווה רוסקה, אני חש חובה להודיע על מהלך מערכת הבחירות למועצת העיר בעירנו.

רווה רוסקה מתזיקה ברוב יהודי מכריע. 57% לפי קביעה רשמית. מועצת העיר הקודמת הורכבה מחציתה יהודים ומחציתה נוצרים, ועד לזמן האחרון כמעט היה ליהודים סגן ראש עיר וחבר אחד בנשיאות מועצת העיר. בשנת 1928 הצליחו שליטי הסנציה להוריד את מספר חברי המועצה היהודים לעשרים ושניים מתוך ארבעים ושמונה. לפי הסכם עם הנציגים הפולנים, אמור הייתי להתמנות סגן ראש העיר, אך בינתיים תֻכססו עם היהודים האורתודוכסים הקיצונים, ובקוריה [קבוצת בוחרים לפי רכוש, מקצוע, לאום] הרביעית הציגו נגד מועמדותי חסידים. בכל זאת ניצחנו וכל עשרים ושניים חברי המועצה מן הגוש שלי נבחרו. כשעמדה על הפרק סוגיית סגן ראש העיר, הפרו הפולנים את ההסכם ואך כפסע היה מפיזור מועצת העיר שנבחרה זה עתה. לבסוף נאלצתי להסכים למינוי סגן ראש עיר אחר במקומי.

בשנת 1934 שוב נערכו בחירות למועצת העיר. בלחצו הכבד של הסטרוסטה, נאלצו יהודי העיר להסכים לעשרה חברי מועצה מתוך מספר כולל של עשרים וארבעה. שוב הציע לי הסטרוסטה בכבודו ובעצמו את תפקיד סגן ראש העיר, באשרו אגב כך כי הוצעתי לתפקיד גם מטעם משרד מושל המחוז בלמברג. בפניי גילם תפקיד של תומך בי, ומאחורי גבי עשה הכול כדי שהיריב שלי יזכה, כי שימש תמיד כלי שרת בידי הסנציה השלטת, והוא אמנם נבחר לתפקיד.

כעבור זמן-מה רגז הסטרוסטה שלנו על ראש העיר שלו והדיח אותו מתפקידו. בו בזמן זומן אל הסטרוסטה סגן ראש העיר היהודי, ד"ר ברדך, ונדרש להתפטר מתפקידו תוך שעתיים. ד"ר ברדך התפטר מיד ובמקומו נבחר פולני. אמור היה להיבחר אז גם לאוּוניק יהודי (חבר נשיאות מועצת העיר), אך הדבר לא קרה עד היום, אף שחלפו כבר שנתיים מאז.

ב-9 בינואר שנה זו שוב הורו על בחירות חדשות. ב-29 בחודש צריך היה להגיש את הרשימות, ב-12 בפברואר אמורות היו להתקיים הבחירות. לשם כך חולקה העיר לארבעה אזורים; על כל אזור היה לבחור שישה מועמדים. אזור אחד היה על טהרת היהודים, שניים היו מעורבים יהודים-פולנים ואחד היה מעורב פולנים-אוקראינים, בפרוורים. באמצעות חסיד אשר שימש כלי בידיו, הציע לי הסטרוסטה להשארת המצב כפי שהיה, עשרה חברי מועצה יהודים, שני חברי נשיאות מועצת העיר, אחד מהם – אני.

בהכירי את הדכדוך שהשתרר בקרב האוכלוסייה היהודית בעיר, הייתי מוכן לקבל את ההצעה. אך דרשתי ביטחונות שלא ירמו אותי, כפי שאירע כבר פעמים אחדות בעבר. ב-26 בינואר הוזמנתי לבסוף אל הסטרוסטה. הודעתי לו מיד על הסכמתי להצעתו, אך דרשתי ממנו לזמן ישיבה משותפת, שלנו ושל המועמדים הפולנים, בהשתתפות האינטליגנציה הפולנית, שתתחייב להוציא לפועל, לאחר הבחירות, את הבטחת הסטרוסטה. הסטרוסטה הכיר בצדקת הצעתי, והבטיח לי לארגן למחרת את הישיבה. במקום זאת התקשר אליי למחרת סגן הסטרוסטה, האדון סטניסלב בָּלוּש, [ואמר] שהמנדט שלי כחבר נשיאות מועצת העיר איתן כחומה, אך בתמורה הוא דורש ממני להסכים להורדת מספר חברי המועצה היהודים לתשעה, והדגיש כי מועמד יחיד זה יש להוריד מן הרשימה שלי ולא חלילה מן המועמדים היהודים הנתמכים בידי הסנציה (ראוי להעיר, כמעט כל ששת המועמדים הם אנשים הגורמים לעניין היהודי יותר נזק מתועלת). אך כדי להביא להסכם, כבר הייתי מוכן לוותר, התנאי היחיד שלי היה, שמעשרת חברי המועצה יהיו לפחות שלושה מן הגוש שלי – אחד מכל התאגדות ציונית. לבסוף הודיע לי סגן הסטרוסטה כי זה דברו האחרון, ודיבר בקול רם ומצווה. הבהרתי לו שההצעה אינה מקובלת עליי, ובעיקר בלי ערבות מפורשת מצד המועמדים הפולנים בעיר לביצוע התחייבויות הסטרוסטה.

במוצאי שבת הוזמנתי בידי ראש העיר טלפונית אל לשכת הסטרוסטה לפגישה. נכחו שם שניים מן החסידים שנתמכו בידי הסטרוסטה. ראש העיר שאל אותי בנוכחותם אם אני מסכים לתשעה מועמדים יהודים. לומר את האמת, כבר הייתי מוכן לכך בתנאים מסוימים. לכן היה עליי לומר בהרף עין ראשון שאינני מסכים, משום שיחסית שייכים לנו מחצית המנדטים – שניים עשר.

המשפט האחרון שלי, כל כך הכעיס את ראש העיר שקפץ ממקומו והכריז שחבל על כל מילה שמבטלים אתי, וכבר הושיט אליי את ידו לפרדה. לא נותר לי אלא להיפרד ממנו, והתחלתי ללבוש את אדרת השער שלי. ברגע ההוא הופיע סגן הסטרוסטה בדלת וראש העיר הסביר לו: "הם יכולים לבוא לידי הסכמה ביניהם ולהציג רשימות שלהם בשלושה אזורי בחירה". בתגובה לכך פנה אליי סגן הסטרוסטה: "אדוני הדוקטור, אני מודיע לך שעליך תיפול האחריות הבלעדית לתוצאות המעשה שלך. מיד אוציא הוראות לאמצעי ענישה נגד האוכלוסייה היהודית בכל הנפה, בעיר ובכפרים, בכל מקום בו נמצאים יהודים". ויצא מן החדר בו שהינו.

בשובי הביתה מפגישה זו התקשר אליי בטלפון הסטרוסטה עצמו והבהיר לי: "בקשר לעמדתך בלשכת הסטרוסטה, אני חוזר בי מהבטחתי לתת לך מקום בעירייה כחבר נשיאות מועצת העיר". השבתי לו כי הדבר מובן לי. הוא הוסיף: "ואין לי עוד על מה לדון עמך" והניח את שפופרת הטלפון.

דקות אחדות לאחר שעזבתי את לשכת הסטרוסטה באו חסידי הסנציה וחוללו בעיר תבהלה: הסטרוסטה איים עליהם כי כבר למחרת יורה לסגור את חנויות היהודים בעיר ובכפרים אם לא יצליחו היהודים בעיר, והרב בראשם, להניע אותי לוותר על דרישותיי.

לא חלף זמן רב והמון יהודים, הרב בראש, באו אליי והחלו להתחנן שלא אחשוף את היהודים בעיר לסכנה ולאסון. הרע מכל היה, שחברי הקרובים ועמיתיי המסורים נדבקו אף הם בתבהלה, כך שעוד קודם שהופיעו אצלי הרב והמון היהודים כבר החלטתי לוותר על נטילת חלק בבחירות אלה. אך לרב אמרתי (כדי להציל את שארית הכבוד היהודי) שעל מנת לגרום לו נחת ולמלא את בקשתו, אני נסוג מתנאיי ומסכים לתשעה מנדטים, וגם לכך שלא נציג רשימה באזור בו מעוניין הסטרוסטה שיהודים לא יציגו מועמדות.

החסידים השמחים מיהרו אל הסטרוסטה לדווח לו על החלטתי. הוא סירב לקבלם, במקומו קיבלם בביתו ראש העיר, שהבהיר להם כי בתור עונש, נותן עתה הסטרוסטה ליהודים שישה מנדטים בלבד.

בגלל המכה החדשה החליטו היהודים ללכת למחרת שוב אל הסטרוסטה. למחרת אמור היה להיות יום ראשון, ביום זה, עד השעה שלוש בצהריים, צריך היה להגיש את הרשימות. הסטרוסטה עיכב אותם עד השעה שתיים-עשרה ואז הסביר להם: "ביקשתי לנהל עם היהודים פוליטיקה אבהית, אך נוכחתי לדעת שטעיתי בפוליטיקה שלי. לכן החלטתי להשאיר ליהודים ידי חופשית. יעשו כרצונם".

אמר זאת אותו הסטרוסטה שבקיץ הורה לשנות ארבע פעמים את חזיתות הבתים בעיר; על טענת פלוני שהוא עני ואין לו כסף, השיב הסטרוסטה "שיעשה זאת יהודי שיש ברשותו כסף", ונעל את חנותו למשך 8-14 ימים.

לאחר שובי מן הביקור אצל הסטרוסטה החל שוב המשא ומתן בדבר רשימה יהודית משותפת. היהודים בעיר היו כל כך מבוהלים, שבקשיים רבים עלה בידנו לאסוף את עשרים וחמש החתימות הנחוצות. כשהופיע השליח שלנו בוועדת הבחירות המרכזית, כבר היה מאוחר מדי, איחור של שלוש דקות. באופן זה נותרו לבחירות שתי רשימות יהודיות בלבד, "התאחדות" והחסידים.

מיד לאחר מכן, באחד מימי שלישי, הייתי בלמברג. בשובי הביתה בלילה, שמעתי כי בו ביום התהלך הסטרוסטה עם הפיזיק [מן המילה הפולנית FISKALISTA, הממונה על המסים?] על פני החנויות והבתים בעיר, שבעליהם חתמו ברשימת "התאחדות", וחתם את חנויותיהם ובתיהם. שוב פרצה תבהלה נוראה וכל חותמי רשימת "התאחדות" מיהרו למשוך את חתימותיהם. הגיעו דברים לכך שבלחץ ההמון נאלצה "התאחדות" למשוך את הרשימה. למחרת נפתחו שוב כל הבתים והחנויות החתומים.

בהודיעי על ההתנהלות, שלא נשמעה כמותה, של גופי הממשל האדמיניסטרטיביים שלנו בעיר, אני מבקש להסביר לי אם התערבות אצל גופי הממשל המרכזיים עשויה להועיל.

לפני זמן קצר, בשעת ויכוח עם פולני, הסתמכתי על צו של שר הפנים סקלדקובסקי בדבר טוהר הבחירות. על כך השיב לי הלה: "צו הוא צו, סטרוסטה הוא סטרוסטה", זה האחרון ודאי לא היה נוהג כך אלמלא הנחיות מגבוה. נוסף לכך הוא תמיד בקשר עם משרד מושל המחוז בלמברג, ואינו עושה צעד אחד בלא ידיעת משרד זה.

אך אם אין סיכוי של 100% שהתערבות הנציגות היהודית תישא פרי, אני יותר מאשר בטוח כי אזי יתחיל הסטרוסטה לענות את האוכלוסייה היהודית שלנו בכל כוחו. זה יהיה כבר לאחר הבחירות והאוכלוסייה היהודית תהיה חסרת תועלת. אפילו לחסידים שלו לא יזדקק עוד. למען מעט פרסטיז'ה לא כדאי, לדעתי, לסכן את מעט השלווה של עירנו היהודית המותשת.

אהיה אסיר תודה על מענה, אם ניתן לעשות משהו בעניין זה ואם נעשה דבר-מה בקשר לכך.

רווה רוסקה, 2 בפברואר 1939 בכבוד ד"ר יוסף מנדל

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי, ע' 131 – 136.

ה' נוף **לומי ד"ר יוסף מנדל הי"ד**

בסוף יוני צעד לתוך רווה רוסקה הוורמכט הגרמני, שהתייחס אז בהגינות כלפי היהודים.

כעבור ארבעה-עשר ימים נכנסו "צבאות הכיבוש" האוקראינים והחלו לתפוס את כל המשרות. הם פנו אל היהודים בעיר, לסגק מועמדים ליודנרט. מובן שהיהודים אשר אליהם פנו, הבינו שיש להציג מועמדותם של אנשים שהיה מאחוריהם ניסיון חברתי, כמו: פרופסור טננבוים, וטנברג הרוקח, הירש שטלהמר ואחרים, אך בראש התייצב היהודי הערכי והמסור בלב ונפש – ד"ר יוסף מנדל.

ד"ר מנדל, בקבלו את הנהגת היודנרט, נטל על עצמו משא כבד של אחריות, שהייתה מונחת לאופיו המהפכני והאימפולסיבי. על איש זה, שמעולם לא סבל עוולות, הטיל ממשל הכיבוש הגרמני משימות אכזריות למימהן: עבודת כפייה של יהודים בני 16-60 ללא הבדל מין; הספקת מצרכים (קפה, תה, שוקולד, סוכר, עורות, אורגים וכ') ויהוט הדירות שנלקחו מיהודים בריהוט שלהם.

מובן כי ד"ר מנדל, שהיה מוכן תמיד למק חומרי כדי לשמור על החיים והכבוד של יהדות רווה רוסקה, סבל מכל זה מאוד. כך נאבק מדי יום ביומו, מורלית ופיזית. לא אחת חטף מכות מן השוטרים הגרמנים בגלל הגנתו על החיים והכבוד של יהדות רווה רוסקה.

אך החיה הגרמנית לא יכלה לאפשר שיהודי ירשה לעצמו הגנה על כבוד וזכות אנושית. הוא נאלץ לשלם על כך ביוקר, והיה מן הקרבנות הראשונים.

ראוי להעיר, כשאסרו אותו הגרמנים, הם הובילו אותו מרווה רוסקה בגנבה, מחשש שייוודע לאוכלוסייה היהודית, משום שד"ר מנדל היה אישיות נכבדת ומוערכת מאוד בקרב יהדות רווה.

יהודי רווה רוסקה שחיו אתו בעת ההיא ושרדו, גאים באיש שהוא מופת מופלא לחיים ולמוות בכבוד, כמו ד"ר יוסף מנדל הי"ד.

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי, ע' 136 – 137.

נפטר בניו יורק כ"ג בניסן תשכ"ז

ר' אברהמצ'ה הופנבראטל

כל אחד מאתנו, הזוכר את ר' אברהמצ'ה הופנבראטל, חייב להוסיף כי נפלה בחלקנו הזכות הגדולה שתהיה בעירנו אישיות דתית כמותו. הוא נולד בעיירה הקטנה נארול [Narol]. אצלנו היה לחתנו של ר' חיים-דוד דאקס. עוד קודם בואו לרווה רוסקה כבר היה מורה לעברית בסטרי [Stryj] ובערים אחרות בגליציה.

ר' אברהמצ'ה הופנבראטל – למדן בקי בתנ"ך, בעל זיכרון פנומנלי, תלמודאי מן המעלה הראשונה – היה פדגוג בחסד עליון. גם ברווה היה המורה לעברית ומפיצה. מי שביקשו ללמוד עברית, אפילו מי שביקש ללמוד עברית מודרנית, למדו ממנו הרבה, הן בדיבור והן בכתב. הוא היה הרבי לעברית של כולנו, והשפעתו על התלמידים הייתה עצומה.

פרט לכך היה גם מוזיקלי מאוד ומחונן בחוש מיוחד לנגינה. בחגיגות חנוכה ובמופעים אחרים באגודת "התקווה", הצטיין בחיבור לחנים ושירים חדשים למעננו, הדור הצעיר. לאחר מכן העליתי את התווים על הכתב ושיננתי עם המקהלה שנטלה בכך חלק. זיכרונות העת ההיא ממלאים אותי שמחה גדולה.

לימים, כששיתפנו פעולה בייסוד "צעירי המזרחי", החדיר בכל אחד עוז ואומץ רב למען עבודת ארץ ישראל וכל הפעילות החברתית.

כולנו נהגנו כבוד רב בו ובחברים: ר' ברל גֶרשטנפלד יושב הראש, ר' חיים-לייב ליברמן המנהיג הרוחני. נוסף להיותנו כולנו חברי "המזרחי" נפגשתי עם הנזכרים לעיל, ידידים חשובים ויקרים, מדי יום בעת התפילה בקלויז הברזל.

היה ביכולתי להעריך אותם מקרוב ביסודיות, על עשייתם, צניעותם ומעלותיהם הגדולות, שעוררו כלפיהם יראת כבוד רבה. כבוד לזכרם!

בן-ציון גינסברג [גינסבורג] הי"ד

אנחנו זוכרים אותו כחלוץ ובונה האגודה הציונית "התקווה" ברווה רוסקה. אדם בעל אידאליזם גדול. משכיל ברמה גבוהה, בעל מעלות גדולות. היה לימים עורך שותף בעיתון "טאגבלאט" היהודי בלמברג וכתב "פאָרווערטס" בניו יורק.

אני זוכר אותו היטב, בהיותי עוד נער קטן. הוא התראה תכופות עם אבי ר' מרדכי כץ, וכמו שני אנשים משכילים היה להם על מה לשוחח, ותמיד התווכחו על העיתון הווינאי "נייע פרייע פרעסע". בזמן הפלישה הרוסית ב-1914, הלך מדי יום לדואר לקבל מכתבים מחו"ל, שהגיעו לרווה רוסקה דרך יפן, דרך אחרת לא הייתה אז. אני זוכר היטב ובוודאות, בן-ציון גינסברג היה הראשון שהביא לנו את הידיעה המשמחת, באמצע המלחמה, ב-1917, שאנגליה זיכתה אותנו בהצהרת בלפור.

בן-ציון גינסברג הי"ד

בן-ציון גינסברג נולד בבית דל. אביו היה מלמד גמרא, תלמיד חכם שלמד עם בחורים גדולים בלבד. שם אביו ר' אריה-לייב, אמו כונתה: ברכה האופה.

בן-ציון גינסברג התחתן עם בת רווה והיה לחתנו של למל גורטלר מחנות הצבע, גיסו של למל ליברמן. לאחר נישואיו חי בלמברג ומעת לעת בא לרווה לחג, שם קיים את שיעוריו המעניינים ואת הרצאותיו. כבוד לזכרו!

ר' לייביש ובר הי"ד

לכתוב על ר' לייביש ובר, משמעו לכתוב את הקומפלקס השלם של העשייה הציונית היום-יומית במשך עשרות שנים; משמעו לכתוב על הפעילות היהודית חברתית בכל התחומים, על הסיוע והפילנתרופיה המסורים המסועפים למען כולם, סוחרים זעירים, בעלי מלאכה, סתם עניים. המכונה הציונית חברתית הגדולה, שהוא היה מבוניה הראשונים בעיר, נעה בכוח דינמו הנשמה שלו ובכוח ידיו שלו. אין ספק שהייתה לפעילותו מטרה יחידה: הגשמת האידאל הציוני, האמונה הציונית. ניתן פשוט להגדירו: עבד ציוני.

אני זוכר אותו עוד מלפני מלחמת העולם הראשונה. בהיותי עדיין בחורון צעיר שפאותיו קצרות, הוא כבר היה מזכיר "התקווה", וכבר אז היה הרוח החיה באגודה. באמצע המלחמה, כשנעצרה כל פעילות ציונית, הוא, חרף היותו מועסק כפקיד בנק, פעל רבות להחיות את אגודת "התקווה" הנעולה. בתצלום:
ל' ובר במדי הצבא האוסטרי, פרט מתצלום קבוצתי

לימים, עם בואו של ד"ר יוסף מנדל אל העיר, היה לייביש ובר לנושא כליו ותלמידו המסור. עם התרחבות הפעילות הציונית חברתית בתחומים שונים אחרים, היה לייביש ובר מכשיר הביצוע; חנותו הקטנה הייתה למרכז הגדול לעשייה החברתית החשובה בכל התחומים.

להמחשת מה שהעסיק את מחשבותיו של לייביש ובר, חודשים ספורים לפני החורבן הגדול, ראוי לצטט ממכתבו המפורט האחרון אליי לניו יורק, 9 ביולי 1939:

ראשית, משמח אותי מאוד שהתחלת להיות פעיל בארגון הסיוע של רווה. אולי באמצעותך יזכה בתיקון ויעלה על הדרך הנכונה, כי עד כה הייתה פעילות ארגון הסיוע של רווה, בהשוואה לערים אחרות בגליציה, זניחה.

אנחנו יודעים כי הלנדסמנשפטים הגליצאים [ארגוני יוצאי גליציה], התארגנו בהתאחדות. האדון לוי, שליח ההתאחדות שבילה בגליציה, העביר זאת לבן-ציון גינסבורג. הוא ביקש לארגן ועידה ברווה רוסקה והסביבה, אך עקב מחסור בזמן התקיימה הוועידה בלמברג. ד"ר מנדל ייצג את רווה בוועידה. האדון לוי בילה ושוחח עם ד"ר מנדל, הוא רשם לעצמו את כל משאלותיו של ד"ר מנדל בנוגע לרווה.

אך עד היום לא יצא לנו מזה דבר, עד היום לא קיבלנו כל תמיכה, ושום נער מרווה לא נתקבל לבית הספר לבעלי מלאכה בלמברג, אף שיש קופצים רבים.

בעניין התמיכה של אגודת "בני לוי יצחק" באמצעות ר' הירש מונד, אני סבור כי על אופן התמיכה להשתנות. זו תמיכה מיושנת של צדקה – שאינה מביאה כל תועלת – שיכולה הייתה להפוך לעבודה מועילה.

ובכן, אגודת "בני לוי יצחק" שלחה לרווה בערך 5,000 זלוטי; מזה קיבל כל אחד בממוצע 17 זלוטי. וכי יכול מי שבאמת נזקק, לעשות משהו בסכום כזה? ורבים הם הלוקחים שכלל אינם נזקקים לזלוטי הספורים. אם רצונכם שהכסף

שאתם שולחים לכאן, שוודאי נאסף במאמץ וביגיעה רבה, יועיל, שמעו לעצתי:

יש ברווה קופת גמילות חסדים, שם מקבל כל נזקק הלוואה של 100 זלוטי, להחזר בחמישים תשלומים שבועיים. הקופה הצילה כבר יותר מפרנסה אחת. למרבה הצער עקב המצב הכלכלי הקשה ומשום שבעלי חוב אינם במצב המאפשר לשלם עתה את ההלוואות, נעצרה פעילות הקופה. בעזרתכם נוכל לפתוח אותה שוב.

כל הלנדסמנשפטים האחרים נוהגים כך. כל יוצא עיר הופך חבר בקופה ומשלם דולר מדי חודש. הסכום מועבר לג'וינט למען הקופה של העיר הנוגעת בדבר, וג'וינט משלם לקופת העיר סכום כפול ממה שהוא מקבל מיוצאי העיר באמריקה.

יש לחדול מן השיטה הישנה של קבצנות. זה המקבל היום 17 זלוטי, היה מקבל 100 זלוטי בלי ריבית למשך שנה. סכום אשר בו היה עושה יותר מאשר בזלוטי הספורים שהוא מקבל תמיכה. לזה ייקרא סיוע קונסטרוקטיבי ולא קבצנות.

קבל מידע אצל אחרים ותיווכח שאנחנו מעניקים לכם עצה נכונה ומתכוונים רק לטובת בני עירכם ברווה, שאנחנו ואתם היינו רוצים לראותם במצב חומרי טוב יותר.

בברכת ציון לבבית

לייביש ובר

הכול עם האידאל הציוני שלו, הכול למען הכלל, דבר לא למען עצמו. כל השנים פעל למען ציון, שאף לציון, עשה הכנות לעלות לציון, מקום בו היו לבו ונשמתו עוד מנעוריו, ולא זכה.

נפל קרבן לידיים הגרמניות הרצחניות, יחד עם חבריו לפעילות: משה לווין, שמעון מרגליות, אברהם וישראל אדל, אהרן פליישר, וולף רייכלר, אהרן וישראל הולנדר, ועוד רבים אחרים. כבוד לזכרם!

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי, ע' 137 – 139.

חיים ראטהויז ניו יורק **המשפחה הציונית – אדל**

לזכר חבריי נתן אדל, נח אלטר, בריש רייכלר, יענקל צימרמן, יוסף לדר, חיים רכס

תמיד אהבתי להתבונן במשפחת ר' מרדכי אֶדל על ארבעת בניו. הם הצטיינו באופיים ובפעילותם, בשונה מכל יהודי רווה. נהגתי להיכנס לביתם לאורך זמן, כמעט מדי יום, לאחר שסיימנו אני ונתן את הכיתה השישית בבית הספר הממשלתי, והיו לנו תכניות להמשיך בלימודים בגימנסיה באופן פרטי. ביתם ניצב בפינה הדרומית של השוק.

קו אופי שהיה משותף לכל המשפחה הוא מה שניתן להגדיר גבאות. ר' מרדכי אדל היה הגבאי הנצחי בבית המדרש הישן.

הגבאות בבית המדרש והעסקנות בענייני העיר עברו בירושה לבנו הרשלה, שהחזיק במסירות בירושת האב והיה אף הוא גבאי ועסקן נאמן ומסור.

עסקני "התאחדות". מימין, יושבים: אהרן-וולף גרטל, ישעיהו גרוויר, נתן אדל, גימפל יוסט, אלעזר ריינרט, אריה שטרן, משה פרייהייטר, בני שפירא, יחזקאל הפטלר. עומדים: דוד פרייהייטר, הירש-וולף זיבצינר, נח אלתר, ליפא אלטמן, בריש רפפורט, משולם לינדר

בעבר הייתה ברווה נצחיות. כשהיה ישראל-מאיר פדר ראש הקהל, הוא היה ראש קהל נצחי, עד שבאו זמנים אחרים, והונהג נוהג אחר.

בעניין אברהמצ'ה הרי אין כל ספק, הוא היה גבאי מלידה. עוד בבטן אמו היה מן הסתם גבאי. לא גבאי בבית המדרש, בו אפשר היה להיות גבאי בתחום אחד בלבד, ושלט שם אחיו הרשלה.

אברהמצ'ה היה גבאי בחסד עליון בתחומים ובמוסדות שונים. היה הגבאי הנצחי של קק"ל, שניהל במדויק ובדייקנות. מדי שנה פרסם דין וחשבון, מאושר בידי מרכז קק"ל בלמברג, אותו הדביק במקומות ציבוריים. לכל דבר ניגש ראשו ורובו. הוא נאבק והשיג למען קק"ל מקום של כבוד בעיר, כך בקערות ערב יום כיפור בבתי מדרש אחדים, בימי פרח, בקופסאות.

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי, ע' **141**.

א. ציונים

דמויות הציונים הראשונים בני רווה לפי זיכרוני היו: גריצמן, מתמחה אצל עורך הדין ברנר, וחבריי שהיה להם די עוז ללכת בלילה, לאחר מנחה ומעריב, לאגודה: בן-ציון גינסברג, ישראל גולד (המנהיגים הרוחניים), מרדכי הולץ, לייבוש ובר, עוזר גרוייר (זכה, ושני ילדיו רגינה ומוני [גרואר] ניצלו וחיים עם משפחותיהם בישראל), זלמן רפפורט, בנימין הוך, שלום רוזנפלד, אברהם הופנבראטל, ברלה גרשטנפלד, האחים אברהם וישראל אדל, הירש בן, חיים-לייב ליברמן (דודי). חלקם היו ציונים בגלוי וחלקם בחשאי. לא קל היה להלך עם גוון ציוני, היה עליהם לנהל מאבק באייזיק סטיפ, מרדכילה של הירש-מניס, יענקלה של גצל וחסידים רבים אחרים. חשנו זרים וחוטאים בקלויז הברזל, בו היה ברוך לוסטיג מלמברג המדריך הרוחני שלנו. איש צעיר יקר, תלמיד חכם, גם לא בטלן, ובכל זאת חסיד. קשה היה להביט בעיניו כששאלנו משהו בגמרא, כי רק אמש נפגשנו עמו בגנבה באגודת "התקווה" ושרנו יחד "עוד לא אבדה".

משמאל: לייבוש ובר, הירש הברמן, ראובן שטוקהמר במדי הצבא האוסטרי במלחמת העולם הראשונה

משכנה הראשון של האגודה היה בבית גויי קטן. המשכן השני – אצל הירש גרשטנפלד, אוהד של הציונות. לאחר מכן עברנו לבית ד"ר הרולד, סמוך למנזר האוקראיני, שם כבר היינו חברים רבים יותר באגודה. זכור לי יהודי קטן, גיבן בשם מוטל, שהיה לו האומץ לומר קדיש באזכרה להרצל, וזכה בשל כך בכינוי הנצחי: הקדישל. אני נזכר

בתקרית הקשורה לשלום רוזנפלד; אמו, שיינדל של חיים-יעקב, קיבלה ידיעה (הלשנה) שבנה שלום משתתף באזכרה, היא באה בריצה, הוציאה אותו מן המקום ונתנה לו סטירות לוהטות. כובעו נשמט והוא נותר עומד בכיפה; אך הייתה בו דרך ארץ כלפי אמו ולא השיב. לאחר מכן שב ונכנס למשכן האגודה, זו הייתה דרגה גבוהה של התנגדות להורים. אייזיק סטיפ, בעת ההיא שכן קרוב לאגודה, כיבד אותו בוקר אחד ב"כיבוד" מיוחד, שאינני רוצה להעלותו על הנייר, אך כמאמר הפסוק: "כאשר יענו אתו כן ירבה וכן יפרץ".

התחלנו לאסוף גם למען קק"ל, ובערב יום כיפור אספנו למטרה זו ליד הקערה שבקרבת הקלויז. פתחנו גם ספרייה. אך רדיפות החסידים הקנאים גברו, ומצדדים אחדים נאלצו לחדול לבוא אל האגודה, כי האבות והאימהות הטיפו להם מוסר בלי הרף ולחצו עליהם.

מעט חיות הכניסו הבחירות לפרלמנט האוסטרי. באו נואמים ממפלגות שונות, תועמלנים למען מועמדיהם, בהם גם ציונים. זכורה לי אספת בחירות באולם של זטלר, דיבר שם תועמלן של המתבוללים, בן-ציון גינסברג השיג על דבריו. פרצה סערה גדולה. ר' יעקב לנדוי (חתן של נתן אדל) הרים ידו לחלוק סטירות למתנגד. זה חיזק אותנו יותר והכפיל את שורותינו.

בשובי הביתה, לרווה שלי, לאחר מלחמת העולם הראשונה, כבר נתקלתי באווירה שונה לגמרי. הבחורים ששבו הביתה מן המלחמה, חלקם קצינים בעברם, הרבו בנסיעות, ראו ערים וארצות, שכחו לגדל פאות, כך קרה גם לזקנקנים, והחלו להתבונן בחיים בעיניים אחרות. הורים רבים השתנו אף הם אט-אט, ומטיפי המוסר החלו לאבד את השפעתם בהדרגה.

אגודת "התקווה" התפתחה, החברים נטלו חלק פעיל במגביות למיניהן, הלכו לאסוף למען קק"ל בבתים ובבתי המדרש, בערב יום כיפור הציבו את הקערות בפחות חשש.

ייסדנו מועדון חובבים וקיימנו הצגות תאטרון באולם הראטהויז [בית המועצה הישן]. השתתפתי בהצגה "האחים לוריא" וזכורים לי חלק מן המשתתפים: משה ברגר, שיע ליברמן, אסתר קורצר-רוזנפלד (אשת

פייוול רוזנפלד), יעקב-איסר נייֶר. זכורה לי הצגה נוספת "דין תורה עם הרוח".

הכרטיסים להצגות אזלו תמיד, וההכנסות היו למען קק"ל. יהודי רווה החלו לחוש טעם שונה לחלוטין בחיים והתחוללו שינויים גדולים.

ב. תלמידי חכמים וסתם יהודים כבודים

זיכרונותיי מן העיר רווה הם רק עד מלחמת העולם הראשונה. טיפוסים של מועדוני לילה אינני מסוגל לזכור, כי לא היו כאלה ברווה; לעומת זאת ביליתי את שעותיי וימיי בקלויז או בבית המדרש ומשם אני יכול לספר.

הווכחנים הנצחיים בקלויז הברזל: מיכלה מייזלס ויענקלה מונד, שני תלמידי חכמים, שני עקשנים גדולים, עומדים על דעתם. כל אחד מהם חריף ובקי גדול, תמיד הרבו להתווכח בעניין הלכה או סוגיה קשה ברמב"ם. אני רואה אותם לנגד עיניי, יענקלה בטלית על חצאי הכתפיים, שרוול שמאל מופשל, אוחז תפילין של יד ביד ימין, הרצועה מותרת, מבקש לעטות את התפילין של יד, אך מיכלה אינו מאפשר לו; הם שקועים בסוגיה ואינם מסוגלים לקטוע; שניהם צועקים, שני העקשנים, נראה כי שניהם צודקים, מלחמתה של תורה, שני תלמידי חכמים אמתיים.

יענקלה, בן של ר' הרשלה מונד, יהודי נאה, סוחר גדול, נגיד וג'נטלמן; שפרהלה אמו, מנהלת קופת גמילות חסדים משלה לתגריות שוק עניות. יריבו, מיכלה מייזלס, תלמיד חכם גדול, מלמד בישיבת בז'ז'ני [Brzeżany] זה כשלעצמו אומר די. אגב, סיפקנו מלמד נוסף לישיבת בז'ז'ני: ר' יושע [יוסף] של בן-ציון, יהודי יקר, נחבא אל הכלים; להיות מלמד בישיבת בז'ז'ני, זה כשלעצמו מוניטין.

ר' יענקלה טפיך מליז'נסק, דיין העיר, יהודי מוכשר ומלומד מאוד, יהודי מלא תורה, ניחן גם בכישורים להנחיל לזולת את התורה. הוא זה שהעניק לעירנו תלמיד כמו הגאון הרב ד"ר שמעון פדרבוש הנודע.

ר' שמעון הולר, איש צעיר למדי, חתן של ר' יקותיאל יוזפסברג, תלמיד חכם גדול של העת ההיא, החל להרשים את העיר, אך בשובו הביתה לאחר המלחמה, לא נשאר ברווה.

שני חברים, היו בקשר תמידי הדוק – שניהם עצמי ובשרי – אחד, טיפוס מופלא ביזתר ומרשים, ר' שמחה הברמן, אצלו בלולה תורה רבה בידע חילוני, זכה לילדים תלמידי חכמים נחלים; בן אחד היה הגאון הנודע הדב של נוליג. החבר השני, חותני, ר' למל ליברמן, יהודי בן תורה ומעשים טובים, סוחר נכבד, חכם ועיו, מושלם בכל המעלות.

מילים אחחת על ניסי עקיבא המרלינג, יהודי בן תורה, מעל לממוצע גם בעל ידע כללי רב; עד לשואה שימש מוכיר ב"אגודת ישראל" בסטניסלבוב [Stanisławów], שם נספה עם כל הקהילה, הי"ד!

לא אוכל לסיים מבלי להזכיר יהודי יקר ונדיר, נאוות רווה, ר' ישראל שוורט, הדיין. בנו של ר' הדשלה השוחט, נמנה עם נאוני הסביבה, ונותר חקוק בזיכרוני עד היום.

ועתה, אחרון-אחרון חביב, שורות אחדות על אבי היקר, ר' בנימין, נמנה עם היהודים הכבודים, אולי הכבודים ביזתר של קלוז הברזל. בן תורה בקי בתנ"ך, אולי היהודי היחיד בקלוז שהבין קושיה של אבן עזרא או קטע דקחק קשה. בעת החיא כתב באופן חופשי לשון הקודש. מוקף היה בכל עת חבורת מאזינים שמצאו תמיד מה לשאול, או ביקשו לשמוע הלצה קלה. הוא עוד זכה להספד כהלכה וכראוי והובא לקבר ישראל, י"ד בשבט 1938.

אמן, שרה הברמן היזועה, אחותם של ר' שמחה ושל ר' ישראל הברמן, בחכמתה הרבה דמתה לאחיה ונודעה בעיד כאשת חיל.

חלק מן הנזכרים מתו על קיחש השם בחורבן האחרון של העיר. יהא זכר כולם מבורך לעולמי עד! תנצב"ה!

ג. פלמדים

אני מתקשה מאוד לעסוק בזיכרונות עידנו רווה, האהבה ויקרה לי מאוד; כשאני מתחיל לכתוב ולהיזכר בקרובינו הקחשים האהובים, שמתו באורח כה טרגי עם כל יהודי העיד, אני נתקף כאבים פיזיים עזים ובהתקף עוויתי. אך ביזון שאני זוכר קצת יזתר מאשר חברים

אחרים, צעירים יותר, רצוני למלא את חובתי ולהתחיל מבראשית, כפי שמתחיל ילד יהודי את דרכו בחיים, רצוני לפתוח במלמדים שלי.

החדר של פיני המלמד, בו ראיתי לראשונה בחיי צורת אות באל"ף-בי"ת על לוח קרטון משומש ועליו סימנים רבים של אצבעות טהרות. לפתע נופלת לי מן השמים סוכרייה, ואני בטוח שהמלאך הטוב הוא שהשליך לי זאת כדי שאשתוקק ללמוד. כך אמר הרבי, יהודי קטן, טוב וסבלני (בעלה של שבע-לה הגבאית) בעל זקן שחור-מאפיר, שישב בראש השולחן ושינן אתנו פעם ועוד פעם את האל"ף-בי"ת.

הבא אחריו: יחיאל המלמד, יהודי יקר, מלמד טוב, זקנקן דליל ופאות ארוכות מפותלות בתלתלי "בקבוקים". אצלו התחלתי ללמוד גמרא "בבא מציעא".

שלום דרונג, גר בתים אחדים אחרי לאה החלבנית. למעשה לא מלמד שלי, אך נחשב פדגוג טוב, שלט בלשון העברית. מן המלמדות בלבד קשה להתקיים, [ובבית] בלי עין הרע, כמה נערים: משה בעל תלתלי "בקבוקים" שחורים, לייבל, אומיניה. הוא נאלץ לייצר מזוודות ותיבות, על מנת להשתכר ולהביא פת לחם לפי הטף.

המלמד העיקל, נכה, המסכן, עם רבע רגל ושִדרית כבדה, שנהג להשתמש בה כפרגול; אין זה מפחית מחשיבותו. יהודי המסוגל ללמוד הרבה, בקי בתנ"ך, יודע לשון הקודש – ומתגאה בזה בלי חשש מפני החסידים. תלמידיו – ילדי אבות כמעט משכילים.

ר' יהודה-יעקב מונדשטוק, "התורכי", אחד ממלמדי, יהודי גבה קומה, הלך לתפילה בקלויז הישן של בלז חבוש סְפודיק [כובע פרווה גבוה]. יהודי יקר, בעל מזג טוב, בלי מרה, מסוגל היה לשאת הכול, אפילו כשאהב תלמיד לקפוץ אל החדר דרך החלון. אהב מאוד את הלימוד. גחמה הייתה בו – לא הרשה לצאת למקום ההחלקה בחורף, בין יויזפ המלמד וקלויז הברזל. אהבתי אותו אהבת נפש, הוא נתן לי תוספת "דברי מתיקה" – סיום מסכת בערב פסח, כי אני בכור; אך בתמורה קיבל קופסת טבק חדשה ושלוש ממחטות אף גדולות משלוח מנות.

משה-מרדכי המלמד גר בבית משה מייצר הפמוטים, החלון פנה אל גן הירק של ארביסבויר, בו נהגנו לבקר תכופות דרך החלון. תלמיד חכם גדול, אח של שמואל-לייב פַּסטר, חסיד בלז תקיף. מדי שבועות אחדים,

לשבת מברכין, קפץ לבלז, שב הביתה ביום ראשון עם נסים רבים ותורות שבת של הצדיק. מבין חבריי בחדר זכורים לי השמות: גבריאל ביליג, נכד של ר' שלום גרוסקופ ומשה צווירין. יחד למדנו ושיננו. זכור לי עדיין הפשטל [ביאור על דרך הפלפול] לסעודת הבר מצווה: "מנַיין שאסור להשיח את הדעת בתפילין?" חייב הייתי לא רק לדעת, אלא גם להבין, אצל משה-מרדכי לא היו חכמות.

אברהמצ'ה המלמד, חתן של ר' איצ'ה המלמד ויורש חדרו. מי אינו זוכר את השלולית הגדולה בין החדר ובין בית הכנסת, שם היינו חוצים בקיץ את "הירדן" ובחורף החלקנו על הקרח. ר' אברהמצ'ה היה מלמד טוב מאוד, בקי בתנ"ך ובדקדוק, אך "שבוי" במקצת, רחמנא ליצלן, קרא בגנבה "הצפירה". אבי היה שותף ל"צפירה" שהוברח דרך טומשוב [Tomaszów Lubelski], והתענגו על "משבת לשבת" מאת ר' נחום סוקולוב.

ר' איציק-מרדכי בעלה של ציפה מן המגפיים הישנים, מלמד, יהודי קדוש עליון, בעל כובע פרווה גבוה אמתי, התפלל בבית המדרש זאמד [באזור החולי, מכאן שמו], חסיד בלז תקיף.

ר' שלמה של נפתלי, רוזנפלד, מלמד נוסף, דלפון גדול, המסכן; "החדר" עם חדר המגורים והמטבח עם המיטות בבית קטן, ובת כמעט עגונה. הבעל "יושב" קבע בבלז, בא הביתה פעם בשנה, לפני פסח, "למלוכה". המלמדות לא די בה, עוד יש חובות מחתונת הבת. נאלצים אפוא להכין גבלולים בלי ביצה, מקמח כהה ופול כהה. למדתי שם זמן אחד בלבד אך ספגתי הרבה.

ר' לייביש-מנדל בירנבוים, מלמד נוסף. שם למדתי שניים-שלושה זמנים, ואני זוכר אותו לטובה. יהודי יקר מעורר כבוד, בעל תפילה טוב בקלויז הברזל (שם גם למדנו). בעלה של חיה-שרהלה, אצלה היו המלפפונים והמליחים הטובים בעיר. הוא, יהודי רחב במקצת, תחת למעיל הגדול אפודה עבה, קיץ וחורף. תלמיד חכם גדול, בעל גאווה וייחוס של נכד לרבי מאפטא. תמיד החזיק בכיסיו סוכריות, לשחד אותנו, השקצים, שנשתוקק ללימודים.

זכור לי עוד אחד בשם מלך צ'יפיס, אך לא מלמד מקצועי, אלא יורד מנכסיו, המסכן. למדתי אצלו שני זמנים בקלויז הברזל. הוא עצמו היה

מתמיד גדול; אך אני כבר הייתי להוט במקצת אחר "התועה בדרכי החיים" מאת סמולנסקין ו"שני יוסף בן שמעון" מאת יל"ג. אך חייבים ללמוד, כי נחוץ להיות בחור מעודן, עם רוח תורה – סגולה לשידוך.

ר' אהרן-לייב [?אריה-לייב], הארוך, כינו אותו, אביו של בן-ציון גינסבורג, מלמד מן המעלה העליונה, שאיבד חלק גדול מתלמידיו בגלל האפיקורסות של בנו והעברת חלק מן הנערים לשמד הציונות. אשתו ברכה נאלצה לסייע בפרנסה; היא הייתה לאופה, ונשאה לחם לבתי העיר.

אסיים את הרשימה בטיפוס מעניין מאוד של יהודי, סגי נהור, אפרים הסומא, שישב תמיד בבית המדרש זאמד, קיץ וחורף, גבו אל הקמין הגדול, ולמד על פה. אנחנו הנערים נהגנו לגשת אליו, לשאול שאלה בגמרא, והוא, כיוון שידע את כל המסכתות על פה, קרא מיד, כמו הציץ בגמרא, והסביר לנו הכול.

יהא זכר כולם מבורך לעולמי עד!

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי, ע' 142 – 145.

הייתה אי-פעם עיר, מוקפת מדורי דורות עיירות. רווה רוסקה, עיר ואם בגליציה. לא דבר של מה בכך, ציבור של כ-20,000 נפשות. יהודים פשוטים, חסידים, לומדים, נגידים, סתם יהודים נכבדים ולשעבר, כלומר יורדים מנכסיהם לאין קץ. בעלי מלאכה, סוחרים, בעלי עגלות וסתם בטלנים. עמך, אוחזי מספריים ומגהץ [חייטים] עד לפרולטריון הסחבות המקומי; החברה המוכרים מן העולם התחתון – מסוגו של חיים דרוקר. עיר בה פעם הדופק החברתי בכל יום מימות השנה. לכל המפלגות שהיו קיימות ברחוב היהודי היו סניפים בעיר: כל המפלגות הציוניות, בונד, יד חרוצים, קומוניסטים; כל ארגוני הנוער סחררו המונים, בלי גוזמא.

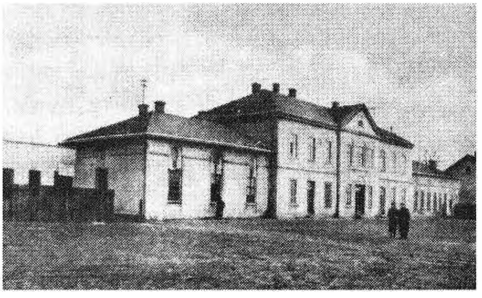
אומרים בשמו של צדיק, שהעיר רווה נזכרת אף בתפילת "בריך שמיה" "...יהא רַעֲוָה קֳדָמָךְ" [זוהר כרך ב רו א]. סימן כי רווה היא מושג של עולם שהיה ואיננו עוד.

כאמור, היה עולם יהודי קטן מוקף עולם גויי עוין. פה ושם התנגשו עם הגויים. קרה, וביריד ביקשו שקצים, מציקים שיכורים, לשדוד אלמנה ענייה, רוכלת בשוק. סוחרים מבוהלים החלו סוגרים בחיפזון את דלתות החנויות. אך לא אלמן ישראל. קצבים, בעלי עגלות התירו יצול עגלה ושיברו את עצמותיהם.

בירך [ברוך] לֶמְסַק, לוכד הכלבים היהודי של העיר, שם דבר אמתי, ממש יחיד בדור, לוכד כלבים יהודי יחיד במדינה כולה; בחור מופקר, בן בלייעל, ייחסו לו כל דבר רע. במשך השנה כולה הוא, כפי שאומרים יהודים, כפרת עשרה גויים, אך בכל הנוגע להגנה על נכסים ורכוש יהודי, אין לו ערוך. כמוהו חבורת אנשי העולם התחתון – כולם חשו שחובתם לקדש שם שמים ולהראות לגויים למה מסוגלים היהודים. שאיננו חלילה סתם שוטים. ולהכות ידעו, סְמכו עליהם. כך התנהלו דברים מקדמת דנא, וסברנו שכך יהיה לנצח. לגויים המקומיים הסתגלנו. בָּרֶדי מנקה הארובות מדבר יידיש בשטף. ואכאלוביץ הבנאי נוטל שוחד אצל כל אחד וטוען ביידיש: "יהודים דברו לעניין!" אפילו החבתן, רב-טוראי בצוות כבאי האש, בבואו לאחר מעשה, כשהשרפה כבר כובתה, עם זרנוק הכיבוי רתום לסוסי העירייה, נהג לומר: "מה בוער? לא נורא, יהודונים ודאי בירכו 'בורא מאורי האש', שיישרפו".

ביום ראשון, בתהלוכה החגיגית, כשהלך מהודר בקובע הפליז ובמדים הכחולים, נהג לפתל את שפמות "קדמא ואזלא" הצהובות שלו, ולומר בפולנית: "עכשיו יהודונים, הבו אש" והוסיף קללה מפולפלת.

הבה נקפוץ על כנפי הדמיון, נתנער מן הסיוט, אולי אך חלום רע הוא. נשוב אל העיר. אם אתם ילידי רווה, עזרו לי להיזכר, כי אבן מקיר תזעק. מאין נתחיל? אולי מן הרכבת? כן! מן הרכבת, כי כאן הסתיים הדבר באורח טרגי. לטרנספורטים של בלז'ץ יש שייכות גדולה לכך. בית הנתיבות של רווה ידוע לנו היטב, נבנה עוד קודם זמנו של פרנץ-יוזף, שהיהודים ראו בו מלך חסד.

תחנת הרכבת

יהודים זקנים אהבו לספר מעשיות מלפני המלחמה (מלחמת העולם הראשונה) "לפני המלחמה" היה מושג. כשביקש אבי לשבח פיסת אריג טוב, אמר: זו סחורה מלפני המלחמה, סחורה מלודז', או בדרך פולנית, תמורה מן העבר. בכלל הייתה מלכותו של פרנץ-יוזף בקרב יהודי גליציה מקור לזיכרונות על עולם שאיננו עוד. בתקופת גרבסקי נהגו להזכיר את הימים ההם, כמו להבדיל את ששת ימי בראשית, קודם לגירוש אדם הראשון מגן העדן. לא דבר של מה בכך הוא – היו זקנים אומרים – ראשית, לא היו לפני המלחמה מפלגות כמו היום. החסידים היו השאור שבעיסה, המיוחסים היחידים בקרב השררה. ישראל-מיכל פדר היה ראש הקהל, בלי מחלוקת עם הציונים. מדי ערב היו הקלויזים ובתי המדרש גדושים. לאחר התרוצצות אחר הפרנסה במהלך היום, נהגו היהודים לקפוץ לאחר מנחה-מעריב לקלויז, מי ללמוד דף גמרא, מי סתם להציץ ב"עין יעקב" או להקשיב לפרק משניות. פה ושם הביא מגיד את הציבור לידי בכי, בעיקר את הנשים. חנהלה השמשית גררה רגליה החולות וחילקה נרות ללומדים. בין מנחה למעריב נהג הניך

[חנוך] אופה הממתקים, למכור בפלוש קְניש [מאפה ממולא] בכוסמת, קניש בגבינה, או מידת עץ של אפונים בקרויצר.

מן הזמנים הקודמים ידועים בעלי-בתים, אנשי שם כמו: לייביש בעל-בית, יוסלה מרץ, הרשלה מונד. לא ישוו להם כל הנגידים שעלו לגדולה כיום.

היה פעם יהודי, חסיד, יענקל-בריש, בעל לב יהודי חם; ירא שמים כמו יואל של ר׳ אביש, בעל קורא בקלויז הישן; יהודי למדן כמו ר׳ אז׳ח...

כן, זה החל ברכבת. אבי עליו השלום סיפר לי שבזמנו היו נערי חדר הולכים לטייל לרכבת. כיום מטייל הנוער עד יער וולקוביצה, או בחצר [הפריץ, בה שוכנה לימים לשכת הסטרוסטה] עד למנזר של ראטה.

בעת ההיא הייתה הרכבת באופנה. לרוע מזלם פגש בהם אחד האבות: "מה עם ביטול תורה?" על כך לא מצאו מענה אחר אלא שהלכו ליטול ידיהם במשאבת המים של תחנת הרכבת, כי שם יש מים טובים. האמת, תירוץ קלוש מאוד ליהודי למדן; אך אל תשכחו, היו בעיר מעט מאוד בארות. אל בעלי האמצעים נשא מים איוון, הגוי מבית המרחץ, תמיד שיכור כלוט ואפו אדום; גוי זועף, נהג לקלל יהודים ובשכרותו איים כי ישחט את כל היהודים אם אך יתירו לו. יהודים חששו ופייסו אותו מדי שבת בפיסת חלה וביי"ש. לא דבר של מה בכך קללת גוי, שתלך לעזאזל. סכנה להישאר חלילה בלי גוי של שבת. משה פויאץ [פאיאץ] נשא פה ושם מעט מים, משום שנתפס במעשה, חששו להכניסו לבד בין נשים וילדים לבית יהודי. השאר, עמך, סחבו קנקני מים בידיהם. בחורף נהגו לפזר אפר לפני באר בית המרחץ, כדי שיהודי הקהילה יוכלו לשאוב מים מבלי להחליק.

נשוב אל הרכבת; זו עת הרכבת; פישלה בעל העגלה יושב על מושב הרכב, מחכה לאורח להסיעו העירה. גדליה עוזר עגלון, שהיה רכב אצל ברלה בעל הכרכרה, מתיר את שקית שיבולת השועל מן הסוס והולך להמתין לאורחים אלגנטיים יותר, משום שהוא מיטיב לדבר פולנית.

יהודים בעלי זקן ופאות מן העיירות השכנות: נמירוב [Niemirów], אוהנוב, במעילים שחורים ארוכים ובכובעי קטיפה שעירה, עם מטריות ואמתחות, עם פאות מסתלסלות עד לאבנט, כולם נחפזים לרכבת לבלז. הרכבת לבלז היא יהודית בעיקרה; אין גוי לרפואה, אפילו

המבקר מדבר יידיש; הוא מתרעם חרעמת נחלה מדוע נדחקים לובשי הקפוטות בלי סוף וסיבה, הם הרי קונים כרטיסי רכבת.

חסירי ועיר נוסעים לבלז

בכניסה לרציף הרכבת ניצב כרטיסן, גוי זועף ששפמותיו ארוכות; אינו מניח לאיש לעבור בלי כרטיס. אפילו חולף הרבי מבלז בדרכו להולשיץ [אולשיץ Oleszyce] – וקן ונער באים לברך בשלום את הרבי – אין הגוי מניח לאיש לעבור, רק לנוסעים. בלית ברירה נאלצים ילדי חדר וסתם צעירים לקפוץ מעבר לגדר הנמוכה, או לעבור דרך המזנון הטרף של המחלקה השניה. הרבר מאוד לא נוח ליהודי כשר; ניחוח הרבר-אחר [חזיר] מסה באף, חוץ מזה עלולים להיתקל במישהו שיש לחמוק ממנו. איש משלנו, המבקש לטעם דבר-מה, הולך לבית אוכל כשר ברכבת, אל פרופסט. שם הוא מוצא תמיד רבע אווז ושמיטית תמד אמתי.

עגלת שני הרבני בגלוח מחרים שקיל בתוכנת הרכבת בעיר

כיוון שזמן יש בשפע, זה יום ראשון לפני הצהריים, בואו נלך ברגל; בדרך מנגנת תזמורת הרכבת באיגוד המקצועי שלהם, מול יָקי האופה. מי אינו מכיר את יָקי האופה? הוא עצמו גרמני, אך את הגרמנית שכח מזמן, מדבר יידיש כשפת אם. טוען כי במוצאי פסח יש לו חזקה למכור מאפה לחם טרי לציבור. לצים מספרים: ילד הלומד בחדר נשלח פעם בשבת אחר הצהריים אל יהודי שגר ברחוב הרכבת להיבחן אצלו, בטעות נזדמן אל יקי. יקי קיבל אותו בסבר פנים נאה, הקשיב לשיעור, לאחר מכן צבט בלחיו ושלח אותו אל השכן היהודי לקבל פירות שבת.

הצלם היחיד בעיירה, מאייר, מציג תמונות חדשות; כאן תוכלו לראות זוגות שהתאהבו לאחרונה. תמונות קבוצתיות של ארגון הנוער גורדוניה בתחפושות בפורים האחרון, בעת איסוף למען קק"ל, סתם תמונות של שרלטנים, בעלי גאווה בפוזות שונות.

במרחק צעדים אחדים מכאן בית הספר הברון הירש. לאחרונה הפך הבניין לבית ספר עברי, מרחוק נשמע קול פטפוטם של ילדים. בקומת הקרקע מצויה קופת גמילות חסדים, כאן שוכנת גם לשכת הקהילה.

לפני שנים למדו בבית ספר הברון הירש גם לימודי יהדות; המנהל היה אפשטיין הזקן, איש עממי ומורה לדת בבתי הספר הפולניים האחרים. מבנה בית הספר גובל בגדר בית העלמין הישן.

מעשיות סבתא רבות מרחפות מעל בית הקברות הישן; פחד נופל ללכת הביתה בלילה מן הרכבת; בעיקר תמהים כולם איך חי ד"ר סגל הזקן בשלום עם המתים בשכנותו שנים רבות, ואין הם מתאנים לו. בתשעה באב או ביום כיפור, כשהציבור הולך בהמוניו אל קברי האבות, עולות הילולות עד לב השמים; בזמן הבדיקות הרפואיות אימהות הופכות עולמות לשחרר את הבן מידי גויים. זו גם הסיבה שראש הנפה החדש הורה לסגור את בית הקברות הישן.

הקימו בית קברות בזאמד, מעבר לטרגוביצה [שוק הבהמות]. כילד זכור לי היטב טקס קידוש בית הקברות. גזרו תענית בעיירה. מעשה שטן, במשך שבוע ימים לא מת איש בעיירה; קרליק הסבל שמר על הקבר הבודד עד שנקבר בר מינן נוסף. הקברן הזקן ביותר בעת ההיא, שהאריך ימים, היה ר' משה מֶזמיק; יהודי בן למעלה משמונים, משוטט לו כמו בכרמו שלו. הוא יודע על פה היכן טמון כל אחד; אומר שאינו

נזקק למפה, זוכר הכול בראשו. בנו, ישראל מזמיק, קיבל את החזקה שלו בזאמד. עוזרו הוא רובלה השמש, יהודי קפדן, מקיף אותך במבט חד וזועף. הנשים רועדות מפניו, בעיקר בלכתו בעיר קורא בקול עגום: "לכו אל מת מצווה!" בשעת הלוויה הוא מקשקש בקופסת הצדקה וקורא מעת לעת: "נשים הצדה". חוץ מזה הוא שמש בקלויז הפח, לשבחו יש לומר שהחזיק את הקלויז נקי מאוד, ממש צח, כמו בית הכנסת הגדול בערב פסח. בנוכחותו לא העזו נערי החדר להשליך שלג אל הפלוש של הקלויז, מחשש לסטירות.

מי מתגורר בהקדש? עניים, עוברי אורח, מקומיים אין. קבצני העיירה ישנו בקביעות בקלויז הישן או בבית המדרש הישן. משה פויאץ וזיינוול באס, ישנים ליד הקמין בבית המדרש הישן. שיע-אברהם, רווק זקן גלמוד, ישן בעזרת הנשים בקלויז הברזל. במקום שכר דירה סייע לטאטא את הקלויז ביום שישי ולהדליק נרות. ממה הוא חי כל השבוע? מחלק כרטיסי חתונה בין בעלי-בתים; לומד עם הבנות אמירת "מודה אני"; בפורים הוא מתחפש, זה מעניק לו חצי פרנסה. כך קמלים חייו עד שתזדמן לו כלה עשירה.

אנטוך שונא ישראל ואיוון השיכור, שניהם גויים של שבת, ישנים בבית המרחץ. פרוים [אפרים] פאציק היה נעלם כל קיץ, ועשה את העונה בהרים. בחורף חזר באדרת שער של גויים ובכובע פרווה. הוא נהג לישון באגודת "התקווה" עם אברהם פַּטְמאן' שנמנה עם המשוגעים למחצה של העיר. שגעונו היה, שהדוכס סאפייהא הוא אחיו, עצמו ובשרו; אך הוא רודף אותו וגירשו מן הארמון בשדליסק [Siedliska]. אך הודות לו – הוא אומר – שולח הדוכס מדי חג שבועות עגלות אחדות של עצים לקשט את הקלויזים ואת בית הכנסת הגדול בירק. זו חזקה שלו מקדמת דנא.

אורח של קבע היה טָבל [טוביה], סיסמתו הייתה: "קטנצ'יק, אכלת כבר אטריות עם עצמות?" יהודי גבה קומה וכחוש, תמיד שק על שכמו; היחיד מכל העניים שנהג לקחת נדבת לחם; אחרים היו מיוחסים גדולים – רק פרוטות תן להם. בזמן האחרון באו שיירות שלמות מלשצ'וב [Łaszczów], בילגוריי [Biłgoraj]; בעלי-בתים נתנו נדבות, נאנחו ואמרו: "חילופין נאים עשינו, במקום פראג ווינה קיבלנו קרחוב [Krechów] וטיצ'ין [Tyczyn].

משה-מאיר, מלמד דרדקים, יהודי בעל זקן לבן מעורר כבוד ובעל לב יהודי. בבית המדרש של זאמד, דאג שיהיה לכל העניים הזרים, עוברי האורח, היכן לאכול בשבת, בל יישאר חלילה אחד בלא סעודה. למען חיילים יהודים נהג להזמין מזון לשבת אצל שוויצר, ותכופות הוציא כסף רב, אף שלא התעשר מן המלמדות.

ממה התפרנסו היהודים? עיקר פרנסתם באה להם מן הגוי; מדי יום שני היה יריד. זה סיפק חצי פרנסה. קרה לעתים בחורף, מחמת ימי הקור או לפני הקציר, שהיריד היה חלש, והכלכלה הייתה בצמצום רב במשך השבוע. הדאגה העיקרית הייתה מאין לוקחים לשבת? האמת, נדיר שמת פלוני ברעב. יהודים הם רחמנים בני רחמנים, החברה "מתן בסתר" הקצתה מדי שבוע לנצרכים זלוטי ספורים לשבת. זכות זו תעמוד לגיסי אברהמצ'ה הופנבראטל שעסק בזה לאורך שנים. פרט לאיכרים נתקיימה ביהודי רווה עצת דוד המלך: "לכו והתפרנסו זה מזה" [ברכות ג ב]. מי בתיווך ומי שסתם מסתובב לו בשוק. על כך מספרים מעשה: שופט, גוי, שאל יהודי לעיסוקו; טען היהודי: "מסתובבים". "אינני מבין – אמר השופט – גם לו הסתובבתי יום תמים בשוק לא הייתי משתכר אף לא פרוטה". "אמת – אמר היהודי – אך אילו הנחת לי, אדוני השופט, להסתובב סביבך אזי הייתה לשנינו פרנסה נאה". כן, כל זה היה בעבר, קיבלו הכול לטובה. רבע כיכר לחם שיפון, פאת לחם מרוחה בשומן תרנגולות, שנשחקה לתוכה שן שום, נחשבו סעודת ערב של נגידים.

עניים חולים שוכבים בהקדש. אין בית חולים ולא מושב זקנים. נשים צדקניות, כמו דודה סֶרקה [שרה] שלי ואחרות, שולחות תמיד לזה או לאחר מרק או מעט מרקחת, לקיים את נפשם.

רווה היא עיר יהודית, אך את כל המשרות מאיישים גויים בלבד. התירוץ הוא, שעל היהודים לכתוב בשבת. יוצא מן הכלל הדואר, שם עובד יהודי, אך הוא היה רוצה שיאמינו כי הוא גוי, ולהכעיס יש לו חוטם יהודי. הרוקח בעיר אף הוא משומד, יהודים אדוקים מתרחקים ממנו וקונים בבית המרקחת הגויי.

כבר אנחנו קרובים לשוק, זה יום ראשון. החנויות נעולות. החנוונים מתהלכים לפני החנויות, פוקחים עין אם אָרֶנְדָה, מפקד המשטרה, כבר

חלף בשוק בדרכו מן הכנסייה הביתה. כי אז יוכלו להכניס קונה בדלת האחורית.

בשוק עצמו עומדות חבורות יהודים, מדברים פוליטיקה; בחירות לסיים ובחירות למועצת העיר. חולונייבסקי הוגה תמיד גזרות חדשות על הסוחר היהודי. הוא רוצה שצדו המזרחי של הראטהויז יהיה פנוי מסוחרים כל השבוע פרט ליום שני, יום השוק. מדברים על האספה שמזמן היום אחר הצהריים בעניין זה ד"ר מנדל, בכיכר שבין בית הכנסת וקלויז הברזל. פרט לראש הקהל ידבר בשם ההמונים העמלים, בעלי המלאכה והאנשים העממיים, נציג בונד, החבר גרויסאויג.

יום שני הוא יום השוק, ממנו שואבים יהודים פרנסה לכל השבוע. מוכרי סחורה משומשת וסחורה מאיכות גרועה מכינים מכנסים ומקטורנים לאיכרים. סנדלרים תולים מגפיים מעור חזק, נעלי נשים עם עקבים קטנים לאיכרות. שם, סמוך לראטהויז, קיוסקים של לוכדי החזירים. ניחוח הטרפה של קותלי החזיר וחֵלב החזירים מתפשט וזוחל, בעל כורחם, לאפיהם של יהודים. הלאה משם, תופסים את צד ימין האופים עם דברי מתיקה ומאפה ישן שנותר אצל חנוונים יהודים במהלך השבוע, עוד מלפני השבת. הלאה משם, סוחרי סדקית, אופנה איכרית, רוכלות פרי ובראשן שבע-לה הגבאית. צפיפות רבה יש בעיקר ליד ארבע משאבות השוק, סוסים רוקעים קצרי רוח, מחכים שהאיכרים ישאבו דלי מים. אנטוך שואב המים, שיכור עוד מאמש, מקלל קללות נמרצות את כל היהודים, בפוגשו את מיודעיו. קולות אדם ובהמה עולים עד לב שמים. חנווני תוקע כף לאיכר, מבטיח לו בקדוש לו, שהמגפיים ישמשו אותו לפחות שנתיים תמימות – על כתפיו. אנשי יריד יהודים מהללים את מרכולתם.

כבר בבוקרו של יום שישי הורגשה השבת הקדושה. ניחוח המאפה הטרי של פְלעצלעך [לחמניות שטוחות] לוהטים עם בצל ופרג פשט בכל בית. שיע מייסטר המצליף במרחץ ההזעה, מצלצל בפעמון וקורא לציבור לבוא להזיע בבית המרחץ. כאן, בבית המרחץ, כולם שווים, עשיר ועני, כולם נהנים מאותו חום, כי שיע מרוקן מדי פעם דלי מים על האבנים הלוהטות. בהבדל קטן, העניים משרתים את עצמם, העשירים מניחים לשיע, הנושא כדי מים במעלה המדרגות החמות, מעלה ומטה, להלקותם [בזרדים] ולשרתם. סמוך למרחץ האדים החם מצוי חדר הצינון הקטן, כאן יושבים סתם ליצנים, בטלנים. הקהל

מתחלף, אך חבורת הלצים אינה תמה לעולם, כמו נר התמיד. הדובר הראשי הוא איצ׳ה "המיילד", בעלה של רחלה המיילדת. מי אינו מכיר את רחלה המיילדת, דור שלם עבר תחת ידיה; היא עצמה כבר אינה זוכרת את מספר הלידות. איצ׳ה הוא בעל דמיון עשיר; יודע לספר מעשיות שלא היו ולא נבראו, אך בעלות תוכן ולעניין. אנשים מכירים את חולשתו, מטים אוזן, שומעים גוזמאות לאין קץ, כמו שמעו אותן לראשונה. מדברים, למשל, על המקווה החם, מספר ר׳ איצ׳ה כי בצעירותו תפס פעם במקווה, בערב שבת, זאב מים חי; מדברים על ימי הקרה, הוא מספר שהיו בעבר ימי כפור עזים, לסבו קפאה הזרת בעת עריכת הסדר, בעשר המכות, כשטובלים את הזרת בכוס.

בקיץ נהגה חבורת נערים ללכת לרחוץ בנהר; חברמנים, שלא חששו מפני השקצים, רחצו אפילו סמוך לגשר הרכבת, ליד הסְלוּז׳ה; ילדי חדר התייראו מן השקצים, שהיו משליכים את הבגדים לנהר או שיסו בהם כלב, ורחצו קרוב יותר, ליד החצר.

בשתי גדות הנהר משתרעים כרי דשא עצומים עם שחת קצורה ניחוחית, מחייה נפשות. בנפרד, בפינה צדדית רוחצות הנשים. מרחוק נראות כותנות לבנות תפוחות, מעת לעת נשמעות צעקות, אם גבר מתקרב. נערי חדר נוטלים עמם לנהר רקיק ביצים ובצל טרי. לפי הצבע סביב פיהם יודעים איזו עוגת פרי אפתה אמם לשבת, של ענבות שחורות או של דובדבנים. ביערות בכל קצווי העיר גדלים ענבות, תות שדה בר, פטל. ילדי איכרים הביאו העירה למכירה בחצי חינם.

אט-אט סוגרים החנוונים את החנויות, עוד קודם שמקיש ראובן השמש בקריאה לבית הכנסת, כבר שבת בעולם. מכל בית יהודי זוהרים נרות השבת, ילדים שקווצותיהם חפופות צצים בדלתות.

כל הרחובות המוליכים לבתי הכנסת ולקלויזים מלאים אדם; גם צעירים מודרניים, הממעטים בתפילה, מטיילים ברחוב. בליל שבת, לאחר האוכל, זקן ונער מטיילים בשוק, לשאוף אוויר צח. זוגות יחידים מבקשים מקום להתבודד בו, הרחק, בחצר, סמוך לגשר. נדיר שמרחיקים לכת, למנזר ראטה, מחמת סכנת שקצים וצעירים מופקרים. בחורף גדושים משכנות כל המפלגות בנוער, כאן ערב ריקודים, שם ערב שיח. באגודת "התקווה" הרצאה של פלוני דוקטור-

פרופסור; סתם נואם, אין נחפזים לבוא אליו, והוא מושך מעט מאוזנים.

בקיץ, בשבת, מטיילים ביערות. ארגון הנוער "נורחניה" מקיים את שיחותיו ביער וולקוביצה, סמוך למפעל הלבנים. ביער בורווה [Borove] מקיימים הקומוניסטים את פגישותיהם החשאיות. מטיילים אקראיים נהנים מאוויר צח בחצר [הפריץ], מגיעים עד יער סדליסק [Siedliska], ובדרך קונים פרי זול אצל הכמרים במנזר. כאן ניתן להיתקל בשני הפילוסופים יוסל שנסל ואביש ברינגר, הם מדברים על ספר חדש שקיבלו לא מכבר מספרייה "התאחדות".

כן, היכן אנחנו, בשוק, ליד מצבת פילסודסקי, ליד קלאפער הייזל [?], אם תך בן המקום, בן רווה, יודע אתה בדיוק היכן אנחנו עומדים. תלויה כאן מודעה נחלה בדבר הצגה שתתקיים במוצאי שבת באולם בית היתומים, מציגים "חסיה היתומה". מי השחקנים? ראש הקהל ד"ר מנדל, שימק מרגוליס, ליביש ובר; הבמאי הוא ד"ר הירשהרפר [הרשהרפר]. ההכנסה קודש לקרן קיימת לישראל.

מעמדת הנשים בקלויז הברזל נשמעים ילדי החדר אומרים "מודה אני לפניך", אות שקדבה שעת אורחת הבוקר. יחיאל המלמד מלמד שם את החדרקים לקרוא עברית. תוכלו לספר עליו מה שתרצו, שהיה נרגן. לזכותו יש לומר, שהודות לו ידע כמעט כל מי שלמד אצלו ומנים אחדים לפרש פרשה בחומש עם רש"י. בתמורה, כשעבר הפרחח כעבור שני ומנים ללמוד אצל המלמד האחם, חיים-שמואל, דבר ראשון שעשה – השליך אבנים כלפי מעלה, אל החדר. משום כך היו חלונות עמדת הנשים שלמעלה מנופצים תמיד. לייבלה השמש, יהודי בעל מזג טוב, שפך כל פעם מחדש את זעמו: אם יתפוס את הפרחח מי יודע מה יעשה לו. בקלויז הברזל עצמו, מסיים כבר מניין אחרון תפילת שחרית; משעה שש בבוקר עד עכשיו, ללא הפסקה, מניין אחר מניין, "קדושה וברם". יהודים מתפללים, קוראים בחטף דף משנית לאחר יאר־צייט,

שותים לחיים ומקנחים בעוגת דבש או ברוגלך מן המזנון הביתי. בפינות משוחחים.

יענקלה מונד, הוא תורה וסחורה במקום אחד, ממש יהודי נכבד, בן של הרשלה מונד, אחד משבעת טובי העיר. יש לו בנק פרטי, המונופול למכירת מלח שייך לו. כשנחוץ להשליש כסף לבוררות, מפקידים אצל יענקלה מונד. תפילתו נאה מאוד יש לו קול מתוק והוא גם בעל קורא טוב. הנשים ממש מתמוגגות בבכי כשהוא קורא הושענות בהושענא רבה. בימים הנוראים הוא נוסע לבלז. בקלויז הברזל מתפלל אז הרב ממגרוב [Magerov].

בפינה אחרת יושבת קבוצת יהודים, משכילים, משוחחים שיחות של תלמידי חכמים. שמחה הברמן, עילוי, ראש פתוח; ר׳ בנימין שור, ידען גדול בעברית, בקי בדקדוק; אברהמצ׳ה הופנבראטל וחיים-לייב ליברמן מייסדי בית הספר העברי "תרבות" בעיר; אחרון-אחרון, ר׳ לייב צינגר, יהודי בעל תורה, משכיל, שנסע בעולם בצעירותו, הגיע עד לעיר ברוד, שמע את זמרי ברוד [Brody]. עתה, לעת זקנה, מחמת הדחקות, הוא לומד תנ"ך ודקדוק עם כמה נערים מבתים של בני המעמד הבינוני. החסידים אינם מחשיבים אותו ביותר, בצעירותו למד תנ"ך עם ביאור מנדלסון, מה שהוא טרפה ופסול בעיניהם.

בפלוש, בכניסה אל הקלויז, פורש זכריהלה הכורך את מרכולתו למכירה. תשמישי קודשה, סידורים, חומשים, לוחות שנה קטנים, ציציות, ולהבדיל, סתם ספרי מעשיות לנשים. בהושענא רבה יש לו חזקה למכור הושענות. ברכה מועטה הוא רואה בכל הפרנסות הללו. מכריכה פרנסתו בצמצום. יהודים מתפללים על פה, אינם קורעים סידורים. התחרות עם ברלה הכורך גדולה; הלז הביא מכונה לחיתוך נייר. נערי החדר קונים אצלו סידורים קטנים חדשים המכילים ברכות. יש כורך נוסף, יצחקל הכורך. זכריהלה הכורך, יהודי טוב מזג, רוגז מאוד כשיהודים, מקיפים אותו, מחטטים וקוראים על רגל אחת את ספרי המעשיות, מעקמים אפם מעשה מבינים, והולכים מבלי לקנות אצלו דבר. אותה שעה, כשהוא נרגז, הוא טוען כי כלל אינו רוצה בפדיון יהודי, אלא לסחור עם פריצים בלבד. הראייה, בחודשי החורף הוא כורך ספרים בקסרקטינים, אצל החיילים, ומהם יש לו למעלה ממחצית הפרנסה; מן היהודים קשה מאוד לשאוב את המחצית

השנייה. מה חבל שאין הגויים מתפללים מתוך סידורים, כי אז יכול היה ליהנות מעולמו של אלוהים.

לזכריהלה יש חזקה, לקרוא לעבודת הבורא. מדי יום שישי בין הערביים הוא צועד את מחצית השנייה של הרובע היהודי בעיר, מקיש בפטיש העץ בכל דלת יהודית; כך הוא חולק את המצווה עם ראובן השמש כל ערב שבת. הוא קיבל את החזקה מר' הירש השמש, שהיה לאורך שנים שמש בבית הכנסת הגדול. האחרון הורה בצוואתו להכניס לקברו את פטיש העץ בו הקיש כל יום שישי לקראת הדלקת נרות.

יצחקל הכורך מעיר לסליחות. בקול נוגה הוא קורא לאחר חצות: "יהודים, קומו לעבודת הבורא". תחילה היו שומרי העיר מגרשים אותו, אך לאחר מכן הניחו לו. שכרו מן הקהילה היה זוג מגפיים לחורף. הוא היה דלפון עליז, שמח בחלקו. לא היו בעיר חתונה, קידוש שבת או שבע ברכות בלי יצחקל. הוא נהג לשאת עמו סל קטן, שם הניח תחילה את העוגה לאשתו וילדיו, שיהיו בריאים, לאחר מכן טעם בעצמו. אהב לשמח בשמחות של עמך, לאו דווקא של נגידים.

די גרויסע שול. — בית־הכנסת הגדול.

בית הכנסת הגדול הוא יפה, ותמיד מבהיק בניקיונו, זה הודות לגבאי אברהמלה וייס. הוא עצמו יהודי מהודר, ודואג שמוטל השמש לא יזניח את חובתו, לא כמו בבתי מדרש אחרים. במשך השבוע מתפלל כאן בקושי מניין, אך בשבת מלא בית הכנסת הגדול מתפללים. יהודים שבמרוצת השבוע טרודים בעמלם או שוהים בדרכים, סוחרי השוק, בעלי מלאכה, מומחים עצמאים. מתפללים כאן בנוסח אשכנז. בשעה

שמונה בבוקר בדיוק בא הרב; שלא כמו בקלויזים החסידיים, לעולם אין מאחרים. כגבאי בית הכנסת הוא שולט ביד רמה. בבית הכנסת אין מדברים פוליטיקה. בכלל, אומר אברהמלה וייס, עם יהודים טוב רק לאכול קוגל, אך לא מצלחת אחת. למה תתרעם על היהודים שלנו? שמעו סיפור:

הוא, אברהמלה, שירת בזמן המלחמה בגריידינג [Greding?]. הקיר"ה קיבץ שם את כל החיילים היהודים המזוקנים ובעלי ופאות; בהיותו סמל הורו לו להוביל חבורת יהודים לתפילה בשבת בבוקר. הוא צעד בראש.

ובדיוק חלף איש רם מעלה, בעל שררה, הוא חייב להצדיע לו. הוא קורא: "אכטונג!" [הקשב] מסתובב וחושכות עיניו. כל פעם, בזוגות, נעלם יהודי אחר, ומכל החבורה לא נותר מניין יהודים. וכדי ביזיון וקצף. לא די שאבדה לו דרגתו, הוא הועמד למשפט. לך נהל מלחמה עם יהודים! פלא שאוסטריה נחלה מפלה במלחמה?

בית הכנסת הוא מבנה גבוה נאה. נבנה עוד לפני ימי המלך סובייסקי [מאה 17]. התקרה הגבוהה נתמכת בעמודים; על התקרה ועל הקירות מצוירים כל המזלות, נופים, קבר רחל, מערת המכפלה. לחיות, למשל – עיניים יהודיות, ללא מבטי רציחה. זרי פרחים יפים מצוירים סביב לארון הקודש. הבימה היא מלאכת מחשבת של אומנים. בשבת-חג נהדר לראות את בית הכנסת הגדול מואר בכל המנורות והנברשות, מלא וגדוש בעדת יהודים, זקן ונער. החזן מוסיף הרבה. מי אינו זוכר את חיים החזן. בימי עבר לא קל היה להתקבל אצלו להיות עוזר (משורר). שבועות ארוכים לאחר החגים, בלילות החורף נהגו לחזור בסדנאות הפרוונים-כובענים על התפילות: ונתנה תוקף, ויאתיו. לאה החזנית דאגה תמיד פן יצטנן יקירה, חלילה; מעשה שטן הוא להצטרד דווקא לפני הימים הנוראים. "חיים – הייתה אומרת – דומני, הנה כאן דוקר לך, אולי די להיום? קל יותר להפציר בגזלן".

פרט לחיים החזן היה גם מאיר החזן, שנהג להתפלל בבית המדרש הישן. במרוצת השבוע היה כלי קודש, השגיח על הקצבים במשחטה.

קלויז בלז הסמוך, המכונה הקלויז הישן, מלא וגדוש מתפללים, אף שחסידים רבים נהגו לשבת אצל הרבי מבלז בעשרת ימי תשובה. בעת

החיא בא להתפלל כאן ר' שלום רוקח, המכונה ר' שלומקה. שנים רבות התפלל כפותח ר' נחמן של משה-סנדר, יהודי בן שמונים ומעלה, סגי נהור, התפלל על פה בנוסח סקרבובה [Skarbowa], מחייה נפש, זו חזקה שלו משנה לשנה.

במוצאי יום כיפור, מיד לאחר תפילת נעילה, כשפשוטי עם נחפזו לטעום משהו, נהגו יהודים חסידים לחדש בנחת את הלבנה, לאחל כל טוב, וללוות את הרבנים בשירה הביתה, נחמן האופה הלך בראש להאיר בעששית. בעלי-הבתים של בית המדרש זאמד, עם הזקן ר' משה פיטשיניק בראש [? פיטשינקע – קטנטן; או מרוסית פֶּצִ'ניק – בונה תנורים], ליוו את הרב מפוטליץ' כשהם שרים ומוחאים כפיים. רק את הרב ממגרוב הוביל לביתו הרכב הגוי של פישלה בעל הכרכרה. החסידים נהגו לכתר את הכרכרה ושרו "שתבוא כבר הגאולה ומשיח שיבוא כבר". ברחובות לא נראה גוי לרפואה פרט לאיוון, הגוי של בית המרחץ, שהיה משגיח על נרות הנשמה, שלא יגרמו חלילה שרפה; בלעדיו מי יכבה?

ברובע המעורב מתגוררת האינטליגנציה היהודית, רופאים, עורכי דין; כאן, מעט הלאה, גר הרופא הווינאי ד"ר דאדלֶץ, אליו באה כל דלת העם היהודית מדי בוקר בשעת העניים. כולם מאמינים בו: תחילה אלוהים ולאחר מכן הרופא הווינאי; הוא באמת אחד מחסידי אומות עולם, אוהב ישראל.

אנחנו קרבים אל סוללת הרכבת. כאן חולפות רכבות למערב, אל קרקוב. מסתיים אפוא הרובע היהודי ומתחיל הפרוור הגויי, שם חיו שנים רבות זה בצד זה, ככלות הכול היהודים הם עם לבדד ישכון.

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי, ע' 145 – 153.

הבנק השיתופי ברווה

היה ברווה בנק שיתופי בשם: התאגדות קואופרטיבית, שהיה מסונף להתאגדות הכללית של קואופרטיבים יהודים בפולין. המרכז הכלל פולני היה בוורשה, ומרכז פולין קטן (גליציה) היה בלבוב [למברג].

המרכז בלבוב כינס מדי שנה בשנה אספה כללית של נציגי קואופרטיבים נפרדים מכל האזור. פרט לכך זימן המרכז הראשי בוורשה אספה שנתית בוורשה. לשם שלח סניף למברג את צירי הנבחרים, נציגים מלמברג ומקואופרטיבים גדולים אחרים בפולין קטן.

הן הסניף והן המרכז פרסמו, לאחר כל כינוס, דוח שנתי של הקואופרטיבים הנפרדים, כמו גם פרוטוקול של האספות הכלליות שמסר את דוח הוועד הפועל, את הוויכוח שהתנהל סביבו, ואת הדרגים הנבחרים החדשים לשנה החדשה.

מן הדוחות שהתפרסמו (המודפסים או המשוכפלים) אנחנו מוציאים את הנתונים החשובים ביותר על העיר רווה רוסקה. הבנק ברווה נוסד בשנת 1923 עם 176 חברים, במשך השנה נוספו 64 חברים חדשים ונשרו שמונה, ובסוף השנה מנה הבנק 232 חברים. גידול ברור. זה כשלעצמו מוכיח שהבנק מילא תפקיד מועיל, והאוכלוסייה היהודית הייתה, פחות או יותר, שבעת רצון מעבודתו.

החברים בבנק בעת ההיא נחלקו לפי מקצועות:

סוחרים זעירים – 154; בעלי מלאכה – 41 ; תעשיינים וסוחרים (גדולים) – 16 ; מקצועות חופשיים – 5 ; חקלאים – 4 ; אחרים – 12.

המסקנה, הבנק שירת קודם כל את מעמדות הביניים, ליתר דיוק, את המעמדות הדלים: סוחרים זעירים ובעלי מלאכה, רוב מניין ורוב בניין של האוכלוסייה היהודית בעיר. מספרם 195, 84.4% מן החברים.

העובדה שהבנק הועיל במיוחד לשכבות הדלות, עמק, מוכחת גם מן התשלום הנמוך למנייה, 25 זלוטי, ותוספת של 10 זלוטי ביטוח.

נבחן עתה את הנתונים לשנת 1937. מספר החברים בתחילת השנה היה 289. נוספו במרוצת השנה 26, נשרו (היגרו) 17, ובסוף השנה היה מספר החברים 298.

מעמדם החברתי:

חקלאים – 35; סוחרים ותעשיינים – 71; בעלי מלאכה – 54; מועסקים במשרד – 4; אחרים – 34.

כאן עירבו סוחרים זעירים וגדולים עם תעשיינים, עשו מהם מעמד אחד! מן המעמד האחר נראה כי המקצועות החופשיים נכללו ב"אחרים" [?].

מספר פקידי הבנק בשכר היה שלושה.

נשים לבנו לפעולות שעשה הבנק במהלך השנה.

ההלוואה הגדולה ביותר שהעניק הבנק הייתה 2,000 זלוטי. במרוצת השנה הוחזרו בתשלומים 241 הלוואות בסכום של 85,814 זלוטי. ניכיון השטרות הגיע לסכום של 53,367 זלוטי, אשראי אחר – 1,846 זלוטי, סך הכול – 141,017 זלוטי. מניין הנהנים מהלוואות בסוף השנה היה 197. הריבית הגבוהה ביותר להלוואה הייתה 10%.

סכום הפיקדונות שהופקדו במשך השנה היה 222,693 זלוטי, הוצאו – 207,190 זלוטי. מספר בעלי פיקדונות היה 74. הריבית ששולמה לפיקדונות הייתה 4.5%.

בשנה זו נתקבלו 1329 שטרות לגבייה בסכום של 1,508,392 זלוטי. הרווח הנקי של הבנק היה 2,256 זלוטי (לא גדול מאוד!) מעניין אולי יהיה לציין כי שלושת הפקידים בבנק קיבלו יחד 3,600 זלוטי. בממוצע 100 זלוטי לחודש לאיש. לא שכר גבוה במיוחד! כנראה לא היה שכרם של השלושה זהה, אחד קיבל יותר השני פחות. ריבית ששולמה בשנה זו לבעלי פיקדונות – 1,921 זלוטי.

פעולות כספיות גדולות במיוחד לא ביצע הבנק. אך העובדה שבמשבר הכלכלי הנורא – שחוותה האוכלוסייה היהודית, במיוחד במזרח פולין, בעת ההיא עקב החרם הגלוי או הסמוי שניהלו הדרגים הממשלתיים

הפולניים, ועקב תחרות מצד הקואופרטיבים הפולניים והאוקראיניים – מילא הבנק את התחייבויותיו ועוד היה לו רווח, זה סימן טוב.

בעיירות מזרח גליציה אחרות נאלצו בנקים אחדים להיסגר בעת ההיא. היו להם נזקים גדולים יחסית, בעיקר משום שהחנוונים המרוששים או בעלי המלאכה לא היו מסוגלים לשלם את הלוואותיהם.

כלומר, העיר רווה עדיין החזיקה עצמה איכשהו על פני המים.

הדוח האחרון שיש בידינו על הבנק, הוא לשנת 1938. הוא נמסר בכינוס האזורי השביעי של נציגי הקואופרטיבים במזרח גליציה, שהתקיים ב-30 באפריל 1939 בלבוב במשכן הקהילה היהודית. נטלו חלק בכינוס: הנשיאות: אברהם זילברשטיין, ד"ר אמיל זומרשטיין, ד"ר זיגמונט מייבלום, וחמישים ארבעה צירי קואופרטיבים נפרדים.

לפי דוח צירה של רווה רוסקה, מנה הבנק בסוף 1938 296 חברים, סכום הפיקדונות היה 64,108 זלוטי, נמוך באופן משמעותי ביחס לשנה הקודמת. סימן לדלות!

בכינוס נבחרו גם עשרים ותשעה מיופי כוח, שהיו אמורים ליטול חלק בכינוס הנציגים של התנועה הקואופרטיבית היהודית הכלל פולנית בוורשה. בין הנבחרים היה ד"ר פופייל מרווה רוסקה.

זה הדוח האחרון שראה אור לפני המלחמה בפרוטוקול של הכינוס. המלחמה שמה קץ גם לעשייה זו.

אגב, ראוי להזכיר כי בשנת 1900 היו בנפת רווה רוסקה, לפי גרוינסקי, 14 מוסדות קואופרטיביים, חמישה מהם נוצריים, תשעה יהודיים.

בית הספר הברון הירש

בגליציה ובבוקובינה הייתה כידוע רשת של בתי ספר פרטיים ליהודים, שנוסדה והוחזקה בידי קרן הברון הירש, שהנהלתה (חבר נאמנים) שכנה בווינה. אף שמטרת בתי הספר הייתה להעניק לילדים היהודים השכלה חילונית – לעשותם "אירופים", ללמדם דיבור וכתיבה של שפת המדינה: גרמנית ושפת הארץ, פולנית – ולעסוק פחות בחינוך יהודי, בכל זאת הייתה לבתי ספר אלה השפעה רבה על החינוך היהודי

במדינה. בקרב מורי בתי הספר היו ציונים טובים, מסורים לעם היהודי, ובמסגרת בית הספר העניקו לילד היהודי גם חינוך לאומי.

בתי הספר – כחידוש של העת ההיא – הנהיגו לימוד של מלאכת יד, התעמלות וכו'. הם גם שלחו חלק מן הילדים שסיימו את לימודיהם ללמוד מקצוע אצל אומן או בבית ספר מקצועי.

הקרן לא רק פרנסה את המורים, אלא גם בנתה מבנים משלה למען בית הספר, עם מגרש משחקים וגן, ללמד את הילדים גינון. הקרן גם סיפקה לילדים עניים ספרים, מחברות, בגדים, ארוחות צהריים וכו'.

די גמילות־חסד קאסע אין בנין פון דער בארון־הירש שולע. זיצן: אברהם עדעל, בריינדעל האבערמאן, מאטעלע ראזנפעלד.

קופת גמילות חסדים בבניין ביה"ס הברון הירש. יושבים: אברהם אדל, בריינדל הברמן, מוטלה רוזנפלד

בקיצור, הייתה לבית הספר השפעה על כל מהלך החיים היהודיים בעיר: בכך שבאו מורים בעלי השכלה חילונית, לרוב בוגרי סמינר למורים, ובהתנהגות שונה של ילדי בית הספר מזו של ילדים שלמדו בחדרים הפרטיים הנחשלים.

ברווה רוסקה היה בית ספר כזה.

חבר הנאמנים של בתי הספר פרסם, החל בשנת 1896, מדי שנה דוח בגרמנית על שנת הלימודים החולפת, עם פרטים מדויקים למדי, המספקים תמונה, של מה ואיך למדו, מה הייתה עלות בניית בתי הספר, מה היה סך ההוצאות האחרות וכו'.

הדוח האחרון, לשנת הלימודים 1912/13, פורסם בשנת 1914. המלחמה שמה קץ לבית הספר וכל הקרן הייתה לאל. המונרכיה האוסטרו-הונגרית התפוררה ובמקומה נוסדו מדינות חדשות שארגנו את בתי הספר בדרכן. בגליציה (פולין) – בתי ספר ממלכתיים פולניים, אפשר שלמען ילדים יהודים, כלומר הם היו שונים בכך שלא למדו בהם בשבת (כינו אותם שבסובְּקות) ומרבית המורים היו יהודים. למדו בהם דת יהודית ותו לא מנקודת מבטה של המדינה. עניין אחר הוא שהמורים מעצמם השתדלו לרוב להעניק בבתי הספר (בפולנית) תוכן יהודי לחינוך (ארגנו חגים יהודיים, לימדו עברית וכו'). לא אחת נקלעו בשל כך לקונפליקטים עם רשויות בית הספר.

מדוחות בית הספר של קרן הברון הירש אנחנו שואבים את הנוגע לרווה רוסקה.

בית הספר היה קיים מספטמבר 1890 עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914. המנהל (לימים) והמורה היחיד היה בתחילה שמואל קֶרֶל-צילְף שהייתה לו תעודת בגרות מסמינר ותעודת הוראה. מספר התלמידים בעת ההיא היה זעום, די והותר היה במורה אחד.

כידוע, הוחרם בית ספר זה בתחילה, כלומר, היהודים האדוקים מאוד ראו בו קן של אפיקורסות. מובן מאליו שהמלמדים בחדרים ניהלו, מצדם, מאבק נגד בית ספר זה, מחשש לתחרות.

יהודים אמידים לא שלחו את ילדיהם לבתי הספר, הם העדיפו לשלוח אותם לבתי ספר פולניים או ללמדם באופן פרטי, במקום לשלוח אותם לבית הספר הברון הירש, שהריהו בית ספר צדקה, לעניים.

בשנת 1893 נוספו שני מורים חדשים: בנימין ברנדס ואיזידור זיידנווג, חוץ מן המורה לעברית אדלר שלא הייתה לו הכשרה של סמינר.

בראשית שנת הלימודים 1894/5 קיבל בית הספר מורה נוסף דוד שָׁוּאֶר. משנת לימודים זו לאילך משתייך בית הספר למדרגה גבוהה יותר, עם ארבעה מורים בעלי הכשרה מקצועית, פרט למורה לעברית. הם נשארו בבית הספר עד לסוף.

מ-1895 לימד בבית הספר מורה נוסף בשם מיכאל יופה, בעל הכשרה מקצועית. בשנה זו למדו בבית הספר 150 תלמידים.

מה למד בבית הספר הבנון הירש?

שפת ההוראה הייתה למן ההתחלה גרמנית. מ-1894 הונהגו ספרי לימוד פולניים, בהוראת מועצת בתי הספר הקיסרית והמלכותית הגליציאנית. עברית לא נחשבה נושא מחייב, אך לימד אותה כמעט בכל מקום משום שהן ההורים והן הילדים רצו בזה.

לפנינו תכנית ההוראה הרשמית של בית הספר העממי הארבע שנתי מן המדינה הגבוהה יותר. מה היה בית הספר ברווה:

שעות חוראה שבועיות של חמשאים לפי כיתות:

תרגום:

		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
דת	[illegible]	2	2	2	2
קרוא וכתוב	[illegible]	11	8	8	8
שפה (פולנית)	[illegible]	—	9	7	7
שפה (גרמנית)	[illegible]	2	3	3	3
חשבון, נאומטריה	[illegible]	3	3	3	3
	[illegible]	—	1	1	1
ציור	[illegible]	2	2	2	2
זמרה	[illegible]	2	2	2	2
התעמלות	[illegible]	18	34	34	34
סך הכל	[illegible]	21			
במחצית השנייה של שנת הלימודים					

חלק מן התלמידים בונדי בית הספר, למדו מקצוע אצל בעל מלאכה. בשנת הלימודים 1902/3, למשל, למד שמונה נערים: 2 – פרוונות, 1– חייטות, 3 – סנדלרות, 2 – נגרות.

בית הספר קיים גם קורסים. בערב למדו בהם אנשים בונדים קדוא וסתוב, נערות למד מלאכת יד. בשנת הלימודים 1901/2 למד בקורסי ערב 60 אנשים.

מספר התלמידים עלה בהתמדה, והגיע בשנת הלימודים 1901/2 ל-190. כך גם בשנת 1903/4. לאחר מכן התערער המספר וצנח עד שנת 1909/10 ל-125 (המספר הנמוך ביותר), לימים עלה שוב.

בשנת הלימודים 1902/3 כבר היה לבית הספר מבנה משלו. לבניית המבנה הוציאה הקרן 42,000 קרונות. סכום עצום בעת ההיא. במבנה נמצאה גם דירה למנהל בית הספר, היה מגרש משחקים והתעמלות, גן לעיבוד בידי התלמידים (חקלאות) וכו'.

מדי שנה יצאו הילדים לטיולים להכרת הארץ וכדומה.

המורים האחרונים: המנהל אפשטיין, שטרנבך, לורבר.

זיכרונות, דמויות והווי, ע' 153 – 156.

משה וייס ניו יורק **ניסיון שלא צלח לארגן בית ספר עברי ב-1913**

לא כל מה שרואים בימינו או מה שנוצר לפני מלחמת העולם השנייה בא בקלות יתרה, כפי שניתן היה לשער. בית הספר העברי, שהתפתח ברווה רוסקה בין שתי מלחמות העולם – שהיה ברמה גבוהה – היו לו מבשרים משלו לפני שנים, וכמו בכל יצירה, לא תיתכן הצלחה בניסיון ראשון. לימים הייתה פריצת המבצר קלה יותר, כשחומותיו קיבלו כבר קודם לכן חבטות ראויות.

אתאר אפיזודה מנובמבר 1913, הזכורה לי היטב משום שהתחוללה בביתנו. ישראלקה גולד ואברהמצ'ה אדל עלו אלינו, גרנו אז בבניין הראטהויז [בית המועצה הישן], ושכרו אצלנו חדר, עם מזון ולינה, למען מורה לעברית. בחדר בו גר, הוא גם נתן שיעורים בעברית. שם המורה היה וייסברג או וייטברג מסקלט [Skałat] (גליציה). לשיעורים בא הנוער שייסד לאחר מלחמת העולם הראשונה את התנועה הציונית ברווה. היו ביניהם: אברהם אדל, ישראל גולד, ליבוש ובר, יעקב-שלמה גולד, משה יוזפסברג, אברהמצ'ה גרוייר (בן לייבלה גרוייר), שמחהלה רפופורט, בן-ציון גינסברג, פשה גורטלר לימים אשתו, בתו של יענקל גרף, טודרוס רייצפלד וכל הנוער המובחר בעת ההיא.

למרבה הצער לא יכול הניסיון הראשון להחזיק מעמד זמן רב. ראשית, משום מיעוט התלמידים, גם בגלל המצב הכלכלי הקשה בעיר בעת ההיא, ובעיקר בגלל הפוליטיקה היהודית המקומית, בה היו מתנגדים רבים; לאחר שלושה חודשים התפרק המיזם. הניסיון לא צלח והמורה נאלץ לעזוב את רווה. בעת ההיא קשה היה להשיג מקום למען האגודה הציונית במרכז העיר, נאלצו אפוא לשכור מחוץ לעיר, אצל הירש רוזנפלד, שגר אצל חתנו של עוזר מפוטליץ', סמוך לבית הקברות הגוי.

הזרע שנזרע אז, הניב פרי רק בשנות ה-20 [של המאה ה-20]: החיים הציוניים המאורגנים, "החלוץ", תנועת "גורדוניה". הניצולים בני הזמן הזה, בישראל ומחוץ לה, אף הם הנם פרי ההצלחה של הפעילות ההסברתית והמהפכנית האינטנסיבית ההיא.

זיכרונות, דמויות והווי, ע' 157 – 158.

עיירתנו, קטנה ככל שהייתה, ניסתה ליטול חלק מסוים, ופעמים רבות חלק נמרץ, בחיים היהודיים התרבותיים שהתהוו בעת ההיא בעולם היהודי.

פרט לפעילות בתנועה הציונית לגווניה: סתם ציונים, "המזרחי", "התאחדות", רוויזיוניסטים, ובאגודות מפלגתיות אחרות: אגודה [אגודת ישראל], בונד, בהם נטל הנוער חלק נמרץ והצטיין בהתלהבות רבה ובהכרה עמוקה – הקדיש עצמו חלק מנוער רווה לעשייה תרבותית בתחום תאטרון יידיש. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם מילאו החוגים הדרמתיים בערים ובעיירות של גליציה את אחד התפקידים הראשיים בחיים היהודיים.

עסקני כל המפלגות בקבלת פנים לסופר משה סתווי. מימין, יושבים: למל וקס, אברהם אדל, לייביש ובר, משה סתווי, אברהם הופנבראטל, ברל גרשטנפלד. עומדים: יעקב-שלמה גולד, גימפל יוסט, הירש-וולף זיבצינר, פנינה בארר, אבנר הופנר, אהרן הולמר, נתן אדל

בשנת 1920 בערך, נוסד חוג דרמתי של הנוער הציוני והחל להותיר חותם ולהשפיע ברושמו הגדול בעיר ובסביבה. השפעת החוג הדרמתי על החיים התרבותיים והחברתיים השתקפה באופן ניכר מאוד לא בעירנו בלבד, אלא גם בכל הערים והעיירות סביב, אשר גם בהן החלו להיווצר חוגים כאלה. להט והתלהבות רבה אפפו את חברי החוג

בתפקידים שגילמו במחזות שהוצגו בעיר. סייעו בהתלהבות גם חלק גדול מן החברים שלא נטלו חלק פעיל במחזה.

כל הצגה של החוג הדרמתי שלנו הביאה להתעוררות גדולה בכל שכבות האוכלוסייה היהודית בעיר. מי שבאו לצפות בהצגה, נהגו לדבר ולדון בה עוד זמן רב. ביקרו את המחזה עצמו, את המחבר, ובייחוד את מגלמי התפקידים, התפאורה וחלקים טכניים אחרים.

במיוחד התחוללו רעש ומהומה בבתים החסידיים. לאורך ימים דיברו במחזה, נוטלים את הנושא מכותרת המודעה, כי הליכה לתאטרון כמוה כהליכה לכנסייה. בערבים בהם היו הצגות היטיבו הורים חסידים להשגיח על ילדים (במיוחד על הבנות, הבנים ממילא שהו אז בבתי המדרש ובקלויזים), שחלילה לא ייכשלו, ונאלצו בערב זה לשהות בבית משעה מוקדמת. עם זאת הייתה התכיפות גדולה, ומחזות מסוימים היה הכרח לשוב ולהציג פעמים אחדות.

ראוי גם להדגיש, לשבחו של החוג הדרמתי, כי בבחירת המחזות תמיד היה משקל יתר לערך הספרותי ולאופי התרבותי של המחזה ולא לתזרים הכספי-קופתי. החוג יכול להצליח רק הודות לחבריו ולעבודת הצוות הידידותית של כל המשתתפים.

החוג הדרמתי שהוקם הציג על במת רווה – לראשונה באולם הראטהויז [בית המועצה הישן], לאחר מכן בבניין של וייזן (בית היתומים) ולפעמים באולם "סוקול" הפולני – שורה של הצגות תאטרון, דרמות למיניהן ומחזות שהיו ברמה אמנותית נאותה ומצאו חן בעיני הציבור ברווה ובעיני מבקרים מן הסביבה.

חלוץ תאטרון יידיש ברווה, כזכור לי, היה שְׁרולקה גולד, בן של ר' מיכלה ואחיו הבכור של יעקב-שלמה גולד. שרולקה שב לאחר מלחמת העולם הראשונה מרוסיה, הביא עמו רוח רעננה וחדשה מן העולם הגדול. הוא החל להקדיש עצמו לחיי התרבות בעיר והעלה לראשונה באולם הראטהויז את המחזה "דין תורה עם הרוח". הדבר עשה רושם עצום בעיר, נאלצנו לחזור עליו פעמים אחדות. שרולקה גילם תפקיד ראשי, בו הצטיין בכישרון רב וביכולות אמנותיות גדולות. לדאבון הלב לא זכה לראות נחת במלאכתו, הוא הסתלק מן העולם צעיר.

החוג הדרמתי המשיך לפעול, הפעם בזכות צעיר זר, וייצנר, פקיד בבית המשפט ברווה. הוא גם היה מחונן מאוד מבחינה אמנותית, נאה מאוד, וגילם את תפקידיו בכישרון רב. הציגו את "יום הדין", עם וייצנר ורייזל קורמן בתפקידים הראשיים, זה עשה רושם עז.

ההצלחה הגדולה בעיר משכה את האינטליגנציה היהודית האקדמית – שבחלקה ניצבה עד אז במרחק-מה מן העשייה היהודית החברתית – ונוצר חוג דרמתי גדול יותר בהשתתפות ד"ר מנדל, ד"ר זיגלבוים, ד"ר הירשדורפר [הרשדרפר], לייבוש ובר, אברהם וישראל אדל, שמעון ומאני מרגוליס, משה-יענקל שטיינפלד, זלמן באך, משה ברגר, הנצ'ע גרף, לונקה בריינדלר, אסתר קורצר ועוד רבים אחרים שלמרבה הצער אינני זוכר עוד.

כבכל חלקי החיים היהודיים ברווה, כך גם בחוג הדרמתי, נתגלתה מיד הדמות המרכזית והדומיננטית, ד"ר מנדל. עסקן ציבורי גדול, מנהיג ציוני, ראש הקהל, סגן ראש העיר, נוסף לכך מצא פנאי להתמסר לתאטרון יידיש. הוא שיתף פעולה עם כולם וגילם תפקידים ראשיים טובים ביותר, בכישרון יוצא דופן.

לאחר מכן הצגנו את "חסיה היתומה" מאת יעקב גורדין בהשתתפות מאני מרגוליס בתפקיד חסיה ומשה-יעקב שטיינפלד בתפקיד ולדימיר, גם זה עשה רושם עז בעיר והיה עלינו לחזור על ההצגה פעמים אחדות. מאני מרגוליס הצטיינה בכישרון אמנותי עז ונטלה חלק פעיל בהצגות הבאות.

ההצגה הבאה הייתה "בן הכפר" עם משה ברגר והנצ'ע גרף-דובי בתפקיד נטשה. משחקם אף הוא היה יוצא דופן, כשל שחקנים בעלי הכשרה. בהצגות הבאות: "השחיטה", "אלוהים, אדם ושטן" ומחזות רבים אחרים, הצטיינו חברים נוספים: אתל קורמן, לייבוש ובר, יידל שוורט, זלמן באך, שְרולקה אדל, שאינם עוד אתנו לדאבון הלב.

נוכח ההצלחה הגדולה של הצגות התאטרון שלנו, ניגשנו לדבר הגדול יותר, "הדיבוק" מאת ש' אן-סקי. העזנו להתמודד עם להקות אמנים גדולות והדבר עלה בידנו באופן טוב ביותר. הודות לעשייה חסרת הלאות של כל החוג הדרמתי בראשות ד"ר מנדל המוכן לקרבנות, שהעמיד לרשותנו את לשכת עריכת הדין הגדולה שלו לצורך חזרות

שמעון מרגליט הי"ד

ד"ר זיגלבוים הי"ד

שנערכו שם כמעט מדי ערב. נהגנו להזיז ולהוציא את הריהוט מן הלשכה ויצרנו בית מדרש חסידי אמתי. ד"ר מנדל התמסר בלב ונפש לתפקידו, הרבי ממירפול [Miropol]; תמונתו ניצבת עוד היום לנגד עיניי, מראהו ומשחקו עוררו את הרושם שהאיש יצא מחוגים רבניים אמתיים. תפקידים ראשיים אחרים גילמו: ד"ר זיגלבוים – המשולח, ד"ר הירשדורפר – חנן בחור בית המדרש, אני – ר' סנדר בריניצר, אביה של לאהלה; את תפקיד לאהלה גילמה בכישרון רב יפהפיית העיר לונקה בריינדלר. כולם שיחקו בחסד עליון, כשחקנים מלידה; הבעל תוקע, שמעון מרגוליס – איש מחונן מאוד, מוזיקלי מאוד, מנצח המקהלה – תקע בשופר בעת גירוש הדיבוק באופן רהוט וברור, כך שלשטן לא הייתה כל שליטה עליו. ההצלחה הייתה כה גדולה שקיבלנו הזמנות מערים רבות בסביבה לבוא לשחק אצלם.

לאחר מכן שיחקנו עוד מחזות רבים: "טוביה החולב", "הרשלה אוסטרופולר", "המלך ליר היהודי" [גורדין], "מושקה חזיר" שתורגם מן המקור בידי חברנו י' צ' רובין, "אותו ואת בנו" מאת ברקוביץ'. הוא [רובין] גם השתתף פעמים רבות בחוג שלנו כלחשן במחזות רבים.

הצגת התאטרון "הרשלה אוסטרופולר" של אגודת התקווה

לא אוכל גם לשכוח את הצגת "אמנות הבידור" באולם סוקול. בערב הופיע חברנו זיינוול ליברמן במערכון "הסנדלר והמשורר", בתפקיד המשורר, הוא גילם את התפקיד בכישרון רב, והרושם שעשה על הקהל עורר מחיאות כפיים אדירות וסוערות, לא הניחו לו לרדת מן הבמה, במאמץ רב יכולנו להמשיך בהצגה.

"טוביה החולב" הצגה של אגודת התקווה

הצגת פורים בהובלת רגינה גרף-פוסט

סיוע גדול ביותר לעבודת התאטרון שלנו מצאנו באיש המוכשר מאוד הספר שטלהמר, שהעניק אפיון לאמנים; הוא באמת היה אמן במלאכה זו. פעם אחת בלבד בא לחזרה הכללית, האזין לדמויות המופיעות בתפקידיהן, וכבר התאים את האפיון הראוי, ונראינו כמי שנולדו בתוך התפקידים. הוא עשה זאת לראשונה בחייו. גם הוא, כמו השחקנים, הפגין את כישוריו האמנותיים.

ההצלחה הגדולה של החוג הדרמתי הנזכר, והשפעתו העזה על החיים התרבותיים והחברתיים בעיר, פעלה ודרבנה משמעותית גם חוגים אחרים, לא-ציוניים, באוכלוסייה ברווה, ללכת בדרכם. גם הם הקימו מועדון דרמתי, אשר בראשו עמד בונד.

אמת, המועדון שלהם היה חלש בהרבה ולא היה ברמה גבוהה כמו שלנו, בכל זאת הפגינו פעילות רבה, ארגנו היטב את הצעירים והמבוגרים למופעים תרבותיים, שפעמים רבות גם עלו יפה.

כאמור, נטל בונד חלק נמרץ בחיי התאטרון ברווה. הם הציגו מחזות יפים מאוד, הצטיינו בזה בכישרון רב: שבע-לה כץ, אביגדור שפריצר, וולף גרויסאויג, טיצ'ה גֶלֶס [איצ'ה גליס] וטומאש [שיע] זאץ כלחשן הנצחי. הוא היה לקסיקון חי, בחור אינטליגנטי מאוד שידע הרבה מאוד.

רווה רוסקה הייתה מלאה בחיים יהודיים, נוער זהב היה לה, הצטיין בכל התחומים, נטל חלק בכל התנועות הספרותיות והפוליטיות, ציונים מסורים שהתאמצו להגיע לארץ ישראל בכל דרך, אך לדאבון הלב והכאב, הכול אבד, לא נותר זכר לחיים היהודיים הנאים ברווה. חבל על דאבדין!

זיכרונות, דמויות והווי, ע' 161 – 165.

פרופסור ז[יינוול] ליברמן **לזכר חברים**

הלל אקסלר ז"ל

חברי הלל אקסלר, בכורו של מרדכי-דוד ונכדו של האיש האציל יואל של ר' אביש, חברי הראשון הצעיר ביותר [מחדר] הדרדקים. ראש יקר. לב זהב. שכל ישר. אופי טוב רגיש. "אני נהנה יותר כשאני נותן מתנה מאשר כשנותנים לי" – אמר לי בגיל שש-שבע. איש נטול מרה, שאינו מסוגל לכעוס או לקנא או לנטור איבה. כיניתי אותו באהבה "שופר" כי היה כחוש, בעל צוואר ארוך ופיקת גרון בולטת. עיניים טובות, חיוך נצחי. ראשו ולבו היו דואט אנושי עמוק לשני כינורות. לבי דואב. אני חש עד מאוד בחסרונו!

חברי מנדל קורצר-שיינר, של ביילה של גיטלה, נכדו של אייזיקל קורצר, גם הוא חבר מנעוריי המוקדמים. עץ מאיר מבית חשוך. בחור מוכשר. דמיון עשיר. נשמה רגישה לכל מה שהוא יפה, חכם, משעשע ואמתי. אוטודידקט מושלם. למדן עצמי מן הסוג הטוב: פיזיקה, מתמטיקה, לשונות עולם, שירה, נגינה בכינור, ניסויים מדעיים מעשיים ועוד הרבה דברים טובים. מנדל הביא איכות טהורה בתרמיל הירושה שלו. ואת הכמות הנדרשת קלט רק מן האוויר, מז'ורנלים ישנים ומשמות היסטוריים מאוירים. ודי! תמיד חלם על עולם טוב, יפה, איכותי וצודק יותר, בו אנשים יאהבו את עצמם, יכבדו ויעזרו זה לזה, ולא ישנאו זה את זה, ינצלו ויכשילו. אך מעולם לא זכה לכך, לא בשלמות ואף לא כזית, אלא נשרף בידי השנאה. איזה מרחק טרגי מפריד את המציאות האנושית מן התקוות האנושיות! ברוך דיין אמת!

מנדל קורצר ז"ל

חברי אביש ברינגר, בנם היחיד של איידל של ביילה-מינדל ושל האב השקט שיאלי. חבר מגיל שתיים-עשרה ואילך. מתמיד, דוגמת הילד אצל ביאליק. עבד קשה למען הרוחני. נשמה פיוטית, זיכרון מופלא לספרי קודש, לספרים, לשפות ולציטוטי פנינים. בן יקר, חבר חם. חולם על מדע וידע. חסיד נלהב של כל היפה. נושא דברה של שלמות הגותית. אסטטיקן של מילים. למדן וחולם, פרוש ימי ביניימי. מתנזר מתענוגות ומנוחיות היום-יום. תמיד אסף נדוניה למען אחיותיו המוכשרות, הטובות העמלניות. ולא השלים, לא זכה. לא אכל מפרי עמלו. נכרת ונשרף, יהי זכרו ברוך לעולם!

חברי אהרן וייטהורן [ויידהורן] בן של פסח של ייטלה ואח של יעקב. חברי מגיל חמש-עשרה עד עשרים וחמש. טיפוס של אדם איכותי. נשמה של אמן. ידי זהב ולב זהב. ראש משובח. בן של מלמד גמרא ידוע ולמדן תנ"ך המשובח בעיר, בעל אידאליזם ואומץ אזרחי להעיז ללמוד תנ"ך עם ילדים בסביבה הישנה ההיא, המסורתית ונטולת הסובלנות. תנ"ך היה אז אולי יהודי, אך ודאי לא חסידי; ואביו של חברי אהרן היה מעיין מתנגד, עם שני הבנים ועם בנותיו המוכשרות בעלות תבונת הכפיים. אהרן נסע אתי ב-1922 אל למברג ללמוד ולתת שיעורים. אהרן היה אצילי מלידה, עם מורשת של עידון לחפצים ולאנשים. הליכותיו וגינוניו האציליים, ניקיונו ודייקנותו – לא ינק אותם מן החוץ ולא חיקה. כולם נבעו מתוכו, מן הטקט המהותי שלו. כולם אהבו אותו כי הוא אהב כל אחד. אויה "להאי שופרא דבלי בארעא" [אויה למובחר הזה שמתכלה בעפר].

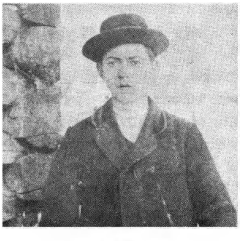

אריה רייזערס ה"ד

אריה של אייזיקל האופה. חברי במשך עשר שנים. איש מופלא, בעל שכל של גאון, תפיסה מהירה, דמיון, זיכרון לתמונות ומילים שנדיר להיתקל בהם אף בקרב גאונים. נמוך, פנים עגולים, לבנים חיוורים, נקיים תמימים, שהשמש ואור היום לא שזפו או ראו. עיניים גדולות, חולות, מעוּנות, מיוגעות, מותשות. נהג לעמוד עם ספר ליד דלתו, בלי חלון (תא לאכסון עץ לאפייה), לפתוח כדי סדק, היה הרי חורף, רעד וקרא, קרוב לאפו, ונהנה. ושאב ובלע חכמה, חכמה! אריה, אריה, "המציאות" הפנטסטית שלך עלתה בהרבה על דמויות פלא קלסיות בדיוניות דומות מספרות העולם. פעמיים גנבתי אותו והבאתי אל למברג. לגזור את זקן העז שלו, וללמוד!! ופעמיים "גנבה" אותו חזרה אמו החביבה. ולבסוף חיתנה אותו. הוא, המסכן, היה דטרמיניסט פילוסופי, בלי עניין וחפץ בגשמיות, בדברים ארציים. איש יהודי קלסי נשגב. שפינוזה, אוריאל אקוסטה, הרמב"ם. אף הוא, מה חבל, נשרף.

שרולקה גוז'יק, בכורו של הירש גוז'יק. חבר של אחי מוטי. הכרתיו היטב. אחיו הבכור של חברי יענקל. טיפוס של אדם איכותי. מוכשר, חרוץ, פעיל, צודק, אמתי, טוב, אצילי, מלא אהבה לאביו, אחיו, אחותו ומשפחת אשתו, מסור לכולם. מעשי, יצירתי. הומור משובח. טוהר אנושי המאהיב אותו על בני אדם ומושך אותם אליו. בעל רעיונות

מבריקים והמצאות מזהירות, ואומץ ראוי למימושן. מושלם בכל המעלות. תנצב"ה!

חברי יידלה שוורט. בן זקונים של ר' הרשלה השוחט. יודל של השוחט. איש איכותי, בחור עדין, טוב לב, ראש טוב, חוש נדיר לאמת, צדק ויופי. חוש הומור יהודי חריף, היינו מתואמים בזה כשתי תחנות ממסר ומכשירי קבלה מסונכרנים. גלים דומים. אורך דומה. משיכה הדדית והשלמה הדדית הממלאות את נשמות שני החברים. שונות, מרחיקה מאוד, יותר ויותר. אין זו גחמה, זה חוק הטבע. כשבאתי מלמברג בחגים והלכתי עם אבא להתפלל בקלויז הפח, כבר היה יידלה אצלי כרגיל. ובעיניים בורקות, שמע ושמע, ובכל פעם הגיב בטעם ובתבונה. והיו לזה כל הטעמים. טעם גן עדן. טוב טעם ודעת. חברי יידלה לא היה יחיד. הוא היה קלסי, ומייצג של רבים, רבים כמותו. אבוי, מה קרה להם? גוואלד, על מה ולמה?

יידל שוורטס הירד

הם, קרובינו וחברינו היקרים, קדושינו האהובים, קרובינו האומללים האהובים אשר עונו ונשחטו, כפי שלא אירע מעולם, לא בקורות העולם האנושי, אף לא החייתי.

הם לא מתו בשלמות ולחלוטין כל עוד אנחנו, בני רווה, אוהבים, מוקירים ומכבדים אותם, בוכים עליהם ונרעדים בגִנם.

הם יחיו אתנו ואף אחרינו, כאן, באותיות המרובעות בספר הזיכרון שלנו.

יהי זכרם מבורך לעולמי עולמים, אמן!

זיכרונות, דמויות והווי, ע' 168 – 170.

מגֶרוב

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה גרנו במגרוב, מוצאנו משם. למרות שטרם מלאו לי ארבע, זכור לי כמו היום כיבוש העיר בידי הצבא הרוסי. הקרבות התנהלו סביב למגרוב, הקליעים הגיעו עד לבתים והכול סביב החל לבעור – כל העיר בערה. מרבית הבתים היו בנויים עץ, ותוך דקות ספורות עמדה כל העיר בלהבות. החלה התרוצצות – כל אחד חיפש מקום בטוח להציל עצמו. רצו לבית הכנסת, מבנה האבן היחיד, בתקווה להיות בטוחים יותר שם, כי בית הכנסת ניצב רחוק יותר מן העיר והאש לא הגיעה לשם. אימנו רצה לשם גם כן עם הילדים. בבואנו מצאנו בבית הכנסת אנשים מצטופפים, שבאו במרוצה מן העיירה. האוויר היה מלא זעקות ובכי. בגלל הדוחק התעלפו רבים, נוסף לזה התעופפו הקליעים מבעד לחלונות. אך מזל הוא שאיש לא נפגע, כי בית הכנסת היה בנוי גבוה. אנשים ראו כי בלתי אפשרי להישאר בבית הכנסת זמן רב, והחלו לרוץ החוצה. ליד השער נתקלו בחיילים רוסים, שלא הניחו לצאת אלא אם ישולם להם סכום כסף גבוה. מובן שהסכום הנדרש גויס בו במקום, ומשקיבלו את הכסף פתחו את השער והניחו לנו לצאת מבית הכנסת. רצנו הרחק ככל האפשר מן האש, מן הקליעים, עד צאתנו מן העיר, לשדה הפתוח. החיילים שבאו לקראתנו, יעצו לנו לרוץ בדרך ז'ולקייב [Żółkiewz, זולְקָווה, ז'ובְקָווה] שם – אמרו – שקט, שם אין קרבות.

כשנמלטנו מן הבית בחיפזון רב לא היה לאימא פנאי לנעול לנו נעליים, וכשרצנו יחפים בשדות שנקצרו לא מכבר, נדקרו רגלינו הקטנות ולא היינו מסוגלים ללכת עוד. חפצים רבים לא הייתה אימא מסוגלת לקחת בעת המנוסה, ועוד נאלצה לשאת אותנו בזרועותיה. כך הלכנו כל היום דרך שדות ובין מחלקות צבאיות, ולעת ערב באנו לז'ולקווה.

בז'ולקווה גרו קרובי אימנו. הם קיבלו אותנו בחמימות רבה. מסרו לנו חדר ונשארנו לגור אצלם.

בינתיים קרב החורף והביא עמו מחלות, במיוחד לנו, הילדים הקטנים. בשל הצפיפות הגדולה שהייתה בז'ולקווה פרצו מגפות למיניהן. מרבית

היהודים שגרו בכפרים השכנים ובעיירות הקטנות פנו לעבר ז'ולקווה לבקש מגן.

פוטליץ'

שהינו שם במרוצת החורף, סבלנו מחלות שונות וצרות אחרות. לא הוענקו אישורים לנסוע משם, אך משהחל המצב לשוב לתיקנו במקצת, הרשו לנסוע מן העיר. הכפור פחת ונסענו עם אימנו לפוטליץ'. השתרכנו בעגלה רתומה לסוס במשך שלושה ימים ובאנו אל סבא-סבתא שלנו. הם שמחו מאוד לבואנו, משום שבמשך כל הזמן לא היו להם ידיעות מאתנו, סברו כי איננו חיים עוד. הם שמעו כי במגרוב נספו אנשים רבים מאוד. אצל סבא-סבתא שלנו בפוטליץ' מצאנו את ביתנו החדש.

מצאנו אצלם בית חם. הם הקיפו אותנו באהבה ובפינוק. שם נחנו מן המסע הקשה הארוך, הילדים החלימו. אני התחלתי ללכת לחדר, הכרתי דומים לי, את זאטוטי העיירה, טיפסתי על הר פוטליץ' הידוע, אט-אט התחלתי לשכוח את הצרות שסבלנו. אך שוב צרה! לפתע פרצה מגפת כולרה. רופאים לא היו בעיירה, כשנפל פלוני למשכב במחלה הנוראה, היה האמצעי היחיד, לעסות את הגוף ממושכות בספירט. לא היה מי שיעשה זאת, הייתה הרי עת מלחמה, הגברים כולם היו מגויסים, נותרו אנשים זקנים וחלשים בלבד, ולא היה מי שיציל. היחיד בעיירה היה סבי, איש חזק וחסון מאוד, וימים תמימים התרוצץ בעיירה להציל את מי שחלו במחלה.

יום אחד חלה גם סבי במחלה ולא היה מי שיציל אותו. זכור לי שקרא לאימנו ואמר לה: "חיה-אֶתה – זה שם אימנו – הימלטי מכאן והצילי את עצמך ואת ילדיך". ושוב פתחנו במרוצה, ונחפזנו לחזור לעירנו, למגֶרוב. נחפזנו לשם בתקווה לפגוש את אביה של אימא, את אחיותיה וכל אשר הותרנו שם. מצאנו בתים שרופים, הכול היה הרוס, אך את משפחתנו דווקא מצאנו. דבר לא אירע להם, כולם הצליחו להינצל. שמחתנו הייתה גדולה מאוד, אך לא היה מקום לשהות בו. סבא מת יומיים לאחר שנמלטנו מן העיירה. סבתא נותרה לבדה, באמצעות איכר שנסע למגרוב, הודיעה לנו לשוב. המחלה פסקה והחלטנו לשוב לפוטליץ' לגור עם סבתנו.

במרוצת הזמן עזבו הרוסים את הסביבה, ונכנסו האוסטרים. פרצה שמחה, וכי דבר של מה בכך הוא, שלנו נכנסו! יצאו לקראתם בפרחים, לחם ומלח – מנהג עתיק. רקדו ברחובות, קישטו את העיירה, כל דירה פנויה נמסרה לצבא. לסבתי הייתה דירה נאה ריקה, השתכנו בה קצינים ומיד הוחל בהתקנת כבלי טלפון וחפצי נוי אחרים. אנחנו הילדים לא זזנו משם, במיוחד שהקצינים כיבדו אותנו בשוקולד ומטעמים אחרים. היינו עסוקים כל כך שלא הבחנו בהיעדרה של אימנו מן הבית. וכשנזכרנו לשאול את סבתא היכן אימנו, נתנה לנו תירוצים שונים כמו: נסעה לרווה רוסקה והיום מחר תשוב. וביום בהיר אחד אכן באה, לבושה בהידור, היא צחקה. מיד הבחנו שקרה משהו. היא הביאה עמה בגדים נאים להלביש אותנו בהם ואמרה שאנחנו נוסעים לבית חדש, נוסעים לגור ברווה רוסקה.

רווה רוסקה

אימנו, נותרה אלמנה עם שני ילדים קטנים, לאחר שהכול נשרף, ובאין לה סיכוי לעצמה ולנו הילדים, החליטה להינשא בשנית. היא נישאה לתושב רווה, אֶבר בלאט, כינו אותו אבר מוביל העץ. ברווה כינו כמעט את כל האנשים לפי מקצועם או המסחר שניהלו. הוא היה איש גבוה מאוד, שקט וישר מאוד. איש העומד בדיבורו. היה לו מראה סגפני, נוקשה במקצת. ייתכן שכך נדמה לנו בתחילה, אך במרוצת הזמן הסתגלנו אליו. הוא דווקא היה איש טוב והתייחס אלינו כאב. היו לו שני בנים מאשתו הראשונה: אפרים והירץ בלאט, חיינו באחווה כאחים מלידה. גרנו מאחורי השוק, מול קלויז הברזל. נחוץ היה רק לחצות את קלאפער הייזל [?] והיית בשוק, ומעל ניצבו בתי המדרש. מעט ימינה ניצבו בית עץ קטנים צפופים, בסמטאות צרות, החלונות סמוכים לקרקע. פלא שבתים קטנים אלה נותרו שלמים, חוף העובדה שהתנהלו ברווה קרבות גדולים, ודווקא משמאל לבית הכנסת, כל הבניינים, אף מבני אבן, נהרסו בעת הקרבות.

בבואנו לרווה, אני, ילד בן שבע מעיירה קטנה, תיארתי לעצמי את רווה כעיר, כרך. לדידי אין עוד עיר גדולה מזו בעולם, וככל הילדים בני גילי, התרוצצתי ימים תמימים להכיר את העיר. הכול עורר את סקרנותי, הנה גיליתי קלויז של ברזל וקלויז של פח, את בית המדרש הישן ובית המדרש זאמד, קלויז ישן וקלויז זאמד, ובית הכנסת הגדול, וכי דבר של מה בכך הם ממדים שכאלה? וכל זאת חובה היה להכיר

מיד, ולא, אסור היה להופיע בפני חברים חדשים. והעיר עצמה, השוק, הראטהויז. בכל פינה היינו. גם הנהר של רווה, אליו הלכו הכול לרחוץ בימי הקיץ החמים. רק לאחר שבועות כמובן, בימי ספירת העומר הרי אסור. עשינו היכרות גם עם היערות שסביב ועם החצר שמעבר לנהר, ובה שדרות של עצי שיטה, לשם הלכו לטייל בערבי קיץ. נפלאים היו יערות וולקוביצה ופוטליץ' עם עצי האורן הריחניים. ביערות שכנים אלה נהג הציבור לטייל מדי שבת, להשתרע על העשב ולשאוף אוויר צח. האוויר ברווה לא היה איכותי במיוחד. ההתרוצצות ביערות בשבת הייתה משיבת נפש.

ברווה שררה שלווה, אנשים שנסעו ממנה בזמן המלחמה, שבו. למרות שבתוכה וסביב לה שרר שקט, לא התחוללו קרבות, הורגש כי עת מלחמה היא. מוצרים חשובים כמו: לחם, סוכר, בשר, סיגריות ואחרים ניתנו לפי כרטיסים. לקבלת לחם צריך היה לעמוד בתור בשורות ארוכות ליד המאפייה, וכשכבר קיבלנו את הלחם הוא היה לא אפוי דיו, ומעורב בחומר דביק. אנשים חלו מן הלחם, במיוחד הזאטוטים.

כיוון שמרבית האוכלוסייה ברווה היו יהודים, יזמה קהילת רווה מחאה ועשתה זאת באופן היהודי. בשבת, קודם קריאת התורה, חבטו בשולחן, שלא ירשו להוציא את ספר התורה, על מנת שכל היהודים יתאספו, יצעדו יחד אל הסטרוסטה וידרשו ממנו לשפר את איכות הלחם. יהודים בזקנים ארוכים ושטריימלים יצאו מכל בתי המדרש לרחוב. בראש הלכו חשובי העיר עד בואם אל מבנה הממשל בו שכנה הנהלת העיר. החלו לצעוק ולדרוש שיופיע הסטרוסטה עצמו. רוצים שיקשיב לדרישות אנשי העיר. הסטרוסטה יצא, הקשיב לדרישות הקהל והבטיח בנימוס להיענות לדרישות אזרחי רווה.

לאחר הבטחת הסטרוסטה הלכו לסיים את התפילה שקטעו. אך הלחם לא השתפר. חרף זאת היו יהודי רווה גאים בכך שאצל הקיסר פרנץ-יוזף יש ליהודים זכות [למחות].

במרוצת הזמן החמיר המצב. דיברו על כך שהקיסר מבקש להתפטר, כי מצב המלחמה בכי רע.

אנחנו, הזאטוטים, הקשבנו לדברי המבוגרים בקלויז, ופעם, בעת שהתרוצצנו על פני השוק, ראינו דבר שלא ראו עינינו מעולם: הולכים

ברחוב חיילים אחדים או קצינים ופונים לרחוב הרכבת, ודאי כדי לשוב אל מחלקותיהם הצבאיות. באים לקראתם שקצים אחדים, חוסמים את דרכם. הם מדברים אל אנשי הצבא בטון גבוה ולפתע מתחילים לתלוש את כובעיהם הצבאיים ולהשליכם לקרקע, תולשים את כותפותיהם וקוראים: "חסל סדר מלחמה! חסל סדר אוסטריה!"

חסל סדר אוסטריה

החיילים נותרו עומדים כמבולבלים ולא ידעו מה לעשות. בראותי זאת רצתי כחץ מקשת הביתה לספר מה ראיתי. סירבו להאמין ולהקשיב לי. מילא, מה שילד מדבר, דמיון של ילד. מי יעז לתלוש כובע מחייל, מי יעז לעשות כדבר הזה. לא הועילה שבועה. אף שלא האמינו, יצא הדוד – כך כינינו את בעלה של אימנו – אל השוק להיוודע מה חדש. אולי!? מי יודע, ילד נשבע שראה במו עיניו. הפעם האמינו לי. בצאתו לשוק כבר נאספו אנשים רבים. הידיעה פשטה בעיר במהירות, והמראות שאני ראיתי חזרו ונשנו בחלקי עיר שונים. ומדברים: "חסל סדר אוסטריה", "חסל סדר קיסר" והעיר נרעדה. וכי דבר של מה בכך הוא, אין קיסר, אין חוקים, אין דין ואין דיין. ומה יהיה על העיר? הכול הפקר? היו ז'נדרמים, האם גם הם אינם עוד? כך הבנתי את האירועים.

הנהגת הקהילה התייעצה מה יש לעשות. נשלחו כרוזים לכל חלקי העיר המזמנים את האוכלוסייה להתכנס בכיכר השוק, מול הראטהויז. זכור לי כי ד"ר מנדל הופיע על גזוזטרת הראטהויז, הסביר בנאום את המתרחש וביקש שכל היודע להשתמש בנשק יתייצב בעירייה. חלק גדול מן הצעירים היהודים ששבו מן הצבא, התייצבו. הוקמה מיליציה של מתנדבים. כולם קיבלו סרטי שרוול עם כיתוב. הם שמרו על העיר. זה לא נמשך זמן רב, עד מהרה נשמעו יריות בלילות. היריות באו מן הפולנים שהיו נגד האוקראינים או להפך. מדי יום נמצאו מתים סמוך לרכבת, על המחסום ובמקומות אחרים, בעיקר באזורים מרוחקים. מיליציית המתנדבים עצמה הייתה מאוימת בידי היורים, והם הסתלקו משמירת העיר. שוב הייתה רווה הפקר. היריות גברו ותכפו, במיוחד בלילה. לעת ערב כיסינו את החלונות, חסמנו את הדלתות ולא יצאנו עוד מן הבית, לעתים שכבנו לישון בבגדים. התייראנו, ובצדק, איך יכולה עיר להיות בלא ממשל. לא ידענו מה יהיה מכל זה.

זה היה באחד מימי שישי, בחוץ שרר קור עז, שלג טרם ירד, הופיע צבא במדים ירוקים, כובעי מצחה מבריקה בעלי ארבע פינות. הם באו מרחוב הרכבת וצעדו לעבר החצר. הבטנו בהם בחשד ובחרדה, עם זאת קיווינו שלא נהיה הפקר.

לפי שעה הלך הציבור לבית הכנסת להתפלל. הרי ליל שבת הוא. לא חלף זמן רב ושמענו זעקות ומרוצה. אנשים רצו יחפים, אחרים בלא כובעים ומוכים. התברר כי החיילים החולפים בצעידה נכנסו לבתי המדרש, חלצו בכוח את מגפי המתפללים ושדדו כל מה שהיה להם עמם. מי שניסה להתנגד, הוכה כהוגן. אנשים חשו עד מהרה מי הם המגנים החדשים.

הימים חלפו בחרדה ובחוסר ביטחון. בינתיים בא החורף עם השלג והסופות. חילופי הירויות בין הפולנים והאוקראינים, במריבה מי ישלוט בעיר – גברו.

בליל שבת אחר, שעה שאכלנו, נשמעו ללא הרף ירויות וטרטור של נשק אוטומטי. מולנו גרה משפחת אהרן-לייב שטרויס. היו במשפחה ילדים קטנים, בנות. הם חששו להישאר בביתם. ביתם היה בקומה עליונה וניצב מבודל, וביתנו ניצב בין בתים אחרים, סברו כי אצלנו בטוח יותר. לפתע, נקישה בדלת. ר׳ אבר פותח ומכניס את אהרן-לייב שטרויס ואת כל משפחתו. הם באו ללון ונשארו זמן-מה, כי הירויות לא פסקו. הציעו לזאטוטים משכב בכל מקום שניתן והשכיבום לישון. המבוגרים לא פשטו בגדיהם, נותרו יושבים סביב לשולחן. הירויות לא פסקו. לפתע, שוב נקישות בדלת, הפעם בקתות רובים. ״פתחו – קראו – ולא נפרוץ את הדלת!״

פתחנו. נכנסו שמונה עד עשרה חיילים. כולם חמושים. דרשו לתת להם כסף. נתנו להם כמובן כל מה שהיה והשאר לקחו בעצמם, אפילו את מזונות השבת אכלו. פערו את הדלת, יצאו והסתדרו על מנת לירות אל תוך הבית. פתחנו בזעקות, הן מבוגרים והן ילדים. לשמע הזעקות באו קצינים אחדים והניסו אותם. אלמלא הקצינים היו יורים בכולנו למוות. כנופיות השודדים תמיד מצאו דרכם אלינו, אולי משום שגרנו בפאתי השוק, מקום בו נמצאו החנויות, הם העריכו כי בצד השני גרים ודאי הבעלים. למדנו לנחש כי שודדים מקישים בדלת ומיד

פתחנו בזעקות, והשודדים היו מסתלקים. שכנינו, לשמע צעקותינו, אמרו: אצל אבר "מזמרים זמירות".

מלחמה בין פולנים לאוקראינים

הקרבות בין הפולנים לאוקראינים החריפו.

פעם אחת, זה היה בשבת עם שחר, פרצו האוקראינים לעיר והתחוללו קרבות רחוב. היריות היו עזות מאוד. ליד כל הדלתות והשערים ניצבו חיילים. ירדנו למרתף, כי אל הבית חדרו קליעים. הקרב נמשך עד השעה שלוש אחר הצהריים בערך. עלה בידי הפולנים להניס את האוקראינים, וכשהשתרר שקט וחלה רגיעה מסוימת, יצאנו החוצה להעיף מבט. ברחובות התגוללו עשרות על עשרות מתים, חלק מהם זיהינו, היו אלה איכרים אוקראינים מן הכפרים השכנים, מכרים.

לאחר הקרב ההוא השתרר שקט בעיר ובאזור. הפולנים ניצחו כנראה, חלה רגיעה וכבר ניתן לצאת החוצה. אחדים יצאו לסחור ואחדים – לעיסוקים אחרים. לפתע הופיעו ההלרצ'יקים. הייתה זו חלאת המין האנושי, שגנרל הלר יצר מהם לגיון בצרפת. הוא בא עם הלגיון לשחרר את פולין. הם התמסרו לגזירת זקנים ליהודים, ועשו זאת בסכין. פעם בצאתי מן הקלאפ[ער] הייזל [?] אל השוק נכחתי בסצנה שנחקקה בזיכרוני עד עצם היום הזה. שני בנדיטים תפסו יהודי שהלך לתפילה, משכו לאחור את ראשו וחתכו בסכין את זקנו. נדמה היה לי ששוחטים את היהודי, רצתי הביתה בבכי ובצעקות: שראיתי במו עיניי ששוחטים יהודי. יום טוב אחד לא ראינו ברווה.

והנה החל עניין חדש. גברים שיצאו לסחור, לא שבו הביתה אלא כעבור יומיים-שלושה. מאוחר יותר התברר שחוטפים לעבודה, לחפירת שוחות או לעבודות נוראיות אחרות. בלתי אפשרי היה לצאת לרחוב. נשלחה משלחת אל המפקד לשאת ולתת בדבר הספקת עובדים שכורים לפי דרישתם, על מנת שיוכלו הסוחרים לצאת החוצה ולסחור. המפקד קיבל את הבקשה, ובעלי-הבתים שכרו עובדים יהודים, סבלים ואנשים עניים אחרים שביקשו להם יום עבודה להשתכר בו לפרנסתם.

מדי יום עם שחר התקבצו העובדים אצל ר' הרשלה מונד בחצר, שם קיבלו שכר יום העבודה ואישור עבודה, ומשם הלכו לעבודה לפי הוראת הצבא.

במשך כל הזמן בו נמשכה התייצבות אנשים לעבודה היו לנו מדי יום שני אורחים: בבוקר, קודם לכתם לעבודה, באו אלינו הסבל הזקן דוד ובנו משה, כינו אותו, משה ראש אדום. הם באו לצורך טבק הרחה משובח אצל ר' אבר, נוסף לכך קיבלו ספל ציקוריה חם וגם פלעצלעך חמים בחמאה, כך מדי בוקר.

חלה רגיעה מסוימת. לא דרשו עוד עובדים. הפולנים ניצחו את האוקראינים ונראה שהכול בסדר.

באחד מימי חמישי פרצו לפתע יריות. הקליעים התעופפו מכל עבר, לא ידענו מה מתרחש. לאחר מכן התברר שהבולשביקים השתלטו על תחנת הרכבת וירו על העיר מקרונות משוריינים. דרי בתי העץ הקטנים הנמוכים ברחוב בית הכנסת, השתכנו בבתי המדרש עם כל מה שהעבירו מבתיהם, כי רק בתי אבן היו מוגנים מפני קליעים. רווה רוסקה סבלה אולי יותר מערים אחרות משום שהייתה נקודה אסטרטגית ומשום שהייתה מרכז תעבורת רכבות גדול. בכל אופן רווה סבלה דיה.

הפולנים ניצחו, הם כבשו את כל מזרח גליציה. היינו לאזרחים פולנים. אנשים צעירים נקראים לצבא, חסל סדר אוסטריה, עכשיו אנחנו אזרחי פולין.

רוחות חדשות החלו לנשב ברווה, בעיקר בקרב הנוער. אורח חיים כמעט ימי-ביניימי, שהיינו מורגלים בו, כמו ללכת עם אבא לבית הכנסת לתפילה, או להיפגש עם חבר בקלויז או בקרבתו, הומר בפגישות באגודות, בארגוני נוער של זרמים שונים. זו הייתה תקופה של אירועים גדולים: שני רגעים היסטוריים גדולים – הצהרת בלפור ומהפכת אוקטובר ברוסיה. הראשון נגע בעם היהודי, השני – בעל אופי אוניברסאלי. הנוער של רווה הגיב באופן חיובי מאוד. בל נשכח, רווה הייתה עיר ללא תעשייה. מרבית תושבי העיר התפרנסו ממסחר, חנויות קטנות או סחר עם איכרי הכפרים השכנים. הנוער של רווה, באין לו ידע מקצועי ולא אמצעים לרכישת השכלה גבוהה, היה תלוי בהמשכת עסקי המסחר של ההורים, או ליתר דיוק, לופט-געשעפטן [עסקי אוויר]. הנוער היהודי ברווה נאבק במצב זה, לכן זרם ומילא את הארגונים הציוניים ואת התנועה החלוצית בתקווה כפולה: להיחלץ

מאורח החיים הישן ולהיות ליסוד פרודוקטיבי ובו בזמן להכשיר את הקרקע למדינה העתידית.

מלאכות ברווה

כאמור, לא הייתה בעת ההיא תעשייה ברווה, תעשייה בה יוכל הנוער למצוא תעסוקה. היה ברווה מעמד בעלי מלאכה, כמו למשל: חייטים, סנדלרים, נגרים, כובענים-פרוונים ומקצועות אחרים. מכל המקצועות שנמנו, נחשבה פרוונות – מקצוע מהוגן. אם חששו הורים למסור את ילדם ללמוד סנדלרות או חייטות, הרי ללמוד פרוונות שלחו את ילדם בעונג, ופעמים רבות הוסיפו תשלום למען לימוד המקצוע. לימים, כשצמח הענף לתעשיית יבוא-יצוא, וסדנאות קטנות היו לסדנאות גדולות עם עשרות על עשרות עובדים, הפכה רווה עיר תעשייה עם מעמד פועלים.

בעת ההיא עוד שרר באזורים שלנו חוק הגילדות הישן, למעביד היו כל הזכויות, לכן עבדו אנשים שתיים-עשרה עד ארבע-עשרה שעות ביום בשכר נמוך. המעבידים התעשרו במהירות. עובדי פרוונות החלו להתארגן במטרה להשיג תנאי עבודה טובים יותר ושכר גבוה יותר. תחילה דרש כל אחד העלאת שכר לעצמו ולאחר מכן לכל העובדים בסדנה. האומנים המומחים, שלא היו מורגלים בהצגת דרישות כלפיהם, משום שמאז ומתמיד ידעו כי על העובד לחכות למעביד שייזכר שצריך להעלות שכר. לפתע פרצה שביתה בקרב פועלי פרוונות. הוקם ועד שביתה. נכנסו לוועד בעלי ההכרה מקרב העובדים, עם רפאל קרמר כיושב ראש הוועד. הנהלת אגודת "גורדוניה" העמידה לרשותם את האולמות שלה לקיים בהם את אספותיהם.

לראשונה התקיימה שביתה מאורגנת. השביתה נמשכה זמן-מה. קשה היה להיאבק הן במעסיקים והן בשובתים. עוד לא היינו מורגלים בשביתות. אחדים חששו לאבד את מקום עבודתם. נדרשו טורח ומאמץ רב עד שהצליח הוועד לשכנע את החוששים, כי רק באופן מאורגן ניתן לנצח בשביתה ולזכות בשכר גבוה יותר וביום עבודה בן שמונה שעות. נאסף כסף למען עובדים שפרנסו בעבודתם את המשפחות. השביתה נסתיימה בניצחון. נותני העבודה באו אל ועד השביתה וחתמו על הסכם בו נענו לכל הדרישות שהציגו העובדים. עובדי הפרוונות ראו כי המאורגנים מהווים כוח. וכשכבר היה ברווה

מעמד פועלים מאורגן, אין פלא שפרט לאגודות הציוניות: התקווה, התאחדות, גורדוניה, המזרחי ואחרים, נתהוו גם ארגונים שמאליים כמו בונד, צ׳יטָלנה [קומוניסטים בכסות מועדון קריאה] שהשקפותיהם הרעיוניות לא היו סוד לאיש, גם לא למשטרת רווה רוסקה.

הנוער של רווה

הנוער של רווה החל להבשיל פוליטית. נידונו כל השאלות הפוליטיות האקטואליות, סוגיות ציוניות ובינלאומיות. רווה תססה בוויכוחים. אינני יודע אם בעיר אחרת התווכחו ודנו כל כך הרבה בנושאים פוליטיים, מדעיים וספרותיים, שהתקיימו בלילות שבת, ובערבי שיח שקוימו כמעט בכל הארגונים. לוויכוחים היו באים חברי אגודות אחרות. הקשיבו בתשומת לב רבה לכל מילה ולכל משפט. הערבים נתמשכו עד עלות השחר בהתלהבות רבה ובלהט.

קבוצת־״בוסליה״ בעיר. ראש־קבוצה שרה גיסל הולץ.

הצמא לידע בקרב נוער רווה היה גדול מאוד. מה רבה הייתה התסיסה בזמן הבחירות! ידוע שבמרכזים יהודיים גדולים נחשבה רווה אוכלוסייה בשלה פוליטית, כי נהגו לבוא לרווה אישים יהודים ידועים, כשהתקיימו הבחירות לסיים או בעניין בעיות ציוניות. רווה גם זכתה לביקורים של אורחי תרבות מוורשה, מלמברג וממרכזי תרבות יהודיים אחרים. רווה נודעה גם כעיר של חובבי תאטרון, וביקרו בה קבוצות תאטרון למיניהן כמו התאטרון היהודי האמנותי מוורשה – ויק״ט, עם אידה קמינסקה וזיגמונט טורקוב. הקריין יעקב וייסליץ ואחרים הופיעו

בשורה של ערבים, להקות של אופרטות, התאטרון של ספיבקובסקי ואחרים. אינני יודע אם בערים אחרות בעלות אוכלוסייה זהה לזו של רווה, הציגו כל כך הרבה תאטרון. כמעט כל הארגונים הציגו תאטרון. האגודה הראשונה הייתה "התקווה", לאחר מכן באו בונד, מועדון הקריאה, התאחדות ואחרים.

היו גם קבוצות שקיימו ערבי בידור. כל אגודה הציגה מחזות של סופרים שהיו אהובים עליה יותר. "התקווה" הציגה מחזות של אנ-סקי, "התאחדות" – של פרץ הירשביין, מועדון הקריאה – של שלום עליכם ושלום אש, בונד – של [יוסף] לטיינר, זולוטוורווסקי, גורדון ואחרים, בעיקר אופרטות או מלודרמות. לכל אגודה היה במאי משלה. ד"ר מנדל ניהל את התאטרון של "התקווה" והשתתף בגילום כל התפקידים הראשיים. שיע זאץ, שתמיד נשא עמו בכיס חיקו שני מחזות, קרא במחזה אפילו בשעת התפילה, הוא ביים את בונד. ב"התאחדות" – אם אינני טועה – ביים יעקב-שלמה גולד, במועדון הקריאה – עזריאל הרבסטר. היה זה סוג נדיר של השתתפות הן בתחום הפוליטי והן בתחום התאטרון. כל הצגת תאטרון היוותה חג בעיר. האולמות היו מלאים עד אפס מקום. זה בלבד שימש מדד לרמה התרבותית של נוער רווה. פרט לתאטרון נעשתה ברווה גם פעילות תרבותית אחרת. פעלו קורסים ביידיש ובעברית.

הדחף להשכלה ולידע

זכור לי כי כשנפתחו קורסי ערב במועדון הקריאה – למען נוער מדלת העם של רווה, שלא היו להם האמצעים לבקר בבית ספר ונותרו אנאלפביתים גמורים – היה ההישג להצלחה גדולה. היו אלה ילדי הורים שהתגוררו בדלות איומה בזאמְד – [האזור החולי], המוכר היטב. המעמד הבינוני הביט בהם כבאנשים מקטגוריה נמוכה יותר, והנה, משקירבו אותם והתייחסו אליהם כשווים בין שווים, ראוי היה לראות באיזו חריצות ואהבה למדו צעירים אלה. הם למדו קרוא וכתוב והיו לצרכנים גדולים של ספרים בספרייה. איזו חבורה יקרה היו! נוער שצמח מאותו זאמד, וניתן להתגאות בו. הייתה לרווה גם פמליה של מלומדים, חכמים ותלמידי חכמים. השנים בהן למדתי ברווה היו היפות בחיי. הייתה תסיסה של פעילות חברתית תרבותית, מאבקים מפלגתיים, מפגשים וויכוחים. הנוער בילה ביציאה ליערות הסמוכים, בשבתות, בשעות בין הערביים הקיציות. קבוצות של חברים וחברות

בילו יחד וחיו באופן מכובד. הימים הרומנטיים ההם נחקקו בזיכרון, אף שהמצב הכלכלי לא היה טוב, היינו קשורים לעיר. נדרש מאבק קשה על מנת להתפרנס. הצעיר ברווה רוסקה לא ראה לעצמו עתיד. המקום החל להיות צר לחלק גדול מן הנוער היהודי, החלה הגירה לעולם הרחב. חלק גדול מן הנוער החלוצי – אם רק קיבלו סרטיפיקט – נסעו לארץ ישראל. חלק גדול מן כובענים-פרוונים נסעו לפריז, איטליה, בלגיה ולארצות דרום אמריקה.

מלחמת העולם השנייה

פרצה מלחמת העולם השנייה. ענן קודר נחת על יהדות אירופה. הושמדו כל הקהילות היהודיות ועמן עירי רווה רוסקה ומשפחתי, כל יקיריי וחבריי האהובים וכל בני עירי רווה שנותרו שם לאחר נסיעתי, בשנים האפלות של ההשמדה.

אף שהיינו רחוקים אלפי מילין מן החורבן, סבלנו עמוקות, כאבנו ושתתנו דם כשהסתננו הידיעות המחרידות על ההשמדה והחורבן שהרוצח הנאצי חולל באוכלוסייה היהודית בכל אירופה.

אף שלא הייתי ברווה בשנים המזעזעות של ההשמדה, יש ברצוני שמילותיי הצנועות הכתובות ייחקקו במצבה המוקמת לזכר קהילת רווה עם הוצאת ספר הזיכרון.

ויצרור בצרור החיים את נשמתם!

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי ע' 171 – 179.

רווה רוסקה הייתה לביתי השני לאחר נישואיי עם אשתי המנוחה רייצה נרף. באתי לרווה מלופטין [Łopatyn], ממש למרכז העיר, לבית הורי אשתי, ברחוב הראשי, ברינג [עינולכיכר], שחזיתו אל הדאטחוז.

הרינג, שטח נחל נאה ובו ארבע שורות בתים גבוהים ובמרכז הראטחויז [בית המועצה הישן]. היה זה בניין ענק, ארמון, מבצר, עד מימי האריסות. למעט פולני אחד, גרו בבניין הראטחויז הפולני ההיסטורי משפחות יהודיות בלבד וגם החזיקו בחנויות ובבתי העסק במבנה המסיבי, מארבעת עבריו.

85% מתושבי רווה רוסקה היו יהודים. גם בתי העסק ברינג הנחל סביב היו מאוכלסים יהודים בלבד, פרט לחנות אחת של גוי, לוכד חזירים.

גם אנחנו, אשתי רייצה ואני, פתחנו בבית החזיתי הנאה של חותני, ר' יענקל נרף, בית מסחר לספרים ולמכשירי כתיבה, גם סוכנות של כל הוצאות העיתונים. אך עיקרו של בית העסק היה ויכוח לסחר בטבק ובסיגריות. זכות זאת קיבלתי הודות להתערבות המהנדס ד"ר לוקס, המבקר הפיננסי הבכיר בהנהלת הכספים בברודי, שנסע אתי לוורשה אל המשרד והציג אותי כמי שהציל את חיו. כך היה המעשה:

בשנת 1920, בעת הפלישה הבולשביקית, נתקע ד"ר לוקס בלופטין ומשפחתי הסתירה וכלכלה אותו עד שובם של הפולנים אל העיר, וכך ניצלו חייו. המשרד העניק לי אכן את הזיכיון בו במקום. זה היה מכרה זהב ופרנסה קלה ומכובדת בצדו.

למרבה הצער, כבר בראשיתה של המדינה הפולנית החל דיכוי יהודים בדרכים שונות, במיוחד בתחום הכלכלי. בראשית 1927 החלה פולין ליטול, מן היהודים בלבד, את הזיכיונות הממשלתיים והעניקה אותם לנכי מלחמת השחרור הפולנית. כך קרה גם לזיכיון שלי, כי הפטרון שלי, ד"ר לוקס, לא חי עוד.

מצב היהודים ברווה

העיר רווה רוסקה הייתה ענייה. פרנסת היהודים שם לא באה בנקל. בכל הבתים סביב לראטהויז – בתי עסק, גם דוכנים רבים של רוכלים ובהם מוצרי צריכה בסיסיים. כל רוכלת ביקשה למכור את מרכולתה והייתה ביניהן תחרות עזה, עם רווח מזערי כמובן.

ביטוח סוציאלי לא היה, גם לא שום דאגה רשמית לעניים; עם זאת סייעו המתפללים בבית הכנסת ובבתי המדרש רבות לעניים, במתן בסתר או בגמילות חסד, אך מה חשיבות הייתה לכך.

חלק העיר אשר כונה זאמד [חול], היה עני מאוד; במרכז התרכז חלק ניכר מן המעמד הבינוני. המבוססים היו הכובענים-פרוונים, עורכי הדין, אנשי רפואה, העוסקים בענף העץ – גוז'ק, האן, שְפצנר, וייקסלבוים, גם מרץ, ליברמן, דאקס, מונד.

זכור לטוב ר' אברהמלה ראטהויז, בן של ר' משה ראטהויז, שלא שכח אותי ולאחר השחרור שלח לווינה למעני ולמען אשתי אשרות כניסה לאמריקה, שלבטח עלו לו ממון רב. התחייב לערבות של אלפים רבים בממשל ודאג לנו לוויזות. בתי, כבר עם ילד, החליטה לנסוע לארץ ישראל. לא רציתי להיפרד מבתי היחידה ומנכדי ונסעתי גם אני לישראל.

עד עצם היום הזה אני שומר את מסמכי הנסיעה, האשרות והערבות עבורנו, וסכום כסף גדול לזכר המשפחה מעוררת הכבוד – משפחת ראטהויז מרווה רוסקה.

מרבית תושבי העיר שאבו פרנסתם מן הירידים, גם המבוססים, הבינוניים והעניים. הייתה לרווה פריפריה גדולה ובה כפרים עשירים. האיכרים נהגו להביא העירה את תנובת אדמתם: תבואת, ירקות, בהמות, סוסים, עופות. היהודים קנו הכול, לאחר מכן מכרו לאיכרים כל מה שהם נזקקו לו, החל במצרכי מזון למיניהם וביגוד, וכלה במכונות חקלאיות.

כיוון שרוב התושבים לא היו בעלי אמצעים, היה כל עשיר בעיר נכבד מאוד והתייחסו אליו בכבוד; העניים סמכו עליהם ברוב העניינים.

החיים בעיר זרמו להם חרש בדלות. התלוצצו והתבדחו על הכול, קיבלו הכול באהבת, וחיו בביטחון בריבונו של עולם, עד אשר, עד אשר...

קוריוזים ברווה

המסתגפים. מדי שנה, לאחר שבת חנוכה, החלה עונת המסתגפים, שחיו אמורים להתייצב לאחר הפסח לשירות צבאי. בחורים שלא רצו לשרת בצבא הסתגפו וגרמו לעצמם סבל פיזי. לא אכלו כראוי, לא שתו, ולא אחד מהם הלך לעולמו בטרם עת מן סיגופים הקשים.

בלילות היו נפגשים בבתי המדרש ומשם יצאו לרחובות, השתרכו להם ושוטטו כדי להימנע משינה. מדי פעם התיישבו ללמוד קצת, אך זה גרם להירדמות; אם כבר שכבו, היה זה על ספסל נוקשה והפריעו זה לזה לישון; אם נרדם פלוני, שפך עליו פלמוני מים, אחר נקשר בחגורות או בחבלים לספסל, או מרחו את פניו בפיח שחור מן התנור. כך השתובבו הבחורים עד לאחר פסח, עד לבדיקה הרפואית הצבאית.

כמנהג המסתגפים, הלכו מדי מוצאי שבת אל בעלי-בתים שונים לאסוף דמי תיקון, כך כינו זאת, לקניית מעט יי"ש 96%. כיוון שלא כל אחד נתן להם דמי תיקון, היו מעוללים לקמצן מעשי קונדס למיניהם: החליפו שלט של חנות אחת בשלט של חנות אחרת ברחוב אחר לגמרי; בליל שבת גנבו צ'ולנט מאחד והעמידו אצל נצרך עני; טיפסו על גגו של פלוני והניחו שמשה על פתח הארובה, וכשהסיק בעל הבית הקמצן את התנור חדר העשן אל תוך הבית. תעלולים כאלה עוללו המסתגפים למסרבים לתת דמי תיקון.

כמעט עלילת דם ברווה

באחד הימים בא העירה קרקס. בעל הקרקס ואשתו התגוררו במלון שטוקהמר. יום אחד הבחינו שחקני הקרקס שהשעה מאוחרת מאוד ומנהל הקרקס עדיין איננו. הם באו למלון והלמו בכוח בדלת, אך ללא מענה. פרצו את הדלת ומצאו את איש הקרקס ואת אשתו מוטלים מתים במיטות. החלה התרוצצות גדולה של הפולנים, בזעקות שבר שהיהודים הרעילו את האמן שלהם, הגוי. המצב חפך קריטי, כי לא חסרו מסיתים נגד יהודים.

נעשתה התערבות במשרדים הממשלתיים המתאימים, ובעוד מועד כיתרו המשטרה ומחלקה צבאית שחנתה בעיר את המלון, והגנו גם על היהודים בכללם. הגופות נשלחו למכון הפתולוגי, שקבע כי מותם נגרם מהרעלת אדי פחם עץ, משום שהקדימו ואטמו את הארובה, ושכבו לישון לנצח. ראש המחוז הורה להדפיס מודעות בשלוש שפות: פולנית, אוקראינית, יידיש, להודיע בכל מקום לאוכלוסייה המוסתת. כך שכך כעסה של האוכלוסייה הנוצרית והיהודים ניצלו.

בתי המדרש

לבית הכנסת הגדול הנאה, שהתפללו בו כל שכבות האוכלוסייה, היה גבאי מסור מאוד, ר' הירש צימרמן. הוא החזיק את בית הכנסת בסדר מופתי ובניקיון טוב ביותר, מואר היטב ומקומות הישיבה מטופחים. הועסק חזן שנתי טוב מן המעלה הראשונה, ובימים הנוראים באו אפילו לא-יהודים רבים לבית הכנסת לשמוע את החזן שר. ר' הירש צימרמן ידע איך לקבל כראוי את פני הפקידים הגויים ואת האישים רמי המעלה, וכל רע לא נגרם מזה ליהודים.

סביב לרחבת בית הכנסת התרכזה עוד שורה של בתי מדרש וקלויזים: קלויז הפח, שהתפללו בו בעיקר חסידי בלז העשירים יותר; בית המדרש הישן על מתפלליו הרבים, שהיה תמיד מלא וגדוש עד דוחק, ובמקום התפללו בעיקר בעלי-הבתים והסוחרים; גם אני התפללתי כאן, אזכיר אגב כך את שכני הקבוע בבית המדרש, האדון קלמנס צימרמן המובחר והאינטליגנטי; ביליתי עמו, בזמן הפנוי, בשיחות מעניינות מאוד על נושאים פוליטיים וחברתיים; תמיד נטל עמו את בניו, שקיבלו ממנו חינוך אבהי אמתי. הקלויז של בלז, ששכן תחת גג

אחד עם בית המדרש הישן, היה באמת גדוש מתפללים; גם קלויז הברזל, שמשך אליו בעיקר את הצעירים שזה עתה נישאו, הדורות הצעירים שנוספו.

בחלק השני, שמנגד, של העיר, היו עוד: בית המדרש החדש, כונה בית המדרש זאמד, התפללו בו יהודי חלק זה של העיר; גם הקלויז הקטן החדש באותו אזור, שהוקם בסיועו של גביר העיר, ר' יוסלה מרץ, אשר שימש שם גבאי, בעל קורא ובעל מוספים. פרט לזה היו עוד מניינים וקלויזים קטנים, כמו אצל ר' יוסף ואצל אדמו"רים: פוטליץ', נמירוב, מגֶרוב – אחיו של הרבי מבלז ר' יששכר-דב.

בבית הכנסת התפלל רב העיר, ר' יצחק-נחום טברסקי, חתן של הרבי מבלז הנזכר לעיל, הדיינים: ר' שלמה שרנצל התפלל בבית המדרש הישן, ר' ישראל שָוורט התפלל בקלויז של בלז, כולם קדושים, הי"ד.

עוד, זכור לטוב ר' יצחק מורגנשטרן, בעל תפילה וחזן נדיר באיכותו; כל השנים היה חזן אצל יונה שפרכר בלמברג, בימים הנוראים, זה כשלעצמו היה אסמכתא טובה. כל השנה, בהיותו חסיד בלז, התפלל לפני העמוד בקלויז של בלז: קבלות שבת, שחריות, מוספים. כל המתפללים מבתי המדרש השכנים נהגו להתקבץ בהמוניהם ליד החלונות לשמוע את שירתו ותפילתו, שהייתה מלאה מתיקות וחדרה לכל לב. היה לו קול נאה, חזק ומתוק, והיה מסוגל לחזור על תפילות כל החזנים המוכרים הגדולים. לאחרונה קיבל אותו ראש הקהל ד"ר מנדל להיות חזן העיר בבית המדרש החדש זאמד. כיוון שהזכרתי את ד"ר מנדל, אסיים במילים, אחרון-אחרון חביב:

כוונתי לראש הקהל היקר שלנו והעסקן הציוני, מועמד לפרלמנט הפולני, מגדולי הראשים היהודיים השנונים, בעל לב יהודי, לא בעיר רווה בלבד, אלא מגדולי העסקנים היהודים הציונים בגליציה ובפולין. ד"ר מנדל, עורך דין טוב ומוכשר מאוד, הזניח כמעט את עריכת הדין ואת לשכתו והתמסר לפעילות קהילתית בעיר ובעשייה כלל יהודית בפולין. שורותיי הספורות מועטות מכדי לתאר יהודי חשוב ויקר כזה, נדרש מאמר מיוחד נפרד.

יהא זכר כולם ברוך לעולמי עד!

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי ע' 179 – 182.

יחיאל קסל [מייזלס] **חסיד בלז עוטר בצלב החירות מטעם ממשלת פולין**

בכל חג עצמאות פולני, בשלושה במאי, ניתן לראות בתהלוכת המפגן – בין נכבדי העיר: הסְטרוסטה, מפקד הצבא, מפקד המשטרה, ראש העיר, קציני מלחמה ולוחמי חזית, וגדולי עיר אחרים – את ר' פסח אלטמן שלנו, המוכר היטב, הלא הוא פסח בן ביניש, מהודר בקפוטת המשי היפה ביותר שלו ובאבנט, בכובע הקטיפה הרחב, חזהו מעוטר בצלב הצטיינות מבריק. אימא הייתה מספרת לנו:

זה קרה בשבת חנוכה מושלגת בשנת 1919. לאחר קריסת המונרכיה האוסטרית התחולל בפאתי עירנו קרב פנים אל פנים עקוב מדם, לכיבוש מזרח גליציה, בין אוקראינים ובין לגיונרים פולנים. הדירה והמאפייה של פסח נמצאו ברחוב שלושה במאי. כמו בכל הבתים היהודיים, בשבת העקובה מדם ההיא, עמדו גם כל האנשים אצל פסח מאחורי תריסים מוגפים וניסו להביט מבעד לסדקים בטרגדיה שהתחוללה בחוץ המושלג.

לפתע נדמה היה לפסח כי מתוך שאון הירִיות הוא שומע קול אנושי מתחנן: "הצילו!" פסח פותח במהירות חריץ בתריס הדלת ורואה קצין פולני צעיר עומד ומתחנן להצילו. פסח מרחיב את פתח הדלת והקצין נבלע במהירות במחסן הקמח והשקים הריקים, בהם כיסה אותו פסח היטב. מן החוץ פורצים האוקראינים הרודפים אחריו, ודורשים להסגיר לידיהם את הפולני. פסח מכחיש, והם פונים לחפש את הקצין. וקרה נס גדול, ממש נס חנוכה שני. כשנכנסו האוקראינים למאפייה מצאו חלות שבת טריות, הם שכחו כליל את מטרת בואם, מילאו ידיהם בחלות, פערו את הדלת ויצאו.

רק כשירדה חשכה בחוץ, השתרר שקט ונשמעו קולות החיילים הפולנים שדלקו אחר האוקראינים, החל הקצין הצעיר לזחול מתוך ערמת שקי הקמח. הקצין הטבול בקמח לחץ את ידו של פסח ואמר לו: "אני בנה של אֶרֶנְדובה (בעלת מסעדה ברווה), כל חיי אזכור לך את המעשה שלך, אם תהיה אי-פעם בצרה, כל עוד אחיה ואהיה מסוגל, אעזור לך", והלך עם החיילים הפולנים.

חלפו שנים. רווה כבר שכחה מזמן שהשתייכה בעבר לאוסטריה. הפולנים גברו על האוקראינים והחלו לשלוט ביד חזקה ובזרוע נטויה ביהודים, בסחיטת לשד עצמותיהם במסים למיניהם.

גורלו של פסח שלנו היה אף הוא כמו של כל היהודים מסוגו בעיירה. למחסני הקמח הגדולים אין זכר, הכול נבלע בלשכת המסים. וכשהגיעו מים עד נפש, ואיימו לסגור לחלוטין את המאפייה – הלך אל האדון ארנד הצעיר, שמילא עתה משרת שופט עוזר בעיר, והגזרה בטלה בו במקום. הצרות אצל פסח, כמו אצל יהודים אחרים בעיירה, לא פסקו. מוציאים לפועל ופגעים רעים אחרים עינו אותו יומם ולילה, ותמיד נאלץ לבקש את עזרת השופט ארנד. כך נמשך הדבר עד שהועבר ארנד לשמש שופט בלמברג. ופסח נותר עם צרותיו ללא משען.

בשנת 1926 יצא חוק חדש: יש לחשמל את כל המאפיות. פסח קיבל אף הוא פקודה: לחשמל או לסגור!

משמעות הדבר לדידו של פסח הייתה – ממש כליה! בלית ברירה נסע אל למברג, אל השופט ארנד, ושפך בפניו את מר לבו. לאחר שהקשיב לו, שקע בהרהורים ואמר ברצינות רבה: "שמע נא, מר אלטמן, דע כי העברתי אל למברג נבעה מסיבות פוליטיות, כך שתמיכתי עלולה רק להזיק לך; אך על מנת לסייע לך בכל זאת, אני מייעץ לך לכתוב מכתב אל פילסודסקי עצמו, אני אאשר אותו, ואני מקווה כי זה יועיל רבות.

פסח הסכים מיד, והשופט כתב את המכתב במו ידיו, ולאחר מכן גם כתב במכונת כתיבה אישור המאמת הכול, והורה לו לשלוח בדואר רשום.

כעבור שבועות אחדים קיבל פסח הזמנה אל הסטרוסטה. הסטרוסטה עצמו, בנוכחות מפקד המשטרה, שאל פרטים שונים על אותה שבת חנוכה של שנת 1919. לאחר מכן לחצו שני גדולי המושלים בעיר את ידו ואמרו כי המעשה שעשה הוא מעשה גבורה וצפוי לו לבטח גמול גדול.

לימים קיבל פסח הזמנה לבוא למשרד המלחמה בוורשה. ר' נח גוטליב, מנהל ספרי רישום לידות, פטירות וכו', נסע עמו. בנוכחות קצינים גבוהים רבים ועסקנים יהודים ממפלגת הסנציה, עוטר פסח בצלב החירות של פולין, מדליה שזכו לקבלה קצינים גבוהים בדימוס בלבד.

גזרת החשמול בטלה כמובן מיד. לפרנסה לא הועיל העניין הרבה משום ששק קמח לא ניתן לקנות בזה, אך מגזרות היהודים שוחרר.

ועתה, בבוא שלושה במאי, משתתף פסח במפגן עם כל החיילים והקצינים בדימוס מן החזית, וכשנחוץ ליהודים להשיג משהו אצל הסטרוסטה או אצל ראש העיר שולחים את פסח.

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי ע' 184 – 185.

אשר רובין חלק מכתבותיו של אשר רובין

אשר, מן העסקנים הציונים בעיר, ולראבון הלב, יושב ראש אחרון של הארגון הרווויזיוניסטי בחוה, היה גם כתב קבוע בעיתון היומי הוורשאי: אומער עקספרעס. נספה עם אשתו חיהלה ושלושת ילריהם הקטנים, הייר. להלן חלק מכתבותיו המערכת

חתונה גחלח של אדמו"רים בווח רוסקה

בעידה ווה רוסקה יש השבוע אטרקציה גדולה. הדב המקומי, הרב ר' יצחק-נחום טברסקי, מחתן את בנו עם אחותו של הדבי מרדומסק. כיוון שהרב טברסקי הוא חתנו של הדבי חקן מבלז וניסו של הדבי הנוכחי, אין זו חתונת אדמו"רים סתם, אלא מפגש גדול של רבנים, אדמו"רים, "נכדים" ואלפי חסידים.

העידה שלנו שינתה את פניה. כל סלה הפכה חסידית. כל מקום בו תלך, לפניך רק גברים צעירים ומבוגרים בבגדים ארוכים שחורים, פאות נחלות ארוכות, ואבנטים ארוכים עבים נשרכים.

והאנשים אינם הולכים, אלא רצים; אין להם פנאי. אפילו מברלין באו חסידים. ומהונגריה, הם כאן, בכובעים החסידים החונגריים הטיפוסיים, בקפוטות קצרות, ופאותיהם עבות מנושמות.

הקשה במלאכת הייתה אכסון כל האדמו"רים, הרבנים, ה"נכדים" ובני לווייתם. לא כל האדמו"רים שווים, וניצבה בפני הוועד מלאכה קשה בהקצאת אכסניות. כיוון שגם הפוליטיקה מילאה תפקיד נדול, לכל רבי היו תומכיו בוועד, שכתבו כי הרבי שלהם הוא הגדול מכולם.

בשבת שעברה התקיימה העלייה לתורה בהשתתפות כל "הנכדים" הבלוים. הרבי מבלז עצמו יבוא לרווה רוסקה, מובן שכניסתו לעיר לא תהיה כשל בשר ודם רגיל.

מוקמים שערי ניצחון עם כרזות. נויס "חיל הפרשים" החסידי לרכב על סוסים ולשיר שירי לסת חסידיים.

טקס החתונה התקיים בבית המדרש העירוני הגדול המכיל כמה אלפי אנשים.

החסידים כבר אינם אלה שבעבר. הם עברו תהליך כלשהו של מודרניזציה. הפעם לא הייתה קבלת הפנים לרבי מבלז רועשת כבעבר. חיל הפרשים החסידי רכב תוך סדר וארגון; המוזיקה ניגנה; כל העיר יצאה לקראתו, נוצרים לא בקיאים מלמלו: "מלך היהודים בא".

בבלז נוהגים לעשות קודם, בלילה שלפני, סעודת חתן. גם כאן עשו ביום שני סעודה מיוחדת לכל העניים, וביום רביעי בלילה עשו סעודת חתן שנמשכה עד לבוקר.

סעודת החתן התקיימה בקלויז; צפיפות רבה והמולה, קהל נרגש ונלהב. המוזיקה ניגנה, הבדחנים בידרו את האורחים, והאדמו"רים חילקו שיריים. תשומת לב מיוחדת עוררו הרבניות בצעיפים, בשביסים, ובעדיים יקרי ערך.

החתן-כלה הוצגו אז לראשונה זה בפני זה; החופה התקיימה ביום חמישי בין הערביים בנוכחות 10,000 אנשים. בכיכר בית הכנסת גודר מקום מיוחד, כדי שקהל זר לא יוכל לזרום לטקס החופה.

נרות דונג ונרות – לרוב מיניאטורות של בית הכנסת של בלז ושל בתי כנסת בסביבה, מעשה אמן – נישאו בידי חסידים מרקדים שמחים.

לקראת החופה, דומה שלא נותר איש בבית. המשטרה שמרה על סדר. חגיגת החתונה התקיימה בעצם ביום חמישי במשך כל הלילה עד שבע בבוקר. בדחנים עבדו; חסידים אכלו וחטפו שיריים.

העיירה ערה כבר לילות אחדים.

כבר אפשר כמעט לזמן אספת רבנים. מי לא נמצא כאן?! האדמו"רים של סוסנובץ [Sosnowiec], רדומסק [Radomsko], שיניאווה [Szeniawa], פשמישל [Przemyśl], ירוסלב ועוד, ועוד.

ביום שישי נוגנה מוזיקה במשך היום כולו; חסידים רוקדים ושרים ברחובות; בעיירה עליצות, שמחה וצהלה.

אונזער עקספרעס 149, ורשה, יום שלישי, 29 ביוני 1937

פטירתו והלווייתו של הרבי ממגרוב

ביום ראשון בבוקר נפטר ברווה רוסקה בגיל זקנה ושיבה, שמונים ושתיים שנים, הרבי ממגרוב, ר׳ אריה-לייביש רוקח, אח של הרבי מבלז ר׳ ישׂשכר-בר, ובנו של הרבי הנודע מבלז ר׳ יהושעלה.

הידיעה המעציבה פשטה בעיר במהירות הבזק ומכל עבר החלו לזרום יהודים לבית בו גר הרב.

עד מה אהוב היה הרבי ממגרוב בסביבה שלנו, ניתן להיווכח מאלפי האנשים שבאו מכל פינה: למברג, ז׳ולקייב, מוסטי מאלה, מוסטי ויילקה, נמירוב, פוטֶליץ׳, אוהנוב, בלז, סוקול, מגֶרוב, טומשוב לובלסקי, זמושץ׳, טישוויץ [Tyszowce] ועוד ערים ועיירות אחרות.

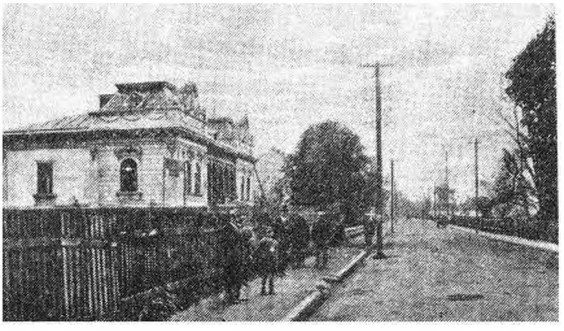
ההלווייה התקיימה ביום שני, היא נמשכה משעה אחת עד שבע בערב; הלווייה כה גדולה טרם ראתה רווה. למעלה מ-10,000 אנשים השתתפו בה. רבנים רבים מערי הסביבה באו במיוחד. רק הרבי מבלז לא בא משום שהוא שוהה עתה בסקולה [Skole] בסביבת סטרי, בדירת קיץ, וכלל לא רצו לגלות לו את מות דודו, שלא ישפיע עליו הדבר לרעה. גם הרב של רווה, השוהה אף הוא בסקולה, לא בא מטעם זה. הרב של רווה הוא גיסו של הרבי מבלז.

הספד נוגע ללב נשא הבן ר׳ נחום-אהרנצ׳ה, רבי בלמברג, שהספיד את אביו המנוח במילים נוגעות ללב. הציבור כולו בכה עמו. שורה של רבנים נשאו הספדים. ממלא מקום מונה בנו ר׳ יהושעלה.

אונזער עקספרעס, ורשה, יום שישי, י׳ באב תרצ״ה, 9 באוגוסט 1935

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי ע׳ 187 – 188.

קשה להביט מבעד לעשן עופרת סמיך של שרפות; קשה גם להביט בעינים עולות על גדותיהן דמעות, על משהו שאינו קיים, ובעודן צורבות ממאמץ יתר, הן מחפשות דבר-מה שהיה קיים, חי, והוא כה קרוב ללב. לא משימה קלה; אך מי שנקשר בשבועה לספר ולא לשכוח, מעניק לו האל עין אחרת, עין פנימית המסוגלת להביט באין מפריע מבעד לשנים, מרחבים, ארצות ועדים, כאילו לא היו קיימים, כאילו לא הפרידם עבר כה רחוק וכה קרוב, והעין נושאת כמעוף של ציפור לשם, למקום בו נותר הלב והמחשבה קשורה אליו.

בַּאן־גאַס און „ווילא יאַסנא".

רחוב הרכבת

בית אחד סמוך לרחוב הרכבת, בית האופה מנארול [Narol], שמארובתו הגבוהה היתמר מדי יום ביומו, באותה שעה, עשן התנור הדולק. עשן אחר, אפור בהיר. וככל שהיתמר מעלה הפך בהיר ותכול יותר, ולאחר מכן ורוד ועליז יותר, ומתחתיו התעופפו גצים, יותר ויותר גבוה, ליווה אותם ניחוח של לחם, לחמניות ורוגלך נאפים. ביום שישי בא הניחוח מחלות מתוקות.

האופה מנארול, יהודי גבוה עבה, בעל זקן כמעט לבן, עד לחזה; כותונת לבנה תחובה במכנסיים שצבעם לא מוגדר, אך טבולים בקמח עד שנראו לבנים. איש עמל, שניצב שעות ארוכות שותק ליד התנור החם, מכניס ומוציא במרדה הארוך מאפים למיניהם, מעת לעת החליף את המרדה, כאן רחב יותר וכאן קצר יותר, ובהזדמנות זו מחה את טיפות

הזיעה שנשרו מן הפנים האדומים ממאמץ. למעט שעות שינה אחדות, נדמה היה כי האיש לא נח מעולם. דמות זו הייתה מרכז של חיי עמל. מילה, רמז עין, תנועת יד, וכל אחד שאליו הופנו, ידע מיד מה עליו לעשות. האישה רבקה, עם צרור מפתחות ביד או בכיס העמוק של הסינר, הייתה עזר כנגדו בניהול העולם הקטן; השוליות, חוטב העצים, המשרתת, הנער השליח וחמשת הילדים, בית מלא אנשים; לכל אחד עיסוק משלו שהיה אחראי עליו.

ביום, שהחל עם שחר ונמשך עד הערב, היה כל אחד עסוק; בערב, לסעודה העיקרית, ארוחת הערב, כולם ליד השולחן: השוליות, כל בני המשפחה. כולם ישבו לפני קערות עמוקות והאופה מנארול, עוזר, בפניו הלבנים, מצחו הגבוה, העיניים הבהירות והזקן הלבן, בעודו אוחז את אחד מצעירי ילדיו על ברכו ומלטפו, דחף לפיו כף מרק מצלחתו. הוא היה עמוד התווך של המשפחה, אשר זר וקרוב, יהודי ונוצרי, השתייכו בה לחברה. בית אליו קיבלו כל אחד, בין אם הוא נער מן הכפר שביקש ללמוד את המקצוע; בין אם פלוני, שישמור האל, סר מדרך הישר, זה עתה יצא מן הכלא וחיפש יום עבודה ופינה להניח בה את ראשו; כל אחד מצא מילה טובה ושכר. ביום שישי, בשובו מבית המדרש, הביא עמו תמיד אורח לא צפוי או אם אחד העניים המקומיים.

היה לו אמון בבני אדם, והאמין בהם כמו באלוהים. הוא גם האמין כי אדם, מושחת ככל שיהיה, יכול תמיד לחזור למוטב. אמונה באלוהים בלי אמונה באדם הייתה לדידו כפיות טובה. וכך היה יאשיו, שכינויו לֻלוק, אורח קבוע אך לא עובד קבוע. לאחר שהיה נעלם תכופות לשבועות (אל ה"חדר" [כאן במובן כלא]), קיבל תמיד בשובו כותונת נקייה ופרוטות אחדות כדי ללכת לבית המרחץ ולאחר מכן שוב להוביל לחם לחנויות, שוב לספר מעשיות לילדים, לשיר שירי גנבים או בלדות על חייל אלמוני. כעבור זמן-מה שוב נעלם כדי להיענש על חטאים חדשים כמו: שליפת כסף מכיסו האחורי של כפרי, או "סחיבת" קלח כרוב מן העגלה. קרה גם שהיו שולחים ילדים להביא צרור אמצעי מחייה לכלא, ליאשיו, שכה אהבו, שחלילה לא יהיה עליו לרעוב.

עוזר היה אדם שהשכנים כיבדו. מעת לעת נהג לבקרם ולשוחח עמם ברצון. הם ביקרו אצלו בחג וישבו עמו על כוסית יין דובדבנים או אוכמניות. לחג המולד אפה תמיד חלה מתוקה גדולה, עם צימוקים,

למען הסטרוסטה. בחורף, בלכתו הביתה מן התפילה והקפוטה הארוכה שלו וזקנו הארוך מכוסים שלג, סיפרו ילדי הנוצרים כי ראו את מיקוליי הקדוש בעל הזקן הלבן.

בימי הקיץ אהב לשבת על מדרגות הבית ולהקשיב לטענות הילדים ששיחקו שם. הוא נהג לשאול אותם מה למדו בבית הספר או בחדר, ולאחר מכן שתק, מקשיב לאוושת העצים שהשתוחחו מעל לבית. מעניין היה לו גם לשמוע את צלצול פעמוני הכנסייה הרוסית. כשעייף לשמוע, היה קם, מיישר את גופו הגדול והולך הביתה.

אט-אט השתתקו כל הקולות ומתו, ושריקת הקטר הייתה אות החיים האחרון. לאחר כל זה שררה שם אפלה מוחלטת.

וכך אבדה דמותו של האופה מנארול, יחד עם כל האחרים...

ייזכרו לעולם ועד אמן!

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי ע' 190 – 191.

אני סבור שכל אחד מאתנו, השורדים, יודע וזוכר את עירנו החרבה רווה רוסקה, אך כל אחד בדרכו שלו.

אני זוכר את בתי המדרש, הרבנים, ארגונים למן הימין הקיצוני עד לשמאל הקיצוני, אינטליגנציה יהודית, רופאים יהודים, עורכי דין. היה בית משפט מחוזי, הייתה גימנסיה שלמדו בה גם סטודנטים יהודים, ספרייה, קופת גמילות חסדים בה הלוו כסף לסוחרים זעירים עניים, "יד חרוצים", איגוד סוחרים בו סייעו בבעיות מסים.

מרבית היהודים היו עניים וחיו ברמת חיים נמוכה. יהודים ספורים בלבד היו עשירים.

הארגונים נהגו לסדר תכופות שיעורים ספרותיים או מפלגתיים, משכילים מקומיים קראו אותם. באו גם אישים דגולים מחוץ לעיר, כגון ד"ר קופל שוורץ, ד"ר מלצר, צבי הלר, אריה טרטקובר, פינחס לוביאניקר [לבון] ואחרים.

להקות החובבים של הארגונים המקומיים הציגו תאטרון, באו גם להקות תאטרון להופעות אורח, ובהן שחקנים נודעים כמו זיגמונט טורקוב, יונס טורקוב, אידה קמינסקה ורבים אחרים.

מרבית האנשים הצעירים היו כובענים-פרוונים. אחדים מהם, שהיו אנשי עסקים טובים, התקדמו, התעשרו. הם נהגו לנסוע לחו"ל למכור את סחורתם המעובדת והביאו סחורה לצורכי העבודה. אך זה היה מסובך מאוד, היה להם דין ודברים עם הממשלה הפולנית, נדרשו אישורים מיוחדים לייצא ולייבא סחורה.

יהודים שלא היו כובענים-פרוונים נהנו אף הם, הלוו כסף בריבית, עסקו בניכיון שטרות. כשעובדי פרוונות השתכרו היה פדיון בחנויות.

היו יהודים בעלי חנויות קטנות שציפו ליום השוק השבועי, ביום שני. היו סוחרי סוסים, סוחרי בהמות וסתם קנייני עגלים, תרנגולות, ביצים, פשתה וכו'.

ביום שישי התכונן כל אחד לשבת הקדושה. אפו, בישלו, לבשו בגדי שבת והלכו לתפילה. מן התפילה נהגו להביא אורח לשבת.

כך התנהלו החיים היהודים ברווה רוסקה עד שבא היטלר ימ"ש ובעזרת הפולנים והאוקראינים השמיד את כל היהודים באופן מחריד, בגלל חטא אחד, היותם יהודים. כל העולם הנוצרי צפה בשוויון נפש. יהא הדבר להם אות קלון לנצח.

אזכיר את אמי היקרה הקדושה, את אחי הבכור אהרן ומשפחתו, את אחי הצעיר יוסף-הירש (כינוהו ג'וני), את משפחתי הקרובה והרחוקה, ואת כל יהודי רווה שנגדעו באכזריות בידי המרצחים הנאצים. אני זוכר אותם מדי יום, אני רואה אותם תכופות בחלום, אזכור אותם כל ימיי.

כבוד לזכרם!

אין לי מילים מתאימות ולא הכוח להביע את תחושותיי הפנימיות ואני נאלץ להשתמש בהתבטאות של אורי-צבי גרינברג:

אתם מוטלים, הרוגיי, רמוסים, שחוטים, כתושים,
שרופים. עפר ואפר ואברים – וביניכם אמי
וילדיה ונכדיה.
ואת ייסוריכם עד מוות – אין שפה לספר,
ולא מיתרים לקונן עליהם.
וכי יש בנמצא כוח לכאוב את החרפה!?

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי ע' 193.

בספר הזיכרון לעירנו רווה רוסקה – שיישאר מזכרת נצח לנו, לילדינו ולדורות הבאים – רצוני לתאר אפיזודה על עיירתנו.

עוד היום אני חי עם כל הזיכרונות מרווה רוסקה. עוד היום ניצבת העיר כמו חיה לנגד עיניי. כבר למעלה משלושים שנים אני בישראל, בכל זאת, כשאני שומע את המילה: רווה רוסקה, מתפלצים לבי ונשמתי, וצפים חלומות וזיכרונות שונים משנות עבר, שנעלמו למרבה הצער לנצח.

והלא אין פלא, הרי חייתי כל חיי בעיירה, הכרתי את כל האנשים אישית, ידעתי על המתרחש אצל כל אחד בביתו; חיינו יחד כקהילה, כמשפחה אחת, ואף שהיו מחלוקות למיניהן, היה להן טעם של מחולקת משפחתית.

ככל שהייתה העיירה קטנה, הצטיינה בפעילות חברתית אינטנסיבית עזה.

כל המפלגות היהודיות בפולין, היו מיוצגות בסניפים גם ברווה רוסקה. החל בציונים כלליים, התאחדות, פועלי ציון, המזרחי, אגודת ישראל, רוויזיוניסטים, בונד, קומוניסטים ואחרים. העיירה געשה מרוב מפלגות, ממש כמו הייתה כרך, עיר בירה.

אזכיר רק מאפיינים אחדים של התנועה הרוויזיוניסטית בעיר, בה היה לי הכבוד להיות יושב הראש.

בשנת 1928 החריף בתנועה הציונית הוויכוח בדבר תכלית הציונות, ובשני הצדדים המתנגדים ניצבו וייצמן וז'בוטינסקי. האחרון נטש את תנועת הציונים הכלליים והקים תנועה רוויזיוניסטית משלו, הצה"ר ובית"ר. התנועה הרוויזיוניסטית החדשה מצאה בי ובחברים נוספים מן "התקווה", נוהים מסורים מאוד.

קבוצת „ביתר" בעיר.

למעשה חייתי ברווה עם הציונים הכלליים, פעלתי כל השנים עם חברים כמו: לייביש ובר, אברהמצ'ה אדל, משה לווין, אהרן הולנדר, שמעון מרגלית. יומם ולילה ישבנו באולם "התקווה" וניהלנו את הפעילות הציונית, קיימנו מופעים שונים, הצגנו תאטרון וחיינו באחווה. במיוחד כשנוסף ד"ר מנדל והיה ליושב הראש שלנו, אז החלה העשייה האמתית האינטנסיבית בכל התחומים; זה היה תור הזהב, שאזכור אותו לעד.

לפתע התחולל משבר שכזה, יצאנו מארגון הציונים הכלליים ונוסד ארגון רוויזיוניסטי עולמי משלנו בהנהגת ז'בוטינסקי, מאיר גרוסמן ומנהיגים נוספים.

גם אנחנו ברווה רוסקה ייסדנו ארגון עצמאי משלנו, שכרנו מקום משלנו, בית כלשהו, כל אחד הביא מן הבית תמונה, כיסא וייסדנו במזל טוב אגודה. כשדמעות בעיניי פתחתי את הישיבה הראשונה, כי לא קל היה לי לנטוש ולצאת מאגודת "התקווה", פרק חיים ביליתי עם החברים הנמנים לעיל, ולפתע, לא עוד סמוך על שולחנה, נותרתי לבד, הייתי לעצמאי.

אמת, נוספו כמה חברים נאמנים, רוויזיוניסטים מסורים: אשר רובין, בחור אינטליגנטי, שקט, בעל ראש טוב וכישרון כתיבה; מלך וייקסבוים, כיום בישראל; יצחק ארדמן, כיום באורוגוואי; יוסף שֶנסל, פילוסוף; משה שכטר, חבר אצילי מאוד; יחזקאל אדלר, חבר מסור ביותר – אש להבה – לעשייה; החברה ברוריה רובין-שוורצברג, חיה בישראל ועוד אחרים.

היינו מניין חברים בקושי, אך התכנסנו, התווכחנו ואף קיימנו ערבים ספרותיים בהם הרצה החבר אשר רובין וגם קרא בפנינו יצירות שונות. וכשבא מועד הבחירות לקונגרס היה אצלנו בעיירה חג. וכי דבר של מה בכך הוא – בחירות לקונגרס [הציוני]! אפילו בחירות לסיים הפולני לא היה להן טעם ההתלהבות כמו הבחירות לקונגרס. חשנו כולנו כי כאן אנחנו בבית, לוחמים למען דבר שהוא שלנו. הבחירות התקיימו תמיד ביום ראשון; כל הנוער היה בחוץ, לא הלכו לעבודה, כל אחד היה עסוק בבחירות. הבחירות התקיימו בבית זטלר, במרכז העיר, במקום בו שכנה "התקווה", שם התנהל הכול כביורה רותחת כל היום. כל

העסקנים הציונים היו עסוקים כמו בהכנות לחתונה, בהתלהבות ובמסירות, בלהט ציוני אמתי.

חשנו כולנו כי כאן בוחרים למען עצמנו, למען בית משלנו לא למען זרים, ואף שהיו אלה בחירות לקונגרס בלבד, הלב פרפר. אינסטינקטיבית חשנו, אנחנו הנוער הציוני, שאנחנו פועלים למען מדינה יהודית עתידית ולא למען אלילים זרים.

המלאכה נמשכה יום תמים, עד שעת לילה מאוחרת, עד שהחלו במניית הקולות. מאות אנשים המתינו בחוץ במתח עצום לתוצאות ההצבעה, ועתה תארו לעצמכם מצב כזה:

"התאחדות" קיבלה כ-800 קולות, "התקווה" – כ-600 , "המזרחי" גם כן כמה מאות, ואנחנו הרוויזיוניסטים – 14 קולות תמימים.

עד היום אני זוכר את בכיו ההיסטרי של החבר יחזקאל אדלר, עבורו הייתה זו טרגדיה; כל היום עבד, התרוצץ, הזיע, הביא אנשים בכרכרות להצביע, ואסון שכזה! לכך לא ציפינו! הרי היו לנו בעיר אנשים רבים שאהדו את ז'בוטינסקי ואת התנועה הרוויזיוניסטית שלו, שצפתה עוד אז מדינה יהודית. איך אמר ז'בוטינסקי: "יש לי דעת קהל רבה, אך לא קהל".

כיום העיירה איננה, הנוער איננו, המחלוקת איננה, האנשים אינם, החיים אינם – נותרו זיכרונות בלבד!

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי ע' 195 – 196.

אליעזר רכס **ההכשרה שלי**

כשנסתיימה מלחמת העולם הראשונה, הוקמה בעיר מיליציה של יהודים, אוקראינים ופולנים. כעבור זמן-מה נטלו האוקראינים את השלטון לידיהם, וכוננו ממשל אוקראיני, לא לזמן רב. במלחמת פולין עם האוקראינים ניצחו הפולנים. מיד עם כניסתם, החלו לחטוף יהודים לעבודה. חששנו לצאת לרחוב, חטפו גם נערים קטנים.

ובכל זאת היה צורך להביא מים מן הבאר, הלכתי אפוא דרך חרות בכובע מצחה ועליו הנשר הפולני. דאגתי לקמח ולמוצרים אחרים.

בה בעת ניעור בקרבנו הרגש הלאומי. נהגנו, כמה חברים, עם החבר יוסט, לשבת בקלויז הברזל. החבר יוסט הביא ספרים למיניהם: היסטוריה יהודית וספרים על ארץ ישראל. בדרך זו נוסדה כעבור זמן קצר אגודת נוער אצל משפחת יוזפסברג. לאחר מכן הצטרפנו ל"התאחדות" ומסרנו את המקום ל"גורדוניה".

בשנת 1924 נסענו, קבוצת חברים, להכשרה בחווה של הורוביץ בדביס. עבדנו בתמורה למזון בלבד. מדי שבוע בא האקונום, ספר אותנו ונתן שוברים לחנויות לקבלת מצרכים. עניין המזון היה לקוי. מזלנו שלא היינו רחוקים מן הבית. ביום שישי נסעו כמחצית החברים הביתה ונותר מזון רב יותר.

היינו עשרים חברים ושתי חברות: מרים בֶּרְבליט ובְּרַיינה בוש. עבדנו בעבודות שונות. בחווה הייתה מזקקה אשר ממנה נשלח יי"ש אל למברג. המזקקה הועברה לידינו. קודם בואנו עבדו שם גויים. כשהובילו את היי"ש נהגו להשתכר, לכן העבירו לנו. הכול היה בסדר. עבדנו כל הקיץ ושבנו העירה. המשכנו להיות ב"התאחדות" וניהלנו את החיים החברתיים בעיר.

בשנת 1930 עזבתי את עיירתי, בה עבדתי, ושוב נסעתי להכשרה אל ביליץ. חבריי האהובים צחקו לי על שאני נוטש משרה טובה ושוב הופך חלוץ. בעת ההיא היה בפולין שגשוג. אך אני הבנתי כי עתידנו איננו פולין. בשנת 1933 קיבלתי סרטיפיקט לעלייה. במאמץ ובממון הורשיתי לקחת עמי את אשתי היקרה, טובה, והקמנו כאן את ביתנו.

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי ע' 196 – 197.

יוסף פרנקל-אוירבך בואנוס איירס **מימי עבר**

חלפו כבר ארבעים שנים מאז עזבתי את עירי רווה. אך דבר מן החיים האינטנסיביים של עירי האהובה לא נשכח, כמו היה הדבר לפני שנים אחרות בלבד.

שנים רבות חייתי בפריז ועברו עליי זמנים שונים שם. חוויות רבות עוררו את התלהבותי, אך הן מרחפות-חולפות כבחלום, לעומת זאת לא נשמט מזיכרוני הפרט השולי ביותר על רווה רוסקה. תמיד חיפשתי נימוק. באתי למסקנה שאני חלק מזה, והדבר לא ניתן להפרדה לעולם.

רווה רוסקה הייתה עיר שלא היה צורך לייבא אליה דבר מן החוץ. נהפוך הוא, החיים, בכל המובנים, היו כה פעילים, שניתן לייצא. החיים בארגונים והשאיפות הרעיוניות של המארגנים היו בלב ונפש. הכרתי בעולם אישים דגולים שעשו רבות למען ארצותיהם וקיבלו אותות הצטיינות וגמול; אצלנו בעיר, לעומת זאת, הטילו עצמם אנשים צעירים במלוא להט נעוריהם לתוך העשייה כדי לעקור את הנוער מנחשלות, ולא ציפו לאות הצטיינות או לגמול כלשהו, למרות שמצבם הכלכלי ממש לא הרשה להם לעמול יומם ולילה למען האידאלים שלהם.

אם יימצא פלוני שיכתוב את קורות עירנו, יהיו לו דברים רבים בעלי עניין בתארו את הארגונים שלנו.

מי מאתנו אינו זוכר את השנים 1922-1923? באיזו התלהבות התפתחה "גורדוניה"? איזו השפעה הייתה לה בעת ההיא בעיר? הודות לה התארגנו גם ארגוני נוער אחרים באותה שקדנות נלהבת.

עד שפשטה החיה הנאצית את טלפיה ובברבריות גדולה השמידה הכול.

עמים מעמידים מצבות אבן; המצבה שלנו היא בדמנו ובזיכרוננו לנצח!

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי ע' 197 – 198.

משה גרובר-אקסלר **סוחרים יהודים ברווה רוסקה נגד גרמניה הנאצית**

רצוני להתעכב כאן על תנועת מחאה בעיר נגד גרמניה הנאצית. עם בוא הידיעות הראשונות על תעמולת הסתה אנטישמית בגרמניה, התארגנו ספונטנית סוחרים יהודים ברווה, כמו בערים האחרות בפולין, להכריז על חרם מסחר נגד גרמניה, כלומר, הסוחרים לא יחזיקו בחנויותיהם מוצרים המיוצרים בגרמניה ומופצים בעיר בידי סוכנים נוסעים, כמעט בלעדית גויים.

גם בענף של אבי התארגן חרם נגד הפירמה הגרמנית "דימן" לסוללות חשמל, שתוצרתה הייתה נפוצה מאוד בכל הערים והעיירות, והאוכלוסייה הכפרית האוקראינית הייתה הצרכן הגדול ביותר שלה. הפירמה הגרמנית אכן העסיקה סוכן אוקראיני.

אבי, ר' שמואל סופר-אקסלר, היה פעיל בארגון החרם, הוא אסף חתימות אצל הסוחרים, עם התחייבות שלהם לא לקנות סוללות "דימן". הפירמה בגרמניה החלה לחוש בחרם והעסיקה ממלא מקום יהודי במקום האוקראיני, אך היהודים נמנעו מקניית סחורתם.

בעת החרם סבלה רבות גם חנותו של אבי משום שהאוכלוסייה האוקראינית דרשה דווקא את הסוללות הגרמניות ההן.

למרבה הצער היה זה הנשק היחיד שהשתמשו בו היהודים בעת ההיא.

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי ע' 198.

נפתלי דאנער ז"ל

נפתלי דונר **בלז'ץ ורווה רוסקה**

אני מתעתד לדבר כאן על בלז'ץ ועל רווה רוסקה, ובעצם נולדתי בז'ולקייב.

כך הוא המזל היהודי, הוא נודד, ועל היהודי לרדוף אחריו מיום לידתו ואילך.

עוד הייתי ילד כשהורי, או נכון יותר אמי ואבי החורג, עזבו את ז'ולקייב לבלז'ץ. בבלז'ץ ביליתי את שנות ילדותי המוקדמות.

מעט מאוד אני זוכר מבלז'ץ. אני זוכר רק כי יהודים בקפוטות ארוכות, בזקנים ופאות חשו בבלז'ץ כמו בארץ ישראל, משום ששמעתי פעם יהודים משוחחים ביניהם ואחד טלטל ידיו וטען: "הם צריכים שם פלשתינה, הציונים, שירוצו; אך אנחנו, הכמהים לארץ ישראל, אנחנו נחכה עד שירחם השם ובכל מקום תהיה ארץ ישראל, וגם כאן, בבלז'ץ, תהיה לנו ארץ ישראל".

עוד אני זוכר, כי בלז'ץ הייתה גליצאית, תחת ממשל אוסטרי, וסמוך לעיירה היה הגבול הרוסי.

בראש חודש אחר הצהריים בהיותנו חופשיים מן החדר, הלכנו, אנחנו הילדים, לטייל, ועברנו "לצד השני", והילדים היהודים מן הצד השני קראו אחרינו את הכינוי: קיר"ה מאק [פֶּרג של הקיסר ירום הודו, כינוי גנאי לאזרח אוסטרי], ואנחנו השבנו להם בכינויים: "פוניה [רוסי] חזיר", "פוניה גנב".

בכל זאת שיחקו ילדי שני צדי הגבול יפה מאוד יחד, ורק סברו שהגבול הוא למען הקיסר האוסטרי והצאר הרוסי. הרי עליהם לדעת עד היכן כל אחד מהם הוא בעל הבית. אנשי שני צדי הגבול סחרו ביניהם כדרכם של אנשים קרובים.

כך נמשך הדבר עד 1914, כשפרצה המלחמה.

כבמעשה כישוף נחלקה בלז'ץ בין רגע לשני מחנות עוינים, וכלל לא ניתן להבין מאין הצליחו שני הצדדים להשיג מהר כל כך כמות כה גדולה של נשק ואבק שרפה, כי ביום בו פרצה המלחמה הפכה בלז'ץ

סבך של אש והאוכלוסייה האזרחית נחלצה בקושי מסבך האש בעירום ובחוסר כל, נסים על נפשם מי ברגל ומי בעגלות למקומות מרוחקים יותר. כך באנו מבלז'ץ לרווה רוסקה.

הייתי בן אחת-עשרה וכבר ידעתי מה אני רואה ושומע, וכבר הבנתי כי המצב בעתות מלחמה עגום לכולם.

אך במצב עגום זה למדו, סחרו, עבדו ואף התווכחו על פוליטיקה, על חסידות ועל השמדניקים המבקשים לשנות סדרי חיים בעולם כולו.

יהודים רבים, חסידים, בשומעם כי הרבי שלהם (הרבי מבלז) נס על נפשו, נטשו אף הם נכסים ורכוש שלהם ועזבו את רווה רוסקה לשאת גלות יחד עם הרבי, וכך חיו, עבדו, סחרו, התווכחו וסבלו עד תום המלחמה. פולין שוחררה והנוער היהודי חיפש אף הוא שחרור מן העריצות החסידית. החלו מאבקים במחנה היהודי, ואין להבין כלל מאין צצו בין לילה מפלגות כה רבות ברווה רוסקה, וכל מפלגה ביקשה למשוך אליה את ההמונים היהודים ואת הנוער היהודי ושתהיה ידם על העליונה בעיר.

אך המפלגה החזקה ביותר נותרה עדיין האוכלוסייה הלא-מפלגתית של חסידות בלז. חסידי בלז היו נגד מפלגות במידה כה רבה שהיו אף נגד ה"אגודה". חסידי בלז טענו כי יש אל אחד ומלכות אחת והרבי שיחיה, ומי שחושב אחרת, הוא אפיקורס.

המאבקים גברו בהתמדה, בעיקר היו החסידים נגד הציונים. כשקרב כ' בתמוז, יום השנה לפטירתו של ד"ר הרצל, התכוננו שני הצדדים לקרבות נחרצים, ואכן התגלגלו הדברים לכדי התנגשויות גדולות, כשחסידי בלז ביקשו להפריע למהלך טקס היארצייט.

לימים התרחבו המאבקים גם להזדמנויות אחרות. הזדמנויות אחרות היו מערכות בחירות ואספות.

חסידי בלז הצטרפו תמיד אל מפלגת השלטון, ותמיד תמכו במתנגדי המועמדים הציונים, גם אם מתנגד כזה היה אנטישמי מוצהר.

ואז התנהלו המאבקים במרירות לב רבה.

אני נזכר בד"ר מנדל. באחד הימים, כשנשא דברים והסביר להמוני המצביעים היהודים את חשיבות ההצבעה לנציג משלהם, התעופף לפתע משהו לעבר ראשו. זה היה האות, פרצה התכתשות ומכל עבר צצו חסידי בלז צעירים, והמשטרה נאלצה להתאמץ כהוגן על מנת להשיב את הסדר על כנו.

אך ד"ר מנדל לא נרתע. הוא היה איש גבה קומה בעל הדרת פנים, נואם מחונן ופולמוסן מלא הומור, אהבו לשמוע אותו והוא היה הנשק הנורא ביותר נגד חסידי בלז קשי העורף.

ד"ר מנדל לא היה ציוני בלבד, אלא פעיל תרבות יהודי, והוא הבין כי תאטרון יידיש הוא במה חשובה שבאמצעותה ניתן לזכות בלבם של ההמונים. הוא הקים חוג דרמתי ובעצמו ניהל ושיחק, והעלה מחזות כמו "הפרא" מאת גורדין, ולאחר מכן "הדיבוק" מאת אנ-סקי. מובן כי במהלכים כאלה עורר עליו עוד יותר את כעסם של החסידים; אך במרוצת הזמן היו לד"ר מנדל נוהים רבים יותר, עד שהחסידים לא העזו עוד לצאת נגדו בכוח.

התנהגותם של תומכי גרבסקי וסטרונסקי, שנתמכו תמיד בידי חסידי בלז, סייעה לד"ר מנדל ודומיו להאיר את עיני ההמונים היהודים, הרחיקו הדברים לכת ומי שהיו אתמול חסידי בלז הצביעו היום לד"ר מנדל על מנת שיתמנה חבר במועצת העיר. לאחר שכבר עזבתי את רווה רוסקה קיבלתי ידיעה כי ד"ר מנדל היה לנשיא כבוד וכי הקהילה-המבצר של חסידי בלז ברווה רוסקה עבר לבסוף תהליך של דמוקרטיזציה.

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי ע' 200 – 201.

על מסילת הרכבת למברג-לובלין, שהוליכה לוורשה, השתרעה לה עיירה יפה, רווה רוסקה, אשר 70% מאוכלוסייתה היו יהודים.

בעליה של רווה רוסקה ושל השדות, היערות והאחוזות סביב לעיירה היה הנסיך סאפייהא [Sapieha] אחיו של הבישוף סאפייהא.

לא רחוק מרווה, על הדרך לפוטליץ', היה לגרף פוטוצקי מכרה פחם גדול והוא קיים קשרים עסקיים עם יהודים ברווה, קנה אצלם בולי עץ וכלונסאות להתקנת תמוכות במכרות הפחם. הגרף גם מסר את משלוחי הפחם לסוכנים יהודים.

אך הנסיך סאפייהא לא רק סחר עם יהודים, אלא גם היה בקשרי ידידות עמם.

אבי הירש ברגר, ר' יוסף מרץ וסוחרים יהודים אחרים היו מיודדים עם הנסיך במידה כזו, שכאשר התחתן עם בתו של מפקד גדוד פשמישל הזמין את הסוחרים היהודים לחתונה, וכדי שיוכלו לאכול כשאר האורחים, שכר טבחית ומלצר יהודים וערך בסלון הגדול של ארמונו המפואר שולחן מיוחד ועליו מאכלים כשרים לאורחים היהודים.

אבי ור' יוסף מרץ היו ידידיו היהודים הקרובים ביותר של הנסיך. הם השגיחו על הספקת העצים מיערות הנסיך למנסרות, ולאחר מכן קנו את הקרשים, שייצאו לגרמניה, בעיקר לברסלאו.

יהודים עשירים אחרים חכרו את אחוזותיו ואת טחנות הקמח. חשובי החוכרים היו ברוך וסרמן ושיע גולדן, פרט ליהודים אלה, שקיימו קשר חברתי ישיר עם הנסיך, התפרנסו מן המיזמים בעקיפין יהודים רבים.

החיים החברתיים היהודיים ברווה רוסקה היו נתונים בידי החסידים, שהיו רוב האוכלוסייה היהודית. כיוון שרובם היו חסידי בלז, מילא החתן של הרבי מבלז, טברסקי, את תפקיד הרב; אחד מאחיו של הרבי מבלז, הרב ממגרוב, עסק ברבנות ברווה רוסקה.

אף שהחסידים נאבקו בחריפות בכל רעיון חופשי והשגיחו שהנוער ילך בדרכיהם, החל הנוער לגלות עניין בחילוניות, והנה היו ציונים

וסוציאליסטים, התארגנו בחוגים, החלה עשייה תרבותית יהודית, ארגנו בידור למטרות צדקה, התקיימו ערבים מוזיקליים-ווקליים, שנטלו בהם חלק ילדי המעמד הבינוני. החסידים יקדו מזעם על עורך הדין הציוני יוסף מנדל, שהיה מנהיג הפעילות התרבותית היהודית.

היו לרווה רוסקה בית יתומים יהודי ומוסדות צדקה אחרים. אחת התופעות ברווה רוסקה היה בית העלמין הישן, שכבר עמד נעול, מגודר חומה, בדיוק בלב העיר, ממש סמוך להנהלת המחוז, משרד המסים ומוסדות שלטון אחרים.

בית העלמין החדש כבר היה מחוץ לעיר.

מקומות הטיול לנוער היהודי, כמו לנוער לא-יהודי, היו רחוב למברג (בתקופה האוסטרית) שנמשך הרחק מחוץ לעיר, מקום בו נמצאו קסרקטיני הגדודים האוסטרים והצ'כים, ולימים, בפולין המשוחררת, עוד יותר, כשהמירו את שם רחוב למברג לרחוב גרונוולְדְסקה, והתקינו בקסרקטינים האוסטרים בית ספר לקצינים פולנים.

מקום הטיול השני, והרחוק יותר, אליו יצא תכופות הנוער המאורגן בעל המודעות, היה וולקוביצה, שם התנשא יער גדול ונמשך הרחק מעבר להר הגבוה, והציג נוף נהדר.

תחת השלטון האוסטרי, אף שהנוער טרם היה מודרני מאוד, טיילו הן ברחוב למברג והן עד ליער וולקוביצה; והנוער הנוצרי התייחס אל עוברי האורח היהודים ביושר והגינות. שונה היה הדבר בתקופת השלטון הפולני, אף שהנוער המטייל כבר היה לבוש פחות או יותר בבגדים אירופיים, לא חמקו בשום טיול מקריאות מפי הנערים הנוצרים: "יהודים מוכי ספחת" או "יהודים לפלשתינה" והתחוללו התנגשויות תכופות בין צעירים יהודים לנוצרים.

ביתנו ניצב ברחוב למברג (גרונוולדסקה) מס' 913, הסמוך למרכז העיר, וסוחרים, ידידים ומכרים היו אורחים תכופים אצלנו, וכשהעירו בשנים האחרונות על התנגשות חדשה בין צעירים נוצרים ליהודים, הזכירו בגעגועים את הזמנים בהם היו היהודים חשובים במוסדות השלטון ואת ידידותו הרבה של הנסיך סאפייהא כלפי היהודים, ומעולם לא שכחו להזכיר את חתונת הנסיך, שהוזמנו אליה ידידיו היהודים, איך הכינו למענם שולחן מיוחד ועליו מאכלים כשרים, ואיך התהדרו

האורחים היהודים-החסידים, לכבוד החתונה, במיטב בגדי השבת שלהם ממשי, ואולי לראשונה בחייהם עטו כפפות לבנות על הידיים, ואיך נתקבלו האורחים היהודים-החסידים בארמון במלוא הכבוד.

הימים ההם חלפו ולא ישובו עוד – קוננו יהודים; הנוער, ואפילו זוגות נשואים, הכינו עצמם אט-אט להגירה, והמבוגרים, בעיקר החסידים, טענו כי עונש משמים הוא, משום שהנוער פנה לדרכים רעות, ורוצים להביא משיח בעצמם.

בשנת 1931 עזבתי את ביתי. הותרתי ברווה רוסקה את שני אחיי ואחיותיי ומשפחותיהם ואת ביתי ברחוב גרונוולדסקה 913.

בשעות של נוסטלגיה אני מהרהרת בכאב לב באחיי ואחיותיי ובמשפחותיהם שנותרו שם.

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי ע' 202 – 203.

ברוך המרשמידט (קסלר) **דמדומי המאה ה-19 ושחר המאה ה-20**

כרוך האמערשמידט-קעסלער ז"ל, נפטר בפריז 14.11.1964.

ליל הבדולח המיניאטורי

גם עירנו חוותה ליל בדולח בזעיר אנפין בראשית המאה ה-20. מבצעי ליל בדולח זה היו אבות הנאצים העכשוויים.

בתקופת המונרכיה האוסטרו-הונגרית חנה ברווה בטליון רצים קיסרי-מלכותי, הם היו גרמנים מבוהמיה. כבר בראשית המאה ה-20 החלו להטריד את האוכלוסייה היהודית. אישה צעירה או נערה לא נראו ברחוב בערב.

ערב אחד, ביום חול רגיל, ירדה מרחוב הוץ' [היץ'] חבורת חיילים והחלה לנפץ שמשות החל בביתה של חיהלה של ר' זליגל עד לשוק. ברחוב הוץ' בעת ההיא גרו בעיקר בעלי מלאכה ומלמדים, היו שם חנויות אחדות של תבלינים וחנויות אחרות.

אך בעלי המלאכה לא הניחו בקלות לגבור עליהם והתנגדו בגבורה. הם יצאו ללחום עם כלי זינם המיוחדים: פטישים, מלחמים, מקלות מלובנים באש.

אזכיר שמות של אחדים מאותם יהודים פשוטים יקרים: יוסל עושה הפמוטים, יהודה-לייב עושה הדוודים (אבי), הרצלה של ברוך-הירש ובנו, ברוך שוק, שלום דרונג (המלמד) עם בניו, יונה הסנדלר עם הפטיש. אמרו עליו, לשבחו, כי לאחר כל מסמר עץ שהוא תוקע בנעל הוא הולך לטבול במקווה. גילו התנגדות אפילו הסגפנים החסידים שלנו: יושע [יוסף] הדיין, יעקלה של גצל, יוסלה של גצל, יחיאל המלמד, זישא מאמָה, מיכלה של ביילה-מינדל, הם "סימנו" את החיילים כך, שהיטיבו לזהותם לדוח.

התגבורת שבאה מן השוק עצרה את הפוגרום כליל: איציק ויעקל גרף, מאניס מורגנשטרן ואחרים. לבסוף, בלחץ הקהילה היהודית, הועבר הבטליון אל למברג.

כזכור, באו חיילים אלה מחלקי אוסטריה שהיו לימים ערש הנאציונל-סוציאליזם. הסרים למרותם, ד"ר שֶנֶרֶר, ד"ר קרל-הרמן וולף ואחרים, ניהלו, עוד בפרלמנט האוסטרי, הסתה גדולה נגד היהודים. נאבק בהם הרב ד"ר בלוך, מו"ל השבועון האוסטרי שהפיץ את הרעיון הליברלי-לאומי היהודי. המאבק הרעיוני בין ד"ר בלוך לאנטישמים הנזכרים היה עיקש. פעם אחת, בעת ויכוח לוהט, השליך קסת דיו בפני מנהיג האנטישמים.

הייתה לנו הזכות, שד"ר בלוך זה, הציג מועמדותו לפרלמנט בבחירות 1906. לדאבון הלב הוא לא נבחר בגלל לחץ הרשויות הרשמיות בסיועם של שתדלנים מסוימים, מושֶקֶס. לא עלה בידו לקבל אולם לאספה, פרט לבית המדרש הישן בו התפללו יהודים פשוטים מן הסביבה.

מתוך הפרק: זיכרונות, דמויות והווי ע' 204.

בלז'ץ, הידועה לשמצה, תופסת באנדרטות ההיסטוריות שהוקמו לאחר מלחמת העולם השנייה לזיכרון עולם – יד ושם או מרתף השואה בירושלים – את אחד המקומות העגומים העיקריים, שאדמתו הארורה קלטה לתוכה את אפרם של כמיליון קדושים; על העיירה עצמה נכתב לדעתי מעט.

בלז'ץ הייתה תמיד ונותרה כפר, מקום לא מוכר, אשר רק אנשי הסביבה הכירוהו. היא שוכנת במרחק 21 ק"מ צפונית לרווה רוסקה. נולדתי וחייתי שם עד מלחמת העולם הראשונה, בהיותי בן עשר בלבד. ארשה לעצמי אפוא לתאר מקום זה כפי שנראה עד מלחמת העולם הראשונה, ככל שישרת אותי זיכרוני בעניין.

בלז'ץ השתייכה תמיד לנפת רווה רוסקה, שהייתה מוקפת משלושה עברים עיירות יהודיות: מצפון – טומשוב לובלסקי, ממערב – נארול, מדרום – לוביץ'. רק במזרח, כמו בכל הערים והעיירות היהודיות, הייתה דרך פתוחה לירושלים. כל העיירות האלה היו מרוחקות מבלז'ץ מרחק זהה, כ-7 ק"מ.

מחצית האוכלוסייה המקומית הייתה פולנית ומחציתה אוקראינית; ולהבדיל מהן, היו גם כמאה משפחות יהודיות, אשר עליהן אספר.

עד מלחמת העולם הראשונה, 1914, תחת המונרכיה האוסטרו-הונגרית, שררו שם חיים יהודיים אידיליים. היהודים חיו כמו במשפחה גדולה אחת, וחשו קרובים מאוד זה לזה. שמחתו של פלוני הייתה שמחת כולם, וחלילה, אבל אצל פלמוני היה אבל לכולם. אט-אט התפתחו חיים יהודיים יפים וקיבלו צורת עיר.

היה ליהודים בית מדרש גדול משלהם שנבנה במיוחד, בית מרחץ, מקווה וחדר מאורגן היטב – בהנהלת הרב ר' הירש ליפרמן – שיכול היה להשתוות לכל החדרים האחרים בערים ובעיירות היהודיות– אם לא לעלות עליהם – למדו בו גם כתיבה וחשבון.

בערבי החורף הלכו נערים יהודים מן החדר עם פנס, והיה העניין של הכנת פנסים צבעוניים מנייר (בעיירה לא היה כמובן חשמל). כשחדלו ללכת לחדר בלילה ערכו סעודה ולא חסרה שמחה. בל"ג בעומר נהגו

להכין רובים וחרבות והלכו להר "סיני". אגב, מה עניין ל"ג בעומר לסיני? לדעתי, משום שאז נאמרת פרשת בהר.

כשהתחלנו ללמוד חומש נתקיים טקס שלם עם הצגה ודיאלוג בין בחור החומש ושואל. אני עצמי הייתי פעמים רבות יותר שואל.

קריאת שמע (יום קודם לברית מילה) הייתה לילדים שמחה וחג. אמירה מראש של "אקדמות", "שיר השירים", "האזינו" בניגון המיוחד, הייתה חוויה לנשמת הילד, סימפוניה הזכורה עוד היום.

לאחרונה היה גם רב בבלזץ.

היהודים היו אנשים צעירים ובגיל העמידה. 90% היו אלמנט של עיר ושל עיר גדולה. היו יהודים סוחרים, יזמים, לומדים ומשכילים. כפריים יהודים אמתיים היו לכל היותר 10%.

תחנת הרכבת, שהממשלה האוסטרית הקימה שם, אפשרה בניית חנויות גדולות, כי היה עורף גדול בפולין הקונגרסאית, עד לובלין, שטח שלא הייתה בו תחנת רכבת. עד מלחמת העולם השנייה השתמשו בתחנת הרכבת גם טומשוב ונארול.

פרנסות יהודיות

העובדה שהיה שם הגבול עם רוסיה אפשרה קיומם של בתי עסק גדולים ליצוא ביצים עם אתרים שנבנו במיוחד, כבית חרושת. היו מחסנים מיוחדים בנויים אבן, לאכסון קש, נסורת עץ, קרשים לתיבות. היו גם חדרים כהים להבהרת הביצים וחדרים בהירים לאריזת הביצים. היו גם מכלים מצופים במלט לטמון בהן ביצים בסיד לחורף. בכל מקום הועסקו עשרות יהודים שהובאו מן העיר.

ידועים היו מחסני האחים ברוך ומשה ראטהויז; סובֶל מיָרוסלב, שם שימש מיכלה הרמלין מנהל חשבונות ומנהל חנות; גרשטנפלד מרווה ואחרים.

היו גם סוחרי יערות ועץ גדולים, עם מנסרות שנבנו במיוחד, כמו משפחת רייבר. הם היו כמה אחים שמילאו תפקיד ראשי במסחר זה.

מקרב הסוחרים-למדנים היהודים, ידועים היו סבי יוסלה-מנדל, עם מספר גדול של בנות; יהודה-הירש ליכטר; שמחה זייף; אייזיק אייזנברג; משה-לייב פְלוור, קיבקה [עקיבא] שרנצל, משה שוורצוולד, גדליהו פֶליג, שלמה קספר (דודיי), מיכל מילר עם בניו הבוגרים, משה רייבר, יצחק שיפר, משה פְרֶגר, פינחס הויבֶן (ניהל מִשרפת יי"ש), מיכלה הרמלין, ואבי משה ראטהויז.

התושבים היו חלוקים בשאלת שוחט, מוהל, חתונה ורחמנא ליצלן בית קברות. מחצית אחת תמכה קהילתית בנארול והמחצית השנייה בלוביץ'. סבי ואבי תמכו בלוביץ', היו בביתנו שבע בריתות ואת כולן עשה הרב של לוביץ'.

חג, במיוחד שמחת תורה, נחוג כהלכתו במלוא הטקסיות, וניתן לחוש אותה באוויר. הלכו מבית לבית "לחטוף" לחיים, הכול היה הפקר. למנעול ומפתח לא הייתה אז שליטה. הצטיין בזה במיוחד מיכלה הרמלין, איש פעיל וזריז, מלא חיים ואימפולסיבי. היה צוהל וחברותי.

כמעט כל היהודים היו במצב כלכלי טוב. הגבול האוסטרי-רוסי הביא למקום שפע. תכופות באו שליחים לדבר מצווה או סתם עניים, במיוחד בפורים. אנשים נתנו ביד רחבה.

יחס האוכלוסייה הגויית היה קורקטי, עם דרך ארץ זה לזה, כמו במקומות אחרים תחת השלטון האוסטרי.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ב-1914, חרב המקום, כ-90% ממנו. שם הייתה ההתלקחות הראשונה משום שהמקום שוכן על הגבול. כל החיים היהודיים, שהיו כה אידיליים, פסקו, ירדו לטמיון עם החורבן.

היהודים, במיוחד האלמנט העירוני, התפזרו, אל רווה, למברג ומקומות אחרים.

נשמר עוד שמץ מן הברק הישן. טומשוב ונארול נאלצו להשתמש בתחנת הרכבת כבעבר, אך הסחר, במיוחד סחר הגבול, והמראה העירוני של העיר, חדל, ושוב היה המקום לכפר. ועדיין היה זה מקום מעבר, עד שבא הרשע של כל הזמנים ועשה אותו כה ידוע לשמצה.

במקום אידיליית העבר, במקום החיים היהודיים היפים השלווים ששררו שם בעבר, באו רצח ושרפה. לא שרפת בתים כמו במלחמת העולם הראשונה, אלא שרפה ממש של אנשים חיים, צעירים, זקנים וילדים. למקום אליו היו באים בקיץ לנופש ביער אל משפחה שגרה שם, הביא הרשע, אכן לאותו יער, את יהדות מזרח גליציה ומערבה, השמיד אותם באכזריות, ואת המקום השלו הזה, עשה כה ידוע לשמצה. במקום זה הומתה כל יהדות גליציה על קידוש השם.

מן הקרובים לי ביותר נרצחו שם: אמי, אחי דוד עם אשתו וילדיו, אחותי פייגה עם בעלה אפרים קופרשטיין וילדיהם.

מדווחים כי היו בבלזץ יהודים רבים שביקשו לחצות את הגבול הגרמני-רוסי בשנת 1941, שהיה אז בין בלזץ ובין לובּיץ', הם נתקעו שם. בכוחותיהם הקים הרשע את המחנה. לאחר שפרצה המלחמה הרוסית-גרמנית היו הם הקרבנות הראשונים.

אנחנו, שנולדנו שם, וחלקית חונכנו שם, לא נשכח זאת לעולם.

ארורים הרוצחים לדורי דורות! קול דמי אחינו צועקים אלינו מן האדמה, ויכולים אנחנו לחזור על הקללה הנושנה והנמרצת: בת אשכנז השדודה, אשרי שישלם לך את גמולך אשר גמלת לנו, אשרי שיאחז ונפץ את עולליך אל הסלע [על משקל בת בבל, תהילים קלז, ח-ט]. כן יאבדו כל הרשעים.

מתוך הפרק: הסביבה ע' 207 – 208.

רעד חולף בי כשאני נוטל עט לכתוב מילים אחדות על חורבן מגרוב ואני שואל את עצמי: "מי אני ומה אני?"

עולה בזיכרוני גמרא בעניין כתיבתי: **אליעזר זעירא הוה סיים מסאני אוכמי** היה נועל נעליים שחורות. לפי רש"י: **מנהג אבלים וקאי בשוקא דנהרדעא** ועמד בשוק של נהרדעא. **אשכחוהו דבי ריש גלותא** מצאהו אנשי ראש הגולה **ואמרו לו מאי שנא הני מסאני** ואמרו לו מה שונה נעליים אלה. כלומר מה אירע שאתה נועל נעליים כאלה? **אמר להו דקא מאבילנא אירושלים** אמר להם: שאני מתאבל על ירושלים. **אמרו ליה את חשיבת לאיתאבולי אירושלים** אתה חשוב להתאבל על ירושלים? **סבור יוהרא הוה** סברו שהיא יוהרה [בבא קמא נט ב].

אצלי דומה הדבר. מי אני, שארשה לעצמי לכתוב על קהילה קדושה שלמה? בייחוד שאני מכיר את העיירה פחות משנתיים, שגרנו בז'ולקייב; אך חז"ל אומרים: במקום שאין איש, השתדל להיות איש. אף שאין ברשותי ארכיון מיוחד וחומרים דוקומנטריים, יהא עליי להסתפק במה שאני יודע וזוכר. אני נסמך על דברי חז"ל שלימדונו: "לא עליך המלאכה לגמור ולא אתה בן חורין ליבטל ממנה" [משנה אבות ב טז]. מקווה אני כי יבואו אחרים וישלימו את אשר החסרתי.

*

העיירה מגרוב שכנה בין רווה רוסקה לז'ולקייב. עקבות עבר רבים מעידים שהיישוב היהודי היה עתיק, מקובל עלינו שהוא בן מאות שנים. העיירה התפתחה בהדרגה, נבנתה וצמחה לעיר שאורח חייה יהודי. חותם הזמנים הנושנים, המוצא המושרש של דורות, מנהגים שלא נגעו בהם, שמורים כאוצר, נותרו קבועים. אלפי טעמים וחן היו לעיירה יהודית מלבבת זו, ועל הכול נחה קדושה. על כל בית ניכרה בשבת או בחג מין קדושה שהייתה נסוכה על הכול. יקר הוא זיכרון אורח חיים זה, שאצר בקרבו יידישקייט ולבביות כה רבים, על הסבל והשמחות.

חיים יהודיים שגשגו, ולפתע, באופן בלתי צפוי, בא רוח הסערה הנאצי, תלש ועקר משורש את העץ היהודי המסועף, מחה ושחק אותו, ושיטח את הקרקע. הכול התמוסס כחלום. אך אמת כה עמוקה, נצחיות של

קהילה קדושה, אין להשתיקה. הושמד הרי רק הגוף, הקלף, אך הנשמה, האותיות, מרחפות מעלינו, מעל לסוד החתום של כיליוננו.

הירושה היחידה, דפים אלה, הם המצבה לקהילת מגרוב הקדושה.

היסטוריה של נהרות דם ודמעות על נהרות בבל... ולא עלה בידי השונאים לגדוע את הקיום היהודי; הכפיסים והענפים שנותרו מן הגזע הישן, יתאחו, ובעזרת השם יקימו לתחייה את החיים היהודיים.

אני כותב פרק היסטוריה זה של עיירתנו כזיכרון ומצבה, מונומנט לעבר היפה. כבוד לזכרך, העיירה מגרוב!

מבט חטוף על עיירתי

מה טובו אהליך יעקב משכנותיך ישראל

בעיירה מגרוב, כמו בכל העיירות היהודיות הקטנות בגליציה, יש בתים קטנים נמוכים דבוקים זה לזה, וחנויות קטנות סביב לשוק. יהודים נהגו לעמוד על ספי החנויות, להביט אם נעצרת עגלה של גוי, אם יבוא איכר לקנות דבר-מה או למכור. בעל עגלה יהודי היה מוביל לרכבת, קילומטרים אחדים, לבית הנתיבות דוברוסין [Dobrosyn ,Dobrosin].

מראה מיוחד היה לשוק העירוני ביום היריד, כשעגלות האיכרים שהביאו עמן תבואה, ירקות, עופות, נעצרו בלב השוק, מול החנויות היהודיות והחלו לסחור; היו מתמקחים אתם, הורידו משהו במחיר, הוסיפו משהו, התפשרו; גבירים גדולים לא היו בעיירה, פרט לאחדים, שהיו להם עסקים טובים. היו בעיירה 500 משפחות לפני מלחמת העולם הראשונה, בזמן המלחמה כלתה העיירה באש, ורק לאחר המלחמה נבנתה אט-אט שוב ועד לחורבן שחולל היטלר ימ"ש לא היו בה יותר מ-200 משפחות.

בית המדרש

בית המדרש היה המקום האהוב והיקר ביותר, שמשך אליו את כל תושבי העיירה. כל אחד חש חובה וצורך ללכת לבית המדרש או לבית הכנסת. אחדים באו ללמוד קצת גמרא, פרק משניות ועין יעקב, אפילו פרוגרסיביים וליברלים באו, סתם מתוך הרגל. בית המדרש היה מלא מתפללים, חוץ מזה ישבו בחורים ולמדו בהתמדה רבה.

כשאני מעביר עצמי במחשבתי אל אותם ימי ילדות מעורפלים למחצה, מכה בי עוד עתה, מן העיירה, משב רוחה העז של עממיות יהודית.

לא בנקל עולה בידי לשוב למחשבה שעיירה יהודית זו מוטלת בחורבות; איך זה נמחה אורח חיים שהתאחה עם העיירה. הייתי במקומות שונים, ביישובים שונים – בשום מקום לא מצאתי אורח חיים זה ואווירה זו.

בהיסטוריה הארוכה, בת אלף השנים, של היותנו מפוזרים צמחו קהילות בפינות תבל שונות. נהרדעא ופומבדיתא ידועות מן העבר היהודי בבבל, אך הן אינן יחידות בפרובינציות היהודיות מחוץ לגבולות ארץ ישראל. לא נחוץ להצביע על כל התחנות הקטנות והגדולות של נדודינו, בהן לבלבו חיים יהודיים עשירים. וורמס וגרנדה הותירו את חותמן הנצחי על רוחנו; טולדו נטעה גן מפואר בשירתנו; מיינץ הקימה את מעון לימודנו. לכל אלה הייתה השפעה אדירה על ערכינו הרוחניים המושרשים ועל צורות חיים מבוססות לאורך דורות. החנוונים, בעלי המלאכה וסתם יהודים פשוטים בעיירתנו, שפסעו עם השכמה לבית המדרש, אימהות ואבות שהובילו אל החדר ילדים במלאות להם שלוש שנים – כל זה הודות להשפעה שהוזכרה לעיל.

שבעת טובי העיר

אבי ר' זושא, ר' יהושעלה וקס, ר' בונם בוידק, ר' לייב קלאר, ר' יהושעלה מנמירוב ובנו אבאלה, תלמיד חכם ידוע; ואחרון-אחרון ר' אליעזר שְלגר. הוא היה ראש הקהל, ובשעה שהגרמנים ימ"ש דרשו ממנו אנשים, בני ערובה, הבהיר ללא פחד: "אינני נותן יהודים ואני מוכן...". וכך נורה בו במקום וקידש שם שמים תנצב"ה. הוא היה יהודי נדבן, בעל מידות ומעלות טובות.

ביולי 1942 חזרו אליי הגלויות שנהגתי לכתוב אל הוריי מפריז וגם חבילות של 500 גרם שמותר היה לשלוח, כל זה נשלח אליי חזרה ונכתב: "מקום המגורים הועתק".

זו הייתה הדרך האחרונה לבלז'ץ. כך שלחו את הרב ר' יצחק רוקח עם כל העיירה, וכבר קודם הרגו יהודים רבים. הרב ר' יצחק, מבניו של ר' נחום-אהרן, נהרג גם כן על קידוש השם בלמברג; נכדי הרבי מבלז זי"ע, עד מלחמת העולם הראשונה ניהלו את חצרותיהם במגרוב.

כך נעלמה באורח טרגי קהילה יהודית עתיקה. החורבן האחרון תלש עידה עסיסית יצירתית על חדריה, תלמודי התורה, בית המדרש החסידי, בית הכנסת, ארגונים למיניהם, שחיו ויצרו במשך מאות שנים. נקטע החוט של מאות משפחות, שלא הותירו אחריהן כל זכר וכל קבר. אנחנו, שארית הפלטה של מגרוב, נשמור לנצח את זכרם, לא נשכח; תמה התיסטוריה שלך, העיירה היהודית מגרוב!

מי יתן ולא יישכחו לעולם יקירינו, אשר עונו ונכרתו באורח טרגי שאין דוגמתו בהיסטוריה האנושית, אף לא בתקופותיה האפלות והמחרידות ביותר. עמנו חש היטב בידיים האכזריות של שונאים רבים שהעלילו, ביישו, השפילו והשמידו אותו. אך שחיטה המונית, מתוכננת ומבוצעת, טרם ראה העולם. כולנו איבדנו את היקר ביותר והאהוב ואין נחמה, אין די מילים או צבעים לבטא את הצער והכעס. דמם זועק ואינו נותן מנוח. אנחנו מתאבלים עם כל העם על הטרגדיה הנדולה המזעזעת, ועל אכזריותם חסרת הרחמים של הבנדיטים הרוצחים כלפי מיליונים מבני עמנו. כבני העיר מגרוב והסביבה אנחנו מבכים מרה את קרבנו שמבלי סבל סה רב ואינם עוד.

המעטים ששרדו בדרך נס, אל להם להתעייף מלספר תמיד את אשר היה; עלינו לעשות זאת למעננו ולמען הדורות הבאים. תבוא הברכה על חסידי אומות העולם הספורים שסייעו בהצלת יהודים וסיכנו את חייהם; ותבוא קללה על הנאצים ועזריהם! ארורים יהיו לעולם ועד! אין לי אלא לסיים בדברי ירמיהו הנביא: "אני הגבר ראה עוני..."

[redacted]

יזכור

[redacted]

מתוך הפרק: הסביבה ע' 209 – 211.

אפרים שרייבר פריז **מגָרוב**

כל מי שהנציח בכתב את זכר עירו הולדתו רשם, כרגיל, לפי פנקס עירוני ישן, מתי נוסדה העיר. למרבה הצער קשה לי לקבוע זאת משום שפנקס כזה לא מוכר לי.

מקובל שמגרוב נוסדה במאה ה-14 או ה-15, אם נסתמך על ההיסטוריון ד"ר יצחק שיפר. אף שאינו מזכיר את מגרוב, אלא ערים שכנות, מקובל שמגרוב נוסדה באותה תקופה.

מה הכילה מגרוב? גאוגרפית נחה העיירה כמו סגול: מצד אחד ז'ולקייב (30 ק"מ), מן הצד השני רווה רוסקה (20 ק"מ). תחנת הרכבת הקרובה ביותר הייתה דוברושין [דוברוסין] (12 ק"מ).

ככל שאני זוכר, לא נבדלה העיירה בדבר מעיירות פולניות אחרות. יהודים רבים, כ-2,000 נפשות, ומעט גויים (גויים גרו ברגיל מחוץ לעיר). הם באו בימי ראשון לכנסייה, קפצו לבית מרזח יהודי לשתות כוסית של הטיפה המרה. אלכוהול לא חסר במגרוב. הייתה במגרוב משרפת יי"ש.

כמו בהרבה עיירות קטנות אחרות היה במגרוב בוץ רב, המתייבש רק בקיץ כשחם מאוד. אך לא חולף זמן רב והבוץ שב וחוזר.

כיוון שהעיירה שכנה הרחק מן הרכבת הייתה התפתחותה אטית. קרני הציוויליזציה התקשו לפרוץ את הנחשלות שנשבה מחצר הרבי.

הקשיים נבעו אולי מכך שלא היו בעיירה, כמו בערים אחרות, רופא יהודי, רוקח יהודי, רופא שיניים יהודי. בכל העיירות הקטנות היו אנשים אלה חלוצי הקִדמה. ברגיל הצטרפו אליהם בני גבירים וכך הוקמו תנועות מתקדמות או לאומיות. הרופא בעיירה היה אוקראיני, הרוקח – פולני, רופא שיניים כלל לא היה. כשהיה צורך לעקור שן, הלכו אל גֶרשקו [הרשקו] הנפח. היום זה נראה אבסורד. לא מכבר קראתי בירחון צרפתי היסטורי, כי בצרפת עקרו הנפחים שיניים. מה מופתע הייתי! מגרוב חייתה אפוא עם זמנה. עד אז סברתי כי עקירת שיניים אצל הנפח הרשקו שייכת לנחשלותה של מגרוב.

עד מלחמת העולם הראשונה היו בעיירה שתי חברות: חברה קדישא וחברת בעלי מלאכה. לא אתעכב על חברה קדישא, כל אחד יודע למה היא משמשת, אך על בעלי מלאכה ראוי להתעכב.

נשיא החברה היה וולף פרימר, סבי. התכנית – עזרה הדדית. המשימה העיקרית – אם מי מן החברים חלה מאוד שמרו אצלו אחד או שניים כל הלילה. בעת ההיא הייתה הרפואה חסרת אונים נגד חום גבוה. הרופא היה רושם: לעטוף את החולה בסדינים קרים. זה כמובן היה מעבר לכוחה של אשת החולה. בחולים אחדים גם תמכו בעת הצורך.

ההתכנסות העיקרית הייתה בשמחת תורה. החברים באו אל פלוני, חרט עץ במקצועי, חשוך ילדים. מפה נקייה כיסתה את מכונת החריטה. כאן התפללו ולאחר התפילה הרימו כוסית. כל היום אכלו ושתו. נשות החברים אפו מן המיטב. הביאו חביות בירה ונהנו.

כבכל העיירות היו שתי כנסיות, פולנית ורוסית.

היו לנו, להבדיל, בית כנסת, בית מדרש, קלויז שהיה בנוי לתוך בית המדרש. בקיץ נהג הרבי להתפלל בבית הכנסת ובחורף בבית המדרש. החסידים הובילו אותו לתפילה בשירה. הבוץ, גדול ככל שהיה, לא היווה מכשול. מובן כי במקום שהתפלל הרבי, התפללו החסידים. בחורף התפללו בבית הכנסת בעלי מלאכה בלבד.

אחד הזמרים הראשיים היה וולף פולק. הייתה לו גם סוסה להובלת מתים, כי בית העלמין היה רחוק למדי מן העיר. הסוסה שוטטה כבת בית בעיר, בלב השוק, במיוחד סמוך לז'נדרמריה. לפני המבנה שלהם היה מעט עשב, והסוסה כרסמה כל מה שניתן. נערי החדר למדו לרכוב על הסוסה. די היה להראות לה מעט שחת והיא הלכה לאשר רצו.

בדבר אחד לא הייתה מגרוב כשאר העיירות, בנוגע לשעון עיר. ברגיל היה בכל הערים שעון שנראה מכל עבר. לנו היה שעון עיר חי בשם יָנְדְרִיך, נושא המכתבים. מדי יום היה נוסע לתחנת הרכבת דוברושין לקחת דואר למען מגרוב. עמדו לרשותו סוס זריז ותיבה על דו-אופן. התיבה הייתה צבועה צהוב ופסים שחורים, כמו הדגל האוסטרי. משני הצדדים היה הנשר האוסטרי. כשחלף בעיר חָצצר בחצוצרה. ינדריך זה שימש זמן רב שעון העיר. ראשית, ידעו את הזמן המדויק בו הוא חולף

בעיר, וכשפקפקו בשעה, שאלו אותו, משום שהשעון שלו פעל לפי שעון הרכבת, והוא השיב באדיבות.

*

כלכלית הייתה מגרוב קשורה מאוד ברווה, אך גם בלמברג. היו בעלי עגלות שהובילו סחורות ממגרוב אל למברג, ובשובם הביאו מה שהוזמן אצלם. כינו אותם: מובילי הפתקים. בעל עגלה אחד אני זוכר, שמו היה פינחס.

ניתן לומר בביטחון מלא כי בנוגע לפרנסה היה לאנשי מגרוב אולי יותר מאשר לעיירות אחרות שגודלן זהה. מובן שלא טבלו בזהב. היו יהודים שעמלו קשה למען פת הלחם. אך לא היה יהודי אחד שילך לבתים לקבץ כמו בעיירות אחרות.

ככל שהייתה העיירה קטנה, הייתה לה תעשיה זעירה, שכללה ייצור מברשות. ניתן לקבל כי למעלה מ-30% מן האוכלוסייה היהודית התפרנסו ממקצוע זה. כל הייצור הופנה לצבא האוסטרי. היו כמובן ספקים גדולים, אשר למענם עבדה מגרוב.

פרט לכך היו יהודים שניתן לכנותם גבירים. היה מעמד בינוני טוב, יצואני ביצים גדולים, שסבבו אותם רוכלים שעברו בכפרים. היו גם סוחרים גדולים של תבואה, עורות פרווה, עץ. והיו חייטים וסנדלרים. מאז מות אבי לא היה למגרוב נגר יהודי.

יהודי מגרוב הופכים פרולטרים

בשנת 1910-1911 בערך בנתה משפחת גרומן מפעל ומנסרה בפאתי העיר. המנסרה פרסה רק בולי עץ שלמים לקרשים. המפעל עיבד כל סוגי קרשים שנדרשו לתעשיית המברשות. זה מספק תמונה על היקף הייצור, עדות לכדאיות שבהקמת מפעל. לימים ייצר המפעל ריהוט לבן וכיסאות מתקפלים למיניהם.

המפעל קרא לפועלים לעבודה באמצעות צופר. הצופר שרק בשעה שבע וחצי ושמונה ולאחר מכן בשעת הצהריים, וגם בערב, לסיום העבודה. מאז ירד ינדריך מגדולתו, חדל להיות שעון העיר. ביקש יהודי לדעת מה השעה בבוקר, שאל אם זו שריקה ראשונה או שנייה.

הייתה גם טחנת מים גדולה. מדי יום באו איכרים לטחנה. בהזדמנות זו נטלו עמם שק שיפון או שק תפוחי אדמה למכירה, וגם ערכו קניות.

הייתה גם אפשרות עבודה לנערות ולנשים. אצל יחיאל שיינגט גרה אישה שהייתה נציגת פירמה וינאית גדולה לסריגה ואריגה של צווארונים למיניהם ואף כפתורים לבגדי נשים. בלילות החורף הארוכים התקבצו נערות, פעמים רבות אצלנו, כי אחיותיי ארגו אף הן. תוך כדי עבודה שרו שירי יידיש כמו: "חנהלה הלכה מן העבודה" ו"שלוש התופרות" מאת פרץ.

אך האדם הרי אינו חי על העבודה ועל הלחם בלבד, עליו גם לבלות בעתות הפנאי. בקיץ עוד ניתן להחזיק מעמד, אך בחורף? הנוער התבדר, כמו בעיירות אחרות, עם משוגע העיירה, בקיץ השליכו אבנים ובחורף כדורי שלג. בחורים ונערות בוגרות טיילו בקיץ ביער, גראץ יאניק שמו. מצד אחד היה הר, שהשתרע קרוב מאוד לעיר. שם הרשו לעצמם הבחורים לשאת את הכובע ביד ולברך את הנערות בברכת "יום טוב". רע היה בחורף, כשהדרכים והשבילים היו קפואים. ברחוב לא נראה אדם. השמשות היו קפואות. היינו נושפים על השמשות להפשירן מן הקרח, שאפשר יהיה להציץ החוצה. וכשהצצנו מה ראינו? חזיר ועורבים. העיר הייתה שייכת להם.

בבתים מסוימים נפגשו בוגרים. היו אלה חנויות קטנות שבאו אליהן בליל שבת ובשבת כל היום. הקיפו להם משום שאין לשלם בשבת. הציבור בילה בפיצוח אגוזים או גרעיני מלון. היו גם לקקנים, בעיקר אלה שכבר שנתנו עינם בנערה, שקנו חפיסת שוקולד.

בעליה של אחת החנויות הדלות הללו, שבהן היו מתכנסים, היה אליאלה, הוא היה גם טבח חתונות. כשראו אותו הולך עם עֶרבת העץ שלו ידעו שתהיה חתונה בעיר. אצלו ישבו הבוגרים שעות ארוכות וחיכו לדעיכת הנר.

*

יום בהיר אחד, שאלו אנשים ברחוב זה את זה, בהיפגשם: שמעתם את החדשות? יצחק של שמואל-דוד חזר. אשתו תותר [מעגינות]. נעלם כמו בלעה אותו האדמה, מעולם לא שלח מכתב, והנה לפתע שב והתייצב.

למחרת בא יצחק לשוק, הם גרו בפאתי העיר סמוך לבית המטבחיים.

"הביטו בו – דיברו יהודים ביניהם – הוא הרי נראה כעירוני נוצרי".

הוא לבש בגדים בהירים, נעליים חומות וכובע קש. שפמו מפותל כלפי מעלה. הוא גם רכב על אופניים.

מגרוב הייתה כמרקחה. זו הייתה סנסציה בעיר. כל אחד נתן עצה אחרת:

פלוני אמר: "לו אני אביו, לא הייתי מניח לו לעבור את סף הבית".

"אל תהיה טיפש – השיב אחר – אביו יודע את אשר הוא עושה".

"הבט בו, ראה איך הוא נראה. אם לא ירשה לו להיכנס, הריהו דוחף אותו לשמד. הוא לא רחוק משם".

מתי נסע יצחק אינני יודע. אני רק זוכר כי חזר. היכן היה וכמה זמן נעדר אינני יודע. יהודים דיברו ביניהם שראה עולם ומלואו. אב שראה את אחד מילדיו מדבר עם יצחק אמר מיד: "אשבור את רגליך אם אראה אותך שוב מדבר אתו".

מאז נסיעתו של יצחק עד שובו התחוללה בקרב נוער מגרוב מעין מהפכה פרוגרסיבית בלי שפך דם. אך בכל בית הייתה מחלוקת תמידית בין האב לילדיו.

הצעירים הסירו את כובעי הקטיפה וחבשו כובעים מאריגי צמר, ולאו דווקא שחורים, כמקובל, תכופות אפור כהה. השליכו את המעיל הגדול הארוך ולבשו בגד עליון קצר יותר, עם שסע. עד עתה לא אוכל להבין מדוע ראו החסידים בשסע את כל הרע. התקצרו גם הפאות.

אט-אט הסתגלנו לנוכחותו של יצחק בעיר. הוא פתח לעצמו חנות קטנה לתכשיטים ושעונים. אנשים שאלו עצמם היכן למד את המקצוע. במרוצת הזמן החלו יהודים לחקור אותו על העולם. הייתה מתקבצת סביבו חבורה והוא סיפר נסים ונפלאות. מרוב התלהבות היה יהודי אומר: "הוא מסוגל לעבור באש מבלי להינזק".

עבודה רבה לא הייתה לו, היו נפגשים אצלו אפוא בטלני העיר והתווכחו בלהיטות. באחד הימים נודע כי יצחק "וחסידיו" יש בדעתם להקים במגרוב בית ספר הברון הירש. נשלחה משלחת לרווה רוסקה בה היה כבר בית ספר כזה.

הכול נראה מתנהל על הצד הטוב ביותר. לפתע התעוררו, כמו משינה כבדה, הרבי והחסידים: יהודים הולכים להקים במו ידיהם בית ספר ולהרחיק את הילדים מן החדרים, לא לאפשר לילדי ישראל ללמוד תורה!

פעם אחת בליל שבת בעת התפילה, חבט יהודי בבימה וקרא: "יהודים, אני לא ארשה לקבל שבת עד אשר תאמרו מה בדעתכם לעשות? להפוך את ילדינו עמי ארצות, להוציאם מן החדרים! לאלצם ללכת לבית ספר. בורא עולם לא ישתוק. העונש יבוא עליהם במהרה, הלוואי ואתבדה".

מובן שהצד השני לא נשאר חייב. פרצה תגרה. "בושה שיהודים מתכתשים במקום קדוש!" – נשמעו קריאות. מישהו הודיע לז'נדרמריה, ובבית המדרש הופיעו ז'נדרמים, רובים תלויים על כתפיהם. הם קוראים: בשם החוק, אך מקשיבים להם כמו המן לרעשן. אט-אט השתרר שקט וסיימו את התפילה. אך לא מיד הלכו הביתה, אלא נשארו קבוצות של אנשים והתווכחו.

עתה החלה מלחמה בכל בית, בעד או נגד בית הספר.

המלחמה למען בית הספר עוד הייתה נמשכת ודאי. חלק מן החסידים הנאורים החלו להתרכך ואמרו שהדבר לא לחלוטין מטופש. ילדים יהודים הולכים הלא לבית ספר גויי, בו הם יושבים בראשים גלויים, ולנגד עיניהם יש תמיד צלב. עדיף אפוא שילכו לבית ספר יהודי.

חתונה של אדמו"רים

יום בהיר אחד נודע כי הרבי מתעתד לחתן נכדה שלו, בתו של ר' נחום-אהרן, עם חתן מהונגריה. כבמטה קסם שב השלום, והעיר כולה התכוננה. נושא המכתבים הלך אל הרבי מדי יום עם צרורות. דיברו

שמגיע שפע של מתנות דרשה מחסידים עשירים. ידעו שיבואו רבנים רבים מצד הכלה ומצד החתן. הוחל בהכנת דירות לאורחים החשובים. חייטי הנשים של מגרוב כעסו מאוד, משום ששמלות איכותיות נסעו לתפור בלמברג. להם נתנו לתפור רק זוטות.

הגיע יום החתונה. האדונים, כלומר יורשי אחוזות זלמן פאנד, סיפקו מרכבות וסוסים נאים, כל מה שהיה, שהיו אמורים להביא את המחותנים מן הרכבת. מן הערים השכנות, במיוחד מרווה, באו החסידים בבגדי צבא. יהודי מגרוב לבשו גם הם בגדי צבא. היו אפילו פרשים נושאי חניתות, צעירים בני מגרוב, אשר שירתו אצל הפרשים. הם קיבלו מן החצר סוסים מאוכפים. העיר נראתה כמחנה צבאי.

לא די היה כמובן במאיר של אלתר, הכליזמר של מגרוב, הובאו כליזמרים מרווה ומז'ולקווה. החתן נכנס העירה בלוויית משמר כבוד, בראש הלכו הכליזמרים.

בו בערב נערכה החופה בחוץ, סמוך לבית הכנסת. הערב היה נאה מאוד. סבי הקים גדר קרשים. נכנסו לחופה הרבנים והאורחים הרשמיים בלבד. חיל המצב שמר על סדר. לא כל יום ניתן לראות חתונה שכזו. הקהל החגיגי, הכול יחדיו נראה כקרנבל.

בחורי בית המדרש נשאו על ארבעה מוטות פנס גדול בצורת בית המדרש. אכלו בבית המדרש כי במגרוב כולה לא היה אולם גדול דיו להכיל את כל הקהל.

שבע הברכות נערכו באותו מקום. היה בדחן, גאון בכישוריו, מהונגריה. לא רק נשא דרשות לגאונים כאלה, אלא גם עשה הצגות קטנות. זכור לי כי בערב מסוים עשו קצת מלחמה, הדליקו לפידים וכל בית המדרש האדים מלהבות, גם ירו יריות אחדות.

אך השמחה הועמה, כי בו בזמן נורה בסרביה נסיך הכתר של אוסטריה. שבוע החתונה חלף במהירות והעיירה שוב שקעה בעגמומיות החולין על דאגות היום-יום. סמוך לתשעה באב פרצה המלחמה. הצעירים עזבו ובעיירה נותרו נשים, ילדים וזקנים.

העצבנות גדלה ולא ידענו מה המצב לאשורו. היינו תלויים ברכילות. האיכרים היו מספרים שראו רוסים ביערות השכנים. בעיר כולה נתקבלו שני עיתונים יומיים מלמברג, אחד אל עוזר פאנד והשני אל שכננו מנדלר. שם העיתון "לעמבערגער טאגבלאט". יהודים היו עומדים סביב ומסרו חדשות אחרונות. זה היה הקשר היחיד שלנו עם העולם החיצוני.

מן הממשל הזהירו, לא להתייחס ברצינות לרכילות שהפיצו חובבי רוסים כדי לעורר בהלה. ההזהרות לא הועילו, בעיר פרצה תבהלה, בגלל איכר שנשבע באל שדיבר עם רוסים ועוד באותו שבוע יהיו בעיר.

לא היינו היחידים התלויים ברכילות. ברווה אמר פלוני שהרוסים באים, וכמעט כל העיר נחפזה לבוא למגרוב. תארו לעצמכם את הבהלה. אמרו שקצינים רוסים מסתתרים אצל כמרים אוקראינים.

המרחק בין הרכילות לאמת לא היה רב. יהודים הטעו עצמם בעצמם. כך עשו יהודי הערים השכנות, אפילו למברג. היהודים, "אסטרטגים" כמובן, העריכו שלפי דעתם לא ירצה הקיסר למסור עיר כמו למברג לידי הרוסים, אך עיירה כמו מגרוב? ערכה לקיסר אף לא כקמצוץ טבק. בהתאם לפרשנות זו באו אנשים רבים להסתתר אצלנו במגרוב.

באחד הימים דיווחו לעצמם יהודים בחשאי, כמעט מפה לאוזן: המצב רע! הרבי נמלט בלילה. העיר הייתה מיואשת. אנחנו, משמע, עדר ללא רועה. לפני הסערה נעלם הרועה. היהודים במגרוב לא יכלו למחול לו על כך. להודות על האמת, הישארותו במקום לא הייתה משנה את המצב כהוא זה, והרבי עלול היה אולי להיות הקרבן הראשון.

הרוסים נכנסו לעיר בשעה תשע בבוקר בערך. מיד החלו חילופי ירי שנמשכו שמונה ימים ברציפות. נכנס אלינו חייל רוסי, דיבר פולנית. הוא הביט סביב ואמר לאמי: "אני מציע לכם לעזוב את הבית, כי לא תשרדו את האש". אמי הכינה צרור נפרד לכל ילד. החלטנו ללכת לבית המרחץ שהיה בו קיר איתן והבלן, מנדל פרימר, היה דודן של אמי.

בבואנו לבית המדרש פגשנו שם למעלה ממחצית יהודי העיירה. בערך בשעה שלוש אחר הצהריים נכנס יהודי, לא חי לא מת, בקושי הצליח

להוציא מילה מפיו מרוב אימה. הוא פלט בגניחה: "יהודים, בית הרבי עולה באש!" ובאמת הייתה השרפה הראשונה אצל הרבי. היא לא כובתה ועברה במהירות לבתי השכנים.

אנשים רבים נפלו מן הירי. לבית המרחץ, שנחשב כמעט מבצר, חדר פגז וגרם הרס. הקרבנות התגוללו ללא סיוע. הפצועים אף נשרפו חיים.

כך נראתה עירי מגרוב עד מלחמת העולם הראשונה.

בערבו של היום בו החלו הקרבות, כשהאש שככה, עזבו כל היהודים את מגרוב. היו שרפות אחדות, אך 80% מן העיר היו שלמים. הייתה לפנינו דרך פתוחה אחת בלבד: מצד ז'ולקווה, בצד של רווה רוסקה הייתה החזית. מרבית היהודים נשארו בכפרים שסביב מגרוב, מיעוט בלבד הלכו לז'ולקווה ואפילו אל למברג. פשטה שמועה שהאיכרים ייכנסו לעיר ויבזזו את הבתים בהם לא ייתקלו באיש.

כשפרצו הרוסים את החזית וכבשו את רווה רוסקה, שבו יהודי מגרוב אל העיר. אך מה נורא היה מראה העיר! נותרו רק בתי הנוצרים, משום שהנוצרים הציגו בחלונותיהם את תמונות קדושיהם. הרוסים הציתו את בתי היהודים ששרדו את הירי, ופסחו על בתי הגויים. שלושה בתים יהודים נותרו שלמים וגם בית הכנסת. שלושת הבתים ניצבו מאחורי הכנסייה הפולנית. זה היה רצוי לרוסים, הם התקינו שם עמדת עזרה ראשונה.

הלב נחמץ למראה משפחות שלמות שוכבות במקום בו היה בעבר ביתן. עבר זה היה לפני עשרה ימים בלבד. כל שנות היגע והמאמץ כלו בעשן. ניצבו רק ארובות שחורות מפויחות, שהפילו אימה על האנשים. במקום בו היה בניין אבן עמדו קירות מטים ליפול. החלונות המאוכלים הבהילו אפילו ביום, כעיניים מאוכלות.

כל התקוות התנדפו. נאלצנו ליטול את מקל הנדודים ביד. בימים הנוראים של שנת 1914 כבר היינו כולנו, ללא יוצא מן הכלל, חסרי בית, ללא קורת גג מעל לראש. נדיר שהייתה למישהו כותונת להחלפה. בכל זאת היה לאחדים מעט כסף מוסתר. מיד עם שוב האוסטרים החלו לבנות את בתיהם שחרבו.

כשכונן השלטון הפולני, קיבלו מגישי הבקשות לבנות מחדש את בתיהם מעט עץ מן הממשלה הפולנית. מובן כי מעט העץ שקיבלו לא די היה בו כדי לבנות בית. נדרש לכך עוד כסף רב. יהודים שהיו להם ילדים באמריקה קיבלו מהם תמיכה, להם היה קל יותר לבנות. היו אחרים שקרובים תמכו בהם.

אט-אט נבנתה מגרוב שוב. הוקמה קהילה, ואם יש קהילה נחוץ מנהיג רוחני. הרבי של מגרוב שב מהונגריה, אליה נמלט, אך לא למגרוב. הוא התיישב ברווה רוסקה, כי במגרוב כבר לא הייתה לו פרנסה. נכד של הרבי, ר' איציקל, בנו של נחום-אהרן, הוזמן לשמש רב במגרוב.

בפני הקהילה, נכון יותר בפני העיר, ניצבו בעיות קשות לפתור. היה צורך לבנות מחדש את בית המדרש שנפגע מאוד במלחמה, וגם את גדר האבן של בית העלמין שהאיכרים פירקוה. ההוצאות היו מעל לכוחן של המשפחות הספורות שהתיישבו שוב במגרוב, הם פנו אפוא בבקשת סיוע אל יהודי מגרוב באמריקה.

כעבור זמן-מה קיבלה הקהילה סכום כסף מסוים. בית המדרש שופץ ונבנתה גדר לבית העלמין.

לאחר מלחמת העולם הראשונה

מגרוב שבה אט-אט להיות עיירה, אך למען האמת לא הייתה עוד מה שהייתה לפני מלחמת העולם הראשונה. יהודים רבים לא שבו, משפחות רבות שהו ברווה רוסקה, בז'ולקווה, בלמברג ובערים אחרות. ההתחלה הייתה קשה. רבות מן הפרנסות הישנות ירדו לטמיון. נדרשנו להסתגל לתנאים החדשים. הנוער נסע לז'ולקווה ללמוד את מקצוע הפרוונות. הנוער למד את המקצוע במהירות ותפס את מקום עשיית המברשות מן העבר. הנוער חש אחראי, משום שמשפחות רבות חיו משכר ילדיהן. זה אפשר להם להקים אגודות למיניהן ומועדון ספורט, בלי שיפריעו להם הוריהם כמו לפני מלחמת 1914.

הנוער הציג לעצמו את השאלה: התוכל מגרוב לעמוד מנגד כשבכל הערים מתקיימת תחייה לאומית ערה? אין לבוא בטענות אל נוער מגרוב, היה צורך לבנות תחילה את הבתים שחרבו ורק לאחר מכן לעסוק בפוליטיקה. תאריכי הקמת ארגונים כמו "גורדוניה" ותנועות

אחרות במגרוב, הם אפוא בשנים 1929-1928, שעה שברווה רוסקה, בז'ולקווה היו ארגונים אלה קיימים למן השנים 1920-1919.

קבוצת „גורדוניה" במאגרוב.

גורדוניה ניהלה פעילות ערה. סייעו בארגונה עסקנים מנוסים מרווה רוסקה, כמו גימפל יוסט ואחרים. התקיימו הרצאות מעניינות שמשכו את הקהל הרחב. נוסד גם מועדון כדורגל. החיים לא היו עוד בלתי נסבלים כמו לפני המלחמה. היה אף מבצר קומוניסטי באצטלה של ספריית פרץ.

יום אחד, לא רצו כפי הנראה לפגר אחר ערים אחרות, ותלו דגל אדום באחד במאי. הלשינו עליהם. ל' שפורן, הירש רייכבך הועמדו למשפט בנמירוב ונשפטו לחודשי מאסר אחדים; הם עוד יצאו מן העסק בשלום. בעת ההיא שבועות של מאסר לקומוניסט היוו אות הצטיינות להתפאר בו.

הייתה סכנה ליהודי ללכת לכפר, האוקראינים האשימו את היהודים שהם עם הפולנים, והפולנים האשימו אותם שהם עם האוקראינים. הממשלה הפולנית מצדה עשתה הכול כדי להפיץ את הרעל האנטישמי, שהיהודים במגרוב חשו בו מאוד, כמו בכל ערי פולין.

החיים נראו כאילו שבו לסדרם. כל אחד המשיך בעבודתו. שאיפות הנוער היו זהות, כמו בערים אחרות. חלק מנוער גורדוניה נסע להכשרה; אחרים התאמצו להגיע לעולם הרחב. בערך בשנת 1929 באו צעירים בני מגרוב לפריז; אחרים עבדו בלמברג. הדור הזקן נצמד לבתיו.

מלחמת העולם השנייה

לפי הסכם היטלר-סטלין סופח האזור שלנו לרוסיה. בערך ב-20 בספטמבר 1939 כבשו הרוסים את מגרוב. מיד חשנו באסון. העיר נותרה ללא פרנסה. המקצועות בהם עסקו היהודים הפכו בלתי נדרשים, כי מוצריהם היו מיועדים ליצוא. עד מהרה הורגשה מצוקה. עיסוק בסחר שחור גרר מאסר של שנים ארוכות בכלא.

לא הייתה במגרוב כל תעשייה. הליכה לכפר הייתה מיותרת משום שלאיכר לא היה מה למכור, הרוסים החרימו הכול. אך לעומת מה שהיה אצל הגרמנים – זה היה גן עדן.

ב-22 ביוני 1941 תקפו הגרמנים את הרוסים. כעבור ימים אחדים נכנסו הגרמנים למגרוב ואז החל האסון האמתי. הגרמנים ארגנו את האוקראינים כמשטרת עזר. חיי היהודים הפכו הפקר. היהודים נלקחו לעבודות שונות בהשגחת חוליגנים אוקראינים. בעבודה הוכו קשות בקתות הרובים ובפרגולים. האיכרים שלנו היו מומחים בכך.

לא נתמזל מזלה של מגרוב שיהיו לה, כמו בערים אחרות, גטו ויודנרט שיארגנו למען הרעבים מעט מרק מימי. מגרוב גוועה באחת.

בשנת 1942, בערך לפני פסח, באה לעיר מחלקת אס-אס מרווה רוסקה. עד מהרה החל המצוד אחר כל אחד. הרוב ניסו להימלט; הנותרים נשארו במקום. קולות הבכי של נשים וילדים בקעו רקיעים. ילדים התרפקו חסרי אונים על האימהות. הברבריות של הרוצחים לא תתואר.

יהודים אחדים הצליחו להסתתר בגני גויים, תפסו אותם הגויים והסגירו לידי מרצחי האס-אס. כך עשו אנשים שחיו עם יהודים לאורך דורות בשכנות טובה.

קומץ יהודים נותר בחיים ביום ההוא. הרוצחים לקחו אותם לרווה רוסקה ומשם לבלזץ, אל תאי הגז. למן היום ההוא הייתה מגרוב יודניין.

מעט מאוד בני מגרוב שרדו לאחר החורבן. אחדים הלכו עם הרוסים, אחרים היו בצבא הפולני ונפלו בשבי הגרמנים. לאחר המלחמה שבו יהודים למגרוב, אך לא פגשו איש. לא רק יהודים לא היו, גם לא גויים. כל העיר הייתה חרבה. בתוך שלושים שנים חרבה מגרוב פעמיים.

בשנת 1944, ביוני או ביולי, גירשו הרוסים את הכנופיות הגרמניות מן האזור שלנו. התחוללו קרבות עיקשים והעיר הייתה לגל אפר. בזמן הכיבוש הגרמני פורקו בתים יהודיים רבים, לבנה אחר לבנה, בידי הנוצרים בעיר שחיפשו אוצרות יהודיים, שיהודים הסתירו, כי לדידו של האיכר כל יהודי הוא גביר.

כך אבדה לעד עירי מגרוב על יהודיה הקדושים.

אני מרכין ראשי לזכרכם הקודש. לא הותרתם אחריכם לא קבר, לא מצבה, שאוכל להניח עליהם את ראשי ולמלמל חרש תפילה.

תהיינה שורותיי הצנועות מצבה על קברכם השוכן בתוך לבי.

מתוך הפרק: הסביבה ע' 211 – 218.

דוד הלפרן ארגנטינה **קמיונקה וולוסקה**

נולדתי בכפר קמיונקה וולוסקה [Kamionka Wołoska] להוריי ישראל ורבקה הלפרן.

אבי היה יהודי נבון, לכן היה כינויו: עורך דין. היה מוכר בסביבה כולה כבעל חוש צדק מפותח מאוד, לא סבל עוולות, תמיד ניצב בצד הדלים ותמך בהם נגד מתעשרים חדשים שעלו לגדולה.

בכפר חיו כמה עשרות משפחות יהודיות. חלק ממשפחות אלה הועסקו אצל בעל האחוזה צ'יקובסקי, שגילה כלפיהם יחס ליברלי. אחדים מהם, שאני זוכר, אזכיר כאן בשורותיי הספורות.

שלושת האחים חיים, ברוך ושמואל טיגר. הלָטָניקים כינו אותם. אני ענף משפחה של חיים לטניק. שמואל לטניק החזיק בטחנה בכפר. כולם כינו אותו דוד שמואל ואת אשתו דודה אסתר. ביתם היה פתוח לכל; כל רעב יצא משם שבע.

אני נזכר כי מאיר-לייבוש פאציק מרווה היה בנעוריו זגג. הוא נהג לבוא לכפר והלך מבית לבית להתקין שמשות. דודה אסתר בישלה למענו מנות גדולות של אוכל כדי להשביעו, לא תמיד צלח הדבר, כי לא די היה בסיר שנפחו ליטרים אחדים כדי להשביעו.

היה בכפר מניין, היה ספר תורה. בשבתות וחגים התכנסו כל המשפחות היהודיות להתפלל בציבור, וכמובן לשמוע אגב כך חדשות למיניהן, כשהם חוטפים שיחה זה עם זה. המניין היה אצל חיים-לייב אלטשולר, איש ראוי מאוד, אחיו של יענקלה החלבן.

מדי שבת באנו למניין. כיוון שהדרך הייתה ארוכה למדי לחלקנו, עשו שם קידוש עם עוגה ויי"ש כדי להשיב את הנפש.

ההכנסות באו מעליות לתורה. בר מצווה, שמחות, יארצייט, ואפילו כשהבחינו כי פלוני חידש את הכיפה שלו. משפחות אחדות סייעו תמיד בהכנת הקידוש.

יוסלה רובין מן הכפר הישן, אח של סבי, נתן את הדבש. איצ'הלה שְלאטינר הביא את היי"ש ואיצ'ה לטניק בישל את היי"ש בדבש.

גדולה הייתה השמחה בשמחת תורה שנחוג באופן מיוחד. נשים רבות, בהן גם אמי, נטלו חלק פעיל בארגון השמחה.

כך נמשכו החיים היהודיים עשרות ואולי מאות שנים. אנשים צעירים יותר החלו לחפש אפשרויות נסיעה לעולם הרחב והתפזרו איש-איש לאן שנשאוהו כנפיו.

אני התחתנתי עם חייצ'ה מורגנשטרן, בתו של מנס מורגנשטרן מרווה. הסתדרתי במחלבה משגשגת למדי ברווה. ההתנכלויות האנטישמיות של הפולנים אילצו לנדוד.

היגרתי לארגנטינה בה אני נמצא עד היום.

מתוך הפרק: הסביבה ע' 219.

העולם קרא לעיר רווה רוסקה. אצלנו יהודי העירים והכפרים השכנים כמו: ז'ולקווה, פוטליץ', נמירוב, בלז, נארול, בלזץ – היה השם רווה בגדר צליל מכשף, מגנט שמשך את הכרתו של כל אחד, צליל מוזיקלי לכל אוזן. טעמים שונים הקיפו את העיר הבלתי נשכחת על יהודיה, שהייתה בעבר רווה.

נולדתי בכפר הקטן פאריֶנס – קמיונקה וולוסקה. מביתנו פנה חלון לעבר הרחוב שנמשך מלמברג עד רווה. מדי יום שני נסעו איכרים אוקראינים מכפרי הסביבה בעגלות וסוסים שלהם ליריד ברווה. בעגלותיהם הובילו חזירים, שקי תבואה, תרנגולות, ביצי תרנגולות. מחוץ לעיר, בכניסה, היה מחסום דרכים – שער מכס; כל בעל סוס ועגלה נאלץ לשלם לרשויות העיר דמי כניסה. ברגיל חכר זאת יהודי מן הממשל במחיר שנקבע, ואם נותר רווח, היה זה שכר טרחתו.

הפרוור, שנמשך מן הקסרקטינים עד לכיכר השוק, נקרא רחוב ז'ולקווה. קרוב יותר אל העיר, בצד ימין ניצב בית המרקחת וממול, שורת בתים בנויה לכל האורך: עורך הדין ד"ר סגל, אברהם הלמן, שמואל לטניק – טיגר, אברהמצ'ה לטניק, איצ'ה לטניק, ברוך לטניק. הלטניקים היו וטרינרים, מקור השם במילה הפולנית לֶצ'יץ' – לרפא. איכרי הסביבה הביאו את סוסיהם ופרותיהם החולות לריפוי אצל הלטניקים. ומדוע אני מספר זאת? משום שהם, הלטניקים, היו קרוביי, וכל אימת שבאתי העירה הייתה תחנתי הראשונה אצלם. כל זה שמור בזיכרוני מן השנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה.

עתה אשוב לשנות ילדותי, זה היה בראשית המאה העשרים. אני זוכר את נעוריי בגיל חמש עד אחת-עשרה. כפי שציינתי, נולדתי בכפר פארינס, מרחק 7 ק"מ מרווה. אבי, ישראל הלפרן, נולד ברווה, הוא איבד את אביו, מרדכי, בהיותו רך בשנים. כשגדל מעט שימש עוזר למלמד, וכשהתחתן עם אמי, רבקה, עבר לכפר שלה, היה שם למלמד וניהל את החדר בביתו. פעם בשבוע הלך העירה, לרווה, נושא עמו כד חלב למכירה, על מנת לקנות משהו הביתה וגם לשבת.

אמי התמסרה למשק הבית. ביום שישי עסקה כל היום בבית באפייה ובבישול לשבת. בימות הקיץ התמשך היום והיא הסתדרה בנוחות עם

הזמן. בחורף היו ימי שישי קצרים, ופעמים רבות נאלצה לעמול קשה כדי לסיים את המלאכה קודם שקיעת השמש. בחיפזון רחצה פניה החליפה בגדיה לשמלה נקייה ומטפחת נקייה לראשה, והתייצבה לברך על הנרות. אבא התרחץ קצת, לבש את המעיל הגדול הארוך עם האבנט וחבש שטריימל – ובבית השתררה אווירת שבת. אבא עמד להתפלל ואני התפללתי אתו. אימא ואחותי שיינדל ישבו אל השולחן המכוסה, שדלקו עליו נרות בשלושה פמוטים, ובראש השולחן, תחת כיסוי לבן, היו מונחות החלות ובקבוק יין צימוקים וכוסית.

אני, הבכור בשני אחיי הקטנים, שישבו ברוב דרך ארץ והתבוננו בכל, אני חיקיתי את אבא בכל. לאחר התפילה ערך אבא קידוש והגיש לכל אחד, לעשות ברכה. אבא נטל ידיים, בירך על החלה כדי לעשות "המוציא".

בשבת בבוקר הגיע שמואל גלוק מליפניק, אבא ואני כבר חיכינו לבואו מחוץ לבית, וכשטליתות על כתפיהם ושטריימלים על ראשיהם הלכנו כולנו להתפלל במניין אצל חיים-לייב בנָסְתָרִיה. למניין התכנסו אחת לשבוע מן הכפרים השכנים הרשלה קמינקר-אלטשילר ושני חתניו דוד ויוסל, בנו משה-שלמה ואחיו יענקלה עם בנו יוסלה. יענקלה והבן ניהלו את חכירת החלב מחצר צ'ייקובסקי. מן "הכפר הישן" באו יוסלה רובין ושני נעריו. מפומלינס באו איצ'ה לטניק-טיגר ושני נעריו. כל אלה יצרו את המניין. אלה קווים אחדים הזכורים לי מילדותי.

אינני יודע אם עליי למנות עצמי עם המכונים בני מזל, משום שברחתי בשנת 1922 מן הממשל הפולני שהוקם לא מכבר ובשל כך ניצלתי מן החיה הגרמנית הרצחנית; או דווקא להימנות עם האומללים, משום שהותרתי מאחוריי את אמי ואת אבי בבית העלמין של רווה, הותרתי את אחותי ואת בעלה לייבל ויילר וילדיהם, את שאר משפחתי יחד עם שישה מיליון יהודים.

עינוי זה מייסר אותי יומם ולילה ולא אשתחרר ממנו בימי חיי.

מתוך הפרק: הסביבה ע' 220 – 221.

מלך ראוויטש מונטריאול **בימי דין**

אמי הייתה ברווה רוסקה, שם נתפסה בידי הנאצים

אין בגופי דם כה רב
שיתגלגל בדמעות,
דמעות מומלחות באש,
לבכות עד לקרקעית,
את הצער והביזוי,
כן, הביזוי האנושי וההכלמה
של גופך הזקן, שנותייך הזקנות,
שהגרמני הנאצי עולל לך
בקרמטוריום של בלזץ,
אימא זקנה שלי.

הוא דרך עלייך כדב
במגפיים כבדים מסומרים,
דרך כמו על שק סמרטוטים,
ובהיותך כבר רמוסה,
האיץ בך עם כלבים אל הגז.

את זעקתך האילמת
שמעה רק אימא אדמה הזקנה,
החירשת, הדוממת.
ומה עוד יכלה לעשות למענך
אם לא להיות קבר הפקר גם לקומץ אפרך.

לא, אין בגופי דם כה רב,
שיוכל להפוך לדמעות,
לבַכות את צערך אימא זקנה.

גם אין בעולם עונש,
לא בשמים ולא על פני האדמה,
אין ולא יהיה – אף לא בגיהינום,
שיתאים למידת פשעיך
נאצי גרמני.

אף אם כל פשעי העולם,
ממזרח כדור הארץ עד מערבו,
מראשית העתים עד קצם,
מגדה אחת של החלל עד לגדה השנייה,
יימחו במי מחילה –
יישאר תלוי בחלל העולם,
הכתם השחור של כל העולמות,
הפשע שלך – נאצי.

אף אם לא היה מעולם פשע
בכל המרחב ובכל הזמן,
היה פשעך הראשון
ולנצח יישאר האחרון!
כי שחור ממנו לא יוכל להיות עוד,
אף אם תשוב האדמה
ותהיה אפר היקום
ותיספג שוב אל קרני כל הכוכבים - -
פשעך יישאר,
הוא לעולם לא, לעולם לא יתבהר עוד.

אין עונש לפשעך,
הוא מעבר לאדם ומעבר לעונש,
גם ארבע מיתות בית דין
יחד –
אבן ועופרת, שרשרת וחרב
צרופות באש,
היו צוחקות, לוּ מסוגלות היו לשמוע ולהבין,
כי עליהן להיות הכלי
לעונש על פשעך,
נאצי.

אין ברזל שיאפל עד תום עיניים כאלה,
אין שרשרת שתוציא נשמה כזו,
אין אבן שתרוצץ עצמות כאלה,
אין חרב אשר תסיר ראש מעורף כזה - -

והמגף שלו דרך עלייך,
אימא שלי,
טובה בין טובים,
בין הטובים ביותר – הטובה ביותר,
עלייך דרך, עלייך דרך
ועל מיליוני אחיותייך,
ועל אחיות של אחיות ועל אחים של אחים;
הן היית כה טובה אימא,
הרי לימדת אותי מתוך סידורו של פרידריך שילר,
כי כל בני האדם אחים,
וגם משירי יוהן וולפגנג גתה,
כי על האדם להיות אצילי,
נכון להגיש עזרה וטוב.

הם דרכו עלייך
במגפיים כמו על גל סמרטוטים,
וכמו חומר מת לשו את בשרך החי
במוטות,
ולאחר מכן האיצו בך עם כלבים
אל הגז.
ליווה אותך רק הרוח הערטילאי,
מלווך היחיד.
הוא מצא אותך על ספה של
מדורת האש,
ביקש, בפעם האחרונה, ללטף
את שערך הזקן הארוך, הלבן כשלג,
אך הנאצי את שערך כבר
תלש וגילח,
למלא בו מזרנים
ולנחור עליהם
כשישתכר מדליי דם יהודי.

ליטף הרוח את
קרקפתך העירומה
וניגש עמך אל ספו של

תא הגז
ולחש במהירות באזנך:
מיתה קלה,
ילדה זקנה טובה שלי! –
ונמלט גם הרוח
מאימה,
אך את, אימא, עם כל אחיותייך ואחיות אחיותייך,
הלכת אל גורלך היהודי.

אין בגופי דם כה רב
שיתגלגל בדמעות,
דמעות מומלחות באש,
שיוכל לכבות עד לקרקעית
את הצער שעולל לך הגרמני הנאצי
בקרמטוריום של בלזץ,
אימא זקנה שלי.

אין ברזל מלובן שיאכל את עיני הנאצי,
אין שרשרת שתוציא מגרונו את נשמתו,
אין אבן שתרוצץ את עצמותיו,
אין חרב שתסיר את ראשו מעורפו.

ואין חיה כזו,
שתוכל לשאוב
מזיכרוני, מלבי –
גם לאחר שני עשורי שנים מרות
הזוכרות אותך יום-יום בכאב
אימא זקנה חנוקה –
יחד עם נתחי לב,
את מראה רגעייך האחרונים
בקרמטוריום של בלזץ.

אצילי יהיה האדם,
נכון לעזור וטוב,
וכל בני האדם יהיו אחים,

אך תחילה צריך שיסתלק מן העולם,
לתהום הנשייה,
הדם הנאצי המורעל
האחרון, אחרון, אחרון.

עד לשעה זו,
אין שכחה,
אין, אין!

מתוך הפרק: השואה ע' 225 – 226.

אליעזר אונגר **רווה רוסקה ובלזץ על מפת אתרי ההשמדה**

[נכתב במקורו בעברית ותורגם משום מה ליידיש. אין פרטי מתרגם]

העיירה אינה תופסת מקום מרשים ביותר במסע רב התחילה של צבא ברית המועצות, היא אינה אלא צומת רכבות על דרך למברג-לובלין, ובדיוק עתה אנחנו לפני כיבוש למברג, בריסק וביאליסטוק – מבצרים חשובים בעלי ערך צבאי. אך למרבה הצער, לאסוננו, תופסת העיירה מקום חשוב על מפת הרכבת האחרונה של כמיליון יהודים, בעיקר יהודי מזרח ומערב גליציה. תחנה זו, רווה רוסקה, הייתה, מה חבל, האחרונה קודם שהשיבו את נשמותיהם בעיירה הסמוכה בלזץ (לא לבלבל עם בלז שאיננה רחוקה משם).

בלזץ היא מקום ההשמדה ההמונית של יהודי פולין אחרי טרבלינקה ואושוויץ. לא כולם יודעים כי הדרכים והכבישים המובילים לרווה רוסקה, ומשם לבלזץ, זרועים אלפי קברים של יהודים גיבורים, שבחיותם חנוקי סיד וכלור, שהרוצחים ריססו בהם את הקרונות, ובחיותם על סף טירוף מן המראות המחרידים האכזריים ומן האירועים בקרונות אלה – קפצו ברגעיהם האחרונים מקרונות המוות שהובילו אותם אל תאי הגזים ואל הקרמטוריום שבנו הנאצים בבלזץ.

אך לא בידי כולם עלה להינצל בקפיצתם. לוּ היו לכבישים וליערות פיות ומסוגלים היו לדבר – יכולים היו לספר סיפורים מזעזעים ואיומים על הקופצים היהודים, "צנחנים" יהודים. כמה סבל וכאב חוו עד שמצאו מסתור כלשהו לנפשם, שריחפה בין חיים למוות! אם הקפיצה מן הרכבת הדוהרת צלחה, עלולים היו ליפול בידי הרוצחים, שארבו להם על כל צעד ושעל. הנאצים הרצחניים הודיעו לאוכלוסייה הגויית שסביב על פרס של 500 זלוטי תמורת כל יהודי שייתפס, ועל עונש מוות לכל מי שיסתיר יהודי. נו, תארו לעצמכם במה בחרו הגויים! אמת, נמצאו פולנים הגונים, שסיכנו את חייהם וחיי משפחותיהם בהסתירם יהודי, אך כאלה היו מעטים מאוד.

אוי, לוּ יכלו אדני העץ של מסילת הברזל רווה רוסקה-בלזץ לדבר ולספר על הדם היהודי שנשפך עליהם וניתז מקרבנות אלה, שקפיצתם לא צלחה; כי רבים מהם איבדו שיווי משקל מרוב בלבול ונכשלו בקפיצתם, או נורו מיד בידי שומרי הקרונות שירו עליהם ממכונות ירייה. מאות ואלפי קופצים שוטטו בשדות וביערות בלבבות שבורים

ועצבים מרוטים, בגופים מרוסקים וקיבות מורעבות, למצוא פינה, קן, מקום מקלט.

יחידים בלבד, ספורים, זכו לחמוק שוב למקומות בהם עוד היו גטאות. היה עליהם לזחול את דרכם בלילות החשוכים דרך יערות עבותים כדי לחמוק מן המצוד שהנאצים ערכו עליהם. בפיות היהודים "המאושרים" – מיותמים מהורים, מילדים וממשפחות שלמות – שהצליחו, לאחר האקציות הראשונות, להישאר בגטאות – היה השם רווה רוסקה סיוט מחריד.

זכור לי, בפעם הראשונה נזכר שם העיירה בקשר להובלת יהודי מיליץ [Mielec], עיירה בין רוזוואדוב [Rozwadów] ודמביץ [Dębica]. אז הייתה ההתחלה, הימים הקודרים הראשונים, הגירוש הראשון במערב גליציה ובפולין בכלל. היהודים בגטאות שמעו על הגירוש אך לא ידעו מה משמעותו ובמה הוא כרוך. הרוצחים הנאצים טרחו לכנות כל מעשה רצח שלהם בשמות שונים: Juden Übersiedlung [העתקת מקום מגורים\יישוב מחדש], Juden Aussiedlung [פינוי].

זה קרה בראשית מרץ 1942, כל היהודים ללא יוצא מן הכלל גורשו מן העיירה הנזכרת, והובלו בקרונות לעבר למברג. כעבור ימים אחדים נתקבלו מן המגורשים מכתבים מרווה רוסקה, מבלז'ץ. הם הודיעו לקרוביהם בערים אחרות, כי הגיעו לשם בשלום והם סבורים שיוכלו להסתדר במקומות החדשים. אך כעבור חודש פסקו כל הידיעות מהם. נשלחו "גויים ארים" ו"יהודים ארים" לרווה רוסקה להיוודע מה שלום המגורשים – כולם שבו ללא ידיעות. הכול היה מעורפל ועוטה סוד ולחישות. אך לאחר גירוש לובלין, לאחר גירוש היהודים מכל עיירות הסביבה ההיא, החלו "האריים" הנוסעים ברכבות – אני כבר הייתי אז ארי יהודי – להסתודד ולהתלחש ביניהם בעניין בלז'ץ, בה עושים סבון משומן יהודים. הלב היהודי נרעד ודאב בשמעו על בית מטבחיים זה!

ראוי שהעולם כולו ידע על הרצח ההמוני בעיירה. הטרנספורט הראשון של קרונות המוות הגיע לשם במרץ 1942 ממיליץ. באפריל הגיעו הטרנספורטים מטרנופול, סטניסלב, קולומי [Kołomyja], למברג [לבוב], בערך 40,000. במאי – רופשיץ [Ropczyce], שניאדוב [Śniadowo?], קלוש [Kałush], כ-5,000. ביוני – קרקוב, טָרְנוב, ברִיגל [Brzesko], פשמישל, כ-10,000. ביולי – ריישא [Rzeszów], ז'בנה [Żabno],

דומברובה [Dąbrowa Tarnowska], שְׁצ'צ'ין [Szczucin], דמביץ [Dębica], רדומישל ויילקי [Radomyśl Wielki], פילזנה [Pilzno], יאסלה [Jasło], פרישטק [Frysztak], סמבור [Sambor], דרוהוביץ' [Drohobycz], בוריסלב, רימנוב [Rymanów], צנץ, בובוב, גורליץ [Gorlice], כ-8,000. באוגוסט באו הטרנספורטים הגדולים: למברג, כ-50,000; בוכניה [Bochnia], וייליצ'קי [Wieliczka], פרושוויץ, סקווינה [Skawina], סָנוק, כ-10,000. בספטמבר 1942 – באקציות השניות, גורשו כולם מסטניסלב והסביבה, טרנופול, קולומי, בוצ'אץ' [Buczacz], צ'ורטקוב [Czortków] וכל העיירות השכנות. כל הטרנספורטים הללו נסעו לבלזץ.

הנאצים כינו את האקציות השניות: juden Auskammung – ניקוי יסודי של הגטאות [אויסקעמונג – סירוק במסרק צפוף לניקוי כינים]. באוגוסט היו טרנספורטים מקרקוב, סטשוב [Staszów], פינצ'וב [Pińczów], מייכוב [Miechów], קז'מייז' ויילקי [Kazimierz Wielki], סנדומייז' [Sandomierz]. להערכת יהודים שעוד היו בגטאות באפריל 1943, נשלחו לבלזץ ממרץ 1942 עד אפריל 1943 – כ-700,000 יהודים.

כל החולפים בעת ההיא דרך אזור רווה רוסקה-בלזץ דיווחו כי שאפו עם האוויר – עשן המתים השרופים שנפלט מארובות הקרמטוריום.

מה כבר חשוב עתה, עתה, כשהצבא האדום צועד לכל המקומות הללו בהם מוטלים קדושינו, הם יסירו את הכיסוי מן הקברים ויודיעו לעולם מה עולל לנו העם המרצח ובאיזו טכנולוגיה מודרנית בוצעו המעשים הרצחניים. מה זה כבר חשוב עתה?!

ואולי, סוף-סוף, אם תבוא הודעה רשמית על בתי החרושת לרצח מיליונים, אולי עוד תצלח ההצלה מן החיה הנאצית של יהדות הבלקן המרחפת בין חיים למוות! שייחשף הכול! הרימו את המסך!

"הצופה", 24.7.1944 [למאמר בעברית, בלשונו של אליעזר אונגר, ראו קישור בדף הקישורים בסוף התרגום]

מתוך הפרק: השואה ע' 227 – 228.

בלומה רובין-שוורט אני זוכרת אותך, רווה רוסקה! – שיר, לא תורגם

יהושע וולפוס **מה שעבר עליי**

מתוך יומן 1939-1942

בשנת 1939 המשכתי לסחור בעץ. באוקטובר אמור הייתי להתחיל לטפל, יחד עם בני וחתני, בפיסת יער שהשקענו בו את כל רכושנו. החלו לדבר בעצימות על מלחמה עם גרמניה. היטלר דרש מפולין את פרוזדור דנציג ומעבר דרך פוזנן ושלזיה. פולין דוחה הכול. היטלר מפיל אימה. פולין חותמת על ברית עם אנגליה ופותחת בגיוס חלקי. אנחנו מאזינים לחדשות הרדיו ונרעדים מאוד. ב-28 באוגוסט כורתת גרמניה ברית עם רוסיה הסובייטית, אנחנו מבינים כי פולין חולקה ביניהן.

ב-1 בספטמבר פורצת המלחמה. גרמניה תוקפת ומפציצה ערים פולניות, יש מתים רבים בקרב האוכלוסייה האזרחית. ביום חמישי, 7 בספטמבר, מופצצת רווה בפצצות מקוטר קטן וגדול. אני נוטל את אשתי עם הילדים והנכדים ואנחנו בורחים אל פְּרישה מרחק 7 ק"מ מרווה, אל הגיסה. מרחק לא רב מְוורכראט [Werchrata]. עד מהרה נופלות פצצות על הגשר ועל תחנת הרכבת של ורכראט, ומקרונות הפליטים, הנסים יחד עם הצבא הפולני, מוצאים 118 אזרחים מתים. יהודים לא היו שם, משום שרשויות הממשל הפולני לא הכניסו יהודים לרכבות המנוסה. אנחנו, כמאה נפשות יהודיות, יושבים יום תמים ביער שדליסק. הפצצות נופלות מכל עבר, האימה לא תתואר. הילדים בוכים והמבוגרים קוראים: שמע ישראל! הוריתי להתפזר ולא לשבת יחד, שלא ייהרגו כולם באחת. כך במשך כל היום. בלילה הלכנו לישון בכפר. בבוקר קיבלנו ידיעה שהגרמנים כבר ברווה, ואכן עד מהרה קרבו שני כלי רכב ובהם גרמנים, הם מחפשים פולנים. אני שואל אם אני רשאי כבר לשוב לרווה, הם משיבים בחיוב.

זה היה ערב ראש השנה. כולנו שוב ברווה. היו שם עשרים קרבנות מן הפצצות. סמוך לביתי חנה הצלב האדום עם חיילים אוסטרים, שהיו אנשים חביבים למדי. לעומת זאת היו בעיר חיילים גרמנים, שהכו יהודים וגזרו זקנים. הקצינים נכנסו לחנויות האריגים ושדדו את תכולתן לכלי הרכב. ביום השני של ראש השנה הם נכנסו לבית המדרש זאמד בעת התפילה, קרעו את ספרי התורה וירו פעמים רבות. היהודים נפוצו לכל עבר. אני התפללתי אצל הרבי מפוטליץ'. כששמענו זאת, הלכנו כולנו הביתה. רק אני, כחייל אוסטרי בעברי, לא חששתי. יצאתי

בדרכי לבית המדרש, לאסוף את ספרי התורה הקרועים. בדרך פגשתי בגרמנים מאיצים ביהודים. סמל ביקש לקחת אותי אתם, אך הראיתי להם את ידי השמאלית, שהוטל בה מום, ואמרתי כי אני נכה אוסטרי. הוא הורה לי להמשיך ללכת אך בדרך אחרת. נכנסתי לבית המדרש וחשכו עיניי: כל ספרי התורה קרועים, מחציתו של ספר מוטלת על הסף, ספרי הש"ס והטליתות מרוטים וקרועים. אספתי הכול, הנחתי על השולחן, כיסיתי בטליתות הקרועות ופניתי לשוב. בדרך נתקל בי איש אס-אס שלקח אותי אל הגימנסיה, סמוך לבית המדרש, הם התקינו שם בית חולים. הוא נתן לי כעשרה יהודים כדי לסדר. עבדנו שם עד השעה שלוש אחר הצהריים.

הגימנסיה

ב-17 בספטמבר 1939 פשטה בעיר הבשורה שהגרמנים נסוגים והצבא האדום יתפוס את מקומם. כל יהודי ציפה לרגע זה, כי עוד היו חילופי ירויות בין הפולנים לגרמנים, ואנחנו רבצנו במשך כל הזמן מסתתרים במרתפים. לבסוף הופיע הפטרול הרוסי ב-24 בספטמבר, וכל העיר הלכה לקראתו בשמחה גדולה, למורת רוחם של הגרמנים. הנוער טיפס על הטנקים הרוסיים ונשק להם, וכולם קראו שהמשיח בא. בצבא שלהם היו יהודים רבים בדרגות ובמשרות שונות.

אט-אט שוב התפתחו החיים, שוב התחלנו לעבוד ולסחור, אף שהיה קשה מאוד לסחור, כי סוחר נחשב ספסר ועל כל דבר פעוט דנו

למאסר. התלוצצנו אפילו כי יש שלוש קטגוריות של אנשים: מי שכבר ישבו, מי שיושבים ומי שצריכים לשבת בכלא. פלוני שאל אלמוני לאיזו קטגוריה הוא משתייך. עם זאת, מי שרצה, יכול היה לעבוד, לקבל משרה, הכול בשכר נמוך, אך בלי חשש ובלי רדיפה. יהודים אף הלכו בשבתות וחגים ברחוב בשטריימלים ובגרביים לבנות, ולאיש מהם לא הציקו. ובכל זאת איש לא היה מרוצה, משום שלא הסכימו עם סדרי הממשל וכולם קיוו לבוא הישועה, אך לא מן הגרמנים. החלו לקחת יהודים לצבא, בני שוחרר משום שהוא ואני עבדנו ביער, כמטפלים בעץ. חתני, יוסל פוסט, עבד אף הוא, כמחסנאי במאפייה צבאית. פרנסה לא חסרה לאיש. היו רק פחד וחרדה שמא ניקלע חלילה לכלא. הגויים, שאולצו להתארגן בקולחוזים, התהלכו גם הם בלתי מרוצים.

יום ראשון, 22 ביוני 1941. לפי שעה הקשבנו לידיעות הרדיו מכל העולם, במיוחד מלונדון, בהן היה לנו מירב האמון. ביוני לא חדל הרדיו האנגלי להודיע כי גרמניה מתכוננת למתקפה על רוסיה, ותפרוץ ביניהן מלחמה. הרוסים מכחישים לפי שעה, אך כבר ביום חמישי, ב-19 ביוני, מופיעים המטוסים הגרמניים הראשונים, ואכן ביום ראשון בבוקר, בשעה חמש בערך, היו השמים מכוסים בהם כליל, וכפי ששמעתי ברדיו האנגלי, פרצה המלחמה נגד רוסיה והיא מתנהלת במלא הקצב. אני פותח את הרדיו הגרמני ומקשיב לצרחותיהם הפרועות, שהם מתעתדים לשחרר את העולם מן הקומוניזם היהודי. תוגה גדולה בלב, איננו יודעים מה לעשות, לאן לברוח, היכן להסתתר מן הפצצות הנופלות על העיר, כי בינתיים מתנהל הקרב בין הרוסים לגרמנים במלוא הקצב. הרוסים מתגוננים בגבורה, הערים והכפרים סביב עולים בלהבות, לבסוף מציתים הרוסים את המחסנים ופותחים בנסיגה מכל החזיתות. אנחנו בצרות גדולות, בורחים מן הרחוב שלנו, שהתנהלה בו מלחמה גדולה, לרחוב ורשווסקה, אל המרתף של הליברמנים. אך שם היו יהודים רבים עם ילדים קטנים, צפוף, לא ניתן לנשום, וכשחלה רגיעה כלשהי שבנו לביתנו. אך שוב לא יכולנו להישאר כאן כי סביב בערה אש. נכנסנו למרתף של לָטוביץ, לאחר שרבצנו גם יום במאפייה של צימרמן.

ביום שישי, בערך בשתיים אחר הצהריים, הופיע פטרול גרמני, ועלינו היהודים נפלו פחד גדול וחרדה. האוקראינים והפולנים, לעומת זאת, שמחו מאוד. הם התנפלו על המחסנים שהותירו הסובייטים מלאים

מזון, עורות, מוצרי טקסטיל, משרפת היי"ש, ובזזו הכול. רק בערב הלכנו הביתה, אך עד מהרה קיבלנו ידיעות שהגרמנים מכים ומענים יהודים, גוזרים זקנים וגם ירו בכמה יהודים. האוקראינים מרימים ראשיהם וגם הם מכים יהודים. הם הקימו לעצמם מיליציה, וכל פעם הכניסו יהודי אחר והכו.

הגרמנים פקדו על היהודים, נשים וגברים בני 16-60, להתייצב מדי בוקר בשעה שבע, בכיכר השוק, לעבודה. בעבודה הכו ועינו והיה על היהודים להרכין ראשיהם. אנחנו, אנשים אחדים, הסתתרנו בעליות הגג. בפקודת מפקד העיר הוקם ביום ראשון, 31 ביוני, יודנרט שבראשו שווייצר, שלא היה אדם נורמלי, אלא משוגע. היודנרט הִקצה יהודים לעבודה ככל שנדרש.

ביום זה הרשיתי לעצמי ללכת לספר להסתפר. בשבתי על הכיסא, נכנסו שני גרמנים ושאלו אותי: "יודה?" השבתי בחיוב. אחד מהם תולש מעליי את הסדין והשני מכה אותי בפרגול על הגב. כששאלתי: "מדוע אתה מכה?" שוב הוכיתי כהוגן. אני רץ החוצה והם ממשיכים להכות. בחוץ עמדו כ-65 יהודים מקובצים, מוכים ומדממים, ועשרה חיילים עם רובים מאיצים בנו על פני השוק ואינם חדלים להכות. נשים, שגם בעליהן הואצו, ניסו למחות, אך החיילים דקרו אותן בכידונים והכו בפרגולים. היו בקרבם יהודים בני 70-80. התביישתי בפני הנשים, בדיוק היה יום שוק, צחקו נוכח עינוי יהודים. הורו לנו לשיר ומי שלא שר הוכה קשות. כל אחד שר לעצמו ואני שרתי "התקווה". לאחר מכן הורו לנו לרוץ, לרוץ במלוא הכוח. החיילים דחפו אותנו בקתות הרובים, זרמו מאתנו ומהם נהרות של זיעה, עד בואנו אל תחנת הרכבת. שם היה על כולם להטעין לקרונות כלי עבודה למיניהם ומסילות ברזל. בשעת העלייה לקרון הוכינו על הראשים ועל הפנים עד זוב דם. כך, עד שהקטר הוביל אותנו עד הרבנה [Hrebenne]. שם עבדו גם כמאה חיילים, שהתייחסו אלינו באופן שונה במקצת. לאחר יום עבודה החזירו אותנו הביתה. לאחר מכן הסתתרתי בבית ולא יצאתי עוד לרחוב או העירה.

בינתיים החלו להגיע ידיעות שנהרגו בלמברג 2,000 יהודים ועוד 15,000 הובלו ואין יודע לאן נעלמו.

מגליציה המזרחית כולה מגיעות ידיעות עגומות מאוד, שהאוקראינים הרגו כ-30,000 יהודים. אצלנו ובסביבה תפס הגסטפו כ-250 יהודים, קומוניסטים לכאורה, ועד היום אין להם זכר.

היודנרט

היודנרט, שהממשל הקים כמוסד של גזל, הטיל על כל אחד 5,000 מרקים וגם גזל למען הגרמנים את הריהוט הנאה, חליפות, עורות, קרעמערמענטל [מעילי עור שעובד בכרום?] מגפיים, כלי אוכל, מסמרים, בנזין, צבע. כל מה שהגרמנים נזקקו לו, היה על היודנרט לספק. יושב הראש שווייצר, כלב משוגע, הכה את היהודים, ועל מי שכעס, אמר שהוא קומוניסט, מה שטמן בחובו עונש מוות. מי היה שווייצר זה לא ידע איש בעיר. כשהרוסים היו אצלנו הוא היה סבל. אצל הגרמנים עשה אותו מפקד העיר יושב ראש ואת ד"ר מנדל האהוב הכפיף אליו. כיוון שראה בד"ר מנדל יריב, השתדל אצל הגסטפו להוביל משם את ד"ר מנדל הנכבד, עד היום אין יודעים לאן נעלם, ואז יכול היה שווייצר להמשיך בשלו, הכה את מי שרצה, שדד מה שרצה. הוא סידר לגרמנים ולעצמו חדרים נאים, ונערות יהודיות שירתו אותו, עד שבא מפקד נפה חדש, שראה כי היוּדֶה שווייצר איננו אדם נורמלי, וארגן בחירות ליודנרט.

שווייצר לא הוצב ברשימת המועמדים. בראותו שהוא אבוד, הלשין שהמועמדים עשו תעמולה למען עצמם, והגרמנים ביטלו את הבחירות. כעבור שבועיים שוב התקיימו בחירות, נבחרו שניים-עשר תושבי רווה מקרב האינטליגנציה, הסוחרים והפועלים. רופא השיניים הרמן ליפל נבחר יושב ראש. הם המשיכו לנהל פעילות זהה, אך באופן מהוגן יותר, ניתן להתלונן ולא הכו עוד. כמובן, כשרצו הגרמנים להכות יהודי כדי להשתעשע, לא יכול היודנרט לעזור, משום שלא אחת חטף גם חבר היודנרט. פעם, כשלקחו את היודנרט למשטרה ודרשו מהם: שלושה מעילי עור שעובד בכרום, חמש חליפות, חמישה-עשר זוגות מגפיים מעור בוקס, חבט ראש הז'נדרמריה בראשו בעצם הבריח של ר' מנדלי זייף, הוא שכב במיטה שמונה ימים.

פעם, כשהציבה לשכת העבודה היהודית כמה יהודים לעבודה בז'נדרמריה, והז'נדרמים ביקשו להשתעשע ביהודים, הם שחררו איל, על מנת שהיהודים יתפסו אותו, ולא, יירו בהם. וכשתפסו את האיל,

שבו ושחררו אותו כדי שיתפסו אותו שוב, ירוצו להם היהודים שטופי זיעה, והם השתעשעו בצחוק גדול. לאחר שתפסו את האיל, הורו להם להתניע רכב בדחיפה מהירה. הם דחפו והרכב לא הותנע. המפקד הפרוע התנפל על הבחורים היהודים והכה אותם באכזריות.

פעם באו לביתי שני ז'נדרמים עם המפקד קליין, לכאורה לחפש את מכשיר הרדיו. אשתי ובתי מסבירות להם כי שני חיילים מן הצבא כבר לקחו אותו מזמן, אך הם עורכים חיפוש בארונות, בארוניות הלילה, בעליות הגג, משום שלא הכנתי אותו למענם. בכעסו, דרך על בתי בסדיזם ברגליים, ובראותו אצלה לסוטת פרווה, הורה מיד להביא למשרדו למען אהובתו.

בינתיים קיבלנו בשורות רעות מלמברג, שמוקם שם גטו. אנשים זקנים ונכים מורחקים, ההערכה היא שיורים בהם. גברים צעירים יותר ונשים מובלים לעבודה. יהודים חייבים לעזוב את דירותיהם ולעבור לגטו. בשעת העברת החפצים בעגלה קטנה, קורא הגרמני לבעלים היהודי הצָדה, והאיכר השכוּר מסתלק לו עם החפצים למקום שיחפוץ. סיפורים כאלה שומעים מדי יום. הדם בעורקים קופא מאימה. באה אישה מבז'ז'ן [Berezhany ,Brzeżany] ומספרת שהאוקראינים ירו שם ב-80 יהודים, בהם בעלה ושני בנים, הם מוטלים קבורים בקבר אחד. בנו של הרבי מבלז ועוד חמישה יהודים נשרפו חיים. שומעים על מעשי רצח שכאלה וחיים ביום ובלילה באימה וחרדה.

אנחנו קוראים בעיתון הגרמני איך שופך גבלס זפת וגופרית על היהודים ומאשים, שיהודים אשמים בהצטרפות אמריקה למלחמה. על הכול מכים את היהודי. הצבא נוחל מפלה בחזית – מכים את היהודי, רוצה ז'נדרם שעון זהב או מגפיים מעור בוקס – מכים יהודים ומאיימים לירות בהם או להוביל 1,000 מהם למחנה; ויהודים מוכרים את כותונתם האחרונה ונותנים הכול, משום שכל אחד רוצה לשרוד.

ארגנתי כארבעים יהודים, אנחנו הולכים ליער כעובדי יער, אני ראש הקבוצה, משתכרים בסך הכול שני זלוטי ליום, הולכים ליער מדי יום ברגל, 8 ק"מ הלוך 8 ק"מ חזור, אך אנחנו מרוצים שאפשר להיפטר מן העיר למשך יום תמים. אנחנו מקבלים אישורים מיוחדים, תקפים לחמישה-עשר ימים בלבד, בעת הארכת התוקף לוקח היודנרט שלושה זלוטי מכל אחד. חלק גדול מאתנו הולך ליער רעב. כשעוד היה חם

בחוץ נהגתי להיכנס לכפר הסמוך שדליסק, אל איכרים מכרים, ובהפצרות השגתי מהם תפוחי אדמה, ואת זה צלינו ואכלנו.

כך אנחנו חיים בחרדה ופחד, אך לאחר מה שמרבים לשמוע מערים אחרות, אומרים שאצלנו, ברווה, זה עדיין ארץ ישראל. בערים אחרות גרוע בהרבה: בקמיונקה סטרומילובקה [Kamionka Strumiłowa] נלקחו 750 יהודים, בהם נשים הרות וילדים, והובלו, ואין יודעים לאן; בְיָבורוב [Jaworów] גורשו כל היהודים לגטו, נשדדו, הוכו ונהרגו. אלוהים שבשמים, רק הוא היודע מה עוד יקרה אתנו, לפי שעה אנחנו חיים בפחד מתמיד. בחזיתות המצב לא מיטיב עם שליטינו, והם לבטח ייפרעו מאתנו; אנחנו חיים בתקווה שהשם יתברך יגונן עלינו.

אנחנו שומעים מלמברג שהטרור אינו חדל שם, הורגים ויורים ביהודים ברחובות. גם ברווה, יצא יהודי זקן בן שבעים מן הבית ועטה את הטלאי הצהוב בחוץ, ראה זאת קצין ומיד עצר אותו, הוא לא שב עוד. אפילו הפולנים והאוקראינים, המהוגנים כמובן, מתחילים כבר לדבר שהברבריות של הגרמנים מופרזת. הם ראו: ברווה היה מחנה שבויים, 12,000 אנשים, נותרו מאות אחדות, השאר מתו ברעב ובמכות שהוכו. מדי יום מובילים [גוויות] אל וולקוביצה, שם נקברים הנרצחים בעזרת טרקטור, 80-90 מתים, ביום שני מובילים פעמיים. כל השבויים היהודים נורו למוות.

עכשיו, כשהבערה אפפה כבר את כל העולם והגרמנים מאשימים בכל את היהודים, "היהדות הבינלאומית" – שוב אנחנו חיים בחרדה גדולה, משום שאנחנו רואים את הצפוי לנו. עכשיו ערב חג המולד, והיודנרט שוב לוקח חפצי בית וכסף למען הפקידים הגרמנים. אתמול נסעו שלושה יהודים ליער להביא עצי הסקה, ליד הֶרבנה גרדו אותם חיילים מן העגלות וירו בהם. למברג כולה נשדדה, כ-40,000 יהודים, נשים וילדים, הובלו. עשרים משפחות מתגוררות בבית אחד. הקמת הגטו הוארכה עד 1 במרץ 1942, משום שלא ניתן להעביר את כל היהודים מחלקי העיר האריים בפרק זמן כה קצר.

שבת, 3 בינואר 1942, שוב ירו בשני גברים יהודים ובאישה, בלי סיבה ובלי הזהרה. האישה גרה עם בעל ושני ילדים בשיבלניה [Shabelnya], היא הלכה העירה להצטייד בלחם, ירו בה החיילים. הבעל יצא מדעתו מן הצרות.

ביום ראשון נאספו יהודים חשובים בעיר: פרופסור טננבוים, ד"ר שפאץ ואחרים, אמצעי לחץ על היהודים, למסור את חפצי הפרווה שלהם. מסרנו אדרות שער, מעילי עור שעובד בכרום, צווארונים שהוסרו, שטריימלים, לא הותרנו פיסת פרווה בבית. נלקחו גם כל פריטי הזהב, להכין 2 ק"ג זהב, עונש כופר ליהודי רווה. חיי היהודים ורכושם היו הפקר.

שוב מתחלכים הז'נדרמים בעיר ומכים יהודים בתואנה שהם עוטים סרטים מזוהמים. בשבת נתקלו במניין מתפלל, כל אחד נאלץ לשלם עשרה זלוטי קנס. מספרים כי בבז'ז'ן הורו ליהודים לחפור בעצמם בור וכיסו אותם שם באדמה, חיים.

אין יכולת לתאר בקולמוס ודיו את הפראות של הברברים; מי יודע אם נוכל לעמוד בזה. אומרים כי יש הוראה סודית: יהודי שנתקלים בו בפאתי העיר, יש לירות בו מיד ובלי הזהרה. בקרב חלק גדול מן היהודים הרעב גדול מאוד והם גם קופאים מקור. אצלי ואצל בתי אין ב"ה לפי שעה רעב וקור, כי דאגנו למזון, קמח ועצי הסקה עד לקיץ. רק שנשרוד, בעזרת השם, ואזכה עוד לראות את שני ילדיי שבים מרוסיה.

כפי שאנחנו קוראים בין השורות בעיתונים הגרמניים – להאזין לרדיו נאסר – נוחלים הגרמנים מפלות גדולות מן ההתקפות הרוסיות, אך אנחנו חיים בפחד מתמיד ובאימה, שמא יחול על ראשינו, כי אנחנו מרבים לשמוע על צרות שונות ליהודים, מענים והורגים יהודים, וחל איסור לעזוב את המקום ולעבור למקום אחר.

נמסרו לגסטפו 2 ק"ג זהב שנאספו, וקבוצת ההשמדה נסעה. בעיר מגפת טיפוס בטן גדולה וטיפוס הבהרות, אנשים רבים מתים. המגפה בעיקר בקרב נוצרים, וחיילים גרמנים מתים גם כן. מרוב רוגזה לקיתי בפגם בלב, ומקבל מדי יום התקפים עזים. כמה זמן יימשך הדבר ואם נוכל לשאת את הצרות, לא יודעים. חיים בתקווה, ימים ולילות חולפים במחשבות בלבד, בלי יכולת לישון.

שבת, 17 בינואר 1942, באו לרווה ארבעה אנשי גסטפו עם חמש משאיות בדרישה ל-250 אנשים מנפת רווה למחנה עבודה. משתייכות לנפה: פוטליץ', נמירוב, לובצ'וב [Lubaczów], מגרוב, הובנוב [אוהנוב]. ביום ראשון כבר החלו לחטוף אנשים בכל הערים האלה, אפילו

בשנתם; זה היה משהו נורא; הערים הקטנות חטפו יהודים כפריים. המיליציה האוקראינית יצאה ברכוש גדול: שעוני זהב, חליפות, אריגי ביילסק [? מקום הייצור Bielsk Podlaski]; מי ששיחד אותם שוחרר ונלקחו אחרים, עניים. ברווה נחטפו ביום ראשון ילדי עשירים, היודנרט לקח מהם 3,000-2,000 זלוטי ושחרר אותם. לעומת זאת בימים שני ושלישי נלקחו אנשים ששילמו כל הזמן. ביום שלישי הם הושבו במשאיות, כ-170 יהודים היו מרווה.

לפני נסיעתם דרש הגסטפו, תוך עשרים דקות, עוד שמונה מעשירי היהודים, ולא, יראו למה הם מסוגלים. יושב הראש ליפֶּל התמקח, נתן להם 3 ק"ג זהב ויהלומים, והם נסעו לעבר טרנופול.

בין לבין נערכה מגבית מזון וביגוד חם, כי שרר כפור, 25 מעלות מתחת לאפס. בעיר הייתה תוגה גדולה, הזעקות והבכי עלו עד לב השמים. לאחר מכן שמענו שחלק מהם נשלחו אל ויניק, למחנה עבודה, והשאר לב'ז'זן, שם הם עובדים בדרכים בגריפת שלג, עשר שעות ביום, מקבלים 200 גרם לחם, ופעמיים ביום מעט מרק עם בשר סוסים. ההשגחה בידי אנשי אס-אס ואוקראינים; מי שנחלש ואינו מסוגל לעבוד, נורה בו במקום. מי שברשותו כסף, יכול לפדות עצמו ולברוח.

כך הצליח נער מוכר להימלט, לאחר ששילם כסף, הוא שב ברגליים קפואות. כך נראה הסדר התרבותי החדש, על כל צעד ושעל רק שוחד, שוד ורצח, ורק כלפי היהודים חסרי המגן.

אני ובני שמעון עובדים ביער כמטפלים בעץ. לפתע באה פקודה לפטר את היהודים. היערן ביל קיבל במקומנו שני אוקראינים. אך הם גרמו לו פגמים מקצועיים גדולים, והוא קרא לנו לשוב. קיבלנו מסמכים טובים, עם אישורי בריאות של רופא, שאנחנו רשאים להסתובב באופן חופשי בכל הנפה והיינו מאושרים שאיננו בשבי.

היום 10 בפברואר. שולחים את החיילים מן העורף לחזית. נראה שלא הכול כשורה אצלם. הם עגומים, הם יודעים כי צפוי להם מוות בטוח. כן יאבדו! אך אצלנו, היהודים, מאוד לא טוב. בכל הערים והעיירות גוברים הבדידות, הפחד והרעב. מחיר קילוגרם תפוחי אדמה הוא כבר שני זלוטי; קמח שיפון, טחון ברחיים של יד, מחירו תשעה זלוטי. האוכלוסייה הענייה, הן יהודים והן גויים, רעבה, והיודנרטים עושקים

על ימין ועל שמאל למען האדמיניסטרציה הגרמנית והאוקראינית, שאם לא כן, מאימים עליהם בכלא ובירי.

נוסף לכך דרשו לרחט שלושים חדרים לטובת בית ילדים גרמני, הילדים יובאו מגרמניה. אנשים רבים בעיר חולים ומדי יום מתים שמונה עד עשרה מהם. עד כה עוד הייתה "פרנסה" ממכירת חפצים אישיים: חליפות, כותונות, ציפות, פיסת אריג, עגלה, מזחלת, חפצי בית אחרים כמו: כדים, דליים, קנקנים. עכשיו אזל הכסף, אין קונים והכול הוזל. חפצי הפרווה נמסרו לממשל, ואם קבר פלוני משהו באדמה, שוודאי יירקב, הוא חושש להוציאו. מיום ליום מתרוששים יותר, רעבים יותר והכליה מאיימת. בעיר שולט הטרור, חלק מן הפולנים נרשמו כפולקס-דויטשה, ויחד עם האוקראינים מקבלים משרות של סוכני גסטפו. הם מתהלכים ועורכים ביקורות אצל יהודים, חלקם מוכנים לקבל שוחד וכך מחלצים מן היהודים מה שעוד נותר.

יש דיבורים שמכינים רחובות אחדים, להקיף אותם רק למען יהודים. הרחוב שלי, פְּרֶדְרה, יהיה בכללם, ויהודים כבר עוקרים לרובע שלנו, שלא להמתין לרגע האחרון, כשתיווצר תבהלה. שוב החריף מצב היהודים, לאחר נאומו של היטלר להשמיד את היהודים. מטומשוב לובלסקי הובלו 500 יהודים לצ'ישנוב [Cieszanów], ארבעה-עשר מהם נורו, משום שלא עמדו ממש בתוך השורות. צעירים מתחת לגיל ארבעים ושתיים הושארו לצורכי עבודה. בצ'ישנוב מתים האנשים ברחובות ברעב.

ב-3-4 במרץ 1942 היה ברווה מִסקר סוסים לצבא. הגרמנים הוציאו יהודים זקנים מן הבתים, הורו להם לכרוע על ברכיהם ולהכות על חטא על לבם, אגב כך הכו אותם בפרגולים עד זוב דם, לקול צחוקם של אלפי איכרים. מפקד הנפה הקודם עזב לסמבור, לרווה בא המפקד של חלם. מיד זימן את היודנרט ודרש שלושה דברים:

1. עד לשעה עשר בבוקר ינוקו כל הרחובות משלג.

2. עד 15 במרץ ישופץ בידי מהנדס בנייה וייצבע ביתו של גורקי.

3. עד 15 במרץ יסופקו חמש-עשרה מערכות רהיטים בציפוי לבידים חדש לסלונים, חדרי אוכל ומטבחים.

וָלא, יעשה כפי שעשה בחלם, שם חיסל 1,200 יהודים. העיר חרדה מאוד. היכן ניקח רהיטים רבים כל כך? בתשעת חודשי הכיבוש כבר הוציאו מן היהודים את הריהוט היפה והטוב ביותר. בחזיתות הצלחותיהם אינן גדולות, הבולשביקים תוקפים אותם בעוז, וכשמכים אותם הם פורקים זאת על היהודים.

שלושה שבועות לפסח וכלל אין חושבים על החג. היוקר גובר מיום ליום, מערי הפרובינציה שומעים חדשות רעות יותר ויותר, ועיר אחת אינה מסוגלת לסייע לזולתה.

ב-20 במרץ 1942 קרה לאוכלוסיית רווה רוסקה אסון גדול. הז'נדרמריה הגרמנית והאוקראינים ביצעו פשיטות בכל העיר, חטפו כ-1,000 גברים זקנים, נשים וילדים, הם הובלו למוסך. לא התירו להם לקחת עמם כל צרורות. הכפור היה 15 מעלות מתחת לאפס, בלי פת לחם, עירומים ויחפים, דחסו אותם לשם בלי אפשרות לשבת אפילו, הם אף נאלצו לעשות את צורכיהם זה על זה.

הם שהו שם עד 23 במרץ ולאחר מכן הובלו לתחנת הרכבת והופרדו שוב: גברים לחוד, גם ילדים לחוד, לאחר שנתלשו מידי האימהות. היו בקרבם גברים זקנים נכבדים, נשים עם ארבעה-חמישה ילדים, משפחות שלמות ויחידים ממשפחות. שני ילדים מתו בלילה, עוד במוסך. הבכי והזעקות עלו עד לשמים. לאן הובלו לא ידוע.

למחרת נתפרסמה גזרה חדשה. המקום הקדוש, בית העלמין הישן, הקיים כבר למעלה מ-500 שנים – על היהודים לפרקו תוך שמונה ימים: את המצבות להוציא ואת גדר האבן לנתץ, ולא, מאיים קומיסר העיר לירות באלפי יהודים. עובדים בזה מדי יום 500 אנשים, גם נשים ונערות. אך האדמה עודנה קפואה מאוד. המצבות רבות השנים שקועות עמוק בקרקע, וקשה מאוד פיזית לבצע זאת במועד כה קצר.

ושוב גזרה חדשה. על היהודים לנקות את הרחובות הראשיים ולהעתיק את מגוריהם לרובע היהודי. בעת "ההגירה" גורר כל אחד ונושא עמו את מעט חפצי הבית הישנים שעוד נותרו, חפצים חדשים טובים נטל היודנרט זה מכבר. אם בעת ההעברה עדיין רואה גרמני או מישהו מן המשרתים בז'נדרמריה פריט איכותי כלשהו הנושא חן בעיניו – מיד הוא לוקח אותו לעצמו.

היטלר אינו מסוגל לבצע את אופנסיבת האביב נגד הבולשביקים, שהכריז על בואה, הוא עושה אותה אפוא נגד היהודים, ונגד היהודים היא צולחת במאת האחוזים. שומעים כי בכל הערים והעיירות בפולין מתנהלת האקציה של השמדה במלוא הקצב. לבי דואב מאוד על ארבעת נכדיי הקטנים, שאני אוהב מאוד. לחיי איני חושש, אך חורה לי מאוד שמובילים אותנו כצאן לטבח ואיננו מסוגלים להתגונן. אלוהים הרי חייב לעזור, ולא, כולנו אבודים.

התבהלה בעיר לא תתואר. מסתתרים בכל חור שניתן. לאחר הובלת היהודים נותרו הדירות ריקות, וכדי למנוע מן הגויים ביזה, חתם היודנרט את הדירות והציב שומרים. מה יהיה בהמשך אין איש יודע. לא ישנים לילות תמימים. היטלר מבצע את תכנית ההשמדה נגדנו, יהודים חפים מפשע, רק נס יוכל להצילנו. מילא לנו, יהודים בגיל העמידה, הכול היינו הך, אך הלב דואב מאוד על הילדים הקטנים החפים מפשע! אני מדוכא מאוד וכותב את תפילתי:

„הבט משמים וראה....
„כי היינו ללעג וקלס בגוים...
„נחשבנו כצאן לטבח יובל...
„להרוג ולאבד ולמכה... ולחרפה...
„ובכל זאת שמך לא שכחנו...
„נא אל תשכחנו...

פסח קרוב, העיר נאנחת, כל אחד שואל אם יעלה בידי היטלר להשמיד את כל היהודים באירופה. היודנרט אוסף שוב רבע מיליון זלוטי, נושאים ומוסרים את ה[רכוש] האחרון, במחשבה שאולי יצליחו להציל את החיים.

מן היהודים שנלקחו לא מכבר, אין אות חיים, מדברים שחיסלו את כולם. בבית העלמין כמעט נסתיימה עקירת המצבות, וקומיסר העיר הורה, עד 15 באפריל, לרצף במצבות אלה את שטח בית העלמין, כי הוא אמור לשמש פארק, גן טיול, וכל זה בידיים יהודיות.

כל הדברים האלה הם כבר לא למעננו. ובלבד שנוכל להציל את החיים. ההיסטוריה אינה זוכרת ברבריות שכזו. הייתכן שחלילה יושמד כל העם היהודי? אלוהים, ראה את ייסורינו! כולם מתהלכים מיואשים, שואלים זה את זה מה יהיה הסוף. איננו יודעים אם אחינו בחו"ל יודעים על אסוננו. אם העם הגרמני יודע על הברבריות הנוראה

המתחוללת כאן, שהכאת יהודי והריגתו משולה להריגת זבוב. אפילו האיכרים אינם מסוגלים לראות בייסורינו. אלוהים ראה אתה עצמך, אלוהים!

היום פסח, והיהודים עוסקים בעקירת יתרת מצבות בית העלמין. היום, ראשון של פסח, גם פשטה שמועה כי שוב יחטפו יהודים, ברחנו אפוא, כך כפי שאנחנו, לכפרים ולייערות. בעיר שורר רעב, אין תפוחי אדמה, אין מצות. הקצבים ניסו לשחוט שתי פרות, והמיליציה האוקראינית גזלה את הבשר עם הפדיון.

מדי יום מובלים מלמברג 18-20 קרונות יהודים לבלזץ. אומרים שהברברים משמידים זקנים, נשים וילדים בזרם חשמל. אנשים צעירים הם מענים בעבודה קשה. אישה שאלה ז'נדרם גרמני: "לאן מובילים אותנו?" הוא השיב: "למוות". כך רוצחים יהודים חפים מפשע בשיטתיות, בדם קר, ואיש אינו שואל: "למה?" והנותרים משוטטים מבוהלים וכמו מתים.

היום 22 באפריל 1942. עשרה חודשים מאז תקף היטלר את רוסיה הסובייטית. החזית עומדת במקומה כמו בנובמבר 1941. האופנסיבה שהוכרז עליה – לא מתנהלת כמצופה. שומעים שאנגליה ואמריקה מפציצות את גרמניה בעוז, אך האופנסיבה של השמדת היהודים, נמשכת. עם זאת, מ-15 באפריל פסקו קרונות הטרנספורטים לבלזץ. הסיבה לא ידועה. אומרים כי בחו"ל מופעל לחץ על הגרמנים החיים בחו"ל. בכל זאת חיים היהודים בפחד נורא.

אתמול היה יום טוב; פשטו שמועות בעיר שבמהרה יבוא השלום, שנתגלו בקיעים בצבא הגרמני, אך אין יודעים דבר בוודאות. ברחובות, בעיר, תלשו חיילים אחדים מן היהודים את סרטי השרוול ואמרו שאין בהם עוד צורך. העיקר, לפי שעה חיים בתקווה שכבר ב-1942 יסתיים המחזה העגום, במיוחד ליהודים, לטובה. עזור נא, ריבונו של עולם!

בינתיים חוטפים הז'נדרמים הגרמנים והשוטרים האוקראינים יהודים רבים מעיירות הנפה כמו: נמירוב, מגרוב, הובנוב, לובצ'וב, הולשיץ [Oleszyce], ומביאים אותם לרווה לעבודה. עובדים עשר עד שתים-עשרה שעות ביום, ברחובות ובמחנות אחרים. לחם לא מקבלים, רק

מעט מרק תפוחי אדמה, ואנשים נחלשים בהתמדה. בלובצ'וב ניסה יהודי בשם קלאר להימלט, שוטר אוקראיני ירה בו מיד למוות.

לפי שעה פסקו הרכבות לבלז'ץ. בכל זאת מספרים איכרים שנוסעים בדרך, כי חשים מרחוק [בריח] כמו של בשר שרוף, וככל שמרבים לשלוח לשם גויים, אין אפשרות להגיע לחקר האמת. אומרים שאנשים בגיל העמידה עודם חיים שם, אך משהו שם אינו כשורה. לפי שעה הרעב גדול, מחיר קילוגרם לחם 15 זלוטי. האדמיניסטרציה העירונית חדלה לחלק את המנה של 100 גרם לחם. מוכרים כל מה שיש כדי לקנות לחם או קילוגרם תפוחי אדמה שמחירו חמישה זלוטי. אני הולך מדי יום ליער לטפל בעץ. שכרי 6.30 זלוטי ליום. אך מ-15 במרץ טרם קיבלתי תשלום. אני ובני שמעון הולכים מדי יום 20-30 ק"מ ליער, אך אנחנו מרוצים מאוד שאנחנו פטורים משהייה בעיר. אנחנו מסוגלים לנוע שם בחופשיות, איש אינו מציק לנו ואיש אינו מפקח עלינו; ובלבד שנישאר בחיים, בעזרת השם יתברך, כי במחנות העבודה מתים אנשים במכות, ברעב ובטיפוס הבהרות. בחלק מן הערים כמו: זמושץ', לובלין ירו למוות ביהודים רבים ואת הנותרים גירשו. גם אצל יהודי הכפרים לוקחים את השדות ואת הבהמות, והגרמנים כלל אינם מסוגלים להרגיע את צימאונם לדם. בעיר הכין לעצמו כל מי שיכול, בונקר, כדי שיהיה לו מקום להסתתר בו בעת החטיפות.

היום 24 במאי, אסרו-חג שבועות. רצוני להמשיך לכתוב, אך אינני יודע במה להתחיל. הלב מלא כאב. האם אכתוב על יהודי הכפרים שכל רכושם נלקח מהם לאחר עמל קשה של דורות, והם גורשו ממקומות מגוריהם; או אכתוב איך קובצו כל היהודים באזור טומשוב: נארול, צ'ישנוב, יריצ'וב [Jaryczów], טישוויץ [Tiszewic,Tyszowce], לשצ'וב [Łaszczów], וזה היום השלישי שהם מוחזקים במחנה, ואין יודעים מה חושבת החיה לעשות בהם; או אכתוב איך יורים ביהודים ברחובות, או על הנערים העובדים שהובלו לפני שישה חודשים אל יקטורוב [Jaktorów], רק 50% מהם שבו, הנותרים נורו למוות או מתו ברעב או בטיפוס, והשבים מתים למחצה, כחושים, חלשים, רצוצים, ידיהם ורגליהם קפואות; או אכתוב על 3,000 יהודים העובדים בעבודת כפייה ואינם מקבלים כלל לחם, ועובדים כך שתיים-עשרה שעות ביום בצום; או על כך שהיודנרט ממשיך בגזל, והיהודים חייבים למכור את האחרון שנותר להם בחצי חינם ולשלם, כדי לכלכל את האדמיניסטרציה הגרמנית. דבר אחד אוכל לתאר בקצרה, איך מתהוללת החיה בקשיות

לב אכזרית, ואנשים, שהגורל המר טרם כילה אותם, מתהלכים עדיין בתקווה לשרוד. גרים בצפיפות רבה, שתיים-שלוש משפחות בחדר אחד, עכשיו נוספו גם יהודי הכפר, וכשבעיני ארי כלשהו מוצא חן בית, הוא הולך אל המועצה המקומית ומיד מקבל צו, שעל היהודי לפנות למענו את הבית.

לפתע שוב הצליח להכניס עצמו אל קומיסר העיר, יושב הראש בעבר שווייצר, והוא אינו חדל להלשין על אנשים בעיר, נותן פקודות למיניהן העולות ליודנרט אלפים רבים.

היום 1 ביוני 1942. אחרי היום שעבר אתמול על יהודי רווה, כשנאלצו 5,000 אנשים, גברים, נשים וילדים בני ארבע-עשרה ומעלה לעבוד משעה חמש בבוקר עד שמונה בערב ללא הפסקה; חלקם בניקוי הרחובות הנוצריים בעיר, חלקם בבית העלמין הישן, שם ניפצו ופוררו כ-4,000 מצבות ועשו מהן גל אחד, משום שקומיסר העיר איים שאם לא יעשו זאת יגְלה 4,000 יהודים מן העיר, מה משמעות יגְלה כבר אנחנו יודעים, זה מוות ודאי. כל אחד, מקטן עד גדול, עבד אפוא עם כולם ומעבר לכוחות. לפי דרישתו, גם השיגו למענו מיליון זלוטי, ולא ידוע לכמה זמן נרגעה החיה.

בדיוק היום פגשתי בחור שהצליח לחזור ממחנה העבודה יקטורוב, בחלותו בטיפוס נשלח לבית חולים ומשם בא הביתה ברגליים קפואות. הוא סיפר כי יש שם מפקד נורא, עם עוד שלושים שוטרים אוקראינים, כשמתחשק להם הם יורים ביהודים כמו בזבובים. פעם הביאו לשם 400 יהודים לעבודה, והמפקד, בחיוך, שאל אותם אם מי מהם חש עצמו חלש או חולה; הם סברו שיישלחו הביתה, חלק גדול הצהירו שהם חולים. הוא הוביל אותם בקבוצות של עשרים, וירה ב-123 אנשים. לפעמים, כשהתחשק לו, בחר עובד, הורה לו לשכב על ספסל, אוקראיני אחד אוחז בראשו ואחר אוחז ברגליו, ושני אוקראינים עם פרגולים מכים משני הצדדים עשרים-וחמש מלקות. מכים בקצב, כמו נפח המכה בברזל הלוהט, וכל שתי מלקות נחשבות אחת. כך משתוללת החיה. נוסף לכך יש לנו פרזיטים משלנו ביודנרט, החיים על חשבון היהודים. מזלי, לפי שעה, שהתקנתי ביער משרפת פחם שמעבדים בה נסרים לחביות, וארגנתי בעבודה את ילדי ועוד ארבעים [גברים] יהודים ועשרים נשים.

היום 14 ביוני 1942. על צרות יהודיות יש הרבה מאוד מה לכתוב: שוב מובילים בהתמדה רכבות מלאות יהודים מאזורי קרקוב, טרנוב, לבלז'ץ להשמדה. הרכבות, 30-40 קרונות סגורים, בכל אחד מהם 70-80 יהודים, שמורים מלפנים ומאחור בידי אנשי הגסטפו. הילדים פושטים את ידיהם הקטנות, המסכנים, מן האשנבים המסורגים ומבקשים מעט מים, ואין אפשרות לגשת אליהם. כנראה אין הם יודעים לאן מובילים אותם.

ביערות הסובבים את רווה התארגנו כנופיות חמושות. הם מטילים אימה באזור כולו, ז'נדרמים רבים כבר פצועים והרוגים מידיהם. אתמול נתקלו ביהודי מרווה, יענקל זומר, שהיה בשדליסק לצורך מעט מזון, וירו בו, יהודי, אב לשלושה ילדים קטנים. הרעב גדול מאוד, אך הצרה העיקרית: האקציה המכוּונה פינוי, המלווה הסתה גדולה נגד יהודים, וזה שהאקציה של החיסול בפולין מתנהלת במלוא הקצב. פעמיים שלוש בשבוע מובלים מאות קרונות דרך רווה לבלז'ץ להשמדה.

היום 21 ביוני 1942. כבר חלפה שנה מאז תקף היטלר ימ"ש את רוסיה. אין אפשרות להעריך כמה חיי אנשים צעירים גבה הדבר, אך יותר מכל מדמם העם היהודי, לחינם ועל לא דבר, בגלל שיגעון של אדם אחד. עובדים קשה מאוד אפילו בעבודות שאינן מועילות לאיש ונועדו רק לענות יהודים, אך כל אחד סבור ומקווה שהעבודה תצילו מפינוי.

השבוע דרשו הגרמנים בְּיבורוב מן היודנרט שלושה-עשר יהודים על מנת לירות בהם. והיודנרט מילא את משאלתם. היודנרטים איבדו גם הם צלם אנוש, הם נעשו כרוצחים קרים חסרי רחמנות. גוזלים, מכים, מסגירים יהודים לשמש קרבנות, ממלאים את הכיסים וחיים על חשבוננו. אין בפני מי להתלונן, חיינו ורכושנו הפכו הפקר.

העיתונים מביאים ידיעות על ניצחונות קטנים של מדינות הציר (גרמניה, איטליה ואחרות) אך מדינות הברית (אנגליה, ארה"ב) יוצאות ידי חובה באספות, בוועידות, וצועקות כי תבואנה חשבון, ולפי שעה אין רואים דבר. כאן, מתנהל הכול בדייקנות של שעון: מדי שלישי ושישי מובלים דרך רווה 45-50 קרונות עם יהודים. האימהות מציבות את הילדים הקטנים אל סורגי קרונות הבהמות, לשאוף מעט אוויר. בבית הנתיבות הם צועקים ומבקשים מים. הפולנים מגישים מעט מים

וגובים 5-10 זלוטי לסיר קטן. לשום עובד יהודי בבית הנתיבות אין מניחים להתקרב אליהם.

איננו מסוגלים להעריך במדויק כמה יהודים חסרים כבר בפולין, כי לא יודעים במדויק מה מתרחש בערים אחרות. נאסר עלינו ללכת או לנסוע, רק מה שנודע מגוי. להערכתי, חסרים כבר 35%-40%. לפי מה ששומעים מערים אחרות המצב ברווה טוב בהרבה. כאן היו בשנת 1941 כ-8,400 יהודים, והיום אין מספרם עולה על 6,400. חסרים אפוא ברווה 25%, 80% מהם נהרגו או שולחו לבלז'ץ, והשאר מתו מאימה ורעב. כלומר, ברווה עדיין לא כל כך רע. ערים אחרות כמו: קרקוב, לובלין, זמושץ', שהיו בהן יהודים רבים, הן כבר חיום יודנריין. איש בחו"ל לא יוכל להאמין למתרחש עם העם היהודי בפולין, אנחנו נתונים בשיני זאבים, והקוצים בצדדים מוסיפים דקירות. מדברים עם פולני או עם אוקראיני והוא ימצא טעמים למיניהם מלפני ארבע או חמש מאות שנים, כשהיו לאבותינו מונופולים למכירת משקאות חריפים או כנסיות חכורות, והגויים בעת הטבלה או חתונה נאלצו לתת ליהודי מס, לכן הם גומלים לנו עכשיו. מה טיפשיות ומגוחכות טענותיהם. אנחנו נאלצים לשמוע, לשתוק ולהנהן בראש. מה חסרי ישע אנחנו, מובלים לשחיטה, אנחנו פושטים צווארינו לשחיטה. לא אחת מזדמן לנו לשוחח, אולי ראוי להתארגן, ליצור קשר עם ערים אחרות, לא למלא פקודות או להתנגד – משיבים, כי זה יהיה גרוע יותר, שמא יהרגו את כל העיר. וכך חולף יום ועוד יום. שומעים כי מעיר זו הובילו רבים, בעיר אחרת ירו למוות ברבים, ומתרגלים למצב. בשעה שחולפת רכבת בלז'ץ, נעשה כבד מאוד על הלב, אך חולף יום ושוכחים, כל אחד סבור שאין הדבר נוגע לו. כך כלָה העם היהודי בפולין!

ב-24 ביוני נמסרה לי פקודה בכתב, לפנות תוך ארבעים ושמונה שעות את כל ביתי, שמתגוררות בו שמונה משפחות, מעל לשלושים נפשות, ולמסור אותו לפירמה הגרמנית "שטיקל". לאחר עבודה ומאמץ קשים וממושכים, לא אכלתי לשובע ולא ישנתי דיי עד שבניתי את הבית, עכשיו עליי לפנותו.

הפיצו אותנו כציפורים מן הקן. אני עברתי אל אחותי מלכה, בתי ושלושת ילדיה עברו בנפרד, ובני שמעון עם אשתו וילדו בנבדל. כל

חפצי הבית חולקו בין השכנים, ובקושי נדחקתי אצל אחותי, שם צפוף ומחניק מאוד.

ב-25 ביוני נחת אסון מר על העיירה מגרוב. כל תושבי העיירה נלקחו בחיפזון והובלו לבלזץ. מתוך 1,100 נפשות הובלו 800, כ-100 נמלטו, חלק מהם נורו בעת הבריחה ונפלו בדרכים. חלק הסתתרו אצל גויים, אך למחרת הכריזו הגרמנים והודיעו: מי שיימצא אצלו יהודי, יירו בכולם. האיכרים נתקפו אימה והסגירו שלושים נשים יהודיות עם גברים וילדים, הם הובלו לבלזץ. לאחר ששדד הגסטפו הכול במגרוב, היא הפכה יודנריין.

ב-27 ביוני חוותה רווה חרדה גדולה, פשטו שמועות שמתכוננים לאקציה של חטיפה. רצנו לשדות וליערות, הסתתרנו בעליות גג ובמרתפים. חוששים שהדבר יקרה השבוע.

רוצחים גם את הצוענים בהמוניהם. בלובצ'וב ירו השבוע בשמונים צוענים, שמונה יהודים קברו אותם. לאחר מכן הרגו גם את שמונת היהודים.

חיים בפחד מתמיד, חוששים מן הצל של עצמנו. איננו שומעים אף לא מילת נחמה, אין לנו מנהיג שידאג לנו. כן, יש אנשי יודנרט העובדים למען הגרמנים ולמעננו אינם עושים דבר, רק שודדים וגוזלים.

היום 11 ביולי [1942]. ברביעי ובשבת מובילים טרנספורטים של יהודים ב-50 קרונות לבהמות לבלזץ. מחוץ לארץ שומעים נאומים נגד השמדת היהודים, הקרדינל דיבר, תומס מאן דיבר – וכאן נעים הטרנספורטים ללא הפסק.

אוקראינים ופולנים נלקחים אף הם בכוח לעבודת כפייה בגרמניה. ואנחנו שרויים כל הזמן בייאוש, בפחד ובאימה, ברעב גדול, ואין רואים ישועה. אנחנו ממתינים לביצוע גזר דין המוות שהוציא נגדנו היטלר. להערכתי, מאז פברואר 1942 חסרים כבר בפולין למעלה מ-50% מן היהודים. המשפחות הקיימות עדיין, מרוסקות גם כן, בכל אחת חסר כבר חלק גדול. אנחנו יודעים כי לאחינו בחו"ל יש חמלה רבה כלפינו, אך הם אינם מסוגלים לסייע בדבר, אנחנו מקווים לנס.

היום 19 ביולי. זה היה שבוע נורא ברווה. ברחוב ורשה, סמוך למקום בו אני גר, השתכנה, בביתו של אברהם-איצ'ה מרץ, מחלקה של רוצחים מן הז'נדרמריה ובבית אחר, בסמיכות, השתכנה המשטרה האוקראינית. הם תפסו יהודים, עינו והכו אותם, הורו להם לשכב ופניהם כלפי מטה והכו אותם באכזריות, לאחר מכן חובלו כולם לבלזץ. שוב רצנו להסתתר בכל מקום שמצאנו, אמרו שמתכוננים לבצע אקציה של השמדה בכל נפת רווה. מכל המקומות סביב הובלו בלי הפסקה יהודים לרווה, כדי לירות בהם. כבר הפכנו אדישים, כבר רצינו לעבור את זה, כי אין רואים כל עזרה. סובלים רעב גדול, מראה האנשים משתנה ואיש אינו מזהה את זולתו.

היום 22 ביולי, ערב תשעה באב. אין להשוות את חורבן ירושלים לחורבננו. האקציה של ההשמדה אינה פוסקת. אנחנו מקללים את האנגלים, הם אשמים, עתותיהם בידיהם לחכות עם האופנסיבה, ובינתיים אנחנו מושמדים.

עכשיו, לאחר 29 ביולי, אני מתכונן שוב לכתוב, בידיים רועדות, על האסון הגדול שפקד אותי ואת קומץ היהודים שנשארו ברווה. ביום זה הוצב הגסטפו בעיר וביצע אקציה של חטיפה לבלזץ. נחטפו אימהות וילדים, זקנים, נכים, בנות ובנים צעירים ויפים, תלמידי חכמים, חולים על סף המוות, בהם גם אני, גם אחיותיי עם ילדים ונכדים. הובילו אותנו לרחבה ברחוב גרונוולדסקה תחת משמר של הגסטפו והמשטרה האוקראינית. נאלצנו לשכב על הקרקע ופנינו כלפי מטה, והכו אותנו במוטות ברזל ועץ. קולות הבכי עלו עד לשמים.

אין ביכולתו של הקולמוס לתאר את האכזריות, את הברבריות, את הרצחנות כלפי ילדים קטנים. הביאו גם כ-800 יהודים מנמירוב, ומרווה תפסו 1,200 בערך. בידיי נאלצתי, לרוע המזל, לשאת לרכב את אחותי עם כלתה ונכדיה, חולים ונכים אחרים שלא היו מסוגלים לעלות, וכך הטענתי – יחד עם שווייצר, יושב ראש היודנרט בעבר, שהובל לאחר מכן גם הוא – חמש משאיות לבלזץ. בהיוותרי עם השארית שהוצבה בשורה, כדי ללכת ברגל, ניגשתי אל הסרן והראיתי לו את תעודת המעבר שלי כמטפל בעץ, הוא הראה לרוצח, הרב סרן, וזה שחרר אותי והלכתי הביתה.

אני מרוצה מדבר אחד, בשש-עשרה שעות הסבל והייסורים שלי הצלחתי לפי שעה עשרים וחמישה אנשים ממוות ודאי. השוטר האוקראיני חשף את הבונקר שלנו וקרא: "לצאת". יצאנו אני, אחותי ושלמה שמיט. הוא תפס אותנו. בשעה שהוביל אותנו לרחבה, הנותרים – היינו כשלושים במספר, בהם אשתי ואחותי מלכה – ברחו והסתתרו במקומות שונים, וכששב האוקראיני עם הגסטפו לערוך ביקורת, כבר לא מצא איש. כך ניצלו לפי שעה. קינות "איכה" הן הבל לעומת האסון הנוכחי.

אחת ליומיים מועברים 50-60 קרונות. בבלז'ץ מרעילים אותם בגז. אנשים קופצים מן הקרונות, חלקם מצליחים להינצל וחלקם נורים. גם ברווה יש השבוע כשלושים ירויים שאמרו: "איננו הולכים, תירו בנו" – עינו אותם קשות ולאחר מכן ירו בהם.

חשבתי שלא יעלה בידי עוד לכתוב, אך בעזרת השם אני יכול להמשיך לכתוב, כמה זמן אינני יודע. שומעים כי מדי שבוע מוצאים להורג למעלה מ-100,000 יהודים. אני סבור אפוא שמצבנו בכי רע ויהרגו את כולנו. אנחנו יודעים שמלחמתו של היטלר אבודה, אך אנחנו, היהודים, אבודים גם כן.

בדרך לבלז'ץ קפצו מן הקרון כ-60 מאנשי רווה המובלים, ועכשיו הם שבים רצוצי איברים ועם חבלות קשות. אישה אחת השליכה תחילה ילד ולאחר מכן קפצה בעצמה ונותרה בחיים. חלק גדול נהרגו.

צעירה אחת, פליישר, ביקשה חמש דקות זמן לדבר, המפקד הרשה לה והיא אמרה: "אתם מאמינים שאיננו יודעים לאן אתם מובילים אותנו, אתם מובילים אותנו לבלז'ץ לשרפה. כבר הרגתם את משפחתי, עשרים ואחת נפשות, עכשיו אתם רוצים גם אותי, רוצחים שכמותכם! היטלר הפסיד את המלחמה, הריגת היהודים לא תועיל לכם, תישארו בהיסטוריה כרוצחים ברבריים!" המפקד ירה בה מיד באקדחו. כבר הרגו את היפות בנערות ואת טובי הבנים של רווה.

אבוי לנו, יהודים פולנים, שלושה מיליון וחצי, אנחנו כָּלים. שני מיליון כבר הרגו במיתה משונה, איננו יודעים מה יקרה עם השאר. אנחנו משוכנעים שאיש לא יינצל, ואלוהים מביט בהירצחנו!

אבוי לגורלנו, ואבוי לך גרמניה שיש לך רוצחים שכאלה יימח שמם וזכרם, ויימח זכרם מלהזכירם!!!

גרמניה לא תהרוג את כל יהודי העולם, לכל היותר את יהודי אירופה, היהודים בארצות אחרות יזכו לחזות במפלת גרמניה, אך לנו רע מאוד. נוסף לכך לועגים לנו הפולנים והאוקראינים. כשיהודי מסתתר הם מראים לרוצחים את מקום המחבוא, או שהאוקראינים עצמם תופסים ויורים. מדי יום, ללא הרף, מובלים יהודים לבלזץ. יש גם בוגדים יהודים, אך גם הם עצמם נלכדים. כעת הובילו גם אותם לבלזץ. כל משפחה לְבה כבר שבור. כל בית בוכה ומקונן על קרבנותיו, אין אפשרות לאכול, לישון, רק נאנחים. גוואלד, אבוי לגורלנו!

היום 9 באוגוסט 1942. התבהלה בעיר טרם פסקה. מדי יום נוסעות רכבות, ובהן יהודים מערים שונות, לבלזץ. חלק אינם יודעים שהם נוסעים למוות. הם סבורים שהם נוסעים לעבודה. התליינים נוקטים תחבולות שונות כדי לרמות את האנשים. בימים שישי ושבת קפצו אנשים מן הקרונות שהובלו מבוריסלב [Borysław] ומטורקה [Turka]. נראה כי בבית הנתיבות של רווה נודע להם דבר-מה על משמעותה של בלזץ. לי מסרו כי יש שם שלושה צריפים, לכל אחד מהם נכנסים 300 אנשים, הם מרוקעים פח בפנים, לתוכם מגורשים הקרבנות כשהם עירומים, גברים ונשים. הוא נסגר לחמש דקות, לאחר מכן נפתחים השערים אוטומטית, הגוויות המתות מושלכות ומוטענות על קרונות משטח, להוביל לקבורה בבורות. הכול אוטומטי. כך משמידים הרוצחים אנשים חפים מפשע ולא חמושים.

ברווה מכין לעצמו כל יהודי מסתור תת-קרקעי, כל היום מדברים רק על הרציחות, לא מהרהרים בשום דבר אחר, חושבים רק על מכירה של משהו, אך האיכרים חדלו לקנות. נוקטים תחבולות להינצל מציפורני המוות. בינתיים מזלנו בשפל, לא יכול להיות גרוע יותר. כל משפחה שבורה.

לפולנים ולאוקראינים "ויחד יתרו" – חדווה ושמחה, כאנשים צר להם עלינו, אך בתוך תוכם מתענגים. תהיה פולין בלי יהודים. למראית עין מסתירים יהודים, אך בשעת אקציה של חטיפות הם מגרשים את היהודים לרחוב, או שולחים בעקבותיהם את הגסטפו או את המיליציה האוקראינית, הלוקחים אותם; ואז הם מעמידים פני אנשים טובים, חפים מפשע, ומבקשים רק להוציא במרמה חפצי בית מן היהודים.

16 באוגוסט. הרשעות גאתה למדרגה עליונה. אדם אינו מסוגל לתאר זאת לעצמו, בהיסטוריה אין כלל שם לכנות זאת; רצח הוא מעט מדי; ברבריות לעומתה היא לא כלום; מאז קיים העולם לא נשמע ולא נראה כדבר הזה; בקרב עמי פרא וקניבלים זה לא קרה. ממשיכים בהתמדה להשמיד את העם היהודי. מדי יום מובילים לבלזץ רכבת מתחום בוריסלב ורכבת מצד למברג. בדרך קופצים אנשים מן הקרונות ושוברים ידיים ורגליים; לאחר מכן הם נופלים בידי הגסטפו, המלקים והורגים אותם במכות, מובילים אותם לאחר מכן ליער, יורים בהם וקוברים בעודם נושמים, והאדמה זעה ומתרוממת.

זה עשרה ימים יש בלמברג פוגרום אכזרי שלא יתואר, והעיר כבר כמעט יודניין. ברווה יש כבר מעט מאוד יהודים. אין רואים עוד ילדים ברחוב. אין רואים עוד חיוך על פניו של יהודי. בעבודה, אפילו הגרמנים האזרחים מכים במוטות, בברזל, אנשים הופכים נכים, והחיות נהנות הנאה מרובה מן האורגיות. אנחנו, היהודים, הננו ככבשים, אין מנהיג שיאמר לנו מה לעשות. כך חולף יום ועוד יום והמצב רע יותר ויותר. בכל כפר ובכל עיר חסרים כבר 70% מן היהודים. אם כך יימשך הדבר – עד מהרה יקיץ עלינו הקץ. כבר לא מסוגלים לישון בלילה. לחיים אין עוד כל חשיבות; מה שעוד נותר, נמכר בזול, ובלבד שיימצא האיכר למכור לו, כי הם אינם רוצים עוד לקנות ואומרים כי בין כה וכה ייקחו אותנו לבלזץ ונשאיר להם הכול. לא יכול להיות רע יותר מאשר עכשיו. אימהות מבכות את ילדיהן הגזולים, גברים את נשותיהם, נשים את בעליהן וכך אנחנו אובדים.

היום 20 באוגוסט. שמץ של תקווה נכנס ללב היהודי. לפי מה שנמסר נפתחה החזית השנייה ממערב, האמריקאים והאנגלים נוחתים ביבשת האירופית. מקווים שהיטלר ינחל מפלה, ואולי ירחם השם וקומץ היהודים שנותר, ישרוד.

אנשים רבים אינם מאמינים אם תוכל עוד לבוא ישועה, כי כולם מדוכאים. בינתיים עדיין נעה היום רכבת עם יהודים מאזור ירוסלב לבלזץ. אני מעריך שהם ייאלצו להפסיק, הם מאבדים את הראש. רואים שהגרמנים מתהלכים מבולבלים. הרוסים תוקפים בכל החזיתות, ועכשיו גם חזית המערב; סבורים שתתווסף עוד חזית והם ייאלצו להיכנע. על כל פנים, שביב של תקווה הֻפח בלבבותינו.

החורבן בלמברג לא ניתן לתיאור; באחד מבתי החולים ירו למוות בכל החולים היהודים; בית חולים אחד הם לקחו עמם, ורבים מתו בדרך מן המכות; לא ניתן לבטא בכתב את מעשי האכזריות. בינתיים עדיין לוקח היודנרט מאנשים עניים שבורי לב, כסף וחפצי בית. המזון הוזל במעט, והאיכר – חרף כרזות שהרוצחים תלו בדבר איסור על אריס לבוא בקשר עם יהודים – אינו נזהר, ובכל זאת מוכר ליהודי, כי היהודי משלם מחירים טובים יותר. אין כל חשיבות לרכוש, כסף וחפצים, רוצים רק לשרוד.

הו, אלוהים, רחם כבר על קומץ היהודים ושלח להם נחמה; אנחנו כבר שריד קטן; אם אנחנו איננו ראויים לכך, עשה זאת בזכות אבותינו, או עשה זאת בזכות השארית של ילדים קטנים חפים מפשע! הענש את הרוע של הרוצחים, ושנזכה אנחנו לראות במפלתם!

איננו יודעים אם אחינו בחו"ל יודעים במדויק על המתרחש אתנו, כי אנשים שאינם חווים גיהינום זה אינם מסוגלים לתאר לעצמם דברים חייתיים שכאלה. הגרמנים עצמם, חלק מהם מבכים אותנו, אך כל גרמני הוא רוצח! שכנינו המחככים ידיהם בסתר, מצטערים עלינו ומציעים לנו להתקומם.

היום 24 באוגוסט 1942. החייתיות נמשכת. שוב מובילים רכבות רבות עם יהודים לבלז'ץ. רווה שוב חוששת להפוך יודניין.

אני מבקש לשוב לאקציה מיום 29 ביולי, כדי לדווח ולתאר את הברבריות של הרוצחים הקרים. כשניצבתי אז בקבוצה של 50-60 יהודים שהשוטרים האוקראינים והז'נדרמים הגרמנים הוציאו ממקומות מחבוא, הייתה אישה כבת שלושים, ברונטית יפה ששער ראשה מקורזל, עם ילד יפה תואר בן שישה חודשים, היא דיברה גרמנית מושלמת. היא אמרה לסרן: "אדוני הקצין, אולי יש בך בכל זאת לב אנושי, אולי גם לך יש אישה וילד, ראה את הילד היפה להפליא, הענק בבקשה לילד הקטן, החף מפשע, את חייו".

הביט הסרן סביב, מצא ענף עבה וצעק: "בלמי פיך!" – והכה בכל כוחו על גבה, התינוק השמיע צוויחה, הוא נתן גם לו מכה, כך נותרו התינוק והאם שוכבים במקום, וכשניסתה אישה זקנה לגשת ולא נעצרה – היא נורתה מיד.

אשתו של בנצ'ה השוחט חייתה משותקת, הגרמני הורה לה ללכת, היא לא הייתה מסוגלת. הוא הוציא אותה אל לפני הבית וירה בה. את בעלה בנצ'ה השוחט לקח עמו. כך הם רוצחים אותנו בדם קר!

מלמברג מספרים דברים נוראים מחרידים; רוצחים אלפי יהודים, נשים וילדים. היהודי חסר כל ערך. אף האוקראינים והפולנים סבורים שלהרוג יהודי קל מלהרוג עכבר או חולדה.

בלז'ץ זוללת מדי יום יהודים לאלפים.

ההפצצה החזקה על גרמניה איננה מועילה כלל לפי שעה; למטורף יש עדיין פנאי והוא עושה בנו כרצונו. יש לו פנאי לכך, הוא מחזיק תליינים מיוחדים לכך ורכבות מיוחדות, והכול מתנהל אצלו כרגיל. מדי יום רכבת אחת או שתיים עם 50-60 קרונות, בכל קרון כ-100 יהודים. כך זוללת בלז'ץ מדי יום 10,000-8,000 יהודים. אנחנו רואים רק את הרכבות החולפות ברווה, מה מתרחש בתחומים אחרים, בערים אחרות, איננו יודעים. מי יודע אם עוד יש בפולין מיליון יהודים; אם יימשך הדבר כך עוד זמן-מה לא יישאר שריד ופליט ליהדות פולין. אולי בכל זאת לא יהיה מאוחר מדי. אנחנו מצפים לנסים, לעם היהודי תמיד קרו נסים. אולי ירחם עלינו השם.

היום 31 באוגוסט 1942. כבר שלוש שנים מאז הצית היטלר את העולם. בכמה דם עלה הדבר, כמה נכסים ורכוש הושמדו, אך באיש לא פגעה המלחמה המרה כמו בנו יהודי אירופה. רכושנו וחיינו הפכו הפקר, וכל הרוצה רוחץ בדם יהודי. מי שיש לו עבודה מאוסה וקשה ביותר משתמש לביצועה ביהודי; מי ששוקע בחובות, מעורב בזה יהודי; אותנו מכים, אותנו הורגים, אותנו שורפים חיים. מובילים לבלז'ץ את נשותינו, ילדינו הקטנים, יונקי שדיים חפים מפשע – לכלותם בזרם חשמל. מובילים לבלז'ץ תלמידי חכמים היושבים ימים ולילות ולומדים תורה, אנשים זקנים, דיינים, רבנים ואיש אינו שואל: על מה ולמה? אנחנו מבוזים בידי גרמנים, היינו ללעג ולקלס בקרב העמים. מדי יום נעים שוב טרנספורטים של 50 קרונות מכל קצווי פולין לבלז'ץ להשמדה. כך מונהג הסדר הנאציונל-סוציאליסטי החדש, ואנחנו עומדים בחיבוק ידיים ומצפים לעזרה, ומאין תבוא העזרה אין איש יודע – רק מן השם! ואלוהים כנראה שכח אותנו.

חלק רוצים להתארגן ולהתנגד, אך חסרים לנו המנהיג, המארגן, האומץ, ובינתיים אנחנו פוחתים מיום ליום ואיש לא נוסף. מדי יום יש בפולין פחות יהודים. כל אחד סבור שלא אליו הכוונה, אלא אל הזולת. חברי היודנרט מכוונים רק לחפות על עצמם ולקבור את הזולת. אך עכשיו הם נוכחים לדעת כי גם עליהם אין חומלים, מכל הערים שהן כבר יודניין לקחו גם את כל היודנרטים.

ראוי להעיר, הסקנדל הגרוע ביותר היה בעניין היודנרטים בפולין, שבגדו באחיהם שלהם. ברווה, למשל, היודנרט כלל לא הודיע מהי בלז'ץ. אנשים רבים נוסעים ואינם יודעים שהם נוסעים אל המוות המר. בדרך הם מנגנים במנדולינה ומשחקים קלפים, ובבואם לבלז'ץ מפשיטים אותם ומכים, לזרזם אל המרחץ, והם אינם יוצאים עוד, אלא נשרפים לאפר. איך עומדים בזה אינני יודע!

היום 6 בספטמבר 1942. השבוע חווינו תבהלה גדולה. בלילה שבין חמישי לשישי, בשעה שתיים, עמדה כל האוכלוסייה היהודית ברווה על רגליה. הז'נדרמריה והמיליציה האוקראינית הוזעקו, מיד הובן לשם מה. אך הם הלכו לפוטליץ' והביאו משם כ-250 יהודים, לפי מה שסיפרו, ברחו כ-250 יהודים לשדות. אנחנו האמנו שמתכוונים לקחתם לבלז'ץ.

אנחנו ברווה היינו בטוחים שגם אצלנו תתרחש עד מהרה אקציה, כי בפרובינציות אחרות, רחוקות יותר, הוא מוליך שולל יהודים והם הולכים להתייצב מרצונם החופשי. הוא מתחבל תעלולים נפשעים למיניהם כמו: שהוא מקים סמוך לרווה מושבה יהודית, ואנשים קונים אפילו כרטיסים בשלושים זלוטי, נוטלים את מטענם, ובבואם לבלז'ץ, כבר אנחנו יודעים את סופם.

יהודי רווה ברחו והתפזרו בשדות וביערות והסתתרו בבונקרים. אני ומשפחתי, בתי וילדיה, שני הבנים ואשתי הסתתרנו ביער שיבלניה. ביום שישי לעת ערב באו שני מפציצים והטילו על רווה עשר פצצות, מה ששימח אותי מאוד. בשבת בבוקר נודע לנו כי שוחררו יהודי פוטליץ' האסורים והרפו מהם, יישבו אותם בקרב יהודי רווה, למה קרה כך אינני יודע.

מדי יום נמשכת, בהיקפה הקבוע, תנועת טרנספורטים עם יהודים לבלז'ץ. אנחנו קוראים בעלונים הסובייטיים המושלכים ממטוסים, ומקווים שיבוא קץ למלחמה. גם בעלות הברית ניגשו למלאכה, אך לפי שעה הבנדיטים מובילים יהודים לבלז'ץ. לנו רע ומר, שחור משחור; מי יודע אם מי מן המיליונים יצליח להינצל. אלוהים אחד הוא היודע!

אנשים נוסעים מכאן מצוידים במסמכים אריים. חלקם נתפסים ונכלאים, חלקם מצליחים. נשים נוסעות לגרמניה כנוצריות, לעבודה. גם שם אין ביטחון, כי ההפצצות עזות. כך חי העם היהודי בחרדה ופחד. השבוע תחל שנה חדשה, ראש השנה, אולי ירחם עלינו השם?!!

היום ערב ראש השנה, 11 בספטמבר 1942. שנה זו, תחת שלטון גרמני, הייתה שנה מחרידה, שחורה משחור, ליהודים באירופה. מיליוני יהודי הושמדו במכונת שטן; מאות אלפים נורו ונרצחו, בהם עשרות אלפי ילדים קטנים, נשים ואנשים חפים מפשע. לדעתי הושמדו כבר מעל לשני שלישים מיהודי פולין. מוכרים כל מה שניתן: לבנים, חליפות, כלי מיטה, ובלבד שיהיה מזון.

אתמול נעה רכבת עם יהודים מקולומי. היום – רכבת גדולה, 120 אנשים בקרון, מטרנוב – הכול לבלז'ץ. אחדים קפצו מן הקרון ובאו לרווה. הם מספרים איך עינו אותם הרוצחים, הפשיטו אותם על מנת שלא יוכלו לברוח. בכל זאת קפצו עירומים וניצלו, והם אצלנו; אך מה התועלת, אם השמדת היהודים אינה חדלה?

משפחת וואלפוס הי"ד

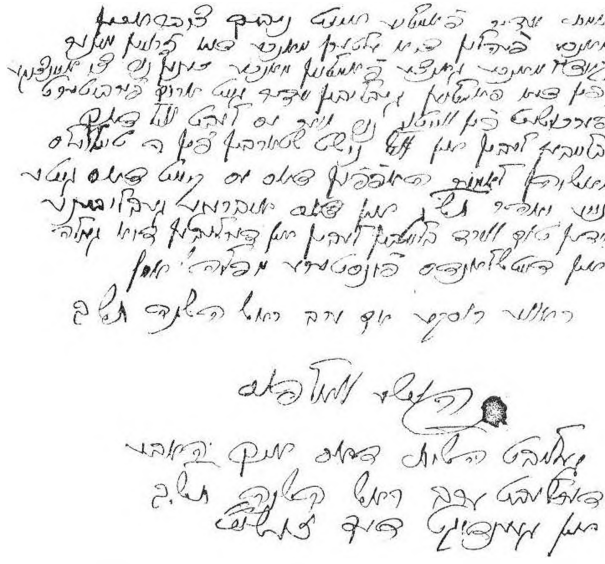
אך באה שנה חדשה, אולי ייזכר אלוהים, בנו, היהודים, ויעמוד לימיננו בעוול שנגרם לנו?! בחזיתות יש כבר התעוררות, בעלות הברית שולטות באוויר, ביערות יש פרטיזנים; היום אנחנו בסופה של השנה הארורה תש"ב, שמח וטוב יותר בנשמה. אמת, כל משפחה שבורה, אצל חלק חסרים ההורים, לחלק – הנשים, לחלק – הגברים, הילדים; אצל חלק נותרו רק יחידים מן המשפחות; בחלק – חסרה המשפחה כולה; כל אחד מתהלך מר

וקודר מכאב, אך מי שחי – רוצה הרי לשרוד ולא למות ממכונת השטן של היטלר.

הבה נקווה, שתבוא השנה הטובה החדשה תש"ג והיהודים הנותרים, ישרדו ויזכו בגאולה ובמפלת גרמניה, אמן!

השבח להשם יתברך שזכיתי להגיע לערב ראש השנה תש"ג וסיימתי את המחברת.

רווה רוסקה, ערב ראש השנה תש"ג

הערת המערכת: צילום הדף האחרון ביומנו של יהושע וולפוס (הוא מסתיים ערב ראש השנה תש"ג, בטעות נכתב בו תש"ב. בחתימתו ובלוויית משפט הסיום)

מתוך הפרק: השואה ע' 230 – 247.

א[ברהם] קלאג **כך אבדה רווה רוסקה היהודית**

מלחמת העולם 1939

כעבור שנים, כשילמדו ילדים בבתי הספר את ההיסטוריה החדשה, ייתקלו בפרק: מלחמת העולם 1939. המורה, אם יהיה זה מורה יהודי, יספר לתלמידיו, ברגשי כאב, מה נורא וגדול היה החורבן שחילות הנאצים הביאו על יהדות אירופה בשנותיה של מלחמה זו. בנשימה אחת, ימסור המורה היהודי לתלמידיו את הסיכום העגום של שישה מיליוני יהודים, שהרוצחים הגרמנים שחטו בדם קר, בלי להותיר אפילו זכר ליישובי העבר היהודיים. אך אם המורה לא יהיה יהודי, בלי ספק יתעכב בהרחבה על כל סיפור המעשה. ודאי יסביר לתלמידיו, מה ששכנעו בו בשעתו את כל העולם התמים: לפתע "צר" היה לגרמנים המקום במולדתם, "מגודרים בתיל של ורסאי" מימי מלחמת העולם הראשונה (1914-1918), בתחושת עוול גדול וגזל החליטו מיליוני גרמנים, פעם אחת ולתמיד, לשים קץ ל"דלותם" ולתנאי חייהם "האיומים", ויחד עם נשותיהם וילדיהם הפשילו שרוולים ויצאו לכבוש את העולם הלא-ישר.

כך ייראה הדבר ודאי מן ההיסטוריה היבשה של הזמן החדש. אך לנו היהודים, במיוחד לאודים המוצלים, שחוו על בשרם את החורבן האכזר, הפרק: מלחמת העולם 1939 – כתוב בדם הקרובים והיקרים להם, וממלא בכאב את לב עמנו. ולנצח, עד נשימתנו האחרונה, ילך אחרינו כצל הסיוט העגום שנגרם בידי "עם" שהשליך מעליו לבסוף את המסכה של "עם תרבות", "גזע אציל" – ומכושף בידי חית-על שב "עם" זה אל: ועל חרבך תחיה.

בקצף על השפתיים הטמאות עלץ "עם האדונים" והמה תחת אגרופו הקפוץ של הפיהרר המסית ומדיח – מנהיג המולדת. בציות הגרמני המוכר ובדייקנות, יצא עם מרצחים חייתי זה לעולם הרחב, וזרע מוות על כל צעד ושעל, שרף ערים ועיירות, עד כי התלקחו השמים, ובחלל העולם נשמע ההד המשחית של "דם ואש ותמרות עשן". ראוי לתשומת לב, כשמהרהרים לרגע בשליטי העולם בשנים ההן, מה קצרי ראות ותמימים היו, באיזה אופן מעורר סלידה ליטפו את הנחש הארסי, שיחקו אתו במשחק מטורף, משחק הסכם מינכן. הם פינקו וליטפו את הנחש, במקום לחנוק אותו בלידתו. הם טיפחו את החיה

הנוראה, חיזקו אותה מיום ליום. אילו קלטו מיד, כשאוסטריה וצ'כוסלובקיה נאנסו באכזריות, לא היו שדות פולין ויערותיה סופגים לקרבם דם כה רב של מיליוני אנשים חפים מפשע, גברים נשים וטף.

רווח רוסקה היהודית

רווה רוסקה שוכנת במרחק 60 ק"מ מלמברג – עיר ואם בישראל – על דרך למברג-ורשה. עיירה בה חיו עד פרוץ מלחמת העולם השנייה כ-18,000 תושבים, מהם כ-11,000 יהודים. מרבית האוכלוסייה היהודית עסקה במסחר זעיר ובמלאכה. בשנים האחרונות שלפני פרוץ המלחמה התפתח אצלנו מאוד ענף הפרוונות, כ-90% מן הנוער היהודי בעיר ובנפה התרכזו סביבו, חלק גדול מהם פרנסו בכבוד את הוריהם העניים.

מבחינה גאוגרפית לא הייתה רווה רוסקה מן הערים הגדולות בפולין שלפני המלחמה, אך מנקודת המבט היהודית שלנו, הייתה זו עיירה ערנית פעלתנית, שתססו בה חיים יהודיים בתנועות נוער וארגונים למיניהם: ציוניים, בונדיסטים ואחרים; ספריות, גני ילדים, בתי ספר עבריים, קורסי ערב, בילוי בריקודים, תאטרון יידיש ואחרים. כל אלה שיקפו בשפע את החיים התרבותיים-חברתיים של האוכלוסייה היהודית ברווה רוסקה.

ערב כניסת הגרמנים לרווה רוסקה

קשה לשכוח את המרה השחורה שתקפה את עירנו עם פרוץ מלחמת גרמניה-פולין. מקרוב ומרחוק הגיעו ידיעות שהמרוץ הנאצי החל, יחד עם שעטה פראית עצומה קדימה. הצבא הפולני "הגיבור" לא הספיק לפעמים להביט כה וכה וכבר נזרו על ערים וכפרים, עיירות ויערות פצצות התאורה של הפיראטים האווירים הנאציים, ואש תופת התלקחה בבת אחת בכל פולין. יהודים יצאו לרחובות רווה רוסקה הצרים ולסמטאות, וכנהוג החלו מיד לדבר פוליטיקה (ככלל נראו ברחובות יהודים בלבד, הפולנים כמו הסתתרו). רק היהודים לא היו מסוגלים למצוא לעצמם מקום. לנו כנראה הייתה תחושה מוקדמת בדבר גורלנו, אולי לא באופן כה אכזרי, אך הבשורות המרות לא בישרו לנו כל שמחה. אור החשמל כבה מיד. צללים שחורים של יהודים

מבוהלים קודרים, נעו לילות תמימים חסרי שינה ברחובות ובסמטאות האפלות של העיירה.

הגרמנים כבר בעיר

ב-10 בספטמבר 1939, עשרה ימים בלבד לאחר פרוץ המלחמה, הופיע הצבא הנאצי ברחובות חריקים האבלים של עירי רווה רוסקה. אי-שקט חרישי פשט בעיר בכללה, ברחובות ובסמטאות המאוכלסות יהודים בפרט. אפילו הציפורים כמו השתדלו לעקוף את החלל המלא בעשן מנועי הדיזל הגרמניים. רק מאוחר יותר, בשעות הערב המוקדמות, צצה פה ושם מבין הסמטאות הסמוכות לבית הכנסת או אי-שם ליד האטליזים, דמות מבוהלת של אישה יהודייה שהשליכה עצמה בגנבה לעבר המשאבה, לקחת לפחות מעט מים לחַפִּים היבשים ולשפתיים המצומקות מצמא. שלושה ימים לא ניתן כלל, בגלל הירות, להראות פנים. רק עתה, כשהכול נרגע לבסוף, נעים שם מעת לעת צעדים כבדים לא-בטוחים, פנים כחושים חיוורים, עיניים מבוהלות מאוד. מעיפים מבטים נפחדים על הסביבה השוממת האפלה. כך נמשכו החיים בימים הראשונים בחרדה המתמדת של: מה ילד יום?

הגזרות הראשונות של השליטים החדשים

ביום החמישי לכניסת הנאצים, מתחילה החיה הפראית לחשוף את טוּפְּריה. על הקירות צצו כרזות כתובות בשלוש השפות: גרמנית, אוקראינית, פולנית, שיידעו את האוכלוסייה היהודית כדלהלן: יהודים, ללא הבדל מין, נדרשים לשאת על זרוע ימין סרט לבן שרוחבו שמונה סנטימטרים ועליו מגן דוד כחול, כדי לזהותם ולא לבלבל חלילה בינם ובין לא-יהודי. יהודים עד גיל 60, ללא הבדל מין, חייבים להירשם בו במקום לעבודת כפייה. נאסר על יהודים, באיומי עונש מוות, להשתמש במדרכה. נאסר על היהודים להיראות ברחוב לפני תשע בבוקר ואחרי חמש בערב. גזרות אלה ורבות אחרות ניתכו בבת אחת על ראשינו. לא אחד היה היהודי ששילם בחייו כבר בימים הראשונים על אי-ביצוע הכול בדייקנות הגרמנית המוכרת.

כל עוד אחיה, אזכור ולא אשכח את ההתכנסות הראשונה בכיכר השוק, סביב הראטהויז [בית המועצה הישן], של יהודים מבוהלים חיוורים, לעבודה. העבודה הייתה: ניקוי השוק והרחובות הראשיים

בידיים ריקות. מילאנו את הפקודה וצחצחנו את הרחובות הראשיים ואת כיכר השוק בליווי מכות מקל מידי הבנדיטים האוקראינים ששמרו עלינו.

ואז הורו לנו להתייצב בשורות ארוכות רבות, שמונה גברים, זה אחר זה. הרוצחים הנאצים עם כלבי הזאב לרגליהם, נשאו בפנינו נאומים ארוכים, גדושים מילות נאצה וכינויים זולים עולבים, מכוונים לעם היהודי כולו. הציבו על תיבה גבוהה יהודי (למרבה הצער שכחתי את שמו), פניו החיוורים כמוות ניצבים עדיין לנגד עיניי, הושיטו לו מטאטא והורו לו "לנצח" עלינו, וכולנו נשיר. האנחה הכבדה, קורעת הלב, של שירת "התקווה" שלנו התמזגה בצחוקם הפרוע של שכנינו הפולנים שהתקבצו בהמוניהם סביבנו, עמדו והתענגו על מפלתנו (לדברי אחרים היה זה מוביל העץ ר' אפרים בלאט).

ירי מכמה אקדחים הודיע שאנחנו רשאים להתפזר. אחדים ברחו לבתיהם, אך הרוב עוכבו בידי הרוצחים והובלו לשני מחנות איסוף: בית היתומים ובית ד"ר בקר. שם "אכסנו" אותנו, ושם היינו עצורים בשני הבניינים עד סוף אוקטובר 1939, כשבהתאם להסכם מולוטוב-ריבנטרופ שחרר אותנו הצבא הסובייטי, שהוצב בין השאר ברווה רוסקה.

שוב חזרה אל הישן

במשך עשרים חודשים חיו היהודים ברווה רוסקה חיים שלווים יחסית. צרות כמובן לא חסרו גם אז, אך הייתכן להשוות צרות בריאות לגיהינום שלאחר מכן?

ביוני 1942 הפרו שליטי "גזע האדונים" את ההסכם שלהם עם רוסיה הסובייטית וניגשו לסיים מה שהחלו בו בספטמבר 1939. כעבור שבוע ימים בלבד, ב-28 ביוני 1941, שוב הופיעו התליינים הגרמנים ברווה רוסקה. שוב עמד היהודי מבועת מאימה ואי-ודאות ומהרהר בלבו: מי יודע מה זממו למעננו הפעם?

נסיבות הזמן לא אפשרו ליהודי להרהר ולדאוג זמן רב, הן רמזו לנו מיד מה צפוי לנו היהודים ממש בימים הקרובים.

ואכן, עד מהרה נחת על ראשינו העייפים מבול של הודעות, פרסומים, גזרות ואיומים. עד מהרה ניתך על רווה רוסקה, בדומה לקהילות יהודיות אחרות בפולין, חזעם ההיטלריסטי המר שמצא את ביטויו במוות והשמדה.

משהתגבשו שכנינו האוקראינים במחלקות במשטרה הגרמנית, החלו לבצע ביקורות בבתי יהודים. לפי רשימה שהרכיבו נלקחו ד"ר סגל, ד"ר הרשדרפר, ר' שיעלה (הרב ממגרוב), שמחה שטיינבך ומאות יהודים אחרים (למרבה הצער אינני מסוגל עתה להיזכר בשמות כולם). לפי מה שמסרו נוצרים אחדים, הובלו כולם בו בערב במשאיות אל יער וולקוביצה, הורו להם לחפור לעצמם קברים, ושם ירו בכולם. לא חלף כמעט יום בלי קרבן יהודי, בתואנות שונות: זה שכח לענוד סרט זרוע, שני יצא את דלת ביתו שתיים-שלוש דקות לפני השעה תשע; אחר, ברצותו לחמוק ממשאית קרבה, עלה ברגל אחת בלבד על המדרכה וכן הלאה. המלאך המשחית פשוט לעג לנו באלפי תירוצים בהוצאת הנשמה ליהודי. אף שהרוצחים כלל לא נזקקו לתואנות כדי להרוג יהודי, אך זה פן בטבעם המתעתע: היהודי אשם בכל, אף במותו שלו.

מות הישרים של יהודי רווה

ניתן לומר כי גסיסת יהדות רווה נמשכה זמן ממושך יותר בהשוואה לקהילות יהודיות רבות אחרות. רצה כנראה גורלנו, שלא רחוק מאתנו, אף לא חצי שעת נסיעה מרווה רוסקה, בנו המרצחים הנאצים מחנה השמדה, בלז'ץ, הידוע לשמצה. למעלה משני מיליון יהודים הי"ד נרצחו בבלז'ץ זו.

כמעט מכל פולין הובלו לשם יומם ולילה, לעתים פעמים אחדות ביום, טרנספורטים עם יהודים. הנוצרים המקומיים התלוננו מאוד שריח הגופות השרופות אינו מניח להם, המסכנים, לישון וגוזל מהם אף את תאבונם.

אומללים אחדים לא היה להם כל מושג לעתים לאן הם מובלים, כי עוד בבתיהם שוכנעו שהם מובלים למחנה עבודה מיוחד בשם בלז'ץ. כשעצר הטרנספורט שלהם בתחנת הרכבת של רווה רוסקה, גילו לפתע (באמצעות יהודים שעבדו שם) לאן הם מובלים.

אחדים קפצו אפוא מקרונות המשא תחת ברד קליעים גרמניים. רבים מן הקופצים, או כפי שכינו אותם: סְקוֹצְ'קס [למילה משמעויות רבות בהן: קפצנים, צנחנים, חגבים], נהרגו בו במקום בידי הרוצחים הגרמנים; באחרים הבחינו איכרים אוקראינים בני הסביבה, שתחילה שדדו את הקרבנות ואז הסגירו אותם למשטרה הגרמנית, או הכו אותם עד מוות בידיהם הגסות המזוהמות. חלק מצאו את מותם בעת הקפיצה עצמה, כשקפצו על אבנים או על עמודי ברזל. מעטים מאוד היו "בני מזל" והצליחו להסתתר יום-יומיים ביערות ולאחר מכן התגנבו העירה.

ראויים יהודי רווה רוסקה להיזכר לשבח, אף שבעצמם גוועו ברעב, קיימו מצוות הכנסת אורחים. כמעט בכל בית קיבלו "קפצנים" וחלקו עמם פת לחם אחרונה. לימים חלקו אף הם את הגורל הנורא של יקירינו ויחד עמם נספו.

האקציה הראשונה התרחשה במרץ 1942, כשחטפה המשטרה הגרמנית, בהשתתפות משטרת העזר האוקראינית, ברחובות כ-1,500 יהודים בשובם מן העבודה הקשה, אחדים גם גורשו מבתיהם. כולם הוטענו לרוע המזל על קרונות משא, דחוסים כמליחים, נשים, גברים וילדים, והובלו לבלז'ץ, שם נספו בו ביום. מאז החל רשמית הרצח השיטתי של האוכלוסייה היהודית ברווה רוסקה.

ביולי, כלומר כעבור חמישה חודשים, שוב עברו 2,000 יהודים, לאחר ייסורים אינסופיים קשים, אותה דרך מרטירים טרגית של רווה רוסקה-בלז'ץ. הפעם התחוללו סצנות עקובות מדם בנקודת האיסוף, שם נורו עשרות יהודים בו במקום בידי הבנדיטים האוקראינים. לאחר אקציה זו קיבצה הנכלוליות הגרמנית את המשפחות היהודיות מן העיירות הקטנות יותר: נמירוב, פוטליץ', אוהְנוב, מגרוב ואחרות, עד מהרה הבנו את משמעות הדבר. ב-11 בדצמבר (1942) גידרו הרוצחים רשמית, בגדר גבוהה, את שני הרבעים היהודיים, את רחוב בית הכנסת ואת אזור האטליזים. התפרסמה הוראה, שיציאת יהודי מן הגטו בלי רשות מיוחדת דינה עונש מוות.

ביום ראשון, 7 בדצמבר, החלו מרצחים אוקראינים וגרמנים בריכוז זקנים וחולים (בגטו שררה אז מגפת טיפוס) בבית הכנסת, עשרות

חולים נספו בדרך כשהם ממש נגררים ונדחפים בידי הבנדיטים הנזכרים, בסיועם של בני בלייעל יהודים.

אקציה זו נמשכה יומיים בלבד, וביום שלישי, 9 בדצמבר, החל רשמית גירוש רווה רוסקה.

לגטו נכנסו משאיות. תחת ירי נורא, בנהרות של דם, הטעינו הרוצחים האוקראינים יהודים מתים וחיים על המשאיות והובילו אותם אל יער שדליץ, שם כבר היו מוכנים מראש שני בורות, ושם ירו שני רוצחים, מאיירס וטְרגְנר בכולם במכונות ירייה.

אחד מבני עירנו, יענקל טְריט, הצליח להימלט בנס ובא מאוחר יותר לגטו. הוא סיפר על הסצנות המחרידות שהתחוללו שם כשאימהות סירבו להשליך את ילדיהן הפעוטים לבור. אימהות אחדות איבדו את הכרתן, הקולות מילאו את החלל, קולותיהם הגיעו עד לב השמים.

גם בבית העלמין מצויים שני קברי אחים.

טרנספורטים רבים ובהם אבות, אימהות וילדים מרווה רוסקה היהודית גם נסעו לבלזץ.

כותב שורות אלה היה בכלל 300 היהודים "החוקיים", עובדים שהגרמנים העסיקו בניקוי (קרי: שדידת) הגטו.

במשך שבועות ארוכים נמשכה מציאת יהודים והובלתם מן הבונקרים, המרתפים, החורים. "חיים", מתים למחצה, מתים ממש; אחדים אפילו מכורסמים מחתולי פרא ועכברים – כך חשפו אותם והוציאו להשמדה בידי רוצחים אוקראינים חרוצים.

לי גם היה "המזל" להיות מועסק כמחטא במשך שבועות רבים. כשהחלו השחיטות ההמוניות עמדנו – אני ושלושה חברים נוספים – בגטו, בכניסה לבית המרחץ העירוני, סמוך לקמין, וחיטאנו את הבגדים שנלקחו מן הנידונים להישלח לבלזץ או לקברי האחים ביער שדליץ. כך ראו עיניי מה עבר על יהודי רווה רוסקה שלנו עד "שזכו" להיות מתים. המראות קורעי הלב אינם משים מעיניי, אף לא לרגע, עד בור קברי יילוו אותי.

ומי יוכל לשכוח את מ' מ' ו' (מטעמים מובנים לא אציין שם) מטורף למחצה מצמא צורב, בפה פעור ולשון משורבבת, שגמגם וקרא ללא הרף: "מים! מים!" החיידמק [במקור חבר בתנועת קוזקים אוקראינים שמרדו בפולנים ופרעו ביהודים במאה ה-18, כאן, במשמעות בן בלייעל, בריון] האוקראיני שפך על ראשו דלי מלא מים, והאומלל הרים את ראשו, לטעום טיפות מים אחדות. וכך קיבל את הקליע בצווארו המתוח כלפי מעלה. הוא מת צמא, חיוך על שפתיו הצרובות, הי"ד.

הם הוציאו מן המרתף שני יהודים חיוורים חיוורון מוות והציבו אותם ופניהם אל הקיר, מול בית המרחץ. ה"לילית", אשת הרוצח גְזִ'מק, יימח שמה וזכרה, החלה להתאמן באקדח וכיוונה לראשי שני הקרבנות האומללים.

מרבית החיות הנאציות שצפו במחזה המשעשע לא חדלו לצחוק כשבמקום לפגוע בראש פגעה "הגיבורה" באוזן או במקום אחר. וכשהסבו שני האומללים את הראש לראות אם הפעם לא יבגוד בהם הקליע ויבצע את שלו, זכו בבעיטות ממגפי פרשים בגופיהם הכחושים. ושוב הדהד הצחוק הפרוע השיכור בחלל הגטו, עד ששני הקדושים נפלו לבסוף.

בכך לא שבעה עדיין החיה דיה. יהודים אחדים מן העובדים שם, אני הקטן בכללם, קובצו במכות מקל וצוו להביא לימונים אחדים על מנת "להציל" (לאושש) שני יהודים שהתעלפו. קולות הפרא של צחוק בני הבלייעל הגיעו עד לב השמים.

שוב אותה הלילית, אשת הרחוב של המרצח הראשי. ידעו לספר עליה שהייתה חובבת אש. ידעו, כי הגדול בתענוגותיה היה לראות בית נשרף עד היסוד מבלי לגעת בשני הבתים השכנים, לא מימין ולא משמאל. ואכן הורה פעם בעלה הרוצח, בשעת לילה מאוחרת, להציח בניין אמצעי בשוק. בשעה שהבניין כבר התלקח, נקראו כמה עשרות גברים יהודים מן הגטו והורו להם, באיומי עונש מוות, לשמור סביב לבניין הבוער ובידיהם דליי מים שהוכנו מראש, "וישמרך אלוהיך היהודי פן תאחז האש באחד הבתים הצדדיים, מן הגצים, כולכם תיתלו כאן אם זה יקרה!"

זה לא קרה, השבח לאל. רק למחרת בבוקר מצאנו גופה שרופה של יהודי שהסתתר כנראה בבונקר ולא הספיק להציל את עצמו.

ברור שהמראה מצא חן בעיני לילית זו, כי בהשפעתה הורשינו כולנו ללכת "הביתה" לישון.

בלילות לא התרחשו רשמית אקציות, רק המשטרה האוקראינית מילאה תפקיד בגטו. ואכן הרשו לעצמם יהודים אחדים לזחול מן החורים להשיב נפשם במעט מים קרים מן המשאבה. הרוצחים האוקראינים הערמומיים הסתתרו בשעת מעשה בין בתי הגטו ובראותם צללים של אב וילד בזרועותיו, של אם שהייתה מאושרת להביא מעט מים רעננים לסנוניות האומללות שלה, יצאו כחיות פרא ממחבואיהם, בפנסי הכיס שלהם ממש עיוורו את הקרבנות בהטילם אור חזק היישר בעיניים. האומללים נשארו עומדים במקומותיהם, כארנבות מבוהלות, מבלי לדעת מה נפל עליהם.

למחרת בבוקר הצלחנו בקושי רב לנתק את הקרבנות מן האדמה הקפואה, אחדים מהם עם ילדיהם הקטנים בזרועותיהם, ילדים רכים, ילדות וילדים יהודים מתוקים; אבות ואימהות עם גולגולות מרוסקות.

מקרי רצח אלה ורבים אחרים ראו עיניי, ונשאלת השאלה: באיזה כוח הייתי מסוגל לראות זאת? והיכן נוטלים כוח לשכוח את כל זה? וכי ניתן לשכוח? אני משיב לעצמי: לא! אינני מסוגל ואינני רוצה לשכוח!

בכאב מר אזכיר כאן, לזיכרון עולם, אישה מעירנו, שבעודי נער קטן ראיתי בה אם, וילדיה היו ממש כאחיי ואחיותיי. אישה זו הייתה שיינדל צימרמן. ביתה היה ביתי השני, יומם ולילה שהיתי שם. לא ארוחת בוקר או צהריים אחת אכלתי שם. סתם התמהמהתי בפטפוט או הייתי שקוע במשחק עם בלומה ומאיר, ילדים יקרים שקטים, ילדים מוכשרים. בתה שבע, תיבדל לחיים ארוכים, חיה בקיבוץ בישראל. קשה עמלה אלמנה זו כל שנותיה (מאז מלחמת העולם הראשונה) שיינדלה החכמה היפה. נשמה לקרבה את ריחם המעופש של היידמקים ואת סירחון הטבק הזול שלהם. מדי יום ביומו שירתה אותם בבית המרזח, הגישה כוס בירה – העיקר להתפרנס ולחנך ילדים טובים. ואכן הצליחה. אך באו החיות הנאציות והשמידו הכול, מחו מעל פני האדמה, הי"ד.

יורשה לי עוד בהזדמנות זו להקדיש מילים אחדות לאחותי היחידה רחלה. בודדה חיה ובודדה נספתה. גורשה לבלזץ, בנה הפעוט המתוק בן השלוש בזרועותיה המצומקות מרעב ומקור, בטור ארוך של אנשים, נשים וטף. בעלה, בחור יהודי יקר, גויס שבועות אחדים לפני פרוץ המלחמה לצבא האדום ונספה אי-שם. וכאן אשתו, אחותי היקרה עם בנה הפעוט, ממש גוועו ברעב ובקור עד 9 בדצמבר 1942.

עוד היום מהדהדות באוזניי מילות תפילתה האחרונות: "הו אלוהים, עזור לאחי המסור אברהמלה שישרוד! כמו אב היה לי ולילדי!"

כן, אני זוכר, אני זוכר עוד יהודים רבים מאוד מרווה רוסקה שלי, היכן, מתי ואיך נספו המסכנים. מוכים עד מוות בפרגולים, קתות רובים, מקלות ובכלי משחית למיניהם בידי הגרמנים והאוקראינים יימח שמם וזכרם.

לנצח אזכור ולא אשכח את הקרובים והיקרים לי ביותר, גם את היהודים היקרים, אבות, אימהות, בחורים ובחורות וילדים קטנים מרווה רוסקה, שנספו באורח כה אכזרי בארבע מיתות, בידי "נשאי התרבות" הגרמנים ועוזריהם השפלים – האוקראינים.

כבוד לקדושים וטהורים שלנו שנהרגו, נחנקו, נשרפו על קידוש השם ועל קידוש האומה! תנצב"ה.

מתוך הפרק: השואה ע' 247 – 254.

קודם שאכתוב מה קרה ליהודים ברווה ומה נותר מן העיר, עליי להבהיר תחילה לקורא שלא הכיר את רווה, ולהזכיר לכל מי שכבר שכחו את מראיה, איך נראתה רווה.

עיר יהודית קטנה על כל פרטיה: קהילה יהודית ורב, שוחטים, בית כנסת, בתי מדרש, קלויזים, מרחץ אדים ומקווה, אכן, דבר לא חסר.

התושבים: רופאים, עורכי דין, פרופסורים, סוחרים גדולים יותר ופחות בכל הענפים, פועלים מכל המקצועות: חייטים, סנדלרים, נגרים, טוחנים, בנאים, נפחים, מסגרים, כורכי ספרים (מי אינו זוכר אל ברלה הכורך במעיל הגדול המבריק מאריג קלעב[?]). לא חסרו אפילו גנבים ומשוגעים יהודים; רק מנקה הארובות ולוכד הכלבים היו גויים; הם כונו "עובדי מועצה", יהודי לא יכול להיות "עובד מועצה" ועוד פחות מזה עובד ממשלה, מרבית העובדים עסקו בפרוונות.

ומי אינו זוכר יום שישי ברווה? מוקדם בבוקר כבר נראו האנשים ממהרים לשוק לקנות דגים לשבת, ועד מהרה נשמעו מכל הבתים נקישות קיצוץ דגים, ולארוחת הצהריים הייתה מוכנה לחמנייה טרייה עם דגים.

לאחר מכן נראו אנשים הולכים אל מרחץ האדים, רק מי שלא היה להם פנאי לפני הצהריים.

והחלו להתכונן לשבת. ראו את ישראל מיזמיק רץ להקיש בדלתות ולקרוא לעבודת הבורא, לא המתינו וסגרו את החנות, עוד עישנו סיגריה, והייתה שבת.

הנשים הן שקיימו את טקס השבת הראשון בברכת הנרות, ראינו את הרצינות בה עשו האימהות היהודיות את התפילה, ההתכוננות לתפילה הייתה מתוך כוונה.

לבשו את שמלת השבת עם הסינר הסרוג, מטפחת הראש הלבנה המגוהצת היטב או הפאה וציעיף המשי השחור, התכשיטים, והנעליים שהיו מוכנות עוד מיום ראשון. פמוטי הפליז המצוחצחים בחול או באפר, השולחן מכוסה במפה צחה כשלג כמו אצל נסיך. אימא הציתה

את הגפרור מתוך כוונה – אפילו הגפרור בער באופן שונה מזה של הגפרורים במהלך השבוע – הדליקה את הנרות, כיסתה עיניה בשתי ידיה ואמרה, ודאי לא בלי דמעות, את הברכה, וביקשה מריבון העולם שתהיה משפחתה בריאה ואדוקה, וגם על הדברים הנחוצים האחרים.

גברים, מכל המעמדות, הלכו לתפילה, מהודרים בבגדי שבת, מי במעיל משי גדול ובשטריימל, מי בבגד עליון שחור ובכובע קטיפה.

חיים יהודיים אידיליים התנהלו כך מאות שנים עד לימי הקיץ האחרונים של קיץ 1939.

ב-1 בספטמבר 1939 פרצה המלחמה הפולנית-גרמנית וכעבור שבועיים כבשו הגרמנים את רווה, למזלנו לימים אחדים בלבד. אך די היה בכך שיוכלו היהודים ללמוד ולהבין מה משמעותם של חיילי היטלר.

ואז בא הצבא הרוסי ושחרר אותנו מן הגרמנים. השמחה כמובן הייתה רבה מאוד. שוב היינו אנשים חופשיים, ועוד איך חופשיים, חופשיים יותר מאשר בפולין. כי אצל הרוסים היו כולם שווים. חל איסור לומר: ז'ידים, וחובה הייתה לפנות אל כל אחד בכינוי: טוֹבָּרִישְׁץ' [חבר]. ניתן היה לעבוד ביום ראשון ו"משטרת יוּנְקלה"[?] לא הייתה רשאית לקנוס. מיד היו שוטרים יהודים ומועסקים יהודים בעירייה וכו'.

אך אט-אט התחלנו לחוש שלא רק מהיטלר השתחררנו אלא גם מן החופש האנושי. עד מהרה חוסלו האגודות, הושמדו ספריות ציבוריות, בתי מדרש הוחרמו והיו לקסרקטינים ולמחסנים. אנשי העסקים סגרו את בתי העסק שלהם משום שלא היה להם היכן לרכוש סחורה, הכול עבר מונופוליזציה. עובדים רבים נאלצו אף הם להחליף את מקצועם. אחדים היו לפקידים, אחדים – לזבנים בקואופרטיבים הרוסיים, וחלק הועסקו בעבודות אחרות. אך הסוגיה המרכזית הייתה: מי שהלך לעבוד אצל הרוסים נאלץ לעבוד בשבת. לא קל היה ליהודי ברווה, הספוג דת ומסורת, לעזוב את השבת וללכת לעבוד במקום להתפלל.

אף שבתי המדרש הוחרמו בידי הרוסים, וחלקם אוכלסו ביהודים שברחו מן העירים שנכבשו בידי הגרמנים: טומשוב, בלז, סוקול ואחרות, יהודים תמיד מצאו עצה: התפללו בדירות פרטיות שהיה בהן חדר גדול.

נותרו שתי מלאכות בלבד בהן לא היה הכרח לעבוד בשבת. על הר פוטליץ' נמצא מכרה פחם. בעצם היה שם המכרה זה מכבר, אך לא היה צורך בפחם משום שאיכותו לא הייתה טובה, אבל לדידם של הרוסים הכול היה טוב. שם הייתה תעסוקה ליהודים שלא רצו לעבוד בשבת. היה צורך להוביל את הפחם הכרוי לתחנת הרכבת של רווה. מי שהיה לו כסף לקנות שני סוסים ועגלה וידע באיזה צד של העגלה רותמים את הסוסים, נעשה בעל עגלה והוביל פחמים.

לא תאומן המהירות בה למדו היהודים הכול. אנשים שמימיהם לא ידעו סוס מהו, ואיש כזה נראה יושב על עגלה עמוסה פחם, שהוא עצמו הטעין, שוט ומושכות ביד, למד מיד את שפת הסוסים (הייטא, ויישטא [ימינה, שמאלה]) והיה מסוגל להשמיע קול צליפה בשוט, ידע שאין לתת מים לסוס מיוזע, גם סך את אופני העגלה. בקיצור: בעל עגלה גמור.

מלאכה שנייה הייתה ביקוע עצים. צעירים יהודים מן המעמד הבינוני, כולם ממשפחות נכבדות ברווה ומחוצה לה – בימים כתיקונם לא ידעו להחזיק משור ביד – נראו לבושים פחות או יותר כחוטבי עצים אמתיים, הפאות מאחורי האוזניים מכוסות בכובע מצחה, חגורים במשור, כפפות גדולות על הידיים, גרזן גדול, כַּן על הכתף, והלכו מבית לבית לחפש עבודה, כי כל אדם חי חייב לעבוד, פלוני שלא עבד נשאל ממה הוא חי, ופלוני המסוגל לחיות בלי לעבוד הוא מן הסתם מרגל, פרזיט החי מעבודת אחרים, וברוסיה יש פתגם: מי שלא עובד, לא אוכל.

אך גם מי שעבד לא השתכר די פרנסתו, במיוחד לא בעלי משפחות. גם בסוגיה זו עזרו לעצמם היהודים שלנו, הרי משהו היה להם למכירה, פיסת אריג, פיסת עור, חליפה, אדרת שער, רהיט וחפצים רבים שלמעשה לא היו שימושיים עוד. ניתן להסתפק במעיל קצר מבד מרופד במוך ובזוג מגפי לבד עם ערדליים, די היה בזה לחורף, ולקיץ די בחליפת עבודה ובזוג סנדלים.

אט-אט הסתגלנו לחיים הרוסיים וכבר כמעט התאימו לכולם, ומי שלא כל כך התאים לו אמר: השם יתברך יעזור. מופרדים מן העולם, מבודלים מאנשים, מחברה, ללא עיתונים, ללא רדיו, כי הכול נאסר. מי

שהיה לו רדיו, מכר אותו משום שלא רצה להיחשד כמרגל. גם קבלת מכתבים מחו"ל לא הייתה טובה – גם כן מרגל.

אפילו כשהלכנו לחפש עבודה הייתה השאלה הראשונה: האם יש קרובים בחו"ל, והאב לא צריך היה להיות סוחר, אלא פועל. כל זה לא נמשך אפילו שנתיים.

ב-22 ביוני 1941 פרצה מלחמת גרמניה רוסיה ותוך שלושה ימים כבשו צבאות גרמניה את רווה, ואז החל "הדבר האמתי".

שוב נאלצו יהודים להיות יהודים, אף אלה שהמירו דתם זה מכבר. נאלצנו להקים יודנרט ומשטרה יהודית. כל יהודי חויב לשאת מגן דוד, גם על כל בית יהודי חייב היה להיות הכוכב, על מנת שידעו בדיוק היכן גר יהודי, והכול חייב היה להיות לרשות הגרמנים.

היודנרט קיבל פקודות מן הממשל הגרמני, נאלץ לבצע הכול במדויק ונאסר עליו לסרב. הוא נאלץ לספק לפי צו עובדים, חומרים, דירות, רהיטים, אריגים, עורות, אמצעי מחייה מיוחדים שלא קל היה להשיגם. כל היהודים בני 16-60 נאלצו ללכת מדי יום לעבודה. היו גם אנשים בני למעלה מ-60 שהצעירו את עצמם כדי שיוכלו ללכת לעבודה, מדובר היה בכרטיס לחם.

היודנרט נצטווה לבצע רישום תושבים עם תאריך לידה מדויק של כל אחד, ששימש למטרות שונות. ביצוע לא נכון של הפקודות הגרמניות סיכן בעונש לא קל. היודנרט הודיע לכל היהודים על הפקודות, כשם שמשה רבנו מסר את חוקי אלוהים.

והיהודים אמרו: כל אשר דיבר היטלר נעשה. והם עשו הכול, גם אם היה מנוגד לרצונם. מדי יום חוקים חדשים: היהודים חייבים לגזור פאות ורשאים לשמור זקן גזור קצר. אסור ליהודי ללכת על המדרכה, אסור לו לשאת מטריה, לרכיבה על אופניים נדרש אישור מיוחד, ואישור כזה היה לאדם אחד או שניים ברווה. על מנת לצאת מן העיר נדרשה תעודת מעבר, גם אם חייב היה פלוני ללכת לעבוד מחוץ לעיר. כך נמשכו חיי הסבל עד שבא הגסטפו ועשה את האקציה הראשונה.

ב-18 במרץ 1942 נלקח הטרנספורט הראשון. אנשים מן המבוגרים יותר נחטפו ברחובות ונגררו מן הדירות, כשזה היה מעט מדי לקחו גם מן האנשים שהיו בעבודה, ולא נודע לאן הובלו.

אז טרם ידענו על גיהינום בלז"ץ. שמחה הברמן אמר כי בלז"ץ היא עולם האמת. כשנכנסו אליו לקחתו, באקציה השנייה, וכבר ידענו לאן מובלים האנשים, הוא לבש את הקיטל והטלית, קרא לאשתו ואמר: "בואי פריידלה, באה עתנו, בלז"ץ היא עולם האמת".

שמחה הברמן התכוון לכל זה ברצינות, אך היה היחיד שחשב כך. לכל האחרים הייתה דעה אחרת בראותם על חגורות הגסטפו את הכיתוב: "אלוהים אתנו". מובן שהתבהלה והחרדה היו גדולות מאוד, אך מה ניתן לעשות? מי שפגע בו האסון – סבל, והאחרים התנחמו וקיוו שהאסון יפסח עליהם. אנשים הפכו אגואיסטים גדולים, כל אחד דאג לראשו בלבד ולא הייתה אחדות. זה לא נבע מרוע, אלא ממצוקה.

והחיים נמשכו, שוב הלכנו לעבודה וכל פעם שמענו שהגרמנים חוטפים אנשים לעבודה, חלק מן העובדים החטופים לא שבו. העובדים שסיפק היודנרט היו מעטים מדי לגרמנים והם חטפו בעצמם עובדים נוספים. עבודה לא חסרה, במובן זה היו הגרמנים אמנים במציאת עבודה, גם ביום ראשון שהוא יום מנוחה.

היו להם עבודות "נחוצות ודחופות" כמו: עקירת כל המצבות מבית העלמין היהודי הישן, להקים פארק עם רחוב נאה שהוביל מן הדואר אל לשכת הסטרוסטה ובית המשפט. לא קל היה לעקור את האבן הראשונה, אבן ישנה, קשה היה לקרוא את השם, הגשם כבר מחה כמעט הכול, אך נזכרנו כמה דמעות יהודיות נשפכו על אבן ישנה זו, וכמה אנשים שבו מבית העלמין בלב ובמצפון קל יותר לאחר שבכו כהוגן על מצבה זו. וכמה פעמים נאמרו על אבן זו "אל מלא רחמים" ו"קדיש". ומצבות אלה היה עלינו לעקור. להשמיד דברים קדושים כל כך, מי יכול היה לתאר זאת לעצמו? הידיים רעדו והיה קשה מאוד להרים את דֶקר, אך כשנשמע קול הגרמני: "יוּדֶה, למה אינך עובד", הייתה האבן בחוץ תוך שתי דקות, והשנייה מהר עוד יותר, ובמצבות ריצפו את הרחוב והמדרכות.

הרעב בעיר היה גדול מאוד, יותר מאשר במצרים בשבע השנים הרעות. קנינו קליפות תפוחי אדמה וסובין ומהם אפינו פְלעצלעך [לחמניות שטוחות]. התקבל הרושם שהיו אנשים שעוד היו להם תפוחי אדמה וקמח, אך כמה כאלה היו? וכך החלו אנשים למות ברעב, וטוב היה לאנשים שהקדימו למות וסבלו פחות.

בעלי אמצעים החלו לבנות בונקרים בעליות הגג ובמרתפים, תחת גשרים ובכל מקום שניתן, על מנת שאפשר יהיה להסתתר כשתבוא אקציה, ידענו שתבוא אקציה, אך לא ידענו מתי.

לפי שעה שמענו על אקציות בנמירוב, מגרוב ובערים אחרות, והכול עבר דרך רווה. גם הטרנספורטים מחו"ל עברו דרך רווה, יהודים מהולנד, בלגיה וצרפת. אלה נסעו בקרונות פתוחים, שמחים ועולצים, ניגנו בגרמופונים שלהם, שמעו מוזיקה ולא ידעו דבר.

את החדשות קיבלנו מן העובדים היהודים שעבדו בתחנת הרכבת, עובדי רווה אלה סיפרו לתושבי החוץ היהודים לאן הם מובלים ויעצו להם להימלט מן המוות, ואנשים אלה סירבו להאמין. הם היו בטוחים שמובילים אותם למחנה עבודה ויש להם די כסף וזהב לשרוד את המלחמה. הם לא ידעו שחייהם יימשכו כמרחק הנסיעה מרווה לבלז'ץ – 18 דקות.

ואז באה פקודה חדשה: מוקם גטו, יש לעזוב את הדירות ברחובות השונים ועל כל היהודים לגור ברחובות שהוקצו להם בגטו, גטו לא נעול. כל יהודי הכפר חייבים לעזוב את דירותיהם ושדותיהם, רשאים לקחת עמם רק מעט מזון ובגדים, וללכת העירה לגטו, מקום בו הכול כבר היה דחוס.

ב-20 ביולי 1942 התרחשה האקציה השנייה. שוב הובלו אנשים, הבהלה נמשכה יום אחד ולילה אחד, ומי שנותר, חייב היה להמשיך לחיות. לאחר האקציה שוב פקודה חדשה: יהודי נמירוב, פוטליץ' וכל סביבת רווה, כל מקום בו היה יהודי, חייבים לעבור לרווה, לגטו. אנשים גרו שתיים-שלוש משפחות בחדר, אנשים ישנו ברחובות. פרץ טיפוס. תרופות לא קיבלנו כלל, ואנשים לעשרות מתו מדי יום ביומו. הקוברים לא מצאו עצה. בלי תכריכים, בלי ארון. עטופים בסדין הוטלו לבור וחסל.

בסוף 1942 שוב צו חדש: אין נותנים עוד רישיונות מעבר לחייבים ללכת לעבוד מחוץ לעיר, ועליהם להישאר בגטו. כולם הבינו, הזמן מתקדם והכול קרב לסוף, אך קיווינו שאלוהים יעזור. אחדים האמינו שלא מתכוונים אליהם, יש להם כסף ומזון לתקופה ארוכה, בונקר טוב, היכרויות ביודנרט ובמשטרת הגטו היהודית [Ordnungsdienst], הם לבטח ישרדו.

הגטו הנעול

כעבור יומיים באה פקודה: הגטו יצומצם ויינעל. אנשים שגרו בבתים שנקטעו מן הגטו חייבים להיכנס לגטו בו במקום, מי שנתקלים בו מחוץ לגטו, נורה. רואים איך חוסמים את הרחובות בלוחות ומסמרים מבית לבית; אנשים רצים והצרורות על כתפיהם, לוקחים עמם מה שניתן והולכים לגטו. למחרת היו כל היהודים מאחורי גדר, בתוך מה שכונה: הגטו הנעול. איש אינו יודע מה יהיה, חולפת יממה, שקט, לא הולכים לעבודה ולא יודעים דבר.

ביום שומעים כי באו החוטפים, הגסטפו, ולבטח תהיה אקציה. אנשים מתחילים להסתתר בבונקרים, מתוך אמונה שיהיה כמו תמיד: יימשך יום אחד ודי. מי שיצליח להסתתר ימשיך להתענות.

אך הפעם לא הייתה אקציה, הייתה השמדה שנמשכה שבועות.

למחרת הוצאנו אני, אשתי וילדי\ילדתי[?] מן הדירה. לא יכולנו להסתתר, כי עם ילד קטן לא הניחו להיכנס למחבוא. ילד עלול היה להסגיר את כל האנשים. השעה הייתה בערך שלוש אחר הצהריים כשהוציאו אותנו וליוו לכיכר בית הכנסת.

כמובן לא הייתי ראשון, כבר היו שם אנשים רבים ומדי רגע נוספו אחרים. שמרו עלינו שוטרים גרמנים ואוקראינים. כבר היו מוכנים שם ילדים קטנים שההורים השאירו אותם בדירה והסתתרו. הילדים בוכים, הגדולים יותר קוראים: "אימא", אך האם הייתה מוסתרת ולא שמעה את קריאת ילדה.

לאחר שעה של עמידה ליד בית הכנסת נאספו מאות אנשים, וכל פעם בא רכב ריק והודיעו לקצין כמה יהודים נורו. הכול נרשם לפרטיו, ואנחנו שומעים הכול ויודעים, כך יקרה גם אתנו.

ואז ניגש אליי שוטר יהודי, מכר שלי, ועודד אותי, שאיננו מובלים להיירות, אנחנו מובלים למחנה, לעבוד. הוא סיפר לי גם כי ירו באבי, המוות היה בלתי צפוי לדידו. נאמר לו שבבית הכנסת עשו בית חולים לאנשים מבוגרים וחולים, שם ירפאו אותם והם יוכלו לחיות בבית הכנסת. אך בבואו לבית הכנסת, נורה. כך קרה גם לאחרים.

האמנתי בסיפור זה משום שכותל בית הכנסת היה מלא נקבי קליעים והקרקע הייתה מלאה דם מעורב בשלג. אך התקשיתי להאמין שנלך למחנה.

עמדנו בכיכר, כבר החל להחשיך, לבסוף נתקבלה פקודה. סודרנו בשורות, כחיילים, והובילו אותנו מבלי שנדע לאן. שמורים כמובן מכל עבר, שאיש לא יברח. באנו לכיכר סוקול. היה שם צריף גדול. גורשנו לתוך הצריף, השערים ננעלו, ולילה טוב.

ואז החלו הבכי וזעקות האנשים, שלא נראו עוד כבני אדם. אחדים מבקשים להתפלל, כי עליהם לומר קדיש, אחרים צוחקים צחוק מטורף ודמעות בעיניהם, שניתן לראות באור המנורה שהאירה את הצריף מבחוץ. הבכי והזעקה "ריבונו של עולם הושיע נא" עלו לרקיע השביעי, לדאבון הלב, לשווא. בתמורה למעט מים הוצעו לשוטרים מאה אלף זלוטי, אך הם לא נתנו.

ליד הצריף עמדו חביות מים שאמורות היו לשמש את הכבאים במקרה שתפרוץ אש בצריף. הגיהינום נמשך כך עד לשעה שלוש לפנות בוקר. האנשים עייפו מזעקות ומבכי, הקור סייע אף הוא, ונרדמו אט-אט.

בשעה שבע בבוקר החלו השוטרים להלום בקירות, האנשים התעוררו והבכי התחדש. בתשע נפתח שער הצריף וכולם גורשו לכיכר מסודרים בשורות. ואז בא מפקד הגסטפו והחל לבדל, נשים וילדים בנפרד וגברים בנפרד. לאחר מכן החלו הבדיקה ומישוש השרירים, התבוננות בידיים ומדידת חום. הוחלט מי כשיר ללכת למחנה ומי לבלזץ. הבדיקה נמשכה עד לצהריים, אז הלכו האדונים לאכול ארוחת צהריים.

המשטרה פקדה על היודנרט להביא לחם ומים, אך רק לנבחרים ללכת למחנה. מלאכה זו נמשכה עד לשעה ארבע אחר הצהריים, ובמרוצת היום הובאו אנשים אחרים שנשלפו מן הבונקרים. נאספו מאות אנשים, אבל למעטים היה המזל ללכת למחנה.

הדרך אל המוות

אחרי השעה ארבע בא מפקד המשטרה, ששהה בקביעות ברווה, גם הוא רצה להיות נוכח ב"חג הפרידה", לעולם לא אשכח את המראה, כשסידרו בשורות את האנשים שהיו אמורים לעזוב את רווה ולנסוע לבלזץ, אלה שכבר לא היו מסוגלים לעמוד על הרגליים, כבר היו מתים למחצה, דמם כבר קפוא. השוטרים קראו: "אכטונג!" [הקשב], סידרו את המתים למחצה בשורות והובילו לתחנת הרכבת, שם כבר היו מוכנים הקרונות בהם הובלו האנשים לבלזץ.

וכשפקדו השוטרים על האנשים לצעוד לתחנת הרכבת אמר מפקד הגסטפו לידידו מפקד המשטרה: "ראה איזה דְרעק אני מסלק, זה הרי לא שווה דבר, חבל על האוכל..." אלה היו המילים שליוו אנשים שנבחרו בידי איש הגסטפו או האס-אס להיות מובלים לבלזץ.

מחנה ההסגר קמיונקה

הנותרים הובלו למרחץ האדים, הוטענו על משאית והובאו לקמיונקה למחנה. זה עדיין לא היה מחנה עבודה, זה היה מחנה בו בוצע הסגר. ברווה שרר טיפוס, היה צורך לראות מי נדבק ומי לא. הפרידו את החולים מן הבריאים, רק לרופאים ולסניטרים הייתה גישה אל החולים.

היה כמובן גם מפקד יהודי, שהיה גם מפקד המשטרה היהודית, הוא האמין שבהיותו משרת מסור לגרמנים, ישרוד, אך גם הוא נורה ככלב, והלוואי תקיא האדמה את עצמותיו.

המפקד הגרמני של המחנה נהג לבקר במחנה כמעט מדי יום. הוא לא התעכב זמן רב, רק נתן פקודות, אותן ביצע המפקד היהודי כראוי.

חולי הטיפוס רבו מיום ליום, כל המיטות בצריף כבר היו תפוסות. הדבר היחיד שיכול הרופא לעשות היה למדוד חום, כי תרופות לא היו לו כלל.

כעבור שבועיים בא אלינו למחנה, עם בנו, בעל בית המרקחת, וטנברג, שהיה יושב הראש או סגן יו"ר היודנרט. כלומר ברווה הכול מוסדר. וטנברג ובנו היו אף הם חולי טיפוס ונאלצו ללכת לצריף השני. אך הצריף השני לא החזיק מעמד זמן רב.

אינני זוכר את התאריך, זה היה אחר הצהריים, כשבא המפקד הגרמני עם שתי משאיות ועם כמה שוטרים, כל החולים הועמסו והובלו, ובכך תם הטיפוס.

כעבור שבוע שמענו שחלק מאתנו יועבר לראטה, שם, סמוך למנסרה, היה מחנה עבודה, המפקד היה משה הברמן. משום כך רצה כל אחד ללכת לראטה. אני וובְצ'ה (סמבול) עלה בידנו ללכת למחנה ראטה.

מחנה ראטה

לאחר זמן-מה, בהיותנו במחנה ראטה, בא אלינו המפקד היהודי של מחנה קמיונקה וסיפר שהמפקד הגרמני הטיל עליו לבחור לעצמו אנשים שעמם ילך לדווה, לגטו, ואחדים מהם יהיו שומרים ברחובות הגטו. עליהם למנוע כניסה לגטו, אפילו של חיילים גרמנים, ולשמור שלא ייגנב רכוש יהודי מן הגטו. יוקמו קבוצות עובדים, שיאספו את כל הרכוש היהודי: ריהוט, כלי מיטה, בגדים, לבנים ויסדרו הכול, יעשו מחסנים לכל החפצים, והכול יישלח לגרמניה.

משמעו על עובדים כאלה, ובידיעה שבגטו ניתן למצוא מזון וכתונת שהנלקחים הותירו, ואפשר יהיה לגור בבית ולא בצריף קר, רצו כולם לעבוד בגטו. דרך היכרויות ופרוטקציה הצלחנו אני וובצ'ה ללכת לגטו, מקום בו היו החיים באמת קלים יותר. למעשה עוד לא עבדנו, התחלנו בהכנות, אך התחלנו לשמור. סדט צהוב על השרוול, לא הנחנו לאיש להיכנס לגטו, לגסטפו בלבד הייתה כניסה חופשית.

הייתה ברווה עוד קבוצה יהודית של כשישים גברים, מנהיגם היה נח ברגר. הם גרו בבניין של יעקב גרף, מול בית המדרש זאמד והגימנסיה. מלאכתם הייתה לחפור בורות בבית העלמין ולקבור את המתים. אך גם עבודה זו עמדה להסתיים. לא היו עוד יהודים לקבורה.

זה היה באחד מימי ראשון בלילה, שלושה-ארבעה ימים לאחר בואנו לגטו, קיבלנו ידיעה שהחופרים קיבלו פקודה לחפור בור בו ניתן יהיה לטמון שישים אנשים, והבור כבר מוכן.

עדיין לא ידענו מאין יביאו את האנשים. חלק האמינו כי אלה עשויים להיות האנשים שעבדו ליד הוטקה [היטקה], על דרך אוליצק. מלאכתם הייתה לסדר את העצים שהובלו מיער אוליצק. אך שם עבדו ארבעים

יהודים בלבד. הייתכן שייקחו אותנו, שזה עתה הובאנו לגטו? אולי ייקחו את האנשים ממחנה ראטה? כל אחד הביע את דעתו, אך איש לא ידע מה יקרה כאן. אחדים עוזבים את הגטו כדי להסתתר אצל מכרים נוצרים, אחרים מתחילים לחפש בונקר. יש גם האומרים שאין מה להפסיד, בהם הייתי גם אני, נוסף לכך היה עליי לשמור משתיים-עשרה עד שתיים בלילה ומשש עד שמונה [בבוקר] במקום בו הייתה לעלי פיזדר החנות לצורכי עישון. אני עצמי בחרתי לי את המקום, כי היה בכניסה להוטקה, ורציתי לראות איכר מסוים, כי ידעתי שאמור לחיות שם עוד מישהו ממשפחתי. אך בשעה שמונה לא בא איש לשחרר אותי ממשמרתי, כמו תמיד, נאלצתי להישאר. הבנתי שמשהו אינו כשורה.

בשמונה וחצי בערך חלף המפקד הגרמני עם שני שוטרים. המפקד נכנס מיד עם שוטר לחצר בה גרו הקוברים היהודים, ומיד החלו להוביל החוצה את האנשים, סידרו אותם ליד הגימנסיה, פניהם אל הקיר, החלו לספור. חסרו כמובן אנשים, שוודאי הסתתרו, כי היו שם בונקרים. הגרמנים הבינו זאת, מיד קראו לכבאים והציתו את הבתים. האנשים נאלצו לצאת וביקשו לברוח, מיד ירו בהם. לאחר מכן לקחו השוטרים את האנשים המוצבים והובילו לבית העלמין, שם חפרו יום קודם לכן את הבור, ושם נקברו.

בתוך בונקר בהיטקה

לקראת הצהריים באו לשחרר אותי ממקומי. זה היה מבחינתי קץ שמירתי את הגטו, בו ביום עזבתי את רווה והלכתי להיטקה, ובצ'ה [וולף] סמבול נשאר בגטו. באתי להיטקה בחודש פברואר. קצת שלג, קר, אך הדרך עברה בשלום.

בהיטקה עוד שהו שתי אחיותיי; הבכורה עם בעלה ועם ילד\ה בן\בת שנה וחצי, אך הם היו מוסתרים בנפרד. אני ואחותי הצעירה הסתתרנו בבוידם של רפת אצל איכר שגר סמוך ליער, הרחק מן הכפר. בערב נהגנו לרדת לבית האיכר, להתחמם קצת ולאכול דבר-מה. היה נסבל. השאלה הייתה, כמה זמן תארך עוד המלחמה, האם ירצה האיכר להמשיך להחזיק אותנו ומאין ניקח כסף לשלם לו. אך חיינו בתקווה. אלא שגם עניין הבוידם ברפת לא נמשך זמן רב.

זה היה בחודש מרץ 1943, ערב ככל הערבים, ירדנו אני ואחותי מן הבוידם והלכנו לבית האיכר. כמובן בשלווה ולאט, משגיחים שאיש לא יבחין בנו, גם אנחנו לא הבחנו באיש. בהיותנו כבר קרובים אל הדלת, שמעתי קול קורא: "חיים, חיים", כבר היה חשוך ולא ראיתי איש. הבטתי לכיוון שממנו נשמע הקול והבחנתי באישה עומדת מעבר לגדר. הכרתי אותה מיד, האישה גרה מול האיכר שלי והייתה מוכרת. אישה אינטליגנטית. כיוון שידעה גרמנית שימשה מזכירה במועצת היטקה.

האישה אמרה שהיא יודעת בוודאות שמחר בבוקר תבוא המשטרה אל האיכר לחפש אם לא הסתיר יהודים, והזהירה אותי שנברח מכאן. היא סירבה לומר מאין היא יודעת שהסתתרנו אצל האיכר, נפרדה מאתנו ונעלמה באפלת היער.

נכנסנו לבית האיכר שלנו. סעודת הלילה כבר הייתה מוכנה, אך האיכר עוד היה בכפר, בקואופרטיב, לשם נהג ללכת לשמוע חדשות. כעבור דקות אחדות בא בעל הבית וישבנו אל השולחן. שאלתי אותו אם שמע חדשות כלשהן, וסיפרתי לו את החדשות שלי. הוא כמובן סירב להאמין ואמר שזה לא ייתכן ושאנחנו יכולים להישאר גם הלאה בשלווה. אנחנו כמובן לא נשארנו, וחסל סדר בוידם.

בשעה ארבע עם שחר, יצאנו בדלת האחורית ועזבנו את הבית הקטן, בצעדים אטיים ושלווים, שאיש לא ישמע או יבחין לאן אנחנו הולכים. גם האיכר לא אמור היה לדעת לאן אנחנו הולכים. לו, לאיכר אמרנו שאנחנו הולכים אל איכר אחר.

נשאלה השאלה לאן ללכת? החלטנו ללכת ליער. היה חורף, ובחורף האיכרים אינם הולכים ליער, לכן היה היער המקום הטוב ביותר להסתתר בו. אך רציתי לדעת אם המשטרה תבוא אל האיכר לחפש, התיישבתי אפוא במקום ממנו יכולתי לראות את בית האיכר ואת הדרך שהובילה מן הכפר אל האיכר. בשעה שמונה וחצי ראיתי את השוטרים הולכים לבית בעל הבית שלי.

הם חיפשו בכל המשק שלו, הכו אותו מכות רצח, שיאמר לאן הלכנו, אך הוא לא היה מסוגל לומר, כי לא ידע שאנחנו ביער, מרחק של אולי פחות מקילומטר אחד ממנו. מי יכול לחיות ביער בחורף? היערות בהיטקה היו פיסות קטנות, קניין פרטי של האיכרים, לכן לא בא לשם איש. נוסף לכך החלפנו כל לילה את מקום ישיבתנו, מיער אחד לשני.

ב-30 במרץ 1943, בשעה שמונה בבוקר בערך, היינו ביער סמוך לדרך המובילה אל אוליצק, כחצי קילומטר מן המקום בו עבדה קבוצת היהודים שמשימתם הייתה לסדר את העצים שהובלו מיערות אוליצק. היו אלה יהודים מנמירוב-היטקה-אוליצק, כ-50 אנשים סך הכול. שמתי לב שחולפות שתי משאיות עם כמה חיילים גרמנים, מיד עלה על דעתי שהם נוסעים לחסל את מקום העבודה. כעבור לא יותר מחמש דקות שמעתי יריות, הירי היה לעבר המנסים לברוח, כל האחרים הועמסו על המשאיות והובלו. ניצלו המאחרים לעבודה, שהבחינו במתרחש מרחוק והספיקו לברוח ולהסתתר ביער גדול שצמח בצפיפות רבה מאוד. הם נהגו לבקר אצל איכרי המקום והוציאו מהם מזון בכוח, משום שלא היה להם כסף לשלם. האיכרים הודיעו על כך למשטרה. המשטרה ידעה כמה ברחו מן האקציה, וערכה עליהם מצוד עם כלבים, כשם שעושים בחיות, ירו במי שראו. מכל הניצודים ניצל יהודי אחד מנמירוב. ראיתי אותו לאחר המלחמה במיילנד, אני סבור שהוא שוהה בקנדה.

עם ווצ'ה סמבול הייתי בקשר מתמיד באמצעות מכריי האיכרים, שנשאו את המכתבים. אני סבור שהיה סוף יוני תחילת יולי כשקיבלתי מכתב מווצ'ה. רצונו לעזוב את הגטו, הוא צפה משהו מראש.

הלכתי אל האיכר שהסתיר אותי אצלו בעבר, והוכה בשל כך בידי המשטרה, לומר לאן ברחתי. הבטחתי לו סכום כסף, והוא הבטיח לי כי ביום שני, כשייסע לרווה ליום השוק, יביא את ווצ'ה להיטקה.

באתי אל האיכר בשעת לילה מאוחרת כמובן, כשעוד לא ישן. הוא ציפה לי אף שהיה עייף מאוד, כי להוביל אדם על אופניים מרווה להיטקה, פרט לחרדה, לא היה עניין קל. כשראה אותי האיכר הצביע על הבוידם, ולקול קריאתי החרישית ירד ווצ'ה. שילמתי לאיכר את שכרו, והלכנו למקום ישיבתנו ביער. הגשם הפריע במקצת והרטיב.

האדמה אף היא הייתה לחה ולא ניתן לשבת, עמדנו אפוא וכך נזלו מאתנו המים מהר יותר.

ווּבצ'ה החל לספר מדוע לא רצה להישאר בגטו. מחוץ לגטו היה מחנה עבודה: מחנה מוסְט, עבדו בו רק יהודי מוסט [Velyki Mosty] שנשלחו לדווה. המפקד הגרמני של הגטו אמר כי יש לחסל את הגטו משום שהעבודה שהיה צורך לבצע, מוכנה. על מנת שאפשר יהיה להציל את היהודים שעבדו בגטו, הייתה לו תכנית טובה: הוא דרש סכום כסף גדול שבאמצעותו יוכל לטעון בפני מפקד מחנה מוסט שכל אנשי הגטו ייכנסו למחנה מוסט ויעבדו עם יהודי מוסט (מלאכתם הייתה חפירת אבנים על הר פוטליץ') ובמחנה מוסט המשמעות הייתה חיים בטוחים.

העסק כנראה לא מצא חן בעיני ווּבצ'ה, ובמקום המחנה, משכה את לבו היטקה. אני מאמין שהכול היה עניין של גורל.

כפי שהערתי עזב ווּבצ'ה את הגטו ביום שני, ביום שלישי הלכו כל אנשי הגטו למחנה מוסט. למרבה הצער לא נמשכה השהייה במחנה זמן רב, אף לא עשרים וארבע שעות. בערב הבא כיתרה המשטרה את המחנה, הורתה ליהודים להתפשט, ובתחתונים העמיסה את כולם על משאיות והובילה ליער בוריב [Borowa], שם כבר היה מוכן בור, לבור זה הושלכו 500 יהודים. בזה "נפתרה" שאלת יהודי רווה והסביבה.

בתוך בור ביער

על אשר חווינו ביער ובעליות גג אפשר לכתוב הרבה. לא יהיה בזה אולי עניין רב. אנשים גם עלולים לחשוב שדברים כאלה לא יכלו לקרות. אך אנסה לכתוב משהו.

הזמן נתמשך לאטו באימה גדולה, צרות, רעב וצמא.

משתי אחיותיי וגיסי לא היה עוד איש, כולם נורו. נשארתי עם ווּבצ'ה. הקיץ קרב אל קצו. בלי כסף לא באה בחשבון המחשבה לחפש איכר עם בוידם. החלטנו לחפור בור ביער ולרבוץ שם בחורף, משעשינו את התכנית הלכנו לחפש חבר שלי, פולני, מומחה כבישים.

כדי להיפגש עם מומחה הכבישים היה לנו סימן מוסכם: הצבתי עץ במקום מסוים, חברי, בהיותו מומחה כבישים עבר שם מדי יום,

בראותו את העץ, ידע שאני מבקש לראותו, ובערב בא למקום זה. אם לא יכול לבוא, הותיר את העץ במקומו, משמע, שיבוא בערב הבא.

ביקשתי ממנו להכין לוח שישמש תקרה לבור החפור. הכול יכוסה בקש, לשמור על סדר. כעבור שבועות אחדים היה הלוח מוכן, נשיאתו ליער לא הייתה קלה. הכנת הבור חייבה עבודה רבה. נאלצנו לעבוד בלילה, לשאת את האדמה החפורה ולפזר באופן שלא יתעורר חשד.

לאחר שני לילות עבודה היה הבור מוכן. עומקו היה 80 ס"מ בלבד, כי נתקלנו באבנים, ולכך לא היה עוד כוח וחייתה סכנה להשאיר את הבור פתוח. הסווינו את הבור כראוי בעשבים ובשיחים, ובשעה טובה נכנסנו ל"דירה" החדשה. זה היה לא רע, חם ושלו, וניתן לישון.

בשעה שתיים-עשרה וחצי שמענו מישהו מתהלך בסביבתנו הקרובה, נשאלה השאלה מה עושים?

החלטנו במהירות לצאת וכיסינו את פתח היציאה. התיישבנו במרחק לא רב מ"דירתנו", שבנינו במאמץ רב, וחיכינו. אם הבחין עובר האורח בדבר-מה ישוב ודאי עם מישהו ויבקש לגלות מה התרחש כאן. אך אם עבר במרחק מטרים ספורים מן הבור הרי הכול כשורה, ואנחנו יכולים לקבל את הבעלות על דירתנו בשלווה. חיכינו עד לשעה ארבע אחר הצהריים, איש לא בא. שבנו לביתנו ועברנו שם את החורף טוב יותר מאשר בעליית הגג אצל האיכר.

בעייתנו היחידה הייתה סוגית האוכל, מים הפקנו מן השלג, חסר לנו רק לחם, נחוץ היה לנו חצי קילוגרם לחם ליום לשנינו, ולא קל היה להשיג זאת. היציאה מן הבור הייתה אפשרית רק בשעה שירד שלג או בכפור עז, השלג קפא והתקשה ולא נותרו עקבות הנעליים. בזמן זה הלכנו לכפר והבאנו 15-16 ק"ג לחם, די היה בו לחודש שלם. לא הטריד אותנו שהלחם התיישן, ובלבד שהיה.

כל אימת שחזרנו עם הלחם מן הכפר איחלנו לעצמנו שיספיק כבר עד לסופה של המלחמה. אפתה למעננו את הלחם האיכרה, לאחר שקיבלה קמח מחברי הפולני, היא ידעה מתי עליה להכין את הלחם.

אט-אט חלף החורף והשלג נעלם. כבר יכולנו לצאת מן הבור, כמובן רק בלילה. ראינו את הטייסים הגרמנים כשטסו להפציץ את החזית

הרוסית. ראינו גם מרחוק את אותות האור של הפרטיזנים, ומאוחר יותר באו מטוסים והצניחו נשק, תרופות וחיילים.

חברי נאלץ לעזוב את היטקה, כי האוקראינים גירשו את הפולנים. הוא בא להיפרד מאתנו, הוא ידע את מקום הבור שלנו.

מדי לילה שמענו יריות של הפרטיזנים ושל כנופיות למיניהן: הרוסים נגד הגרמנים, האוקראינים נגד הפולנים, זה היה גיהינום. הכפר היה שמור בידי פרטיזנים אוקראינים, הגישה לכפר נעשתה קשה יותר ויותר. לבסוף הצלחנו לראות את האיכרה שאפתה למעננו את הלחם.

האיכרה יעצה לנו לא לשוב ליער, לדעתה זה לא היה עוד בטוח בגלל הפרטיזנים, גם לא היה לה עוד קמח לאפות לחם. היא הציעה לנו להישאר אצלה. היה אצלה בוידם בדיר ישן שמחציתו כבר קרסה, אך היה שם מצע קש גבוה. שם, בבוידם השבור, נשארנו עד ששחררו אותנו הרוסים.

הלכנו מן האיכרה בלילה, משום שלא רצתה שידעו שהסתירה אותנו. היא נפרדה מאתנו במילים הבאות: "חיים, אל תחשוב שפגשת איכרה טיפשה, שעזרה לך והסתירה אותך מבלי לדעת על הצפוי לה אילו היו נתקלים בך אצלי. ידעתי הכול והבנתי, אך עשיתי זאת משום שהבטחתי לעצמי שאני חייבת להסתיר יהודי אחד או לעזור לו להסתתר. אני מאושרת שהייתי מסוגלת למלא את משאלתי. אינני דורשת ממך תשלום, כפי שלא דרשתי עד היום, לכו לשלום, אני מאחלת לכם מזל רב".

נשארנו בהיטקה חצי יום והלכנו לרווה. באנו בשלוש אחר הצהריים. היהודים הראשונים שנתקלנו בהם היו: הירץ גרף וגיסו קלאג.

קשה לתאר את הפגישה. היו שם עוד אנשים אחדים וכולם נראו חולים אנושים ורצוצים. הרושם מן העיר, ובמיוחד מן הרובע היהודי: הכול חרב, הרוס, שרוף. מכל בתי המדרש והקלויזים של רווה נותר בית המדרש זאמד. ספרי התורה שימשו לאנשי הגסטפו עורות למגפיים, במרתפים אחדים מצאנו פיסות ספרי תורה. בקיצור, הכול נראה כלאחר חורבן, וניתן לומר: "איכה ישבה בדד העיר רבתי עם הייתה כאלמנה..." בלא אנשים, בלא בתים, נותר רק השם רווה.

גם לאחר השחרור עוד נהרגו יהודים בידי האוקראינים. יהודים ששבו לכפרים, בהם הסתירו משהו מחפציהם, או אלה שהסתתרו ולא ברחו מיד העירה, נפלו מידי הכנופיות האוקראיניות. אך לא כל האוקראינים היו דומים. מקרה שקרה לי:

זה היה בתחילת מאי 1944, כבר היה חמים למדי. רבצנו בבור, חריר קטן היה בלוח שכיסה את הבור, דרכו היה לנו מעט אוויר, בחריר זה גם היה תקוע שיח שכיסה את הדלת הקטנה. השעה הייתה שתיים-עשרה, השמש חיממה, בבור שלנו לא היה כלל אוויר וחסר אוויר לנשימה. פתחנו אפוא את הדלת. הייתה שעת צהריים והיינו בטוחים שאיש לא יבוא בשעה זו ליער. אך בעת פתיחת הדלת נטה השיח מעט באלכסון ומיד שמענו שהולכים, נבהלנו עד מוות. זזתי בשלווה תחת לדלת לראות משהו. קיווינו שההולך לא יביט על הקרקע, ולא, אנחנו אבודים. כעבור חצי דקה ראיתי ראש מציץ אל תוך הבור שלנו, מיד פתחתי וזיהיתי את האיכר.

מכר טוב ואדם מהוגן, אך אוקראיני. מי יכול לדעת מה מחשבותיו?

שאלתי אותו מה הוא מחפש, והוא אמר שבא לכרות שיחים לעשיית מטאטאים. בידיעה שכאן משוטטים פרטיזנים ולמראה העשב הרמוס, הבין שמצוי כאן מחבוא, ובמקרה נתקל בי.

שאלתי אותו מה בדעתו לעשות ואם ילך למשטרה לדווח עליי? האיכר הצטלב ואמר: "איזו דעה יש לך עליי, הייתי ידיד של הורין, ואותך אני מכיר מילדותך". הוא נתן לי סיגריה והבטיח לי שאני יכול להיות רגוע, איש בכפר אינו יודע היכן אני, אומרים שאני ודאי בין הפרטיזנים.

הוא שאל מה להביא לי. תשובתי הייתה כמובן לחם, כי מה עוד נחוץ היה לי?

אמרתי לו לבוא לפנות ערב, להכות שלוש פעמים בקרקע, ואני כבר אדע כי בא. כעבור שעתיים שמענו שלוש נקישות ונבהלנו כהוגן, סברנו שבא עם המשטרה. שרבבתי באטיות את הראש וראיתי שהוא שוכב בעשב. הכנסתי אותו לבור ותמהתי למה לא המתין עד רדת החשכה. הוא אמר כי ידע שאין לנו מה לאכול, ולבוא לעת ערב, סבר, עלול להיות חשוד.

הוא הביא לי לחם, קותל חזיר, טבק וגפרורים ואמר, שאם לא יהיה לי מה לאכול, שאבוא אליו בלילה, אך מבלי שיראה אותי איש, אעלה מיד לבוידם שלו ואודיע לו בבוקר בנקישה בתקרה, והוא יעלה לי אוכל. הוא גם ביקש לא לספר לאיש שהוא ראה אותי.

לא הלכתי אליו. ראיתי אותו לאחר השחרור, הוא בירך אותי בדמעות ושאל איך הייתי מסוגל לשאת ולשרוד את השהייה בבור. חווינו עוד מקרים כאלה.

אני משוכנע שאילו היו היהודים פחות אגואיסטים והיו מלוכדים, רבים יותר היו ניצלים. אינני מבקש לומר שהייתי טוב מאחרים. כל אחד חי רק למען עצמו. חסרו מנהיגים.

מתוך הפרק: השואה ע' 254 – 265.

פרוץ המלחמה

אחד בספטמבר 1939 חל ביום שישי. כבר בשעות הבוקר הודיע הרדיו שכוחות גרמניים חמושים חצו את גבול פולין. בערך בשעה עשר סיפרו אנשים, ראשוני הבאים מלמברג, שראו במו עיניהם מטוסים גרמניים, שהופיעו בבוקר מעל למברג והפציצו את רחוב גרודצקה ורחובות אחרים בשכנות, אגב כך נפלו הקרבנות הראשונים.

אצלנו ברווה רוסקה לא חשנו עד אמצע השבוע, 6 בספטמבר, כל תבהלה, אף שחשנו שהאויב מתחתר ומעמיק יותר ויותר פנימה אל תוך המדינה. מיום שני, 4 בספטמבר, החל הכביש הראשי להתמלא פליטים שנהרו לעבר הגבול הרומני.

ביום חמישי, 7 בספטמבר, נראו לראשונה מטוסים גרמניים מעל רווה, והטילו פצצות על רחובות קוליובה וסלובצקי. פצצות אחדות נפלו על תחנת הרכבת ועל בית פליישר ברחוב סלובצקי. למרבה המזל לא היו קרבנות בנפש. מיד לאחר מכן עזבה אוכלוסיית רווה את העיר ויצאה להסתתר ביערות הסביבה, מפחד ההפצצות. בעיר נותרו נציגי הממשל בלבד וחלק מכבאי האש ומשירות ההגנה מפני לוחמת גז, אני בכללם.

ביום שישי, 8 בספטמבר, הובלתי את משפחתי ליער וולקוביצה. ובאמת היה היום ההוא מלא פחד. להק גדול של מטוסים גרמניים הפגיז את העיירה בנשק אוטומטי ולבסוף גם הטיל כמות לא מבוטלת של פצצות על תחנת הרכבת. אני עצמי ניצלתי אז בבית העלמין העירוני מול הדואר, שם הסתתרתי מברד הקליעים תחת מצבה גבוהה. כשחלפה ההתקפה מצאתי שם בין המצבות פצועה קשה, גברת מלכה טיגר, שמתה מפציעיה.

כעבור יום אחד הובלתי את הוריי אל הְרבנה [Hrebenne], שם חשו בטוחים יותר מאשר בעיר. אני עצמי התחלתי להוביל מדירתנו את חפצי הערך, להסתירם במרתף בשוק. נדמה היה לי שביתנו נתון בסכנה מיוחדת בגלל מיקומו בין הקסרקטינים ותחנת הרכבת.

מה ילדותיות ותמימות עוד היו השקפותינו על הגרמנים! כעבור שעות אחדות נאלצתי לעזוב את העיר ולהצטרף אל הוריי, כיוון שהגרמנים

לא חדלו להפציץ את העיר ללא הרף במשך כל היום. הם השליכו פצצות על הבתים במרכז העיר. הודות לכך שאנשים הסתתרו ביערות הסביבה, נפלו חמישה קרבנות בלבד מקרב האוכלוסייה.

כשחלף גל ההפצצות הגדול שבתי העירה, להחליט מה ניתן עוד לעשות להצלת חלק מרכושנו לפחות.

שוב מלאו הדרכים פליטים מסביבות קרקוב, טרנוב, דייטש, ירוסלב, שנסעו ורצו מיואשים, כמו ידעו כבר מי ומהו האויב הרצחני שמפניו הם נסים.

ביתנו ניצב שלם, אך אני עצמי נאלצתי לצאת שוב מן העיר בגלל הפצצה חדשה. מוצאי שבת ויום ראשון עשינו ביער הָרבנה. אך ביום שני, כשחשנו שהגרמנים קרבים לרווה, החלטנו לשוב העירה ולהסתתר אצל משפחת קנובליך במרתף.

וכך, ביום שני אחר הצהריים כבר היינו, עם עוד שלושה אנשים, קרובינו, אצל משפחת קנובליך, משום שחברים אחרים במשפחה זו שהו מחוץ לעיר.

חלק גדול מן האוכלוסייה הפולנית-אוקראינית החל לבזוז את הבתים היהודיים בעיר. פרצו דלתות של חנויות ודירות בידיעה שאין בעיר כל שמירה והגנה.

ביום רביעי, 9 בספטמבר, בשעה שש בבוקר יצאתי מן המרתף לרחוב. ברגע זה ראיתי את הסייר הגרמני הראשון, שהיה לבוש מדי עור של אופנוען והחל ללכת לקראתי עם הנשק. עמדתי על מקומי עד שקרב אליי. לפתע שמעתי את קולו: "יש לך נשק? השלך אותו!" השבתי שאין לי כל נשק, והוא שאל שוב: "אז מה אתה עושה בחוץ?" השבתי שלאחר ימים של רביצה במרתף מפחד פצצות החלטתי לצאת לרחוב ולחפש סיגריות לאבי. הוא הוציא מן הכיס שלוש סיגריות ונתן לי, ואני מיהרתי לרדת למרתף אל אבי והכרזתי שאני מופתע לטובה מהתנהגותם של הגרמנים, ויכול להיות שמה שמספרים על מעשיהם ביהודים הוא דמיון של פליטים יהודים מגרמניה.

בו ביום כבשו הגרמנים את העיירה ואנחנו שבנו הביתה, נוטלים עמנו את כל חפצינו, במחשבה להתחיל מחדש חיים סדירים. ולפתע, ב-18

בספטמבר, נראתה על הקירות המודעה האכזרית הראשונה, שהגרמנים לוקחים למחנות את כל היהודים בני 14-50 [!]. כבר ביום שלישי, 19 בספטמבר, בשעה שש בערך, חייבים יהודים אלה להתקבץ בתחנת הרכבת, תוך איום בעונש מוות על אי-מילוי פקודה זו.

בדיוק במועד נאספו ברחבה לפני תחנת הרכבת כ-1,000 גברים. חילקו אותנו לעשרים קבוצות של חמישים, ליד כל קבוצה הוצב חייל לשמור. היום חלף מבלי להרשות לנו מזון כלשהו ומשקה, וכשאנחנו חייבים לעמוד על רגלינו. מי שניסה להתיישב על הקרקע, הכה אותו מפקד המשמר עד שלא היה מסוגל עוד לעמוד וגם לא לשכב.

לבסוף, בשש בערב, הובלנו לבית היתומים (בית וייזן), דחסו אותנו פנימה כמליחים, בקושי היה די מקום לעמוד.

שם, בבית וייזן, שמענו לראשונה את הידיעה, שהדהדה כאגדה רחוקה: הסובייטים חצו גם הם את גבול פולין מן הצד שלהם, ובהתאם להסכם, על הגרמנים לסגת עד לנהרות בוג וסן לטובת הסובייטים, ויש לפנות את רווה רוסקה לטובת הסובייטים. אך אנחנו מיעטנו להאמין שעוד עשוי לקרות לנו נס והסובייטים ישחררו אותנו, ולא רק ישחררו, אלא יתייחסו אלינו כאל אזרחים אמתיים, שווי זכויות ויותר מזה, מה שמעולם לא הגענו אליו אצל הפולנים.

כאמור, לא האמנו בכך כלל. כשירד הלילה נרדמו הרוב, חלקית בעמידה וחלקית בישיבה למחצה או בשכיבה זה על זה. בחמש בבוקר הרשו הגרמנים למשפחותינו להושיט אוכל כלשהו. באוויר התהלכו שמועות שמעבירים אותנו לקרקוב, למחנה.

לפי שעה שוחררו אחדים מאתנו. הוריהם הצליחו להוציאם תמורת כסף רב, כבעלי מקצוע נדרשים. אחדים גם הצליחו להחגנב בחסות החשכה בלילה הראשון. גם אני שוחררתי בו ביום, ובדרך הביתה סיפר לי אבי איך עלה הדבר בידו. אך אחי עדיין נשאר שם גם בלילה השני. בכל מקום דיברו שמתעתדים לגרשם לקרקוב.

בחרדה רבה זכיתי להיווכח למחרת שעדיין לא הובילו אותו, ובמאמץ רב הצלחתי לחלץ גם אותו בו ביום בעזרת רישיון מעבר גרמני, שסיפקה לי אסתר הברמן שעבדה במועצה המקומית.

ביום שישי, 22 בספטמבר, ערב יום כיפור, ושבת יום כיפור, התפללנו בבית, לאחר שבשבת הקודמת נכנסו גרמנים לבית הכנסת בעת התפילה, הכו מתפללים מכות איומות ולאחר מכן שרפו את ספרי התורה. בשעות אחר הצהריים המאוחרות יצאתי לרחוב לשמוע משהו ונתקלתי באדם שבא ברגל מלמברג, וסיפר שראה בעיניו את החיילים הסובייטים צועדים העירה, לאחר שהגרמנים נסוגו משם בהתאם להסכם, וכי הדרכים מלאות צבא גרמני וצבא רוסי המשתלט על הערים והכפרים שנטשו הגרמנים. זה נשמע כל כך רחוק ואגדי, אלמלא שמעתי במו אוזניי מאדם שראה במו עיניו, ודאי לא הייתי מאמין. ייתכן שניפטר בקרוב מאויבינו האכזרים ביותר?!

אך השבוע נמשך ודבר לא קרה. ימים ראשון ושני חלפו בלי כל שינוי. רק ביום שלישי, 26 בספטמבר, נכנסה העירה מונית ובה קצינים שלבשו מדים שלא היו מוכרים לנו. הבנו כי אלה ודאי קצינים רוסים. בו ביום אחר הצהריים נכנס לצלילי שיר לכת כל חיל הפרשים הרוסי, ובו בזמן עזבו הגרמנים את העיר.

יום שלישי ההוא היה יום השחרור ליהודים. כולם יצאו לרחובות וקיבלו את פני החיילים הסובייטים במחיאות כפיים ובקריאות הידד עצומות, גם העשירים לא הוטרדו מכך שנפטרנו מן המרצחים הגרמנים, חרף הידיעה שאצל הסובייטים לא יהיה להם קל.

במרוצת הימים הקרובים התקבצו כ-8,000 יהודים מבלז'ץ, טומשוב, זמושץ', נארול, שנמלטו מעריהם, כי לא רצו להישאר עם הגרמנים בעת קביעת הגבול לאורך קו בלז-בלז'ץ-נארול-צ'שנוב-ירוסלב.

עד מהרה החלו חיים חדשים בעיר. יהודים נהנו מחופש מלא, שלא חשו מעולם בחייהם, אך חלף זאת החל מחסור בכל. הוחל בחיסול החנויות הפרטיות ובמקומן נפתחו חנויות ממשלתיות. לקבלת אמצעי מחייה נאלצנו לעמוד שעות ארוכות בתור. כתוצאה מכך נוצר שוק שחור. אנשים התחילו לחיות מזה ומעתודות שחסכו בעבר.

אך באפריל 1940 החלו הרוסים בפעולות נגד סוחרים בשוק השחור. על עברה זעירה ביותר קיבלו אנשים חמש שנות מאסר. הוחל בגירוש לסיביר של תעשיינים ועשירים בעברם. חוגים גדולים יותר ויותר ויתרו על פרנסות לא חוקיות והחלו לעסוק בעבודה ממשית.

מוסדות השלטון החלו לדרוש מן האנשים מסמכי עבודה ובהזדמנות זו חילקו להם מסמכים רוסיים. חלק גדול מפליטי התחומים שבשלטון גרמני סירבו לתעודות רוסיות (כלומר לאזרחות סובייטית). לכן ביצעו הרוסים, במאי 1940, גירוש של כחצי מיליון מיהודים אלה לסיביר.

פרט לכך נמשכו החיים כסדרם. במאי 1941 גייסו הסובייטים מאות אחדות של צעירים, אני בכללם. התייצבתי ב-19 במאי 1941 בשדליסק, לא רחוק מן הגבול, שם היינו אמורים לעבור אימונים צבאיים במשך ארבעים וחמישה ימים. אך ב-20 ביוני נפוצו שמועות שהגרמנים מתכוננים לתקוף את הסובייטים.

ביום ראשון, 21 ביוני, נשאו בפנינו הקצינים נאומים בדבר המחלוקות בין גרמניה לרוסיה, שכרגיל יושבו גם עתה, והרוסים מנעו שפך דם. הלכנו לישון בהקלה, בתקווה שלאחר שישה שבועות אכן נשתחרר ונשוב אל משפחותינו.

במקום זאת העיר אותנו בשעה שתיים בלילה שאון מטוסים, וכעבור עשר דקות הוכרז רשמית מצב כוננות, ואנחנו הוצעדנו לקו הראשון, מרחק 3 ק"מ מאתנו. זה היה ב-22 ביוני 1941 עם שחר.

המלחמה הסובייטית גרמנית

ביום ראשון, 21 ביוני 1941, בשעה שלוש לפנות בוקר, כשהגרמנים תקפו, הייתי בחזית בסביבת לוביץ'-קרולווסקה. במשך כל היום התחוללו שם קרבות עקובים מדם. למחרת, ביום שני, בעת הנסיגה דרך רווה רוסקה, ניצלתי את ההזדמנות ונכנסתי הביתה לדקות אחדות. על חטא זה הואשמתי בעריקה והוכנסתי לכלא רווה. ישבתי שם עשרים וארבע שעות וקיבלתי את גזר הדין: להישלח לחזית הראשונה, שהייתה בקרבת עירנו.

יצאנו 150 גברים, בעת הנסיגה חיו עשרה מאתנו בלבד. ביום שישי, 26 ביוני, בשעה עשר בבוקר, עזבתי את העיר כפטרול סובייטי אחרון.

בשבת, 27 ביוני, לחמנו באויב בקשיות עורף בז'ולקייב, ולאחר שהעיר כותרה בידי הגרמנים ולא הייתה עוד תקווה לחבור לצבא הסובייטי, הצלחתי להחליף בגדי ללבוש אזרחי, ולשוב ביום רביעי, 2 ביולי, לרווה. יש לציין כי את הדרך בין ז'ולקייב לרווה, מרחק של 32 ק"מ,

נאלצנו לעשות ברגל, כי בדרכים הוצבו אוקראינים מקומיים שרצחו כל יהודי או קברו אותו חי. בהיותי בז'ולקייב, כבר בלבוש אזרחי, נתקלתי בברוך טיגר ובאייזיק שפצנר, נודע לנו שהרב טברסקי שוהה בז'ולקייב והלכנו לבקרו. כששמע הרב שאנחנו מתכוונים לשוב לרווה, פרץ בבכי תמרורים ובירך אותנו, שנלך ונגיע בשלום.

בבית שמחו בי מאוד, אך השמחה הופרה בגלל הצווים הראשונים של הגרמנים נגד היהודים. ראשית, יצאה פקודה שעל היהודים לשאת טלאי צהוב ועליו מגן דוד, כך זוהו מיד אף אלה שלא נראו יהודים. גברים בני 14-60 היו חייבים להתייצב לעבודת כפייה מדי יום ביומו. היהודים סבלו נגישות של הגרמנים מצד אחד ושל האוקראינים מצד שני, נאלצו לעבוד עבודת כפייה ולשלם סכומי כסף גדולים, שחובה היה לשלם לגרמנים באמצעות היודנרט אשר מונה לא מכבר (ראש היודנרט הראשון היה פלוני בשם שווייצר. לאחר מכן התייצב בראש היודנרט וטנברג, בעל בית המרקחת, בתקווה שפעילותו אולי תקל במידת-מה על היהודים האומללים את גורלם). כל אחד טרח למסור חפציו עד לאחרון בהם, אך גם זה לא השביע את רצון הגרמנים. יהודים נאלצו למסור – לא רק לגרמנים, אלא גם לאוקראינים – את מיטב רהיטיהם, בגדיהם, לבניהם. יהודים חיו מהמרת חפצים אצל איכרי הסביבה, בתמורה לאמצעי מחייה. האיכרים קיבלו תמורת קילוגרם תפוחי אדמה או קמח, את החפצים היהודיים הטובים והנאים ביותר.

המסחר היה חופשי, אך לא ליהודים. היהודים סחרו חרף זאת, צריך הרי לחיות ממשהו. רדפה את הסוחרים היהודים בלעדית המיליציה האוקראינית, ואותה ניתן לשחד, ואכן נעצרו בעת ההיא יהודים מעטים על סחר (העונש על חטא זה היה מחנה עבודה לזמן לא מוגדר). באופן זה והודות לכך שכל אחד מסר כסף רב וחפצי ערך יקרים – במיוחד מה שהשליטים החדשים דרשו – הצלחנו לפי שעה לנהל חיים מלאי חרדה.

פרט למאסרים הראשונים של הגסטפו, מיד לאחר כיבוש העיר, לא התרחשו לפי שעה המאסרים המכונים פוליטיים. באקציה הראשונה ההיא של הגסטפו היו הקרבנות קומוניסטים, עורכי דין ואישים חשובים אחרים, שנורו על [הר] וולקוביצה סמוך לרווה רוסקה, מקום בו היה בית עלמין יהודי ישן מאוד.

נספו עורכי הדין: סגל, הרשדרפר, קובוש צימרמן, שמואל בכרבליט, שמחה שטיינבך, חיים בקר, יהודה אלטמן ואחרים.

האקציה הראשונה הגדולה של טרור נגד היהודים בוצעה בפברואר 1942. נערכו מצודים, ומספר גדול של יהודים הוכנסו בכוח למחנות עבודה, שם עונו באופן מחריד ואנשים נורו על כל עבודה פעוטה שלא בוצעה.

למן היום ההוא, פרט למצוקת הרעב, החלה האוכלוסייה לחיות גם בפחד מתמיד נורא מפני מחנה העבודה. היודנרט החל לדרוש מסים גבוהים עוד יותר, בהנחה שבהגדלת השוחד לגרמנים יצליחו לפדות את החיים מידי הרוצחים.

אך מכה נוראה פגעה בנו ובכל היהדות בשנת 1942.

ביום חמישי, 19 במרץ 1942, אחר הצהרים, באה לפתע הז'נדרמריה הגרמנית לבית היודנרט והובילה את כולם ללא הבדל גיל ומין, כחמישים אנשים, לכלא רווה. היהודים בעיר התאמצו לחבין וחשבו שכוונת הגרמנים לסחוט מן היהודים עוד כסף וחפצי ערך. אחרים חשבו שהגרמנים מחפשים אנשים צעירים לעבודה, והעצורים אמורים לשמש בני ערובה. על כל פנים סברו הרוב כי לאחר שימולאו דרישות הגרמנים, יעבור הכול בשלום והאסורים ישוחררו.

ביום שישי, 20 במרץ, נשארו היהודים בדירות וציפו לידיעות על גורל האסורים מאתמול. לפתע החל מצוד גדול שנטלו בו חלק הז'נדרמריה הגרמנית, המיליציה האוקראינית ומלשינים, שהראו היכן גרים יהודים. לאיש לא היה מושג מה מטרת המצוד, וכולם היו משוכנעים שמדובר בחטיפת אנשים לעבודה במחנה עבודה.

כשכיתרו הגרמנים את ביתנו, הצלחנו אני, אבי ואחי להסתתר. לעומת זאת מצאו בדירת דודי יצחק את הדודות רייזל, רחל והדודנית חאשה [חסיה] ברגר ועצרו אותן. מאוחר יותר התברר כי בתחילה נערך המצוד לפי רשימות, אך לאחר מכן עצרו כל יהודי שנתפס. איש לא חלם שלמחרת לא יהיו עוד קרבנות אלה בין החיים.

האקציה נמשכה לאורך יום שישי כולו, ובשבת בבוקר נדחסו כ-1,500 אנשים לרכבת משא שנסעה לעבר ורשה. התברר שהרכבת לא נסעה

יותר מ-18 ק"מ מרווה, כלומר לתחנת בלז'ץ, שם נפרק הטרנספורט והוכן למחנה המוות.

תחילה פיתו את האנשים להאמין שהם מובלים למרחץ, מאוחר יותר כבר ידע כל אחד שהרכבת לבלז'ץ מובילה למוות, דקות אחדות לאחר ההגעה לשם. באקציה הראשונה ההיא ברווה, איבד כמעט כל אחד מישהו. מצד אחד היה הכאב גדול מאוד, מצד שני החל המאבק האישי לחיים, שלעתים היה כרוך באגואיזם גדול.

גירוש יהודי העיר לבלוז. צילם דן ברגר.

לאחר האקציה הראשונה ברור היה שמטרת היטלר היא לרצוח את כל היהודים. בקושי חלף אסון ה-20 במרץ, וכבר ניתכה על ראשי הנותרים מכה חדשה. נתפרסם צו: תוך ימים אחדים חייבים היהודים לעזוב את הרחובות מיצקייוויץ', גרונוולד ורחוב הרכבת ולעבור לגור במרכז העיר, ברובע היהודי. נוצר מחסור בדירות ובכל חדר התגוררו 8-10 אנשים. לאחר חיפושים ממושכים מצאנו דירה ברחוב שֶווצ'נקו, אך נשארנו שם שלושה שבועות בלבד, כי הגרמנים החרימו את הדירה למען עצמם וגירשו ממנה את היהודים. עברנו לרובע היהודי אל חותני נחמן קליינר, שגר ברחוב סובייסקי. כאן גר אתנו ימים אחדים גם משה לווין, ששקע בייאוש כבד. גרנו כאן עם כל המשפחה בפחד מתמיד מפני אקציה חדשה, כי על פני רווה החלו לחלוף טרנספורטים שבועיים משטחי גנרלגוברנמן (פולין) לבלז'ץ.

נשים שלא עבדו עד כה השתדלו לקבל עבודה, בהנחה שהברברים לא ירצחו יהודים עובדים, ובאופן זה יצילו את חייהן. אשר לי, מעולם לא האמנתי בכך וניסיתי להשיג שחרור מעבודה גם למען אבי משה-מאיר ואחי שמחה, והצלחתי הודות לישראל מרץ שעבד בלשכת העבודה.

ב-29 ביולי 1942, בשעה שש בבוקר, הלכו אמי ואחי שמחה אל הטֶרוּבְנְיֶיה [?] להחתים את המנהל על שחרורו של שמחה. הוא סירב לעשות זאת. בינתיים פשטו שמועות בעיר כי קרבה אקציה חדשה. הצלחתי לחלץ מלשכת העבודה פנייה למנהל בדרישה לשחרר את אחי. הוא הבטיח לבצע זאת בערב לאחר העבודה. החלטנו, בכל מחיר, לא לוותר, ואחי שוחרר לבסוף והלך אתי הביתה, מתוך שכנוע שהטוב ביותר בעת כזו הוא להסתתר. לאחר מכן נתגלה שכוונת המנהל, נאצי, הייתה למסור את אחי, שהיה בעיניו חלש, להטענה לבלזץ. בבואנו הביתה הסתתרנו היטב, במחשבה שהשמועות עלולות להיות נכונות וכל רגע עלולה לפרוץ אקציה.

ב-29 ביולי 1942, בשעה אחת-עשרה בבוקר, כשכל האוכלוסייה היהודית ברווה הסתתרה בבתים, ומי שהיו להם – גם בבונקרים, כיתר שופו (שוץ פוליציי) הגרמני, מלווה במיליציה האוקראינית, את העיר. כעבור שעה החלה האקציה השנייה ברווה. בערך בשעה שתיים הצצתי דרך חריץ בתריס וראיתי ברחוב שלנו אוקראינים מנסים בכל כוחם לפרוץ את הדלתות בבית שיינדלה צימרמן, שם גר נחמן קליינר, כדי לגרור משם יהודים להטעינם לבלזץ.

אקציה זו נמשכה מיום רביעי, 29 ביולי, שעה שתיים-עשרה עד יום חמישי שעה תשע בבוקר. כעבור שעתיים יצא לבלזץ טרנספורט ובו 2,000 נפשות. רק בשעה ארבע אחר הצהריים העזתי להציץ החוצה וראיתי כי בנס פסחו הגרמנים על ביתנו, כך נותרנו בחיים.

לפני האקציה הראשונה ישבו ברווה 7,500 יהודים, עתה היו בה לא יותר מ-4,000 נפשות נפחדות ומורעבות. הגרמנים פקדו על היהודים הגרים בעיירות ובכפרי הסביבה להעתיק מגוריהם מיד לרווה, לגטו היהודי. ושוב היו ברווה כ-11,000 שנאלצו לעבוד קשה ביום ובלילה כדי לרצות את החיה הנאצית. זה למעשה התרחש בפולין כולה, משום שהגרמנים החליטו לבצע את השמדת היהודים בקצב מהיר יותר, כך למשל ניתן להבחין כי במקום שניים-שלושה טרנספורטים בשבוע,

חלפו, מאז אוגוסט 1942, על פני רווה שניים-שלושה טרנספורטים מדי יום. בכל רכבת היו כ-10,000 יהודים שלא קיבלו אוכל ואף לא אפשרות לעשות את צורכיהם. רכבות חתומות אלה היו שמורות בידי ז'נדרמים וחיילים גרמנים, שירו כשניסה פלוני לקפוץ מן הרכבת. הדרך לאורך מסילת הרכבת רווה רוסקה-בלז'ץ הייתה זרועה הרוגים יהודים. ברווה הסתתרו אז כ-500 יהודים כאלה מרחבי פולין, שהצליחו להינצל מרכבות אלה.

לשבחו של היודנרט יש לומר, כי חרף הקשיים הגדולים עשה רבות למען יהודים אלה, לסייע להם חומרית ולהסתירם מן הממשל הגרמני.

החלו להלך שמועות על עיירות שונות ההופכות יודניין. בעלי בתים ודירות החלו לשקול בניית בונקרים במרתפים או בעליות הגג. תוך כך הגיעו לרעיונות, המצאות של אנשים פשוטים, שעלו על כישורי מהנדסים מדופלמים. חודש נובמבר 1942 כולו עבר בתבהלה יומיומית ממושכת אחת מפני אקציה חדשה. למראה ז'נדרמים גרמנים אחדים מיהרו כולם להסתתר במחבואיהם, משוכנעים שמקום המסתור שלהם הוא הטוב בעיר, וכי באקציה החדשה יינצלו ממוות כדי שיזכו לראות את כניעת היטלר, מה שנראה אז כמעט לא אפשרי.

בדירתנו היו חמישה חדרים וחיו שם חמש-עשרה נפשות. נאלצנו להכין שני מקומות מחבוא כדי שכולם יוכלו להימצא בהם. באחד בדצמבר 1942 הוכרז הרובע היהודי רשמית גטו נעול. עונש מוות איים על עזיבת הגטו ללא רשות הגסטפו. שערי הגטו היו שמורים בידי גרמנים ושוטרים יהודים. כעבור שלושה ימים בטלו כל האישורים שהיו בידיים יהודיות לעזוב את הגטו, כיוון שפרצה מגפת טיפוס, שעלתה מדי יום ביומו בעשרות קרבנות יהודים. לא חלף עוד זמן רב עד שהחליטו הגרמנים לחסל כליל את יהדות רווה.

ב-7 בדצמבר 1942 בשעה תשע בבוקר, בזמן התפילה בחדר, שמעתי יריות אחדות, ניגשתי אל החלון וראיתי ארבעה הרוגים יהודים מוטלים על הקרקע (אחד מהם היה מנדלה בוגן). כיוון שהיה צפי לאקציות חדשות בעיר, נעלתי במהירות את כל הדלתות, ונכנסנו אל המחבוא שהוכן. ביום ההוא לא יצא שום יהודי לרחוב, אך לא קרה עוד דבר ביום ההוא. למחרת, יום שלישי 8 בדצמבר, בשעה תשע בבוקר החלה אקציה חדשה. לכאורה חיפשו חולים בלבד, אך לאמתו של דבר

נרצח כל מי שנפל בידיהם, ללא הבדל אם היה חולה או בריא, עובד או לא. היהודים שנתפסו נורו ביום שלישי בבית הכנסת.

בימים רביעי וחמישי נשלחו לבלז'ץ שני טרנספורטים. חרף זאת המשיכה האקציה להשתולל בימים שישי ושבת. מן הרחוב נישאו אלינו, אל המחבוא, צעקותיהם ובכיים של אנשים שלא היו מסוגלים ללכת מהר, כפי שהורו להם הרוצחים, וירי הגרמנים אליהם בשל כך. מציץ דרך חריץ בחלון ראיתי את הרחוב שלנו זרוע הרוגים.

יתר הנתפסים הובלו בשישי ושבת אל מחוץ לעיר ונורו שם. בזמן האקציה קרה פעם אחת שהמשטרה היהודית חדרה לדירה שלנו, משלא מצאו איש הלכו. רבצנו אז בשני מקומות המחבוא שלנו, פרט לאבא שהיה לו מקום מחבוא נפרד בבוידם, בגלל שיעול כרוני.

ביום ראשון הגיעה אלינו הידיעה הראשונה, שרווה רוסקה נועדה להיות יודן-פריי. תחילה חשבנו להימלט לז'ולקייב, אך כיוון שהייתי קשור מאוד אל הוריי, החלטנו לא להיפרד. כל היום רבצנו נסתרים במקומות המחבוא שלנו. בשעה עשר בלילה עלינו לדירה, בישלנו דבר-מה ואכלנו את ארוחת כל היום.

בחוץ נמשכה האקציה, ופעם אחת שמענו לפתע את קולו של קהת שאפל, שהקיש בבונקר בו הסתתרו שיינדלה צימרמן, אברהם ובלומה מוסטר (צימרמן) עם ילדיהם וביקש להכניסו.

מצבנו נראה לנו כלאחר ייאוש, רק נס יכול להצילנו ממוות. אמצעי מחייה אספנו די, אך מים... גוועגו בצמא. ואיך לבשל דבר-מה בלי מים? אך בשבוע שלאחר האקציה חננו אותנו השמים במתנה נאה. ירד גשם. לדידנו היה הדבר כתרופה לאדם גוסס. במים המעטים שאגרנו, בישלנו ושתינו, רחיצת פנים וידיים לא עמדה על הפרק כלל.

ביום שישי, 18 בדצמבר, הבחנו כי המשטרה מחזקת במסמרים גדולים את כל השערים ודלתות הכניסה לבתים בהם התגוררו קודם יהודים. בערב ההוא עזבה אחותנו הצעירה מטילדה ליעד בלתי ידוע.

בימים הבאים העזנו לזחול בערב ממקומות מחבואינו, באמונה שאיננו מאוימים ישירות בידי המשטרה משום שהדלתות מחוזקות במסמרים. היו אף מי ששהו בדירותיהם ביום מאותה סיבה.

ב-20 בדצמבר לא יכולנו לשאת עוד את המחסור במים. תוך סיכון חיים, שממילא היו חסרי ערך בעינינו, ירדתי עם החותן למרתף לחפור באר. חוץ מאתנו היו במרתף יוסל דייקסלר והירץ מֶנְש, וכולנו יחד חפרנו את הבאר. מה מאושרים היינו בראותנו את הטיפות הראשונות והתנפלנו עליהן כמו על שיקוי מרפא.

התנאים בהם חפרנו אז את הבאר לא ניתנים לתיאור. אך כאמור לא היה שיעור לשמחתנו. לראשונה אחרי זמן רב הרווינו את צימאוננו. כך נפתרה בעיית המים ב-22 בדצמבר. בכל זאת התחלנו לשאול את עצמנו בלי הרף מה תכלית יש עוד למאבקנו לחיים כשהעיר כבר ממילא יודן-פריי.

ב-25 בדצמבר חלה חותני נחמן קליינר ולא היה מסוגל עוד לרדת לבונקר. הוא שכב במיטה ומצבו החמיר מרגע לרגע. גיסתו של חותני חלתה אף היא בטיפוס. באותם ימים ישבתי אני בעיקר ליד החלון ומבעד לחריץ התבוננתי ביהודים הנותרים, כשבעים במספר, "קבוצת המתים", שהובילו כל היום הרוגים לבית העלמין המקומי.

בבוקרו של 2 בינואר 1943 הבחנו בגרמנים מלווים במיליציה האוקראינית קרבים לשער שלנו ופותחים אותו. נוטשים את החולים לגורלם האכזר מיהרנו לרדת למחבואנו. בו ברגע החלו האוקראינים לעבוד בקרדומים, כדי לפרוץ את הדלת שהייתה מברזל. הם עבדו כך כשעתיים עד שהצליחו. ואז לקחו עמם את שני החולים והובילו לבית ספר היהודי, שם ירו בהם ובחולים אחרים שנתפסו.

אשר לבריאים, היה גרוע יותר. כמאתיים אנשים הועמסו על משאיות והובלו לבית העלמין היהודי, שם נרצחו באופן מחריד וסדיסטי. בבית העלמין היו תמיד בורות חפורים, במכות אכזריות הוכרחו הקרבנות להתפשט, ונאלצו לשכב על קרקע הבור, עד שהייתה מכוסה כולה. ואז הרגו אותם הרוצחים ביריות אחדות מנשק אוטומטי, והכריחו את היהודים הבאים לשכב בשכבה חדשה. כך פעמים אחדות עד שהתמלא הבור. כחמש-עשרה שכבות בבור, כ-400 אנשים. חלק מאומללים אלה אף הוכרחו לחפור במו ידיהם את הבורות. יד בן אנוש אינה מסוגלת לתאר את מעשי האכזריות שראו קוברי המתים באותם ימים.

מאז הובילו הרוצחים מביתנו את שני הקרבנות הנזכרים, החלה המשטרה הגרמנית, מלווה באוקראינים, לבקר אותנו בלי הרף, לכן נאלצנו להישאר ביום ובלילה במחבואינו ולא ראינו אור יום.

נוסף לכך חלה אחי ב-2 בינואר (המחלה נמשכה למעלה מחודשיים). כעבור שלושה ימים, ב-5 בינואר 1943, חלתה גם דודה חנה-פייגה שהסתתרה אתנו. לבסוף, ב-8 בינואר חלה אבי. הכפור היה צורב ואבי נאלץ לשכב בבוידם, בגלל השיעול שעינה אותו נוראות. הדודה סירבה לשכב במחבוא ושכבה בדירה, אחי לעומת זאת שכב בבונקר. לאחר האסון עם שני החולים ניתן לשער את חרדתנו לגורל שלושת החולים החדשים.

למחרת, ב-9 בינואר, נכנסו לדירה אוקראינים ומצאו את הדודה גוססת. הם השאירו אותה. כעבור שעות אחדות גוועה. למחרת באו האוקראינים עם עגלה והובילו את גופתה.

בעת החיא יצא מדעתו קרוב שלנו, גיסו של חותני, ונואשנו מן היכולת להסתירו. יום אחד יצא לפתע לרחוב, וכעבור דקות ספורות נורה.

מצב בריאותו של אבי הורע מיום ליום אף שלא סבל קור בבוידם, כי עטפנו אותו בכסתות רבות, אך תרופות לא היינו מסוגלים לתת לו, אף לא מעט תה חם עם סוכר. דרישתו לשתות כוס תה עם סוכר החלה לענות אותנו, ימים אחדים דימה כי זו התרופה היחידה שעשויה להעמידו על רגליו.

בראותה זאת התנדבה ילדה, נוצרייה לפי מראיה (היא הסתתרה אתנו), בידיעה שהיא מסכנת בכך את חייה, יצאה ערב אחד לרחוב והביאה מחנות כלשהי קוביות סוכר אחדות, סוכריות ונרות.

כשהעליתי לאבי לבוידם את התה, הוא פרץ בבכי, לעולם לא יצא הדבר מזיכרוני. זו גם הייתה הפעם האחרונה שראיתי אותו חי. למחרת בבוקר, בשעה חמש, כשעליתי אליו שוב עם כוס תה, מצאתי אותו מת. זה היה ביום ראשון, 17 בינואר 1943.

החלטתי לחפור במרתף שלנו קבר ולטמון בו את אבי. כיוון שהייתה זו מלאכה שאין אפשרות לבצע בלילה אחד החלטתי לסיים את הכנת

קברו ביום שני בלילה. בינתיים נכנסו הבנדיטים ומצאו את גופתו המתה בבוידם. לקחו אותה והשליכו לקבר אחים בבית העלמין היהודי.

אותנו לא מצאו הגרמנים ביום ההוא משום שכולנו היינו במקומות המחבוא שלנו. הקבר שהתחלתי לחפור למען אבי (במרתף בו חפרנו את הבאר בבית שיינדל צימרמן) לא נותר ריק, טמנו בו את מנדל מילמייסטר שהגרמנים ירו בו בבית שכן.

לכאב הגדול על אבדן אבא נוספה דאגה גדולה ממחלת האח. הקשה ביותר כבר היה מאחוריו, אך גם רגליו היו קפואות והוכרח לנוע על ארבע. סבלה של אמי לא יתואר.

ב-26 בינואר גוועה גברת קלחמן, לאחר לידה, על משכבה, ליד אמי והאח החולה. העברנו את גופתה במהירות לחדר אחר ולמחרת בלילה קברנו אותה במרתף.

ב-26 בינואר, בשעה שבע בערב, יצאנו למרתף בו הייתה הבאר, להביא מעט מים. בדרכנו לשוב, בזהירות רבה, שמענו מישהו מסתובב ליד המחבוא שלנו. לפתע חשתי אור של פנס חשמלי מולי, וקול זר אמר בשקט: "אלה יהודים". בו ברגע שמעתי את קולה מטילדה, אחות של אשתי: "זה דן!" אין לשער את שמחתי לראותה חיה. הבחור שליווה אותה היה פולני בן עשרים, שהפך איש קשר עם העולם החיצוני והחי.

מהם נודע לי אז על המתרחש בעיר. המשטרה קיבלה פקודה לא לחדור לבתי היהודים, לאחר שרבים מהם נדבקו בטיפוס בגטו. נשמנו לרווחה, המשמעות מבחינתנו הייתה, שאנחנו רשאים לנוע ביתר בחופשיות. מהם גם נודע לנו שמטילדה וגיסה בריש שטיינפלד מסתתרים בדירת הפולני.

לאחר שזכינו בקשר זה עם העולם החי, השתנו מעט חיינו חסרי התקווה. כל יום הביא עמו משהו חדש. האיש בא מדי יום, שמו היה קוז'רצ'ק, הביא עמו מזון וידיעות מן החוץ, גם שלחנו אתו חפצי ערך למען הגיס, שיהיה לו ממה לחיות.

בעת ההיא מצא למעננו קוז'רצ'ק מקום להסתתר בו אצל משפחה נוצרית. אך המקום היה מיועד לשני אנשים בלבד, כלומר לי ולאשתי. לעצם הרעיון שניאלץ להשאיר לבדם את אימא ואת האח החולה

כמעט יצאתי מדעתי. במקום לשמוח שאנחנו עוברים למחבוא בטוח, חשתי אומלל ביותר, בידיעת הסכנה בה אני משאיר אותם.

המעבר למחבוא אצל ארים היה כרוך בסכום של 20,000 זלוטי, שקיוויתי להשיג לאחר מכירת בגדי אשתי ובגדיי, שנותרו לנו מן העבר. על הכללת האם והאח סירב הפולני לראות ולשמוע. אין לו מקום אלא לשני אנשים – טען.

חלפו שבועיים מאז הפגישה עם מטילדה. היום אמור היה לבוא קוז'רצ'ק להידבר מתי נוכל לעבור למקום מחבואנו החדש אצל הארי.

זה היה ב-7 בפברואר בשעה ארבע אחר הצהריים. כשזחלתי כרגיל מתוך המחבוא שלנו, ראיתי עשן סמיך פורץ מתוך הבית השכן. כעבור רגע אחד הפך העשן לאש איומה. שבתי במהירות לבונקר, חטפנו משם חפצי ערך אחדים וברחנו מפני האש לבית מרוחק יותר, של מונד. שם התאחדנו במרתף עם יהודים נוספים.

נשארנו שם שני ימים ושני לילות. כשיצאתי משם לאחר מכן, הבחנתי שהבית השכן נשרף כליל, ושלנו חרב למחצה. כל מה שלא הספקנו לקחת אתנו מן הבונקר, נבזז, סביר מאוד בידי הכבאים בעת כיבוי הדלקה.

לא היה לי מושג קלוש איך נוכל עתה להתקשר עם קוז'רצ'ק בעניין המעבר לצד הארי. כאמור פרצה השרפה בערב בו היינו אמורים להיפגש. לא נפגשנו אז. אך כעבור יום אחד, ב-10 בפברואר, בהיותי בבונקר החרב, שוקל מה לעשות כדי להשיבו לסדר כלשהו, הופיע לפתע קוז'רצ'ק. תחילה הייתה בהלתי ללא שיעור, כי בחשכה חשבתי שזה שוטר, אך החרדה הפכה לשמחה. לבסוף נדברנו שלמחרת נעבור למחבואנו החדש בצד הארי.

לאחר לכתו באמת השבתי את הבונקר למצבו הקודם ושבנו להתגורר בו. אך למחרת באו אלינו מטילדה וקוז'רצ'ק והסבירו שכניסתנו אל הארי הייתה לאל. הדבר הרעים קצת את אשתי, כי חיינו כאן היו תלויים מדי רגע בשערה. אני לעומת זאת ראיתי בכך אות משמים לא להיפרד מאימא ומן האח.

בעת ההיא צץ אצלנו במחבוא מאיר צימרמן ומסר כי בעת האקציה נבחרו מ-12,000 יהודים 60, שהיו מיועדים לקבור את ההרוגים, ועוד 250 לעבודות אחרות. כל האחרים כבר היו בעולם האמת. לי היה ידוע על קוברי המתים בלבד, אך על 250 – שבתחילה הובלו לעבודה בקמיונקה, ולאחר מכן, בתחילת פברואר, הוחזרו לגטו רווה – לא ידעתי. עכשיו סיפר חברי מאיר צימרמן שהם עובדים במיון החפצים שהותירו המתים. נודע לנו גם כי ברווה חיים בבונקרים, כמונו, כ-400 אנשים.

בהזדמנות זו ביקשתי ממאיר צימרמן להשתדל, שיבוא אלינו ד"ר ברנשטיין, הרופא היהודי של מחנה העבודה, לבדוק את אחי. ובאמת בא במקומו ד"ר כריסטיאמפולר, והביא עמו תרופות אחדות שהקלו מעט את מצבו של אחי.

בא אלינו מדי יום ביומו גם קוז'רצ'יק, שהבהיר כי יש סיכויים להסתתר אצל פולני אחר, אך הלז דורש סכום עצום, לא בכסף אלא בסחורה. זה לא היה קשה כמו קודם, משום שבכל הבתים היהודיים החרבים היו חפצים לרוב. והנה התברר שלא נוכל עבור אל הפולני, משום שנאסר בעת העברת חפצים מאתנו, ושוב היה הדבר לאל. בלית ברירה נאלצנו לחפש שוב פולני חדש שיהיה מוכן להסתירנו אצלו.

לפי שעה נאלצנו להמשיך את קיומנו, כמו עד עכשיו, במחבוא שלנו. עד שפעם, באחד מימי סוף מרץ 1943, בהציצי בבוקר מבעד לחריץ הבחנתי בשלושה שקצים פולנים עומדים בדירה שלנו ומדברים ביניהם תוך שהם מורים באצבעות על הבוידם. כעבור זמן קצר הלכו. תחילה הייתי בדעה שבאו לחפש חפצים יהודיים בלבד. אך מאופן הצבעתם על הבוידם הבנתי ששמעו צעדי אנשים המסתתרים שם.

בבוידם נמצאו תשעה אנשים שעברו אלינו לבית לפני תשעה שבועות, לאחר שהבחינו בהם הפולנים בבית ממול. בין התשעה היו יחזקאל לצטר, אמו ואחותו וגם בעלה של פרלה מונד (דייטשר).

חלפה חצי שעה בלבד מאז הלכו השקצים ושמענו רעש עצום סביב לבית שלנו. הצצתי דרך חריץ וראיתי את השקצים חוזרים בלווייתו שוץ פוליציי (הגסטפו) הגרמני. מיד פנו לעבר העלייה אל הבוידם, וכשניסה אחד המסתתרים לקפוץ לגג ליווה אותו קול ירי פתאומי והוא התגלגל

מת לקרקע. שמונת האנשים הנותרים הובלו לבית העלמין היהודי ונרצחו באכזריות.

אין לתאר את חרדתנו בשעת האקציה בבוידם. פחדנו שמא ימשיכו לחפש ויגיעו אלינו. לאחר מקרה זה החלטתי לעקור לגטו, למחנה, כי כבר היה בלתי אפשרי להישאר כאן.

הסכנה הגדולה ביותר היו עתה עשרות השקצים הפולנים, ששוטטו יומם ולילה בבתי יהודים והזדמן להם להיתקל מדי פעם ביהודים. מיד הודיעו לגסטפו ואנשים אלה היו אבודים. לעומת זאת במחנה, שהיה חלק ממה שהיה בעבר הגטו, נאסרה הכניסה, לא רק עליהם, אלא גם על המיליציה האוקראינית; שמרה עליו המשטרה היהודית. לאחר המזל, שהגרמנים לא המשיכו בחיפוש אצלנו, היה לנו מזל נוסף, מיד לאחר מכן הופיעו אצלנו עובדים מן המחנה (בהם וייקסלבוים) ועזרו לנו להעביר את החפצים. הודות לעזרה זו הצלחתי להעביר למחנה מעט ביגוד ואמצעי מחייה. מאוחר יותר, בערך בשתיים-עשרה בלילה, שבתי לבית בו היה המחבוא שלנו והעברתי לדירתנו החדשה במחנה את המשפחה. מעבר זה מן המחבוא למחנה היה כרוך בסכנות גדולות, קרה נס גדול שהז'נדרמים הגרמנים לא תפשו אותנו.

כאן במחנה החל שלב חדש בחיינו. כיוון שגם כאן היינו בלתי לגלים ואסור היה לנו להראות עצמנו לאור יום, היינו כל הזמן בבוידם, והיות והגסטפו היה אורח תכוף במחנה, נאלצנו, גם כאן, לבנות לעצמנו מחבוא. אך בימים הספורים עד הקמת המחבוא, היה סבלנו קשה באופן יוצא דופן, במיוחד סבלו מכך האם ואח החולה למחצה. אך לאחר השלמת המחבוא, התברר שהוא מוצלח מאוד, כלומר בטוח. העברנו לתוכו את חפצינו, ולאחר שעלה בידי להרכיב תנור קטן פרימיטיבי, והייתה אפשרות לבשל משהו מדי פעם, היינו מאושרים. הפחד מפני הגרמנים פחת כאן בהרבה מאשר בבית ברחוב סלובצקי, עד כדי כך שאימא ואחי יכלו מדי פעם לשרבב פנים לרחוב המואר, לראשונה מאז הייתה רווה יודניין. כאן גם שב אחי לאיתנו.

בעת ההיא ידוע היה לגסטפו כי ברווה מסתתרים 250 יהודים, שבשום פנים ואופן אין הם מסוגלים לתופסם. ברצותם, בכל מחיר, ללכוד אותם בטופריהם הרצחניים, פנו בסוף אפריל למפקד מחנה העבודה היהודי, לקבל לעבודה את כל היהודים הלא-לגלים. לכולם היה ברור

שהברברים מתכננים רק לברר כמה יהודים נותרו, ובאחד הימים יכתרו את השארית וירצחו אותה. זה היה ברור לכל, אך לאחר חורף כה קשה ובלתי אנושי נכספו האנשים לקורטוב אוויר צח ולקרן שמש לחמם את עצמותיהם. וכך, נטשו את הבונקרים והתייצבו לעבודה. בהעריכם שגם אם ירצו הגרמנים לרצוח אותם, לא יעשו זאת לפני בוא החורף.

אני, אשתי ואחי היינו גם כן ביניהם. רק האם נשארה במחבוא בבוידם ובישלה למעננו דבר-מה לאכול בערב, לאחר העבודה. בו בזמן לא שכחתי לרגע את הסכנה האורבת, חיסול המחנה, וניסיתי ללא הרף למצוא מקום להסתתר בו עם המשפחה אצל פולני.

נזדמן לי סיכוי לפולני כזה בכפר קמיונקה, ונאלצתי להיפגש כמעט מדי יום עם המתווך שגר ברחוב הרכבת, ששרץ אוקראינים ואנשי גסטפו לרוב. הדבר התמשך ובינתיים ניצלתי את הזמן להשגת כסף ואמצעים אחרים שהיו נחוצים לתשלום עבור המקום. ב-28 במאי הלכה אשתי אל קוז'רצ'ק, שם הסתתר אחיה, להישאר שם עד שנוכל לעבור אל הפולני בקמיונקה.

משם קל היה יותר להתקשר עם המתווך, שנהנה מאמוני המלא. בעת ההיא פנתה גם אמי אל שכנה שלנו בעבר, בבקשה להסתיר אותה, כמובן תמורת סכום כסף גדול, אך למרבה הצער ללא הצלחה.

לפתע, ב-7 ביוני 1943, הופיע באופן בלתי צפוי מפקד הגסטפו בלמברג והודיע כי כיוון שהגטו במוסט גדול [Velyki Mosty] חוסל, יועברו גם היהודים הנותרים, 800 במספר, לרווה לעבודה. המחנה שלנו יאוחד עם שלהם ויימצא בצריף מול בית העלמין היהודי. ממחר, 8 ביוני, כבר היה עלינו להימצא אתם במחנה ההוא.

לדידי הייתה ידיעה זו ממש טרגדיה, וברור היה לי שעליי ללכת מיד ובכל מחיר למקום בו נמצאת אשתי, כדי לסיים משם את המשא ומתן עם הנוצרי בקמיונקה. ידעתי שבמחנה החדש אורבת מדי רגע סכנת הכיתור בידי הגסטפו, ללא כל אפשרות מנוסה.

במצפון כבד השארתי את האם ואת האח והלכתי אל קוז'רצ'ק, בלית ברירה קיבל אותי, בתנאי מפורש שזה לימים אחדים בלבד, עד הסדרת העניין בקמיונקה. תקוותי הייתה להעביר לאחר מכן גם את האם והאח לקמיונקה. למרבה הצער רצה הגורל אחרת. כבר ביום חמישי, 10 ביוני,

הקיף הגסטפו את הגטו, כל האנשים הובלו ליער פוטליץ' ונרצחו שם. ביום ההוא נרצחה שארית יהודי רווה.

אין לתאר את אשר התחולל אז בלבי. אם לא יצאתי מדעתי, הרי זה אחד הנסים הגדולים של חיי בעת ההיא. לפתע, כעבור יומיים, ב-12 ביוני, נכנס אליי קוז'רצ'ק וסיפר כי עלה בידי אחי להינצל והוא מסתתר כרגע בגינתו. ברגע זה השתניתי, כמו נולדתי מחדש. ביקשתי מקוז'רצ'ק להכניס גם אותו אליו, עד שנוכל לעבור למחבוא בקמיונקה. הוא סירב, והייתי חסר אונים.

בשעת ערב מאוחרת יצאתי אל אחי במחשבה שאוכל לעזור לו. ניגשנו שנינו אל מכרים פולנים אחדים בתקווה למצוא איפשהו מקום, לפחות לימים ספורים, אך ללא הצלחה. וכך נאלצתי בשעת לילה מאוחרת לשוב למקומי והוא למקומו, לבור בגינת קוז'רצ'ק. אין לתאר את כאבי. כעבור ימים אחדים נאלץ אחי לעזוב את החור שלו בגינה, כי בעד שום הון שבעולם לא הרשה לו הבעלים להישאר שם.

לאחר מכן ראיתי אותו בסך הכול עוד שתיים-שלוש פעמים בלבד, מכאן ואילך זה היה בלתי אפשרי, התקשרתי אתו בכתב באמצעות קוז'רצ'ק. ניסיתי לקשר אותו עם הפולני שנעצר בעבר בעת העברת חפצים מאתנו וכבר יצא לחופשי. ב-30 ביוני אמור היה אחי לעבור אליו. הוא לא הגיע לשם.

הידיעות האחרונות על אודות אחי היו מ-29 ביוני. נראה כי בלכתו למחרת אל הנוצרי, כמוסכם, נתפס בדרך בידי אוקראיני או גרמני ונרצח. הייאוש היה ללא שיעור, קוז'רצ'ק הבין עתה שהיה בכוחו לעזור לו, אילו רצה. בתמורה למחיר יקר זה הסכים להשאיר אותנו אצלו, כמובן תמורת גמול כספי נאה שהענקנו לו, נוסף על הכרת תודה גדולה.

על המשך חיינו במחבוא אצל קוז'רצ'ק עד 20 ביולי 1944 יש לא מעט לספר, אני מקווה לעשות זאת אי-פעם בחלק אחר של זיכרונותיי.

8 ביוני 1944. עשר בערב. אני עומד ממש ברגע זה בבוידם, הדלת אל הדירה פתוחה. אני מבקש לשאוף קורטוב אוויר צח. מבעד לחלון אני מציץ בדרך בה הלכתי בפעם האחרונה, היום לפני שנה, ביום בו ברחתי מן הגטו לכאן, אל המחבוא אצל הנוצרי ברחוב היץ'. בכאב לב גדול

אני נזכר איך נפרדתי בלב שבור מאמי ומאחי, אף שבלבי האמנתי שיקרה נס ואוכל להעבירם למקום בטוח. אך קרה אחרת והם הסתלקו כפי שהסתלקו כל יקירינו האחרים.

בדמעות בעיניים אני מודה לשמו היקר שעודני עומד כאן ומסוגל לדבר, לשמוע, לראות. משאלה אחת ממלאת את לבי: לזכות שישולם לברברים כגמולם על מה שעוללו למשפחותינו ולמיליוני משפחות אחרות רק בשל היותם יהודים.

מתוך הפרק: השואה ע' 265 – 278.

יחיאל מייזלס רווה עיירתי שלי – שיר, לא תורגם

כתריאל רוזן סידני **מחנה ינובסקי בלמברג**

למרבה הצער לא אוכל למסור פרטים מדויקים, כי לא ניהלתי יומן.

זה היה בחודש כסלו 1941. היינו במחנה ינובסקי. מצב רוחם של האנשים היה נואש. פחדנו להוציא את הראש מן הצריף. כשיצאו אנשים בשעות לילה מאוחרות, ירו האוקראינים מעמדות התצפית בהולכים לבית השימוש.

מוקדם בבוקר, בערך בארבע, החלה השגרה, כמו בקלחת. אנשי האס-אס עם כלבים ומגלבים נכנסו לצריפים בצעקות: "לצאת כמו רוח!" מעדנו זה על זה, שלא להינשך או להיות מוכים. בחוץ שררה אפלה, כמו בושה השמש להאיר את היום. כל קבוצה התקבצה במקום מסוים בחשגחת זקן המחנה [אסיר]. הקור והשלג עוד סייעו לסבל. עד לשעה שבע עמדנו, כל השוהים במחנה, בקבוצות, מוכנים ללכת לעבודה, ושמענו רק: "היטטע האב!" ואבוי למי שלא הספיק להסיר את הכובע במהירות הראויה. מתרפקים זה על זה, כדי לשמור מעט על חום. רבים מאתנו בגדינו קרועים ונעלינו קרועות, חלקי גוף מציצים.

לבסוף קריאה: "לצעוד!"

שעה שעמדנו, יצא יהודי שחומו גבוה מטיפוס, ושוטט במחנה. ניסו להובילו חזרה לצריף, אך בלי הצלחה. איש אס-אס הבחין בו, ומיד, במכה אחת, הרג את היהודי. ביציאה מן המחנה היה קטע מרובע מגודר תיל דוקרני. גורשו לשם החלשים או מי שלא מצאו חן בעיני איש האס-אס. וטוב היה אם שפר מזלם של הקרבנות וירו בהם, כי האומללים האחרים הופשטו למחצה והושארו לקפוא.

הקבוצה שלנו עמדה סמוך ליציאה. לפתע שמענו פלוני קורא מעבר לתיל: "משה, אני חייב לך חמישה זלוטי, הריהם, רצוני למות בלי חובות". ראיתי שם הרבה אנשים מוטלים קפואים, חלקם עוד הניעו במקצת ידיים.

לבסוף אנחנו צועדים החוצה בליווי אוקראיני וגרמני. מאבדים רגשי אנוש, הופכים אדישים ומקנאים במתים, הם כבר נפטרו מזה.

עבדנו בקז'ימייז'וּבְסְקה [רחוב קז'ימייז'] 32 אצל "אופל רמְקה" כמכונאי רכב. במשך כל היום נראו השמים כעופרת. מעת לעת הופיעו קרניים. היינו מיואשים. שום תקווה. השמים החורפיים מאדימים, השמש עומדת לשקוע. קריאה: "איינשטעלן!" (נסתיימה העבודה). מתקבצים; סופרים אותנו; כולם נוכחים. שוב, בליווי שמירה, אנחנו מובלים חזרה למחנה, אנחנו צועדים. החשמליות גדושות נוצרים, המביטים בנו בלעג ובתיעוב. על מדרגות החשמליות עומדים ולסובצים ומכים בפרגולים את היהודים הצועדים. אנחנו נתקלים בקבוצות אחרות החולכות לעבודה במשמרת לילה. קוראים אלינו: "היום ויטמין B ו-C". לא הבנו מה הכוונה. ביקשנו מן הגרמני, שהתייחס במעט אנושיות, להוביל אותנו לאט, כדי שנוכל להיוודע מקבוצה אחרת, אך האוקראיני דחק בנו לצעוד. בין כה וכה הגענו למחנה. בהלה. אנשי גסטפו אס-אס, ולסובְצים [אנשי גנרל א' ולסוב שחבר לגרמנים], מכים, יורים, מאיצים. גם אנחנו בתוך זה. הסיבה: הגיע משלוח של בולי עץ ולבנים לתחנת הרכבת ינובסקי. כדי לחסוך הובלה, כפו על אנשי המחנה החלשים החולים לשאת בידיהם. כל בול עץ היה קצר ועבה, כשני מטרים אורכו ומשקלו 300-400 ק"ג, ואת זה הכרח היה לשאת למחנה בידיים, גם קרשים ולבנים.

הדמיון האנושי אינו עשיר דיו, כדי למסור בכתב את המראה הטרגי הזה. אנשים נפלו כזבובים, חלקם נורו וחלקם הוכו בקתות הרובים. מי שלא היה בו די כוח לרוץ, הושלך אל הריבוע הדוקרני, וכך סיים את חייו בליל הכפור. לבסוף השעה אחת-עשרה בלילה, העבודה מופסקת, מחפשים את אנשי הקבוצה, רבים חסרים. בצריף יש 400-500 אנשים, שוכבים זה על גבי זה, שורר שקט, לא מדברים, נשמעות רק אנחות וקולות בכי, וכך נרדמנו מעט, כדי לחוות מחדש, בשעה ארבע, אותה שגרה... הלכנו כולנו לעבודה כמכונאי רכב. במחנה נעשתה בחירה של כשירים לעבודה. בשובנו למחנה בלילה מצאנו את תא התיל הדוקרני ריק, מצאנו רק בגדים רבים ונעליים. כך נסתיים הפרק: ויטמין B (בולי עץ), ויטמין C (ציגל – לבנים).

מתוך הפרק: השואה ע' 281 – 282.

לאה רוזנצווייג (קרמר) **יהודי עירי שנכרתה**

אנשים כה רבים כבר כתבו זיכרונות על אשר חוו בעת החורבן בגטאות, בקצטים [מחנות ריכוז נאציים], ביערות, או על הצלתם בכסות מסמכים אריים. הזיכרונות הללו דומים כל כך זה לזה, עם זאת, יכתבו על כך ככל שיכתבו, מהוות צרותיו של כל אדם עולם לעצמו. לכן, ככל שירבו לכתוב, יישאר עדיין רֵיק של עולמות שנמחו לנצח. וכאן אבדו עולמות של היקרים והקרובים לנו ביותר, על מחשבותיהם, ומי יודע כמה רעיונות גאוניים ורגשות, אידיאלים ומפח נפש. לכן חובתנו הקדושה לבנות מחדש בזיכרונותינו, ולו רק חלקית, את דמויותיהם, כדי שלא ישקעו זיכרונותיהם בתהום הנשייה. בכך אנחנו מקדשים את זכרם לנצח.

עיירתנו הקטנה רווה רוסקה שכנה בצומת למברג-לובלין או ליתר דיוק בוקרשט-ורשה, מכותרת מכל עבר יערות, שדות וכרי דשא. האזור היה זרוע אין ספור כפרים, שהכניסו חיים תוססים לעיר. מדי שבוע, ביום שני, נהגו תושבי הכפרים ההם לבוא העירה לירִיד השבועי, ולהציפה בסחורותיהם ובהמולתם למן הבוקר עד חשכת הלילה. מיום זה שאבה העיירה פרנסה למשך השבוע כולו.

העיירה הייתה מלאת חיים, וחיי התרבות ניצבו על רמה גבוהה מאוד. הנוער מצא את סיפוקו בארגוניו: גורדוניה, אחווה, הנוער, בית"ר. נוער שמאל ב"מועדון הקריאה" [קומוניסטים] או בונד. גם לנוער החסידי ולנוער "המזרחי" היו, פרט לבית המדרש ולקלויז, אגודות משלהם, בהן השלימו את חיי הקלויז והישיבה. מאושרים במיוחד חיו כאן החסידים, שהרבי שלהם היה כה קרוב – בבלז – וחלף מעת לעת או אף בא להתארח ברווה. הם התחפשו לקוזקים אמתיים ורכבו על סוסים עם חרבות על הצד. הכליזמרים ניגנו שירי לכת חסידים, והאוכלוסייה ניצבה דחוקה על המדרכות, לתפוס את מבטו הקדוש של הרבי כשחלף על פני העיר בכרכרה בלווייית הסטרוסטה ומפקד הז'נדרמריה.

עדיין שמור בזיכרוני החסיד פסח בן בייניש אלטמן, שצעד בכל המצעדים הצבאיים הרשמיים, עם כל הפריצים וגדולי העיר, מעוטר בצלב העצמאות, מאותות ההצטיינות הגבוהים של פולין, שקיבל מפילסודסקי על הסתרה והצלה של קצין פולני, בנה של ארנדובה, בעלת המסעדה הידועה ברחוב הרכבת ברווה.

בשבת המושלגת ההיא, 1919, כשהתחוללו ברווה קרבות רחוב עקובים מדם, פנים אל פנים, בין פולנים לאוקראינים; הקצין שהופתע בידי מספר גדול של חיילים אוקראינים, מנותק מכל דרך נסיגה, חש לפתע כי מאחוריו נפתחת דלת ויד גוררת אותו פנימה אל תוך בית. כאן הכניס אותו פסח של ביניש לתוך קמטר, אשר שימש [משטח] ללישת בצק (הוא היה אופה) וכיסה אותו בערמת שקי קמח. האוקראינים הפכו את המאפייה על פיה ולא מצאו את הקצין. אילו מצאו אותו, היו יורים לא בקצין בלבד, אלא לבטח גם במצילו, באשתו ובילדיו.

אוכלוסיית החנוונים היהודים האמידים למדי, שחנויות השוק השתייכו להם, וכל סוחרי הפרווה שסחרו עם חו"ל – כולם העניקו לעיירה חזות של מצב חומרי טוב. אך היו גם עניים. הם חיו בסמטאות הקטנות סביב לבית המרחץ, סמוך לבית הכנסת ולקלויזים, בהם שהו וישנו עוברי אורח זרים, שנלקחו כאורחים לימים או לשבת לבתים שמצבם טוב יותר. הייתה שם דלות, אך תמיד עליצות וצחוק של שמחה, שעוררו דמויות מוכרות כמו שימלה מאנטה, טֶוולה ומוישה פאיאץ [ליצן, כינוי ?].

סמוך לעיירה זרם הנהר ראטה. שם וביערות שסביב או בוולקוביצה היה הנוער שלנו מבלה את שעות הפנאי שלו. בראש השנה הלכו לנהר לתשליך, וכל הקיץ נישאה המולת הנוער שלנו, שרחץ שם והשיל מעצמו מעט מדאגות היום-יום. עד לשעות הערב המאוחרות נישאו באוויר השירה והצחוק של הנוער שלנו שהיה שב מטיולים בפאתי העיר, לאחר שיחות פוליטיות ותרבותיות וקורסים. כך חיה וחלמה על ימים טובים יותר, עיירתנו רווה.

עד, עד אחד בספטמבר, כשנפלו על פולין הפצצות ההיטלריסטיות הראשונות. כעבור שבועיים נפגשו ברווה הצבאות הרוסיים והגרמניים. הגרמנים נסוגו עד 14 ק"מ מפאתי העיר, והרוסים נשארו אתנו במשך שנתיים ואז שבו הגרמנים, לסיים מה שהחלו בו שנתיים קודם לכן – להשמיד אותנו בדייקנות הגרמנית הקפדנית.

1941. ילדים, שאך אתמול ישבו על ספסל הלימודים קיבלו מטאטאים ואתים, לנקות את המדרכות והכבישים של העיר, את הכיתות ובתי השימוש בבתי הספר בהם היו תלמידים עד אתמול.

בשש בבוקר נאלצו כל בני 12-55 להסתדר בכיכר השוק, להיות מובלים בידי אוקראינים וגרמנים לעבודה. העיר כולה הייתה למחנה עבודה. הם עבדו בתחנת הרכבת, בקסרקטינים, במחנות שבויי מלחמה רוסים ולימים צרפתים. אחרים – בעבודות בנייה בחברות בנייה פולניות וגרמניות, שבנו שדה תעופה בקמיונקה, סמוך לרווה. אנשים עובדים ביושר ובחריצות, הם סבורים כי בזה יפדו את חייהם. אך תכניות השונאים שונות. אין הם מתכוונים לעבודה שלנו, אלא אלינו. תחילה שודדים את הרכוש היהודי: כסף, ריהוט, פרוות, עורות, כלי מטבח – נותנים להם הכול, בתקווה לפדות בכך את החיים.

פסח 1942. האקציה הראשונה. אנשים נדחקים לכל מקום שאפשר, ליערות, למרתפים, לעליות הגג. הקרבנות שהובלו ברכבת, לא הובלו מרחק רב, עד בלזץ בלבד. כעבור ימים אחדים נודעה האמת כולה: במחנה בלזץ יש שני בלוקים בלבד, ויומם ולילה עולה מארובותיהם עשן ומפיץ ריח של בשר שרוף. ייאוש היסטרי אופף את האנשים. חלק סבורים, ותְרו, בין כה וכה אנחנו נידונים למוות, עדיף מוקדם ככל האפשר ובייסורים מועטים יותר. חלק אחר, חי מהיום למחר, בין כה וכה הכול חסר משמעות. ועוד חלק, נחוש להיאבק בכל כוחו, ואינו חדל לעסוק במחשבה אחת – איך להינצל מציפורני המוות.

מי שנותרו לאחר האקציה הראשונה ממשיכים לפי שעה ללכת לעבודה. הגרמנים מתעשרים בשוד, מדי יום יותר ויותר. יהודים חייבים לענוד מגן דוד, נאסר עליהם ללכת על המדרכות, ללבוש אדרות שער, אף לא אדרת שער קצרה. בתמורה לקשה בעבודות מקבלים רבע כיכר לחם דביק ליום.

היה בעיר בית עלמין ישן, שפגע בטעמם האסטטי של התליינים. באחד מימי ראשון קיבצו כמה אלפי יהודים, בוגרים וילדים, גברים ונשים, והכריחו אותם לעקור את המצבות שעל הקברים וליישר את השטח. יהודים הוכרחו להשמיד קברים ולהרוס מצבות של אבות-אימהות או של ילדים שלהם, שאך לפני חודשים אחדים הקימו בעצמם. המצבות הובלו העירה ושימשו לריצוף מדרכות לפני וילות התליינים הגרמנים.

בכניסה למקום הקדוש היה קבר עתיק של ילד, "הצדיקל", שנספה לפי האגדה על קידוש השם, קבר זה הושמד עד היסוד בברוטליות מיוחדת.

היודנרט משתדל לעשות כל שבכוחו למען היהודים. יש מטבח, המחלק מדי יום מעט מרק ורבע לחם לרעבים; ובכל זאת הוא משמש מכשיר בידי התליינים. לגרמנים קל יותר להפנות את פקודותיהם לגוף מאורגן. כל עוד מדובר בכסף או ברכוש, זו חצי צרה, אך כשהתחילו לדרוש אנשים למחנה העבודה, השתנה המצב לגמרי. למרבה הצער, הקרבנות הראשונים היו אחינו העניים ביותר; העשירים הוסתרו כדי שניתן יהיה להשתמש בכספם או בחפצי הערך שלהם בעת הצורך. כך התרוקנו תחילה הבתים המטים ליפול שסביב לבית הכנסת ולבית המרחץ, בזאמד וליד האטליזים. אך עד מהרה נאלצו גם העשירים לעזוב את בתיהם וגניהם; נתפרסם צו שעליהם לעזוב את הבתים תוך שעות אחדות. הותר להם לקחת עמם ככל שיכלו לשאת עמם.

התהום שקע ושקע. רכבות חלפו שתיים-שלוש פעמים ביום, בהן עד מאה קרונות ובהם עשרות אלפי יהודים מארצות שונות וגם מפולין – לבלז'ץ. יהודים שעבדו ברכבת הבהירו להם לאן הם מובלים, הם סירבו להאמין; האמינו שהגרמנים מובילים אותם לקייב לעבודה.

לאחר אקציות אחדות, קיבצו הגרמנים ברווה את כל היהודים שנותרו מעיירות הסביבה, כדי שיהיו קרובים יותר לתחנת הרכבת, משם יוכלו לשלחם ביתר קלות לבלז'ץ. הצפיפות בגטו כה גדולה, עד כי אין בית שלא שורר בו הטיפוס.

על האקציות ידענו תמיד יום יומיים קודם. הסימן הראשון היה בואם של מספר גדול של אנשי אס-אס והגסטפו. פרט לכך היה לכל אחד הגוי שלו, שהודיע לו. ליודנרט היו אנשים בקרב הגסטפו להם שילם, והם הודיעו. העובדה שהאקציות עלו בקרבנות יהודים כה רבים, על כך יש להודות לאוכלוסייה האוקראינית, שצימאון הדם שלהם עלה אף על זה של הגרמנים.

... יודן-פריי. הידיעה פגעה כמכת ברק. יודנריין, כלומר אין אבא-אימא יהודים, המבקשים יומם ולילה עזרה משמים; אימהות המברכות על הנרות בליל שבת; ילדים ששירתם בעברית וביידיש נישאה לעתים מעל ליערות ולכרי דשא. יודנריין משמעו שלא יישאר מי שיאמר אחריך קדיש אי-פעם. יודנריין משמעו שרווה רוסקה, שבנינו במשך דורות רבים ומילאנו אותה חיים תוססים, תבלע אותנו כסדום ועמורה ולא יישאר לנו עוד זכר.

ברגע זה פרצה בקרבי קריאה וזעקה: "הצלה!" קול הוריי שנספו על קידוש השם זעק מתוכי: "הימלטי!" ונמלטתי.

בקושי בת שמונה-עשרה רצתי לבדי, בין אנשים זרים ומקומות זרים. העניקו לי כוחות לבצע זאת, הוריי בלבד, שקודם לכתם למות על קידוש השם החדירו בי תקווה, שלפחות אני אציל את עצמי, וברכתם הגנה עליי מכל רע, לא להיכשל בריצתי על פני ביצות טובעניות, טרשים ושממות.

רצתי מעיר לעיר – בכל עיר גורל זהה ליהודי. אוסטרוב [Ostrów] – יודן-פריי, צ'נסטוחוב – יודן-פריי, בכל מקום אותו הדבר. בכל מקום אני, והעיניים היהודיות שלי, חייבת להציג עצמי כפולנייה, נרדפת על כל צעד ושעל. בנס הגעתי עד וינה ושם שרדתי עד מפלת היטלר. וכך נותרתי מצבה חיה יחידה להוריי היקרים, שתפילתם האחרונה הייתה ודאי: "אלוהים, הענק לה את חיינו".

החיים שחשגתי בקושי כה רב, אהובים עליי. אני אוהבת אותם משום שזו הייתה משאלתם האחרונה של הוריי וקרוביי, של כל יהודי רווה, שכל כך רצו לחיות. האהבה לחיים הייתה רצונם האחרון, צוואתם האחרונה לנו, השורדים. תקוותיהם וחלומותיהם הם המצבות הקדושות לדידנו, ששום יד אנוש לא תוכל להשמיד, ואשר לפניהן אנחנו עומדים עתה ואומרים קדיש.

במילותיי הספורות הדלות, ביקשתי להנציח חלק מן הנשמות הקדושות מעיירתנו, שנספו על קידוש השם, ובמיוחד את חבריי הקרובים והיקרים: הניק וייס, הניק וקובה ברקובר, אליש קונר, פיניה שטוקהמר, מילה קופרשמידט, פרידקה רוזמן, פרידקה בודנשטיין, פרידקה בֶּרכארד, הניה מילמייסטר, מינה בֶּרגהרץ, מניה ולייב רכס, חיה, צילה ומלכה לרר, מלה ביליג, אחיי עזריאל ובורייר, ובמיוחד הוריי היקרים אריה ורחל (לבית קניג) קרמר. יתגדל ויתקדש שמי רבא!

מתוך הפרק: השואה ע' 296 – 299.

א' קלאג חנוכה בגטו – שיר, לא תורגם

נולדתי בכפר הקטן אילשינקה קרוב לפוטליץ' הסמוכה לרווה רוסקה. בכפר חיו משפחות יהודיות ספורות. חלק מן הכפר היה שייך לפריץ ד"ר מייווסקי, ובשם זה גם השתמשתי בשנותיי הגורליות כקפיטן מייווסקי, לא אחת הציל אותי השם ממוות ודאי.

לאחר שאבדו אשתי, שני ילדיי, הוריי, המשפחה וכל ידידיי – השתלט עליי כוח נורא: לנקום על הכול.

הודות לקשריי השונים קיבלתי מסמכים ופספורט בשם מיכאל שְׁווד (אוקראיני). הודות לסיועם של אנשים מסוימים הצלחתי להסתדר בעבודה כעוזר לנפח, פטריוט פולני, בחצר ליד הוריניץ.

עברו עליי ייסורים, פחדים וחלחלה גדולה עד שהצלחתי בכך. גרתי לבד בחדר, במקום בו הייתה בעבר משרפת היי"ש. נשמר לא לשהות עם איש, חושש להיאנח, חושש ממילה שאני עלול לפלוט בשינה, להיות אי-פעם מגולה במיטה, שלא להסגיר מי אני באמת.

באחת השבתות הקיציות (חודש יולי) לאחר העבודה, הזמין אותי הנפח הזקן לביתו לארוחת ערב. הוא חגג אירוע משפחתי כלשהו. קיבלתי את ההזמנה והלכתי עם הזקן לביתו. לאחר ארוחת הערב ולאחר שהפרזנו בטיפה המרה, התאחרה השעה, ובני ביתו של ביילאק לא הניחו לי ללכת הביתה, ונשארתי ללון בביתו.

למחרת, יום ראשון, לאחר ארוחת הבוקר, יצאנו שנינו, אני והנפח הזקן, לטייל מחוץ לכפר, וחטפנו שיחה בעניינים שונים. בדרך כלל שוחחנו רק על פוליטיקה ועל בנו סטניסלב ופעילויותיו.

היום היה נדיר ביופיו, השמש יקדה בלי רחמים, כמו בחודש יולי, בעת הקציר הפולני. הלכנו לבושים במכנסיים וחולצה בלבד ויחפים. כבר היינו במרחק 500-600 מטרים מחוץ לכפר והגענו לנהר, שהיה שייך, אגב, לאותה חצר בה עבדנו שנינו. לפתע אמר לי הזקן: "השמש יוקדת כאש, בוא נרחץ קצת במים הקרירים". לשמע הצעתו של ביילאק, חשכו עיניי. הרי לך פורענות חדשה על ראשך – חשבתי לי. לך תתפשט ותראה לביילאק איזה מן קצין אתה, ואיזה בן של בעל אחוזה אתה! וממילא כבר ידע מדוע אני נפח טוב כל כך! מה עושים? איזה תירוץ

נותנים לזקן לא לרחוץ בנהר? חליפות רחצה לא היו לשנינו, גם לא היו אנשים זרים בקרבת מקום. ואם כן אז מה? מפני מי צריך הייתי להתבייש? מפני השמש הצורבת ודאי לא.

קודם שהספקתי להביט כה וכה היה הזקן במים. בהיותו במים קרא אליי הזקן מרחוק, להיכנס מהר ככל האפשר. המים טובים להפליא וחבל לאבד רגע. אגב כך עשה גלגולים למיניהם, להוכיח שהוא שחיין טוב לעת זקנה. מה עושים? מה עצה אתן לעצמי שלא לרחוץ בנהר. בינתיים לא הניח לי הזקן להשיב את נשימתי, הוא לא חדל לקרוא: "בוא, בחור, מהר יותר, מהר יותר! חבל על הזמן!"

ראיתי וחשתי שלא אוכל לחמוק מן הרחצה, ולרחוץ אסור לי בשום פנים, לא יכולתי להתרחק מן הזקן קילומטר, כי על מה ולמה? אולי, חשבתי, אם אתרחק יחשוד בי. החלטתי לנקוט צעד נדיר בנועזותו. הוצאתי אולר שנשאתי עמי תמיד, פורף את כפתורי מכנסיי, שיראה הזקן שאני הולך לרחוץ, אגב כך התחלתי לצעוק לזקן וביקשתי ממנו לצאת מן המים לעזור לי לעצור את שטף הדם הזב מרגלי. בשעה שיצא הזקן מן המים להגיש לי עזרה, גרמתי לעצמי חתך עמוק למדי ברגל, באולר שהוצאתי, עד היום נותר לי סימן. אני מתאר לעצמי שהיום לא הייתי עושה זאת בעד שום הון שבעולם. ואולי, מי יודע? בעת צרה, אדם הרי עושה דברים העולים על כל דמיון אנושי.

*

היחסים בין הפולנים לאוקראינים היו מתוחים מאוד והובילו להשמדתם זה את זה.

חיפשתי קשר עם נציגי הפרטיזנים הרוסים ומצאתי אותו באיש שהיה בעבר סולטיס [ראש כפר], בעת ששלטו שם הרוסים. שמו היה סטפן סול. הוא ידע שאני יהודי, נהג בסובלנות ושמר סוד.

בזמן שעבדתי בחצר, הייתי נפגש עם חברי מֶכְצ'ה. הוא בא מדי יום לעבוד באותה החצר, ככל היהודים בסביבה, עד השמדתם המוחלטת בתאי הגז. בכל הזדמנות אמרתי לו: "מכצ'ה, שמע לי, ברח כל עוד לא מאוחר מדי". מכצ'ה צחק להזהרותיי ואמר מה שאמרו חבריי ברווה רוסקה:

"מה יש לי לפחד, לא הייתי מנהיג ציוני, ולא הייתי מנהל גדול אצל הסובייטים. אתה, מצבך שונה, לך אין עוד מה להפסיד, אך אני, יש לי משפחה בת שש נפשות, בהן שלושה ילדים קטנים וחמות זקנה. נוסף לכך אני גר במקום נידח, חוץ ממני, אין שם יהודים אחרים. ומה? יורו לי לעבוד כעבד? – אעבוד. לכך כבר התרגלתי. אני כבר אתענה איכשהו עד סוף המלחמה".

לא היה לי דבר להשיב לחברי התמים על דבריו; לו, לחבר היקר והכן, עליי להודות על שאני חי ולא נרצחתי עם שישה מיליון הקדושים האחרים.

אני עצמי חשבתי לא אחת: אולי מכצ'ה צודק, הייתכן שהחיה הגרמנית תהרוג את כל היהודים? במיוחד אדם כמוהו, הגר רחוק מכל יישוב יהודי. למרבה הצער התבררה לימים הטעות הגורלית. כשם שהיהודים באזור רווה רוסקה נאלצו לעזוב את בתיהם ולעבור אל העיר, בהם הוריי, כך בא עתה תורם של היהודים באזור לובצ'וב.

בידיעה, שלמחרת חייבים מכצ'ה ומשפחתו לעזוב את הכפר ולעבור אל לובצ'וב, הלכתי להיפרד ממנו וממשפחתו לילה קודם לכך. איני מקבל על עצמי לתאר את פרדתנו, לא מסוגל. כשנפרדנו, הוא עדיין לא האמין שלא נתראה עוד. הוא סבר שהגרמנים זקוקים לעובדים רבים יותר בעיר מאשר בכפר, לכן מורים להם לעבור לשם. נתתי לחברי כל מה שיכולתי ונפרדתי ממנו לנצח.

לאחר שיחה עם סטפן הוקל מעט לנשמתי הכאובה. התחלתי לחוש בטוח יותר בתפקידי כאוקראיני בשם מיכאל שָוּוד. כך חלפו שבועות אחדים. המשכתי בעבודתי היום-יומית כעוזר לנפח. כבר התאמתי עצמי למקצועי החדש ולרעיון שאני אוקראיני במלוא המובן, ואיני צריך לחשוש מאיש. החרדה המתמדת, שכל רגע אני עלול להילכד ולהיירות, החלה נוטשת אותי. אך שמחתי לא ארכה זמן רב. בוקר אחד בחודש יוני, כששמש קיצית נאה חיממה כל אדם בכלל, ואותי אולי בפרט, נכנס לחצר שוטר אוקראיני. השוטר היה מאותו אזור, הוריינייץ [Horyniec]. ברור שהכיר את כל התושבים. בראותו אותי, זר גמור באזור, החל לחקור ולדרוש. מה שמי, מי אני, מאין אני?

"אני רואה אותך כאן בפעם הראשונה" – אמר, בחצי רצינות וחצי חיוך. מובן שהשבתי כי שמי מיכאל שווד, אני אוקראיני. אמרתי את שמות הוריי, היכן נולדתי – לפי המסמכים והסיטואציה הנוכחיים.

עד היום איני יודע, אולי זיהה אותי או רק חשד, כדרכם של שוטרים, לאחר שבדק את כל מסמכיי. בעת ההיא כבר היו לי, פרט לפספורט הסובייטי, מסמכים נוספים: כרטיס עבודה ואחרים. הוא סובב אותם לכל עבר ואמר שמסמכיי אכן אמתיים, אך הוא לא מאמין לי. כשאמר השוטר שאינו מאמין לי התחלתי לחוש שתולעים זוחלות תחת לעורי, זיעת מוות החלה לכסות אותי. חשתי שאני שרוי במצב של גסיסה.

אסור היה לי להראות שאני מבוהל. אך מה עושים? במקום להשיב התחלתי לצחוק בקול. צחקתי מתוך כאב, אך צחקתי. "נו טוב, אדוני השוטר – אמרתי – המסמכים בסדר, אך אינך מאמין לי, איך אוכל לשכנע אותך בנכונות מסמכיי?"

הוא החל לחייך ואמר לי ללכת אתו לבית השימוש. משמעות הדבר הייתה מובנת לי היטב, אך מה יכולתי לעשות? השבתי בחיוך: "נו טוב, אני הולך".

למזלי לא היה הנפח ביילאק בנפחייה. בצאתנו מן הנפחייה, עוד שאלתי אותו לשם מה הוא רוצה שאלך אתו לבית השימוש. הוא השיב לי: "אל תשחק את הטיפש". בשעת מעשה חלפו בראשי לא מאות, אלא אלפי מחשבות. במחשבותיי כבר נפרדתי מן העולם. הלכתי עם השוטר כמי שהולך לתלייה.

בית השימוש נמצא במרחק 50-60 מטרים מן הנפחייה. בלכתי עם השוטר גם שרקתי. לדידי הייתה זו שריקה שלפני המוות. הדרך נמשכה כנצח. בית השימוש היה קטן, רק אדם אחד יכול להיכנס, והיה צפוף לשנינו. שם לא היה לי ולא ראיתי מוצא אחר אלא לעשות כמו לפני שנים אחדות בלמברג.

בקיצור, כשהיינו בפנים הורה לי השוטר לשלשל את מכנסיי. סופו של מפגש זה במקום ההוא: הוא מת ואני גר בברזיל. אף שחלפו מעל לעשרים וחמש שנים מן האירוע, אני חש עליי את עיניו הגדולות היוצאות מחוריהן ברגע שחנקתי אותו. לירות היה בלתי אפשרי, למרות שהיה ברשותי אקדח, כי היו שומעים את הירייה.

בעת ההיא היינו נפגשים מעת לעת בהוריניץ, בתחנת הרכבת, אצל המנהל עצמו. המנהל, פולני, בעל שם פולני טהור, מזורקייוויץ', היה – לפי מידע שקיבלנו לימים ביחס אליו – פרו-גרמני בעת תקיפת ברית המועצות. אך מאוחר יותר ביקש לטהר את עצמו והחל למסור לנו ידיעות שונות, כמו יום ושעה בה יעברו רכבות גרמניות עם צבא או נשק ופריטים אחרים בדרכן למזרח. זה היה בזמן בו החלו הגרמנים לנחול מפלות, הן מכוחות סובייטים סדירים והן מתנועות פרטיזנים שונות שכבר התארגנו היטב. מזורקייוויץ' החל לחוש שהמפלה הגרמנית היא בלתי נמנעת.

ערב אחד, כשהתכנסנו להתייעצות, הודיע לנו מזורקייוויץ' שברצונו להציג בפנינו אישה מאוד יפה וצעירה, לדעתו היא עשויה להיות פעילה חשובה מאוד בתנועתנו. אנחנו, ובמיוחד אני, לא תמכנו בקבלתה אלינו בלי להכירה במדויק. אך מזורקייוויץ' נתן לנו הבטחה מלאה שהוא מכיר אותה, ניתן בהחלט לסמוך עליה, ואפשר לקבל אותה על אחריותו.

קודם שיכולנו להתיישב בדעתנו ולהחליט, כן או לא, נפתחה דלת החדר השני ועל הסף הופיעה לא אחרת אלא גיטלה [גניה] לנץ. היא הייתה אחותו הצעירה של חבר נעורים שלי, למדתי אתו בחדר אצל אהרן המלמד בפוטליץ'. כיום הוא, איצ'ה מלר, גר בסן פאולו (ברזיל).

פעילותנו (כמצוין) כללה לפי שעה מעשי חבלה וסילוק אלמנטים ששיתפו פעולה עם הממשל הגרמני. כשם שמטרתנו הייתה לחסל אלמנטים ששיתפו פעולה עם הגרמנים, היו גם לגרמנים אלמנטים כאלה, שהודיעו להם על פעילותנו, על הפעילות המחתרתית, והסגירו בידי הגסטפו. ברנש שכזה היה בנו של כומר אוקראיני בכפר רדרוז' [Radruż], מרחק 8-10 ק"מ מהוריניץ.

התחלנו לעבוד באופן אינטנסיבי למדי, והגרמנים החלו לחוש בנו כהוגן, ובמידה מסוימת גם נחרדו. היה להם ממה לחרוד, משום שכול שני וחמישי ביצענו פעולה כלשהי, כמעט תחת לאפיהם.

יום אחד אחר הצהריים, בסוף 1942, בא אליי מנהל הדואר בכפר רדרוז' וסיפר, לא פחות ולא יותר, כי בן הכומר האוקראיני בכפר, הוא סוכן הגסטפו, והראה לי מכתב שכתב הלז אל הגסטפו בירוסלב, ובו

הלשנות למיניהן: בהן, שבחצר פודֶמְשְצִ'זְנה, שמנהלה הוא פולקס דויטש אונטרשיץ, עובד אוקראיני בשם שְוווד. לדעתו הוא אדם חשוד בשל קשריו הטובים עם סטפן סול, וקשרי שניהם – עם אונטרשיץ. כיוון שלו עצמו אין אפשרות לחקור את העניין הוא מבקש מן הגסטפו לחקור או לעסוק בעניין (אותי לא הכיר הגסטפו אך את סטפן הכיר). הגסטפו ידע שסטפן היה בעבר סולטיס אצל הסובייטים.

למקרא המכתב בנוכחות אונטרשיץ חשנו אֲשינוּת בפה וצינה בנשמה. לא קל לתאר את תחושתנו, ודאי לא להבין. יכול להבין זאת רק מי שחווה רגעים כאלה. ניצבה השאלה: מה לעשות? יותר מכולם נחרד אונטרשיץ, לנו היה מוצא, לעזוב את פודמשצ'זנה למקום אחר. אך הוא, אונטרשיץ, היה בעל משפחה גדולה ונוסף לכך פולקס דויטש! הרגעתי אותו ככל יכולתי. ביקשנו ממנהל הדואר לא לשלוח את המכתב לפי שעה, עד שנחליט מה לעשות.

מובן שלא איבדנו עשתונות, אף שהאימה הייתה גדולה למדי. מיד כינסנו ישיבה. לאחר התייעצות קצרה הוכרע גורלו של בן הכומר. השאלה הייתה מי יבצע את גזר דין המוות? כיוון שכל האנשים ששיתפו אתנו פעולה היו מקומיים, פרט לסובייטים, נפלה הבחירה עליי. קיבלתי את השליחות ברצון רב ובמידה מסוימת של שמחה. כבר התרגלתי להביט למוות בעיניים. חשבתי: אומר לו שלום עליכם פעם נוספת, גם חשתי עצמי בעת ההיא חזק מבעבר. הייתי פעיל פוליטית והיה אתי מטה שלם עם אנשים, נוסף לכך הייתי קשור מאוד לסטפן סול, היחיד (פרט לגניה לנץ) שידע כי אני יהודי.

לאחר ביצוע גזר הדין בבן הכומר, החלה תנועת המחתרת שלנו להתחזק יותר ויותר ולגדול. זה קרה משום ש"היעלמו" של הלז עורר אימה במשתפי הפעולה האחרים עם הגרמנים, בסביבה כולה. הם חשבו שאם הבנדיטים (הכוונה לתנועתנו) היו מסוגלים להוביל את בן הכומר מן הכנסייה, שמשמר שלם של שוטרים השגיח עליה, איך יוכל להישמר אדם שאיש אינו שומר עליו.

בן הכומר, כפי שהתברר לאחר מכן, היה אכן המלשין המרכזי. חבריו הבינו היטב שאם הצלחנו לסלק את מפקדם, ודאי לא יקשה עלינו לנטרל את הכפופים לו. חוץ מזה, זה היה בזמן שההוּדות הגרמניות

חטפו מכות בזו אחר זו, ומי שפעלו למען ההיטלריזם הבינו שהמשחק ממילא אבוד ושיתוף הפעולה שלהם הוא ברכה לבטלה.

אף שתנועתנו גדלה מיום ליום לא הצטרפו אליה יהודים. למרבה הצער זה קרה פשוט משום שיהודי הסביבה הובלו תחילה אל הערים, כמו במקרה של הוריי ושל חברי מכצ'ה. מאוחר יותר הובלו כולם לתאי הגז. סופם העגום ידוע לנו למרבה הצער.

אילו שיערו יהודים אלה שהרוצח הנאצי יהיה כה אכזר כלפי העם היהודי, חלק גדול מן הנרצחים ודאי היו מצטרפים לקבוצות הפרטיזנים השונות או מייסדים תנועות התקוממות, ולא מניחים להובילם אל תאי הגז כצאן לטבח. יכול גם להיות שנערות ובחורים יהודים רבים וגם אנשים מבוגרים חששו ללכת ליערות, כי – לבושתם ולחרפתם של הפרטיזנים הפולנים ואפילו חלק מן הסובייטים – לא מעט יהודים, שהם, הפרטיזנים, נתקלו בהם ביערות – נרצחו. הם רצחו גם את היהודים הלוחמים שמספרם היה קטן יותר ונשקם דל.

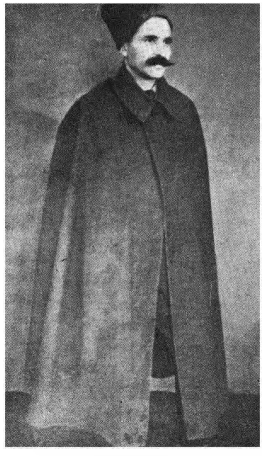
רק ב-1943 באו אלינו יהודים אחדים, שהספיקו להסתתר באופנים שונים מן החיות הנאציות. זה היה בזמן שכבר יצאנו לקרב גלוי בחיה הנאצית בהוראות ממוסקבה. עד אז פעלנו ולחמנו לפי שיקולנו, בלי כל סמכות מעלינו.

כך יצא לי לפעול בשתי חזיתות. בזמן בו הייתי מנהיג הקבוצה הסובייטית עם מספר קטן של אוקראינים פרו-סובייטים, נאלצתי (מבלי שרציתי) להיות מנהיג המתקוממים הפולנים מבטליון חְלופוב.

*

בסוף 1943 כבר יצרנו קשר עם אחד מגדולי הגיבורים של ברית המועצות, הגדול שהיה לסובייטים, גנרל קולפק [Sydir Artemovych Kovpak] שארגן את ההתקוממות הראשונה של פרטיזנים אוקראינים במזרח אוקראינה, בבריאנסק [Bryansk].

גנרל קולפק [קובפק, וכך להלן] הוחלף בפיוטר פיוטרוביץ' ורשיגורה [Pyotr Petrovich Vershigora] (כינויו: ברודה, בורד, כי היה לו זקן נדיר ביופיו ובאורכו). הוא עצמו היה מקייב. בהנהגתו לחמתי עד זמן קצר לפני תום המלחמה. ורשיגורה, אף שהיה אוקראיני, היה אדם הגון

אלכסנדר שטאַרד אלס פּאַרטיזאַנער

מאוד. והעיקר, ככל שאני הכרתי אותו, לא היה אנטישמי. הוא, אחרי סטפן סול וגניה (מריאסה) לנץ, היה השלישי שידע שאני יהודי. הוא עצמו יעץ לי לא לספר על כך לאיש. זה כאב לי לא מעט.

כששאלתי אותו למה להסתיר את היותי יהודי? השיב לי: "בינתיים יש מלחמה, ואני זקוק לך".

למען האמת לא הבנתי מה התכוון לומר בכך. מאוחר יותר הבנתי היטב את משמעות מילותיו ולמה התכוון. כל עוד לא ידעו משחררי העולם הטובים והיקרים שאני יהודי, היה מצבי כשל איש צבא רגיל, הם כינו אותי לא אחרת אלא חבר קפיטן או גיבור שלנו. אך כשקרבה המלחמה לסיומה והיה צורך לרשום במדויק שמו של כל אחד, שמות הוריו, מקום לידה וכו', חבריי מאתמול, שקודם כמעט סגדו לי, כבר כינו אותי לא אחרת מאשר: זה שלא נשחט.

על עניין האנטישמיות אני מבקש לפסוח, כי היום כבר אין זה חדש שבגן העדן הסובייטי אין האנטישמיות קטנה מאשר בארצות אחרות, אולי אף גדולה יותר, ההבדל הוא, שבברית המועצות היא קושטה וכוסתה במעיל של שלום.

*

היו לנו כמה מאות אנשים פזורים בחלקים שונים בסביבה ההיא. גם היו לנו מיני נשק שונים. לפי שעה לא נזקקנו ביותר למכונות יירייה, כי ביצענו פעולות חבלה בלבד, ורק בלילות. במשך היום עסק כל אחד בעבודתו הרגילה. נשק היה לנו ממה שהשאירו הסובייטים לאחר מנוסתם בתחילת המלחמה. מה שחסר לנו השגנו בכוחות עצמנו. איך? פשוט למדי, פרקנו מנשקם שוטרים גרמנים ואוקראינים וגם את עמדות המשטרה שלהם, זה כמובן לא בא בקלות כמו לכתוב ברגע זה.

איך שלא יהיה אין לסובייטים סיבה להלין עליי. אם הכתיר אותי הממשל הסובייטי לימים בתואר: קפיטן הגוורדיה ולא חסך מדליות – לא היה זה בכדי.

באחד מימי יולי 1943 החלטנו (למטרות אסטרטגיות) להשמיד מוצב חוץ גרמני-אוקראיני גדול בכפר בושָניה גורה השוכן בין הוריניץ ללובצ'וב. היינו חייבים להשמידו כדי לטהר את הדרך לובצ'וב-ירוסלב, בהוראת הדיוויזיה של קובפק שהונהגה כבר בידי ורשיגורה.

הגרמנים לא נהגו לנקום על שום פעולה טרוריסטית כפי שנהגו על השמדת משרפת יי"ש כלשהי, אף הקטנה ביותר. בידיעה מה יקרות משרפות היי"ש לנאצים ומה משמעותן לצבא הנאצי, התמסרנו כל פעם לפיצוץ של משרפת יי"ש אחרת, גם אם שמר עליה גדוד חיילים. בכל פיצוץ, שנשמע למרחק עשרות קילומטרים, חשבה האוכלוסייה כי הנה מסתיימת המלחמה. זה לא היה נוח לגרמנים, משום שככל שנשמעו יותר יריות בסביבה, המשמעות הייתה שהסובייטים קרבים, ומזה חששו הגרמנים ביותר.

התחלנו לעשות תכניות להוציא את ארסנל הנשק של תנועת או-פה-אה [Ukraińska Powstańcza Armia – צבא ההתקוממות האוקראיני] החלטנו להוציא מהם את נשקם של מתנגדינו בלי יריה אחת. נוציא את הנשק לא בכוח אלא בגנבה. נשאלה השאלה: איך?

כמה לילות בזה אחר זה לא יכולתי לעצום עין, כמובן לא לאכול, התהלכתי כמת חי. בדמיוני ראיתי את סבי וסבתי, את אבא ואימא, את אחיי ואחיותיי, את שנות ילדותי בחדר, את כל עברי, את החינוך היהודי ואולי היהודי-קיצוני של אבי, ובעיקר, ראיתי את ילדיי היקרים!

ראיתי אותם חיים, משחקים עם חבריהם. ראיתי אותם הרוגים, רצוחים בידי התליינים הנאצים. ראיתי אותם נשרפים בקרמטוריום של בלז'ץ ושמעתי אותם זועקים בבכי מר: אבא, הצל אותנו! העשן חונק אותנו! ועוד מראות כאלה היו לי. צל ילדיי היקרים לא הניח לי. הם ליוו אותי בכל צעד. קרה, שדיברו אליי ואמרו: אבא, אל תשכח מי אתה! נקום נקמת חיינו הצעירים באויבינו, אך לא באופן שהם רוצים, אבא, אל תחלל את מוצאך! וכו'.

בו ביום העברנו הודעת רדיו אל ורשיגורה. סיפרנו לו את סיפור המעשה על כל האירועים: שהתקשרנו עם קבוצה מתנועת או-פה-

אה שמנהיגה הוא פלוני אלמוני, יש להם ארסנל גדול של כלי נשק שונים, ובאין לנו מוצא אחר עשינו עמם מעין עסק של שותפות, פירטתי את כל תנאיו, פרט לאחד, שעליי להתחתן עם אחותו של המנהיג.

כעבור עשרים וארבע שעות קיבלנו הודעת רדיו: לחכות זמן קצר ולא לעשות דבר במו ידנו. לאחר קבלת ההודעה התחלנו להכין את אנשינו, הודענו להם להיות מוכנים כי כל יום "הם" עשויים לבוא.

המילה "הם" הייתה כזרם חשמל או מקל מגנט לאנשים הקשורים בנו. בינתיים השמדנו, בעזרת דניאל, את עמדת המשטרה של רודה רוז'נייצקה [Ruda Różaniecka] זה חרה לא מעט לקבוצת או-פה-אה. הם טענו שהנפה שייכת להם ואל לזרים להתערב. לכך היה לנו מענה טוב. "מה זרים? – טענו – הרי אנחנו כבר קרובים".

ברודה רוז'נייצקה, כמו בכפרים האחרים, התהלכו שומרי לילה, ששמרו על הכפר מפני גנבים או מהתלקחות שרפות באמצע הלילה, מה שלא היה נדיר בימים ההם בתחומים המעורבים שגרו בהם אוקראינים ופולנים. במיוחד לאחר חיסול עמדת המשטרה. הכפר רודה רוז'נייצקה נותר ללא שומר רשמי, וקל היה לנו יותר להשיג את מטרתנו.

השארנו את חבורתנו משני צדי הטחנה. חששנו ללכת כולנו יחד, שלא להקים רעש רב. חבורתנו כבר הייתה מוכנה, אם יתקרבו השומרים לטחנה, הם יאסרו אותם ויכלאו בטחנה עד שנבצע את מלאכתנו, כדי שלא יעירו את האיכרים האחרים בכפר בפעמון המיוחד שהיה לשומרים למטרה זו.

בשעה שסטפן רץ לטחנה הקדשתי אני את עצמי לאיוון. באיום לירות בו, ולאחר שחטף כמה מכות הגונות, הכרחתי אותו לפתוח את האסם, בו הוסתר מרבית הנשק. בינתיים באו בחורינו, הוציאו במהירות רבה את הנשק ומיד תפסו עמדות הגנה.

בסוף 1943 קיבצתי את המטה שלי עם כל חברי התנועה המחתרתית שלנו, שהיו פזורים על פני 20-30 ק"מ רבועים, פרט לאלה שממניעים משפחתיים לא יכלו לעזוב את בתיהם. היה עליהם לכלכל את ילדיהם, ואחדים – את הוריהם. נשארו גם אלה שלא יכול היה ליפול עליהם כל חשד ששיתפו פעולה אתנו כמתקוממים.

אני גם עזבתי לנצח את התנועה הפולנית בנימוק שנקראתי מטעם הממשל הבכיר ללחום בחזית אחרת. השארתי אותם באחריותו ובפיקודו הישיר של יאנק.

לפני עזיבת החצר הרסנו את הבניינים השייכים לחצר על מתקניהם, מקום בו עבדתי במשך כל הזמן. לאחר הוצאת הסוסים, הפרות, החזירים, הכבשים הטובים ביותר וכל הנחוץ לנו, הושמדה החצר כליל, על משרפת הי"ש. יצאנו לדרך, אל היערות הגדולים של הרוזן זְמויסקי, עם המכשירים שהיו ברשותנו: נשק, תחמושת וחפצים אחרים.

היערות היו מגינו הגדולים ביותר. סימן יש לנו: הדיוויזיה של קובפק הייתה מכותרת בארבע-חמש דיוויזיות ובכל זאת יצא קובפק כמעט בלי נזק. שעה שהאויב איבד אלפים כבדים מחייליו.

ורשיגורה, מחליפו של קובפק, היטיב אף הוא להבין שלאחר עזיבת פודמשצ'זנה ירדפו אחרינו הגרמנים. כיוון שהיינו חלשים מכדי שנוכל להתגונן בעצמנו בקרב גלוי, הורה לי ורשיגורה להמתין עם היציאה לפקודתו. הוא גם הבין וידע כי שלטונות הצבא הגרמני מכבדים מאוד את הדיוויזיה של קובפק ככוח. ורשיגורה הורה לי נחרצות להמתין עם היציאה מפודמשצ'זנה. הוא חשש שהאויב ישמיד אותנו כליל.

לאחר בואנו אל יערות זמויסקי הסתדרנו איכשהו באופן ארעי. הצבנו פטרולים סביב, לעמוד על המשמר מפני אפשרות תקיפה מצד האויב, וחיכינו בקוצר רוח מרבי לדיוויזיה בראשות ורשיגורה, מפקדי הישיר.

בינתיים שלחנו סיירים לכל עבר, להיוודע על המתרחש סביב למקום המסתור שלנו. המרגלים קבעו שהגרמנים כבר יודעים שעזבנו את פודמשצ'זנה, הם גם יודעים היכן אנחנו שוהים ומתכוננים לכתר אותנו על מנת לחסל אותנו אחת ולתמיד.

אך זה לא עלה בידי האויב, משום שכבר ניכרה פעילות הדיוויזיה של קובפק, שיצאה מן הכיתור ברוסיה הקרפטית. הצבא הגרמני ששכן בסביבה שלנו, במקום לעסוק בחיסול קבוצתנו הקטנה, נאלץ לעסוק בדיוויזיה של קובפק, שהייתה שם דבר באזור כולו. זה כבר היה בעת שהצבא הגרמני נחל מפלות בזו אחר זו. הם הודו לאל שאין מציקים להם בתקיפת עמדות המפתח שלהם. בכל יום שהאויב נחלש התחזקנו אנחנו, המתקוממים.

הסיירים שלנו החלו להביא, כמעט מדי שעה, ידיעות חדשות על הדיוויזיה של קובפק. ככל שהייתה הדיוויזיה חזקה, האמין האויב שהיא חזקה עוד יותר.

כשהחל היום להאיר בא כל מטה הדיוויזיה ובראשו גנרל פיוטר פיוטרוביץ' ורשיגורה. אספתי את כל אנשיי. שכחנו את הקור, גם לא

נזקקנו עוד להצבת שומרים נגד תקיפה אפשרית בלתי צפויה של האויב, עשתה זאת הנהגת הדיוויזיה, כמנהגה הקבוע.

כשנאספו כל חברינו הובלתי אותם למקום בו נמצא גנרל ורשיגורה. חיילינו הוצבו בזוגות בשורה בצורת סהר, ולפי הנוהג הצבאי התייצבו בפני גנרל ורשיגורה.

לאחר הטקס הצבאי הראיתי לו מסמך ובו דוח על כמות הנשק שהבאנו, גם רישום הפעולות שביצענו עד אז, אחדות ביצענו על דעתנו ואחדות לפי הוראותיו, הדבר מצא חן בעיניו מאוד. כעבור שעה, כשסיימנו את עניין הדיווח, ניגשנו שוב שניניו אל הקבוצה שלי.

דיברתי אליהם והודיתי להם על צייתנותם ועל ביצוע פקודותיי עד היום, מה שהיה לדידי גאווה וכבוד. הודעתי, כי מכאן ואילך כולנו מצטרפים לדיוויזיה הראשונה של הפרטיזנים האוקראינים בהנהגת החבר האהוב והיקר, גנרל פיוטר פיוטרוביץ' ורשיגורה.

לאחר נאומי, שהיה מעוטר וצבוע בצביון פוליטי, הצדעתי ומסרתי רשמית את הנהגתי לידי גנרל ורשיגורה. ורשיגורה, לאחר שנטל לידיו רשמית את קבוצתי, בירך את כולם והודה להם על צייתנותם, על הפעולות שביצעו עד כה תחת פיקודי. הוא העניק לי מיד את התואר: קפיטן הגוורדיה, אות הוקרה. הוא שלח הודעה למוסקבה לאשר את המינוי ולהעניק לי שתי מדליות הצטיינות: הכוכב האדום, ותעוזה. הוא גם קיבל את שמות האנשים מקבוצתי ושלח למוסקבה, בהצעה להעניק לכולם מדליות הצטיינות לפי ערכם והישגיהם. מרגע זה הצטרפנו כולנו לדיוויזיה של קובפק.

בצאתנו מיערות זמויסקי לעבר תחומי רוסיה הלבנה, כיוון שאני תמיד הלכתי בראש עם קבוצת חיילים קטנה, כדי לסייר את האזורים סביב, נתקלתי באחד הימים, ביער, בקבוצת אנשים קטנה. כשהבחינו בנו, נבהלו מאוד והחלו לברוח. חבריי אף רצו לירות עליהם. למה לא אפשרתי זאת, לא אדע עד היום. הקבוצה הייתה חשודה במידה שיכולנו לראות בהם אויבים. אילו הייתי דתי הייתי אומר שמלאך משמים לחש לי לא להרשות לירות בהם, כי אולי הם יהודים. ואולי אכן כן? מי יוכל להבין את העולם המעורפל ואת טבעו?

האמת היא שלא כל חבריי היו בטוחים שאני יהודי, למעט מיור יורקין ומישא קובָל, כיוון שהיו לי עדיין שני שמות: שטורך-מייווסקי, הם חשבו שאני יהודי למחצה ופולני למחצה, אך כשנפצע יורקין ונאלצתי לקבל את הפיקוד, הצהרתי בפני כולם בגלוי, שאני יהודי גמור ולא כפי שחשבו עד כה. מדוע עשיתי זאת? בידיעה ששורת אצלנו אנטישמיות

לא מעטה, חששתי להסתיר את יהדותי ברגע שנפלה והוטלה עליי אחריות כה גדולה, להנהיג את כל הקבוצה. אבוי היה לזה שהסתתר תחת שם לא-יהודי, הוא יצא בבשן ועין כשגילו לימים שהוא יהודי. אני מתכוון במובן מורלי בלבד, כי רשמית וחוקית רשאי היה כל אחד להסתיר את לאומיותו, למעט מפני הפיקוד כמובן. הפיקוד חייב היה לדעת מי ומה הוא כל חייל או קצין. רשמית רשאי ויכול היה כל חייל וקצין להיות מנהיג, אם היו לו הכישורים והיכולות המתאימים.

אי שביעות הרצון מצד חבריי הכפופים לי באה תכופות לידי ביטוי מן הסיבות הבאות: כמפקד לא יכולתי עוד, וגם לא הייתי רשאי, להשתתף בפעולות השונות, אלא לשלוח אחרים. הם אמרו: "אתה כמו בעל הבית שלנו, הישמר לנפשך! הוא עצמו לא הולך, ושולח אותנו למבצעים הצבאיים".

כעבור זמן-מה קיבלנו הודעת רדיו ממוסקבה, שעלינו להמתין בשעה מסוימת למטוס. בדיוק בשעה היעודה שמענו זמזום של כלי טיס. מיד הדלקנו אש לפי הסימן המוסכם, כעבור דקות אחדות נחת המטוס. באו בו כמה פקידים סובייטים בכירים, בהם יד ימינו של סטלין והקומיסר הפוליטי בעת ההיא, ניקיטה סרגייוויץ' חרושצ'וב. הם גם הביאו רופא ואמצעים רפואיים שנזקקנו להם מאוד ברגע ההוא.

במטוס זה, בו שלחנו את פצועינו, נשלחו גם פצועי קבוצות פרטיזנים אחרות. לא היה מקום לכולם. כיוון שהמטוס חנה קרוב יותר לקבוצתנו, הייתי הראשון לשלוח את פצועינו. כשנכנס הקצף [גוי רוסי] ניקיטה סרגייוויץ' למטוס, ובדק את מסמכי החולים, ראה: מישקה קוֹבָּל, הוא השתולל כחיה, חשבתי שהגוי השתגע, כשסבר שהוא יהודי.

לאחר שליחת הפצועים למוסקבה, פעילותנו נסתיימה כמעט, כי תחומי רוסיה הלבנה כבר היו כמעט מטוהרים מאויב. במקומות בהם עוד נותרו, טיפלו בהם קבוצות פרטיזנים אחרות.

נשארנו שבועות אחדים ביער, לא רחוק מן העיירה הקטנה הנצוויץ' [Hancewicze], כבר ללא פחד מאויב. בקרב האויב שררה דמורליזציה מוחלטת. העיר ברנוביץ' הייתה משוחררת. חלק גדול מן הצבא הגרמני הסגיר עצמו מרצונו לצבא הסובייטי.

לאחר שחרורי שאפתי לשוב לביתי הישן ובאתי אל למברג. שעות אחדות שוטטתי ברחובות למברג מבולבל, שבור כחרס הנשבר, שוב הגעתי לקצה רחובות קז'מייז ולגיונוב. בדיוק מול התאטרון הפולני הגדול בעבר, נתקלתי במסעדה פתוחה (בעבר הייתה שם מסעדת דורפמן המוכרת). מוכנית נכנסתי לשם, ותחילה הוריתי להגיש לי חצי

ליטר יי"ש (לפי המנהג הרוסי). כיוון שבזמן המלחמה לא ראיתי צורת מטבע, לא ידעתי מה מחירו של בקבוק יי"ש (חצי ליטר), זכרתי כי לפני המלחמה עלה בקבוק יי"ש רובלים ספורים, וממילא לא שאלתי למחיר. ליד שולחן סמוך הבחנתי בפלוני משלם 150 רובלים בתמורה למנה כזו, ולי נותרו 200 רובלים בלבד. קינוח כלשהו לאחר השתייה כבר לא בא בחשבון. שתיתי את היי"ש ללא קינוח ויצאתי שיכור למחצה לרחוב.

במצב זה פניתי לרחוב ז'ולקייווסקה, דיברתי אל עצמי. מרוב תוגה, צער ומרירות רבה גם בכיתי חרש. מה עוד יכולתי לעשות? עוברי אורח נעצרו ודאי והצטערו ואולי לעגו לי, מי יודע? מרחוב ז'ולקייווסקה הוליכה הדרך לרווה רוסקה, נסעו בה גם עגלות צבאיות לרווה רוסקה דרך ז'ולקייב. כך הגעתי בו ביום לעירי רווה רוסקה.

מה חשתי בבואי לרווה רוסקה לא אוכל בשום פנים למסור, זה מעל לכוחותיי, אף שהמלחמה הקשיחה אותי דיי. ובכל זאת: כשחלפתי ברחוב הרכבת, רק אתמול, דומני, טיילתי בו בלוויית אשתי וילדיי, בני משפחה אחרים או סתם חברים – חשתי בדמעות זולגות מעיניי על לחיי. הנהג שלצדו ישבתי לא הסיר ממני את עיניו ולא חדל לשאול: "מה לך, חבר קפיטן?" מה יכולתי להשיב לו? וכי יכולתי לספר לו מדוע אני בוכה? ואילו סיפרתי, האם מסוגל היה להבין אותי?

לאחר רדתי מן המשאית ופרדתי מן הנהג, נותרתי עומד, בוחן את הסובב. ראיתי את עצמי במלוא אימת מערומיי. ללא אב, ללא אם, ללא אשתי, ללא שני ילדיי היקרים, ללא אחים ואחיות, ללא חברים וידידים, נותרתי כעץ שכל ענפיו נגדעו.

מתוך הפרק: השואה ע' 300 – 309.

אנסה למסור בקווים קצרים איך נראתה האקציה של חיסול יהודי רווה רוסקה. אני יודע היטב כי חרף מאמציי לא יהיה בכוחי לתאר בדיוק איך נראה הדבר. נחוץ אדם בעל כישורים יוצאי דופן וכוחות על-טבעיים למסור לקורא תמונה שתצייר את כל הפרטים בדייקנות.

זה החל בריכוז כל יהודי העיר בשתי סמטאות קטנות. נוספו לכך גם היהודים מנפת רווה, באופן בלתי אנושי נדחסו 30-20 אנשים בחדר אחד. כך החל הגטו.

פשטה אפוא מחלה. כדי לבודד אותנו, הציב הגסטפו סביב לגטו אנשי ז'נדרמריה, מיליציה, שוץ פוליציי. המשטרה היהודית חייבת, בלחץ הטרור, לשתף פעולה עם הגרמנים. ידיעות עוברות מפה לאוזן. חל איסור הליכה מרחוב אחד לשני. פלוני מנסה עדיין לעבור בריצה לעבר דירתו, אך יש כבר מקרים שאנשים נורים בדרך, אוח אלוהים! – זה החל. אנשי המשטרה הולכים מבית לבית, רושמים את החולים. חייבים להעביר את כל החולים לבית הכנסת. אנשים מחזקים במסמרים דלתות וחלונות ומסתתרים במקומות המסתור שהוכנו. בחוץ דממת מוות. רובצים במרתפים, בעליות הגג. ברחובות נשמעות יריות. בבתים רבים לא היה לאנשים היכן להסתתר. הם ישבו בבית וחיכו. לא ידעו לָמה. החלה הקשה בדלתות ובחלונות. יריות פנימה. מי שנפגע מקליע נותר מוטל. השאר נלקחו לנקודת איסוף, ממנה הטעינו 6,000-5,000 אנשים על משאיות והובילו לבלזץ. מהי בלזץ אין יודעים לפי שעה. זה חשאי. אך יודעים כבר לומר כי זה גיהינום, בו הורגים 10, 15 ואף 20,000 אנשים ביום.

נקודת האיסוף, סככה גדולה, בה התראית בפעם האחרונה עם מכרים, שלא הייתה להם עוד צורת אדם. שם נמצאת על שפת התהום. שם הבטת ביודעין למוות בעיניים וחשת איך הוא מנקב בציפורניו את רגשותיך העדינים; איך הוא מחטט במוחך, שמצטיירות בו תמונות כמו: איך ייראה מותך בעוד מחצית השעה. אתה שומע צעקות של אנשים צעירים הנפרדים לנצח מקרובים. בתוך ההמון אתה נתקל באנשים שאין להם עוד דמעות לבכות. משאלתם היא להיות כבר חצי שעה מאוחר יותר – לאחר מעשה. בין אלה מסתובבים אנשים צוחקים שרים. ראוי לקנא בהם. אלה יצאו מדעתם ואינם יודעים על המתחולל

כאן. הם תולשים מעליהם את בגדיהם ונותרים עירומים. מדי רגע נכנסים הרוצחים ומכים את ההמון האומלל. כבר לא חשים במכות. הם מכים אנשים מתים.

בקרן זווית אתה רואה יהודי יושב, בעל זקן לבן ופאות, ר' הרשלה מונד, יהודי תלמיד חכם, עשיר, המרגלית של העיר. הוא יושב (לראשונה בחייו) בגילוי ראש. נעל אחת על רגלו השמאלית, בגרביים לבנות, הוא יושב ואינו מזיל דמעה. שואלים אותו דבר-מה והוא משיב רק: "כך רצה ריבונו של עולם, ודאי חטאנו".

ועתה תמונה מכיכר בית הכנסת: הרוצחים החייתיים מתרוצצים כאחוזי טירוף וגוררים ממרתפים וממקומות מחבוא למיניהם את קרבנות תאוותם צמאת הדם. רבים מן האנשים מאושרים, הם מצפים כבר זמן רב למוות. חוטפים את הקליע על סף ביתם. כבר אינם יודעים דבר. ככל שהעין מגעת, בכל הרחוב, אתה רואה הרוגים פזורים, כל אחד מוטל בשלולית דם.

איך תוכל לשכוח מראה של אם המזהה ברחוב את בנה, מוטל ומצחו מגואל בדם?! היא מתנפלת עליו בבכי, ומיד אתה שומע יריה, שקטעה את בכייה של האם. גם היא קיבלה קליע בראש ונותרה מתה – יחד עם בנה.

אתה רואה, מוטל בצד, אדם בידיים שלובות, הוא חסר ראש. הראש מונח מרחוק. לידו ילד שפיו פעור, כמו ביקש לומר דבר-מה.

בכיכר שבין בית הכנסת והקלויז של בלז, עומד בחברת אנשיו ראש משמר הז'נדרמים. הוא פוקד להביא אליו קבוצת אנשים. חולפת שעה קלה בטרם מובאים אליו הקרבנות. והוא כבר מתרוצץ בכיכר ומשתעמם. "זה נמשך זמן רב מדי" – הוא קורא. מן הצד נראית קבוצה של עשרים אנשים מובלים. "זה מעט" – הוא צורח.

רצים להביא עוד יותר. הקבוצה גדלה. היא כבר מונה מעל לארבעים אנשים. ראש המשמר שולף מכיסו בקבוק יי"ש, חובט בבקבוק והפקק קופץ החצוה. בראש משתולל, עיניים רצחניות בולטות, הוא שותה מן הבקבוק ללא הפוגה. לאחר מכן הוא פונה אל קרבנותיו בקול של חיה קנוטה במילים הבאות: "אינכם עוד יהודים, אתם הנבחרים, אני משה שלכם, שיעביר אתכם את הים האדום".

והחל לירות במקלע שלו היישר אל ההמון הנאסף. כולם, עד לאחרון, נפלו מתים. והדם זרם כמו ממעין.

ולפתע, קמה מתלולית המתים ילדה קטנה, בת שבע-שמונה, מגואלת בדם, מביטה סביבה לכל עבר ומסתלקת בריצה.

הילדה כוסתה במתים, לא נפגעה מקליע ונותרה בחיים. מאוחר יותר פגע בה מרצח אחר.

מתוך הפרק: השואה ע' 310 – 311.

אלכסנדר-שמואל שטורך יום כיפור בעיירתי רווה – שיר, לא תורגם

בן-ציון פרידמן **מה שעבר עליי ועל בתי**

באחד בספטמבר 1939, יום שישי, מוקדם בבוקר בארבע, החלה ההתקפה הגרמנית על פולין. המפציצים הגרמניים רעמו משמים והשליכו פצצות.

בשש בבוקר בערך נפלו ברווה שלוש פצצות, אחת מהן הפכה את ביתו של אהרן פליישר לאפר ואבק, למרבה המזל לא היו קרבנות בנפש. פרצה בעיר תבהלה גדולה ואנשים החלו להימלט ליערות הסביבה, לאלה שלא נמלטו ונשארו בעיר חייתה עבודה, כיבוי השרפות. לעומת זאת, יהודי רווה שנמצאו הרחק מן העיר – מי עקב מסחר, מי עקב ביקור קרובים – החלו לשוב העירה, להיות עם המשפחה בעת צרה.

כולם הביאו ידיעות אכזריות מן הערים השכנות וסביבותיהן שעמדו בלהבות.

הפולנים בעיר נטפלו ליהודים ואילצו אותם לחפור בורות עמוקים סביב לעיר, אך שלטונם לא נמשך זמן רב. כבר ביום ראשון התחלנו לראות את הנסיגה הגדולה של הצבא הפולני, ועמם הפולנים, בעלי הדעה בעיר. חלק גדול מן הפקידים נשארו וציפו לכניסת היטלר, כדי שיוכלו לקבל חלק ברכוש היהודי, אליו לטשו כבר זמן רב את עיניהם רצחניות.

לא היה עליהם להמתין זמן רב. כעבור שבוע, ביום שישי, ערב ראש השנה מוקדם בבוקר בערך בארבע, כבש צבא ממונע את רווה בלי ירייה אחת. ליל השימורים של יום חמישי היה שקט מאוד, אך השחר של יום שישי, לאחר הופעת החיילים הגרמנים, הפיל פחד גדול על היהודים בעיר.

בשבת, יום ראשון של ראש השנה, קיבצו הגרמנים יהודים רבים, כדי להקים קבוצות עבודה לניקוי העיר ולמילוי הבורות שהפולנים אילצו אותנו לחפור.

ביום ראשון בבוקר, יום שני של ראש השנה, הודבקו בעיר מודעות ובהן פקודה – לתקן את הדלתות והחלונות בחנויות ולפתוח אותן שוב. מיד החלו הגרמנים לבזוז ולרוקן את החנויות, ולהוביל רכוש יהודי. במו עיניי ראיתי אותם מרוקנים את חנותו של חיים-דוד דאקס

ומובילים את האריגים. הם החלו להשתולל ולרצוח, כבר במוצאי ראש השנה נורו כמה נשים וגברים בהם פייגלה רכס וחתנו של יענקל פינק.

אך ברביעי-חמישי כבר יכולנו לשמוע מן האיכרים, שהגרמנים נסוגים ולרווה רוסקה ייכנסו הרוסים. בימים האחרונים התנהגו הרוצחים הגרמנים במתינות-מה ושחררו את היהודים מעבודה. בחוץ לא נראה שום יהודי, כולם הסתתרו כמו במאורת עכברים.

בשבת תשובה ניכר שהגרמנים נסוגים. בערב יום כיפור היו הרוסים בז'ולקייב ובמוצאי יום כיפור עזבו ההיטלריסטים את רווה רוסקה.

זה היה ביקורם הראשון של הנאצים אצלנו – מערב ראש השנה עד מוצאי יום כיפור – היו לנו ימים נוראים אמתיים, ועשרת ימי תשובה אמתיים.

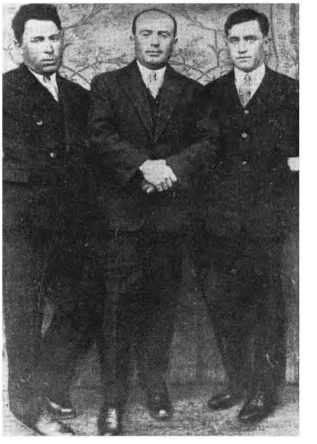
במוצאי יום כיפור עזבו הגרמנים את רווה רוסקה ובבוקר כבשו הרוסים את העיר. הם הנהיגו מיד את תכניתם המחייבת: קריאת ספרות התעמולה שלהם, האזנה לנאומי המפלגה שלהם, הופעה דייקנית באספותיהם, מחיאת כפיים וקריאות: יחי!

הם התירו פתיחת חנויות ומסחר, ומיד צצו הסחורות המוסתרות. המסחר התנהל ברובלים ובזלוטי. המחירים עלו ללא כל פיקוח. גם אני קיבלתי רשות לפתוח את חנות הטבק ולמכור טבק ועיתונים, אך למרבה הצער עד ינואר 1940.

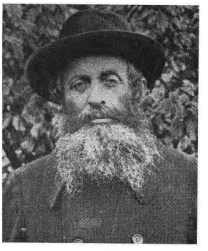
בתקופת הביניים היו שמועות על כך שמעירים משפחות רבות באמצע הלילה, והן נלקחות, נחטפות ומובלות אל תוככי רוסיה. בעת ההיא זה נחשב לגדול באסונות, לא דבר של מה בכך, גלות שכזו! לימים התברר גודל המזל. חלק גדול ניצלו מרציחות היטלר, שבו לפולין בהליך הרפטריאציה הפולני והיגרו לרחבי העולם, רבים גם עלו לארץ ישראל.

כשחשתי את האדמה בוערת תחת הרגליים, נטלתי את משפחתי ועזבנו את ביתנו רווה רוסקה. העתקנו מגורינו אל לופטין, מקום ילדותי, שם גרו הוריי, אחיותיי ואחיי, כל משפחתי, שקיבלה אותי בשמחה, כמו באתי לשמחה משפחתית, מבלי לדעת ומבלי שיהיה לנו כל מושג כי כאן נתראה בפעם האחרונה ומכאן תתפזר המשפחה להשמדה האכזרית. כאן היה השלב האחרון של הקיום.

בשעה שברווה רוסקה הייתי עשיר, קפיטליסט, בלופטין חששתי פחות. הייתי פליט ככל הפליטים.

מיינע ברידער הייד

מיין מאמער הייד

אחי הכותב ואביו

אחיי סייעו לי להסתדר במשרפת הספירט האזורית ששכנה בלופטין. רשמתי את יָנֶצ'י [יעקב] שלי לגימנסיה ברַדְחיוו [רדחוב, Radziechów] ובתי רויזלה נשארה בבית משום שהפסיקה את לימודיה.

אשתי המנוחה רייצה, ניהלה בבית משק בית טוב, ופעמיים בשבוע נסענו לבקר את בננו המנוח ינצ'י, בחור נאה מאוד וחכם, גם תלמיד מצטיין. ניהלנו כאן חיים טובים ופעמים רבות סייענו לקרובינו ברווה באמצעי מחייה, עד ש...

עד שפרצה מלחמת גרמניה-רוסיה ביוני 1941. סמוך לפריצתה, בתקופה השקטה, נסעה אשתי רייצה לרווה רוסקה, לביקור אצל משפחתה. משסיימה את ביקורהּ אצל אמהּ רחצ'י, סרה, בדרכה אל לופטין, לביקור אצל דודני וולף פרידמן בלמברג. כאן תפסה אותה המלחמה וכבר לא יכלה לשוב הביתה. ברגע של הפוגת ירי, הלכה עם דודני ועם עוד שישה שכנים מהבית להביא מים ממשאבת המים, מרחק לא רב מן הבית. לפתע נפל פגז תותח והרג את דודני ועוד חמישה שכנים. אשתי רייצה נפצעה קשה. זה קרה ביום ג' בתמוז 1941.

דודניתי הצליחה ליצור אתי קשר מיד. גוי מכר הסווה את אשתי לאחותו והביאה בעגלתו וסוסו הביתה, אל לופטין, במצב קשה מאוד.

אין רופא, אין תרופה, אין כל עזרה. נאלצנו להסתיר אותה, משום שהגרמנים ירו בחולים. היא סבלה קשות גופנית ועצבית בהיותה בהלם.

ביום ראשון בבוקר, כ"ג באב, השיבה את נשמתה הקדושה. כך כיבו מרצחיו של היטלר את נרה של אשתי רייצה לבית גרף; אמו של ינצ'י, אף הוא קרבן של היטלר, בשנות חייו היפות ביותר, בן תשע-עשרה; אמה של הבת רויזלה, שתזכה לחיים ארוכים, בבריאות ובאושר.

מיין טרוי רייצע גראף. א סאכטער מיין זון יעקב. אן אייניקל סון יענקל גראף, ראווא־רוסקא.

ת. נ. צ. ב. ה.

רייצה גרף-פרידמן והבן יעקב, נכד של יענקל גרף

לאחר מות אשתי החלו הצרות האמתיות והחיסול הסופי של היהודים. לאחר אקציות אחדות בעיירה לופטין, בה הסתתרנו, היא הפכה יודנריין. היה לנו בונקר מחבוא במשרפת הספירט, שם הסתתרנו אחי חיים, שני ילדי ואני – עד שנודע הדבר למיליציה. פעם, בשעת בין ערביים, יום לפני הושענא רבה, שמענו לפתע קולות וראינו את המיליציה עם גויים פונים לעבר המשרפה, לתפוס אותנו. נודע להם עלינו מהלשנה כמובן. גם אנחנו קיבלנו בעוד מועד ידיעה להיזהר, כי הגויים מתכוננים להתנפל על משרפת הספירט.

לכן שמרנו תמיד בעיניים פקוחות ובלשנו באוזניים כרויות. כשעשו את האקציה כדי לתפוס אותנו, קפצנו דרך החלון בראותנו אותם באים וברחנו לשדה מרעה, להסתתר שם בין השיחים, וכשירדה החשכה יצאנו לדרך, אל העיירה הסמוכה סטניסלווצ'יק [Stanislavchyk].

בזמן נורא שכזה, לא ניתן כמובן ללכת בדרך סלולה, בה מאיימת סכנה גדולה יותר להיתפס. היה עלינו להגיע לנהר סטיר ולעבור לצד השני, בו שוכנת העיירה סטניסלווצ'יק. צעדנו על פני שדות וכרי דשא, בורות עמוקים ומלאים מים, שם איימה עלינו סכנת טביעה. האדמה רכה מאוד ובה בורות עמוקים לאחר חפירת הכבול, מה שיצר בוץ עמוק ודביק. היה קשה מאוד לשלוף רגל שנתקעה.

ילדיי, בתי בת הארבע-עשרה רויזלה, תאריך ימים, ובני ינצ'י המנוח, נהגו בגבורה, הסתירו את הטרגדיה העגומה ולא הפגינו בנוכחות אביהם כל פחד ומורא.

לאחר ליל נדודים תמים באנו, קודם שהאיר היום, לסטניסלווצ'יק, נתקלנו שם ביהודי שהלך מן הקלויז, מאמירת "תיקון ליל הושענא רבה" כל הלילה. הוא הביא אותנו מיד אל ראש הקהילה, שקיבל אותנו בסבר פנים נאה ובאדיבות רבה, ודאג לנו לאוכל ולדיור.

למרבה הצער לא נמשכה שלוותנו זמן רב. מיד לאחר האקציה בלופטין ובסביבה כולה, דיווחו לנו שבמהרה יקרה אותו הדבר בסטניסלווצ'יק, העצה היחידה הייתה לרוץ אל היערות הסמוכים, שמעבר לנהר סטיר. שוב רצנו חזרה, ושוב התנסינו באותה הדרך, עד שחצינו את הנהר והסתתרנו ביערות של סביבת פנקובה [Pankova]. האיכרים שם היו חסידי אומות עולם אמתיים והוציאו אלינו ליער לחם, חלב וגבינה, תפוחי אדמה מבושלים, עד ששבנו לעיירה לאחר ביצוע האקציה, וניסינו להסתדר יחד עם היהודים הספורים שנותרו שם.

התברר שמרבית משפחתי: הורים, אחיות ואחים וילדיהם נלקחו ונשלחו לבלז'ץ. לנו הנותרים הגיעה גם כן פקודה, להתרכז בגטו ברוד, יהודי שיימצא משוטט כאן יירה מיד.

ניסינו להבין שריכוז היהודים בנקודות איסוף גדולות מאפשר ומקל על הגרמנים את תכנית ההשמדה, ויוצר עבורנו את הסכנה הגדולה ביותר. יהודים רבים מקבוצתנו רצו ליערות הגדולים והצטרפו לקבוצות

הכלליות של הפרטיזנים, אך מעטים בלבד נותרו בחיים; חלק גדול מהם נרצחו בידי הפרטיזנים הגויים, חלק מתו מאליהם, כי לא היו מסוגלים לשאת את תנאים האכזריים בהם שהו; חלק אחר נתפסו בידי המיליציה ונורו מיד.

כששמעתי שמוקם למעננו גטו בברוד, יצאתי לשם בתקווה לפגוש מכרים, להביט סביב, לחטט ולמצוא מקום טוב לילדיי. לאחר מציאת מקום מגורים טוב אצל קרוביי, יצאתי בדרכי לסטניסלווצ'יק.

היה יום חמישי, 21 בדצמבר 1942, כשעשיתי את דרכי לשוב אל ילדיי, להודיע להם על המקום הטוב שמצאתי אצל קרוביי בברוד. לפתע צצו אנשי אס-אס ומיליציה אוקראינית ולא נתאפשר לי עוד לברוח. ראיתי את סופי.

הם קיבצו יהודים מכל עבר, זקנים וצעירים, גברים נשים וילדים, ואני בכללם. הביאו אותנו ליער, הושיטו לנו אתים ופקדו עלינו לחפור ארבעה בורות. לאחר מכן הורו לנו להתפשט, להניח יחד את הבגדים ולאגד במקום אחד. הייתי בטוח במותי וראיתי את אבי ילדיי אבוד. אך שמרתי על איזון ודעתי נשארה צלולה. עשיתי הכול כאוטומט, כמו לא אליי מכוונים, אין ברירה, אינני היחיד, היינו מעל ל-80-90 אנשים. קולות הזעקה והבכי עלו עד לב השמים, ואין עונה!

עד מהרה נשמע ירי, קפצתי לבור עם הקרבנות הראשונים, נפלתי והכרתי אבדה.

היה יום שישי, 22 בדצמבר. בשעת לילה מאוחרת, אולי לאחר חצות, כששבה אליי הכרתי, והייתי מסוגל להעריך מה אירע לי, התחלתי להבין שאני חי. אך לא הייתי מסוגל לטפס מעל לגופות המתות שהיו מוטלות עליי. מזל שהבורות טרם כוסו. אט-אט הרמתי יד, ואנשים עירומים סייעו לי לזחול מן הבור.

כשהתאוששתי, מצאתי את בגדיי ולבשתי אותם בחיפזון. עד מהרה החל להאיר היום, מרחוק ראינו אור מאיר מבית קטן ופנינו, כמה ניצולים, לרוץ לעבר הבית. פגשנו שם איכרה טובה שהגישה לנו לחם וחלב והשיבה את נפשנו. היא ביקשה שנלך מביתה מיד משום שהיא חוששת מאוד שיהרגו אותה בשל כך. האחרים הלכו לברוד, לי הראתה האיכרה את הדרך לסטניסלווצ'יק.

אני עצמי, באמת שבתי מן העולם הבא. לפי שעה לא רציתי לספר לילדים דבר, לא רציתי להפיל עליהם פחד ותבהלה. אין אפשרות להעלות על הכתב איך עברתי כל זאת והחזקתי מעמד. הבנתי כי במוקדם או במאוחר יבוא סופנו, למה אפוא להתייסר, למה להתענות?!

רגש אב, היותי אב לילדיי, היה הדבר היחיד שהחזיק אותי והעניק לי כוח להמשיך לסבול, ולהתאמץ להתקיים.

*

המועד האחרון לכניסה לגטו היה 31 בדצמבר 1942. ב-30 בדצמבר, שבת חנוכה, באנו לברוד, התיישבנו אצל קרוביי והתחלנו בחיי הגטו על צרותיו וכל המוכר היום היטב לכולם.

לא אתאר כאן כל פרטי התנסויותינו בגטו, משום שלאחר שנמצאנו בגטו ולאחר שהסתתרנו שם בבונקרים שונים שנבנו, עלה בידנו, בעת הפיכת ברוד יודנריין, להימלט משם, ב-24 במרץ 1943, שוב אל יערות פנקובה, שם הסתתרנו בבונקרים תת-קרקעיים שונים, שנעשו כל פעם מחדש, עד לשחרור ב-2 באפריל 1944.

שם הסתתרנו, שורד יחיד מכל משפחתי שנספתה, כמה קרובים אחרים ועוד מכרים אחדים. שהינו שם בכאב גדול ובסבל לי ולבתי רויזלה, בני ינצ'י כבר לא היה אתנו.

*

האסון עם ינצ'י שלי החל עוד בגטו ברוד, שם הקימו הגרמנים מחנה עבודה, גידרו בתיל דוקרני מחושמל, עם עמדות שמירה בכל הפינות. בפנים רוכזו גברים בריאים, כשירים עדיין לכל עבודה, שהובלו מדי יום תחת פיקוח ושמירה קפדניים לביצוע הפקודות שנתקבלו. לפי שעה קיבלו שם די מזון, ואנשים בודדים, שאיבדו את משפחותיהם, בהיותם רעבים תמיד, התייצבו מרצונם במחנה.

ביום חמישי, 23 במרץ 1943 תפסה המיליציה את ינצ'י שלי ולקחה אותו למחנה.

מיום זה של אסון, לא ראיתי עוד את בני, קיבלתי ממנו פעמים אחדות דוחות, ואני יודע כי שהה שם עד חיסול גטו ברוד ב-23 במאי 1943, לאחר מכן נשלח כל המחנה, אתם גם ינצ'י שלי, לבלז'ץ.

כפי שנודע לי לאחר השחרור ממשה קלאגר, בן רווה עירנו שניצל – ינצ'י שלי קפץ מן הרכבת בבואה אל דוברוסין הסמוכה לרווה, ויהודי מקומי נתן לו בגדים מתאימים להחלפה.

הוא פנה מיד לעבר עיר הולדתו רווה, בתקווה גדולה למצוא מישהו מן המשפחה, שיבוא לעזרתו ויוכל להסתתר ואולי להינצל ולשרוד.

משה שיינר, שתפר למען הגרמנים ויכול לנוע בחופשיות (הוא שסיפר הכול למשה קלאגר), עזר לבני ככל יכולתו.

למרבה הצער תפס הגסטפו את ינצ'י שלי ורצח אותו. השם ייקום דמו!

יהיו דפים ספורים אלה, הכתובים בדם, מצבה לקדושיי הבלתי נשכחים, המקודשים והנערצים, שהם תמיד בזיכרון.

מתוך הפרק: השואה ע' 313 – 317.

פרנצישק ולך **עדותו של לא-יהודי על השמדת הקיבוץ היהודי ברווה רוסקה**

זהותי, רווה רוסקה תחת שלטון סובייטי, התקיפה הגרמנית, היחס אל הפולנים בקרב האוכלוסייה האוקראינית הילידית, יחס האוקראינים ליהודים ושיתוף הפעולה שלהם עם הכובש הגרמני בהשמדת האוכלוסייה היהודית בעיר, ייסוד הגטו הראשון, הטרגדיה של הגטו היהודי כפי שנראתה בעיניי לא-יהודי, שלבי חיסול הגטו. היהודים היו בוני בלז'ץ, טרנספורטים לבלז'ץ, מספרם, מסלול נסיעתם, התמרונים ברכבות, השירות, המראה שלהם, טרנספורטים מחו"ל והמראה המיוחד שלהם, טרנספורטים של לא-יהודים, ההיכרות עם מחנה המוות בלז'ץ, פרטיזנים יהודים בגטו רווה המוגבל הקטן, התנגדות הרואית והחיסול הסופי, פרטיזנים של תנועת ההתנגדות הפולנית, הצלת שתי נערות יהודיות מבית העלמין.

נולדתי בשנת 1920 בז'ולקייב להורים ין ומגדלנה לבית קרניצקי. אח בכור לשני אחים ולשתי אחיות, החיים עם ההורים בפולין, וברצון היו באים לישראל להתיישב בה. למדתי בבית הספר העממי ברווה, שם היה אבי כומר הקהילה הבפטיסטית הקטנה. התחלתי גם ללמוד בגימנסיה שם, אך את חוק לימודיי סיימתי בלמברג, בליצֶיון [תיכון פנימייה] על שם מיצקייוויץ'.

המלחמה שפרצה ב-1939 הפתיעה אותי בלמברג. לא נשארתי שם זמן רב ושבתי לרווה, שעברה כעבור ימים אחדים לידי הרוסים, כך שלא נותר בזיכרוני דבר מן העת ההיא על הכיבוש הגרמני. הרוסים נשארו ברווה עד לתקיפה הגרמנית ביוני 1941. יחס האוכלוסייה האוקראינית כלפי היהודים הורע עד אימה. עם כניסת הגרמנים החלו הרציחות. במו עיניי ראיתי, כבר בשעות הראשונות, אוקראינים שהכו יהודים באכזריות ועינו אותם עד מוות. כבר ביום הראשון נאסר על יהודים ללכת על המדרכות. בסתיו אותה שנה הוקם הגטו, מוקף חומת אבן גבוהה ותיל דוקרני. גורשו לשם יהודי רווה ויהודים מעיירות רבות בסביבה: נמירוב, מגרוב, לוביץ' ואחרות. מאוחר יותר הובאו טרנספורטים של יהודים מלובצ'וב, ירוסלב, פשמישל.

מפקד הגטו היה האנָס, או כפי שגם נקרא, היינריך גְז'מֶק, גרמני מן הסודטים בדרגת קצין אס-אס. אשתו הייתה גרמנייה מן הוולגה בדרגה זהה. שניהם היו דמונים תאווי בצע ודם. ארבע פעמים הטילו כופר על האוכלוסייה היהודית. בפעם הראשונה בסכום של 25,000 דולרים

ולאחר מכן סכום נמוך במקצת. אם נביא בחשבון שהאוכלוסייה היהודית מנתה אז כ-7,000 נפשות היה זה כמעט בלתי אפשרי לגייס זאת. במיוחד כשהגטו היה מושא תמידי לשוד מצד הגרמנים והכנופיות האוקראיניות. ראש היודנרט היה וטנברג, בעל בית המרקחת, אבא של חבר אישי שלי, וממנו ידעתי פחות או יותר הכול על המתרחש בגטו. שרדו שם רעב ומצוקה בלתי אנושית, טיפוס ומגפות אחרות.

באביב 1942, כשהאוכלוסייה היהודית לא הייתה מסוגלת עוד לשלם את הכופר האחרון, ירה גז׳מק במו ידיו בבני ערובה. זו הייתה ראשית גסיסתו של גטו רווה. מספר מסוים של צעירים יהודים חסונים עבדו עדיין בחטיבת עצים במחנה העבודה אוסְט באן [רכבת מזרח], ומאוחר יותר בבניית מחנה ההשמדה בלז׳ץ. נשים צעירות ונערות יהודיות עבדו עבודת כפייה בווילה של גז׳מק ובמשרד הבנייה הצבאי. בעת ההיא רבים ממכרי לא חיו עוד, בהם רופא השיניים ליפל, משפחת בינדר ורבים רבים אחרים.

חיסול הגטו התרחש בשלושה שלבים, השלב הראשון בוצע אך ורק ואישית בידי הגרמנים, בפסח 1942. הקרבנות הראשונים היו זקנים, חולים למחצה, חסרי ישע וילדים, 1,500-2,000 במספר. חלק נורו בגטו וחלק הוטענו על משאיות גדולות והובלו לכפר הסמוך הְרבנה, מרחק 5 ק״מ צפונית לרווה, שם נרצחו ונקברו בשלושה בורות גדולים, שיהודים צעירים מרווה נאלצו לחפור ימים אחדים קודם לכן.

בשלב השני, כשלושה חודשים מאוחר יותר, בוצעה האקציה בשיתוף פעולה של הגרמנים והאוקראינים. ירו ביהודים בבתים וברחובות, השליכו ילדים חיים מבעד לחלונות מן הקומות. כ-2,500 אנשים קובצו בידי גרמנים ואוקראינים במדים לפני שערי הגטו והובלו אל תחנת הרכבת, שם הוטענו על קרונות משא, תשעים ומאה אנשים בקרון, והובלו לבלז׳ץ.

בעת ההיא כבר הייתי בקשר עם תנועת ההתקוממות הפולנית, ויחד עם חבר הצלחתי להציל מן הטרנספורט ההוא אישה יהודיה, אשת רופא מירוסלב, שגם שרדה לימים את המלחמה. פרט לכך ניצלו מן הטרנספורט ההוא עוד שני אנשים, בתמורה לכסף רב, ועוד שלושה בבריחה נועזת וקפיצה מן הרכבת.

לאחר החיסול השני נותרו בגטו רק עובדים שהיו ברשותם מסמכי עבודה. לאחר מכן חולק הגטו. חלק קטן ממה שהיה הגטו, למעשה שלושה מבנים גדולים בלבד (הגימנסיה, בית המדרש זאמד, ועוד בניין) הוקצו לעובדים היהודים הצעירים והחסונים שנותרו חיים ולמשטרה. בתים אלה היו מגודרים חלקית בחומה גבוהה וחלקית בתיל דוקרני. החלק הנותר של הגטו שהתרוקן עבר לידיים פולניות.

עד סתיו 1942 עבדו דיירי גטו מצומק זה, 1,400 אנשים צעירים, במיזמים גרמניים שונים. מדי יום הובלו לעבודה בקבוצות, שמורים בידי גרמנים ואוקראינים. היו שעבדו ליד הרכבת בעבודות הקשות ביותר.

בעת ההיא כבר חלפו ברווה באופן שיטתי רכבות מלאות יהודים, להשמדה בבלז'ץ. כל אחת מרכבות אלה – ומסתיו 1943 כבר חלפו 2-3 רכבות ביום – נאלצה לעצור ברווה לחצי שעה, עד שנתקבלה מבלז'ץ הודעה שהרכבת יכולה להיכנס. הודעה טלפונית זו קיבל מפקד מיוחד, גרמני, אשר מונה למטרה זו, ועמד בקשר ישיר עם מפקדת המחנה בבלז'ץ. כל טרנספורט מנה בתחילה שישים קרונות, בכל אחד מהם כמאה נפשות. כמעט כל הטרנספורטים עברו ברווה. היו גם חריגים והרכבות הופנו דרך לובלין, ריובייץ [Rejowiec], קרסנוסטב [Krasnystaw], סושץ [Susiec]. ברווה חלפו כל הטרנספורטים מחו"ל וממרבית פולין המערבית וגליציה. טרנספורטים מפולין, כמו מלמברג או מקרקוב, היו שלוש פעמים ביום; מחו"ל – פעמיים בלבד, בעשר בבוקר ובשתיים או שלוש אחר הצהריים.

החל בקיץ 1942 עד סתיו אותה שנה, הובלו הטרנספורטים בקרונות משא, החלונות סגורים אך לא מסורגים. המשמר הגרמני שהה בקרון האחרון של הרכבת, חמוש במקלעים. בין הקרונות לא הייתה כל שמירה. האנשים עוד היו לבושים היטב והיו ברשותם חפצי ערך, בהם יכלו לקנות מאנשי השירות ברכבת מזון כלשהו ובעיקר מים לשתייה, וניתן היה לדבר עמם.

היהודים שעבדו בתחנת הרכבת הזהירו אותם, כי במרחק 18 ק"מ מצפה להם מחנה מוות. האנשים בקרונות סירבו להאמין ואף צחקו לכך, בהיותם משוכנעים שהגרמנים מובילים אותם לעבודה.

זכור לי במדויק, ממש כמו היום, טרנספורט של יהודים מיוון. הקרונות היו פתוחים למדי. גברים ונשים בחליפות אלגנטיות, מגן דוד על הדשים, כמו היה זה תכשיט, רקדו בקרון הסלון, לצלילי תזמורת. רופא ידוע שהיה אתם, היו אתו בקרון מיוחד כל מכשיריו, וכשירד מן הרכבת ברווה, פנה אל אנשי האס-אס ששמרו על הרכבת, בבקשה שימשיכו להשגיח על חולי הרכבת. שומרי הרכבת הגרמנים התייחסו באדיבות אל האנשים ואנשי אס-אס אף רקדו עם הנשים היהודיות. לפתע, לפת יהודי צעיר את ראשו והחל לצעוק אל היהודים ברכבת, שמובילים אותם למוות. איש אס-אס ירה בו למוות והסביר שהאיש היה מטורף.

אך בחודשים הבאים באו הרכבות כל פעם צפופות יותר, החלונות היו מסורגים, והיה משמר ליד כל קרון. החלו לחלוף רכבות עם קרונות סיד. מאז החורף כבר היו האנשים עירומים ונראו כשלדים. בקרונות הריקים שחלפו ברווה נמצאו חורים שיהודים כרסמו בציפורניים ובשיניים, כדי שיוכלו להשליך מהם ילדים או לקפוץ בעצמם בשעה שהרכבת נסעה.

על המסילות נמצאו מדי יום גופות מתות של יחידים ושל עשרות שקפצו מן הרכבות. השדות לאורך המסילות היו זרועים כסף וחפצי ערך שאנשים השליכו מן הרכבת, כדי שלא ייפלו בידיים רצחניות. במקרים רבים, כשהצליח להישאר בחיים לאחר הקפיצה, גווע הקרבן כעבור יום יומיים ברעב ובעיקר בקור. אנשים אלה גם היו עירומים למחצה או כליל. לא מוכר לי אף לא מקרה אחד שהאוכלוסייה הפולנית או האוקראינית הצילה חיי יהודי כזה או רק עזרה בפת לחם.

הגרמנים פרסמו צווים, להודיע להם על כל אדם עירום, והאוכלוסייה הגויית ביצעה אותם כמעט במאת האחוזים. זה נמשך כך עד קיץ 1943. אז הועברתי לעבודה אחרת, כאן הצלחתי, כמסיק קטן, לחדור עמוק, ממש כמעט עד מחנה המוות של בלז'ץ.

הכניסה לבלז'ץ נעשתה תוך נקיטת כל אמצעי הזהירות, כדי שהשירות הפולני של הרכבת לא יקבל משם שום ידיעה על המתרחש במקום. מרווה עד בלז'ץ הועמדה המסילה אך ורק לרשות משלוחי מוות, והרכבות נסעו במהירות עצומה. בתחנת הרכבת של בלז'ץ, בהסתעפות צדדית שהובילה למחנה המוות, נותק מן הרכבת הקרון האחרון בו נסע

המשמר. שומרי אס-אס עם סמל הגולגולת, נותרו על מדרגות כל הקרונות. ואז נותק גם הקטר, שהדף בדחיפה אחת את הרכבת עד לשערי תאי המוות במחנה. ואז חובר הקטר במהירות לרכבת ריקה שהמתינה להובלה חזרה לרווה, כדי לשוב מאוחר יותר עם קרבנות חדשים. מרחוק הצלחתי רק לראות אנשים מסתובבים במחנה עם כלבים גדולים נרגזים.

כפי שידוע לי מידע אישי, עברו ברווה טרנספורטים מאוסטריה, הונגריה, רומניה, יוון, יוגוסלביה וארצות בלקן אחרות – לבלז'ץ.

בתחילת 1944 נרצחו בבלז'ץ, יחד עם היהודים, גם כל הקציינים האיטלקים, שבחורף 1943-1944 פורקו מנשקם עם שלושת גדודיהם ונכלאו בקרונות במסילה צדדית בתחנת הרכבת של רווה.

זה קרה כשהברית הגרמנית-איטלקית החלה להתרופף, וכשהתפרקה בעבור חודשים אחדים, המיתו הגרמנים את הקציינים בגז יחד עם היהודים בבלז'ץ; החיילים הובלו בטרנספורטים אחדים לחזיתות בדרום, ומהכרת אכזריותם של הגרמנים, הרי יותר מוודאי שנרצחו שם עד לאחרון בהם.

בעת החזקתם בכפייה בתחנת הרכבת ברווה הפגינו האיטלקים אנושיות רבה כלפי היהודים הנרדפים. לא אחת הגיעו דברים לתגרות עקובות מדם בינם ובין הגרמנים. האיטלקים גם הצליחו להסתיר נשק כלשהו ולפי הידוע לי, חלק מזה עבר לידיים יהודיות, שם הייתה קיימת זמן רב תנועת התנגדות. ידוע לי גם כי בבלז'ץ הושמדה קבוצה גדולה של שבויי מלחמה יוגוסלבים, בתואנה שהם פרטיזנים. ראיתי אותם במו עיניי חולפים במדי צבא על פני תחנת הרכבת ברווה, הם הסבירו שהם יוגוסלבים שלחמו בגרמנים. זה היה בשנת 1943. פרט לכך ידוע לי כי כל הנהלת מחנה המוות בלז'ץ הייתה מורכבת מאנשי אס-אס. לעומת זאת העבודות הנחותות והשמירה בוצעו בידי גרמנים מן הוולגה, שדיברו ביניהם רוסית. קבוצה זו חוסלה בידי מחלקה מיוחדת של אנשי אס-אס בעת חיסול המחנה, כדי למחות עקבות.

בתנאים כאלה, מובן מאליו ששרידי גטו רווה נידונו להשמדה. הנוער היהודי, הידיים העובדות, ששרדו בגטו לאחר האקציה השנייה, העריכו בבירור את המצב, והחליטו למכור חייהם במחיר יקר בלבד.

בסתיו 1943 מיינו הגרמנים, מבין הדיירים האחרונים בגטו, קבוצה של 400-500 אנשים והעסיקו אותם בעבודות ליד הרכבת. בתחום תחנת הרכבת נבנו צריפי ענק, והקבוצה שוכנה שם באורח קבע. הם היו תחת פיקודו הישיר של המפקד פרוינד. מנהל מיזם עץ ענק. כשבועיים מאוחר יותר החלו הגרמנים בחיסול השרידים האחרונים בגטו. דרי הגטו התבצרו במרתפים. לדרישת הגרמנים שיעזבו כדי לעבור למקומות אחרים, לא השיבו. וכשהחלו הגרמנים לירות על הדירות והמרתפים, השיבו היהודים בירי וברימוני יד. התפתחו חילופי אש סדירים, ומצד הגרמנים נטלה את הפיקוד החיה בדמות אישה, גברת גז'מק, שלא הייתה מרוצה מהתנהלות בעלה. היא הכניסה לפעולה להביורים שהציתו את הבתים. ביהודים שניצלו מן הלהבות, ירתה במו ידיה במקלע שלה. הקרב הנואש נמשך יממה תמימה, עד ליהודי האחרון בגטו, פשוטו כמשמעו.

לאחר אקציה זו נותרה עוד הקבוצה היחידה שעבדה ליד הרכבת. אך גם קבוצה זו חוסלה כעבור חודשים אחדים בידי הגרמנים על וולקוביצה, הר במרחק 2-3 ק"מ מפאתי רווה, בשניים או שלושה שלבים, מותנה בעבודה שביצעו.

לפי הידוע לי עבדו מרבית היהודים האלה בקבורת שבויי מלחמה רוסים. המחנה שלהם נמצא סמוך לרווה. 15,000 שבויי מלחמה רוסים נספו שם ברעב ובקור תוך שלושה חודשים.

ולסיום מילים אחדות על עצמי:

כאמור לעיל הצטרפתי בעת ההיא לקבוצת התנגדות. נזדמן לי פעם לבקר בנארול [Narol] בתפקיד. מצאתי שם בבית העלמין נערה יהודייה מוורשה, מרים קורמן, שניצלה לאחר המרד בגטו ורשה, אך לאחר מכן נתפסה ונשלחה לבלז'ץ. היא הצליחה לקפוץ מן הרכבת ברגע האחרון, לפני הדיפת הרכבת למחנה המוות, והגיעה לאחר ייסורים לא-אנושיים לבית העלמין בנארול, מרחק 12-13 ק"מ מבלז'ץ. שלושה חודשים הסתתרה בקבר בבית העלמין יחד עם נערה יהודייה נוספת. לקחתי אותה משם והבאתי לקבוצת ההתנגדות שלי. לאחר מכן, כשעמדה מעט על רגליה, הייתה אחת הנשים המסורות ביותר בקבוצתנו. כיום היא אשתי, נישאנו ב-1944, בשנה זו נולדה בתנו הראשונה רות. לאחר התמוטטות גרמניה גרנו תחילה בנארול ולאחר מכן בעיירה ליד לודז'.

ככומר בפטיסטי נזדמן לי לא אחת לחוות רגעים בלתי נעימים בפולין החדשה, החלטנו אפוא לעלות לישראל בשנת 1957, שנה לאחר שילדה אשתי את בננו תומס.

חיינו בישראל אינם קלים ביותר, חרף עמדתי החיובית כלפי המדינה. לא מעט קשיים יש מאחורינו, ודאי גם לפנינו, אך אנחנו מאושרים לחיות בארץ הקודש מתוך שכנוע עמוק שאנחנו, כמו ילדינו, מצויים במקום הנכון.

מסמך ביד ושם

מתוך הפרק: השואה ע' 320 – 324.

לחיים השלווים הסולידיים בהולנד הייתה גם השפעה פסיכולוגית על מרבית האוכלוסייה היהודית שם.

יהדות הולנד מנתה ערב מלחמת העולם השנייה 120,000 נפשות, תושבים מדורי דורות וחדשים, שנוספו לאחר מלחמת העולם הראשונה ועד לזמן האחרון. ליהדות היה שם עבר גדול ועשיר, היא גם הוציאה מקרבה אישים דגולים רבים בכל התחומים.

העם ההולנדי, ברובו הגדול, היה וממשיך להיות רחוק משנאה ליהודים, והתייחס אליהם בנאמנות. היו כמובן אנטישמים וגם משתפי פעולה עם הנאצים. אך העם בכללו, מנהיגי המפלגות הפוליטיות, חצר המלוכה, השרים – היו ידידותיים כלפי היהדות וכלפי האזרחים היהודים.

כשכבשו הנאצים את הולנד והוחל בפרסום הצווים האנטי-יהודיים, ניסו גם התושבים ההולנדים להתנגד לפקודות והביעו את הסולידריות שלהם בעניידת טלאי צהוב על השרוול, פעמים רבות גם מחו קשות נגד החוקים האנטי-יהודיים. עובדי הנמל באמסטרדם ארגנו שביתה גדולה, ושילמו על כך בדם ובקרבנות. עדות לכך היא האנדרטה הנודעת שהקים העם ההולנדי לעובדי הנמל, לחרפת הרוצחים ולכבוד האנשים שסיכנו את חייהם בשל סולידריות עם היהודים.

נתפרסמה פקודה: על כל היהודים להירשם כדי להישלח לעבודה בפולין. יהודי הולנד, שחוננו מדורי דורות להאמין לצווי הממשלות, האמינו למרבה הצער גם לרוצחים הנאצים, שתכננו וחישבו הכול. תחילה, איך להוליך שולל את היהודים ולאחר מכן להשמידם. לכן שילמה יהדות הולנד באחוז קרבנות כה גבוה, לאחר ההשמדה הטוטלית נותרו בהולנד 20,000 יהודים בקושי.

לאשתי חיה ולי הייתה הערכה שונה, החלטנו לנסות דרך אחרת כדי להינצל. התחלנו ללון אצל השכנים, להסתתר במקומות שונים, ולבסוף תכננו איך לצאת מהולנד. לפי מה שסיפרו לנו השכנים, באו אנשי הגסטפו מדי פעם עם רשימות ושאלו עלינו. סירבנו לגרום להם נחת, והתחלנו בנדודינו לבלגיה, לצרפת לחלק של וישי.

חווינו ימים קשים ומרים, לילות דאגה ארוכים. לא אחת היו חיינו תלויים בשערה. נגררנו עם שתי בנותינו הקטנות, צילה ודינה, התענינו והתייסרנו כהוגן. רחמנות עצומה הייתה על שתי היונים הקטנות. לא אחת עם חום גבוה וכאבים אחרים חיפשנו מקום להניח בו את הראש, להתאושש מעט ולהמשיך לבקש מוצא.

לבסוף החלטנו על תכנית נועזת, מלאה אומץ ומסוכנת, אך מעניקה גם קרני תקווה, להינצל אולי. שכרנו משאית רחיטים גדולה, הקמנו בה מחיצה והתיישבנו ארבעתנו מאחוריה, גדושה בפריטי ריהוט למיניהם, וכך יצאנו לדרך לעבר הגבול השווייצי. לא אחת הלם הלב, נפל עלינו פחד, נשטפנו זיעה ורעד. לבסוף חצינו את הגבול ונכנסנו לעומקה של שווייץ, כך שלפי החוק לא יכלו לשלח אותנו בקלות. הילדות והאם הופרדו ונשלחו למחנה פליטים. אני נשלחתי למחנה פליטים לגברים.

חיי המחנה לא היו כמובן פשוטים וקלים, אך זכינו בתקווה שיום השחרור יבוא, המשפחה תתאחד, ונזכה לחזות בעינינו במפלת הרוצחים הגדולים.

מחשבותינו היו כמובן טרודות בשלום משפחותינו בפולין, בגיהינום הגדול, ורצינו לקוות... אך למרבה הצער...

קרן של תקווה היה הקשר שלי עם אחי בארץ ישראל באמצעות הצלב האדום.

לאחר מפלת המשטר הנאצי שבנו להולנד והתחלנו להשיב את חיינו לסדרם. משפחתנו גדלה עם לידת בתנו סוניה. אט-אט התחלנו לנשום לרווחה. בעיר האג, בה אנחנו חיים כל שנים, הבחנו היטב בחורבן הגדול. רבים מבני החוג שלנו, ידידים וחברים לא היו עוד. השורות התדלדלו, והכאב היה גדול.

באמסטרדם מוכר בית אנה פרנק, שם מונצחת התקופה המבישה העקובה מדם. לשם עולים לרגל עשרות אלפי אנשים, להתייחד עם השמדתנו הגדולה, עם האסון הגדול שפקד אותנו, היהודים.

בשנת 1939, בדיוק במלאות שנה לייסוד המדינה היהודית, נסעתי לשם לראות את הנס הגדול, וכמובן להיפגש עם אחי גימפל ומשפחתו, ועם אחותי היקרה שניצלה, ינטה.

ערב אחד ישבנו שלושתנו יחד והקשבנו לקורותיה המחרידים, העקובים מדם של אחותנו, ולפרטים על משפחתנו הבלתי נשכחת והשמדתה האכזרית.

אחותי גרה בְּיָבורוב עם בעלה ובתם הקטנה. משפחתנו הייתה ברווה. שמענו בזעזוע עמוק על שילוחה של אמנו הבלתי נשכחת, המסורה והאצילית, שרהקה, לתאי הגז בבלזֶץ; על הרצח הברוטלי של אחינו הצעיר יותר, האיש הישר משה-לייבלה ואשתו, על אחותנו הצעירה ביותר הפורחת סימהלה, שבאה לְיָבורוב, שם סיפקו לה מסמכים אריים תמורת כסף, אך למרבה הצער לא היה לה אומץ לנצלם והיא שבה לרווה וניסתה להסתתר. כשהשתוללה מגפת הטיפוס, בהיותה צמאה מאוד, יצאה בלילה אל המשאבה להרוות את הצימאון, היא נורתה בו במקום.

נזכרנו בפנים היקרים המאירים, מלאי גומות חן וחיוך קסום, חיים שהסתיימו באורח כה טרגי. עמוק עוד יותר זעזעו אותנו חוויותיה המחרידות העקובות מדם של אחותנו ינטה. שיישאר הדבר אות קין ואות קלון לפושעים הנאצים.

הדמעות זולגות מעינינו ללא הרף ואנחות עמוקות בוקעות מלבותינו. אחותנו ממשיכה בסיפורה העקוב מדם:

היינו משפחות אחדות, מסתתרות בבונקר ביבורוב, בעת שהשתוללו אנשי הגסטפו וחיפשו אחר יהודים. הם קרבו לבונקר שלנו. אחזתי בזרועותיי בילדה. לפתע פרצה בבכי. כדי לא להתגלות ניסינו להרגיעה ולהשקיטה באמצעים שונים. כשהדבר לא צלח, הניח אבי הילדה, בעלי, את ידו על פי התינוקת, כדי שבכייה לא יישמע, והיא נחנקה בזרועותיי. לא אבין עד היום איך לא יצאנו מדעתנו מכאב. ברור שהבונקר נחשף. כולם נלקחו להשמדה, רק אני חמקתי והלכתי אל נוצרייה, כמובן בתשלום, והייתי אצלה במרתף במשך שבעה-עשר חודשים.

אין לתאר וחסרות מילים לציין את החודשים של חיי במרתף. לא ראיתי בזמן זה קרן שמש, אור יום. רק בלילות יצאתי לדקות אחדות לשאוף אוויר. מדי יום פתחה האיכרה את דלת המרתף הקטנה והציבה על המדרגה את מעט המזון. לדידי עמדו החיים מלכת לזמן ממושך. ניסיתי לדבר אל עצמי מדי יום, כדי לחוש שלא איבדתי את לשוני ומנגנון השמיעה שלי פועל.

לבסוף בא יום השחרור. יצאתי ומיהרתי לעיירה יבורוב למצוא סימן לקבר של בעלי וילדתי. לאחר מכן מיהרתי לרווה רוסקה, בלז'ץ, לחפש עקבות של אמי היקרה, אחי ואחותי, של משפחתי הגדולה, ידידים ומכרים. כשהגעתי להכרה שאיבדתי הכול, רצתי לבדי הלאה, כעכבר מסומם, כמעט מבלי לעצור, כדי להתקרב לארץ ישראל, לזכות לראות את אחי ומשפחתו ואת אחי מהולנד ומשפחתו.

לאחר נדודים באנו לאיטליה, ובשנת 1946 עלינו אני ובעלי, שמואל בוכמן, לאנייה "דב הוז" ובאנו אל חופי הארץ. זכיתי לשבת עם שני אחיי, לראות את משפחותיהם. זכיתי להקמת המדינה היהודית, ולאפשרות לדווח משהו על הגיהינום הגדול שחווינו.

בשעת לילה מאוחרת עדיין ישבנו שלושתנו ומקורות הדמעות המרות נפתחו עוד יותר. בכינו על הגורל הנורא וחורבן קרובינו, ועל חורבן מיליוני יהודים. נחמה פורתא מצאנו בכך שעוד נותר מישהו שיוכל לספר ולחשוף לעולם את ההשמדה הטוטלית האכזרית המחרידה.

למרבה הצער טרם מלאה כוס דמעותינו. ינטה היקרה והכאובה, שהקימה בישראל מחדש משפחה, עם בעלה ושני ילדיה, שרה ומשה, החלה לנשום לרווחה, להסתיר קצת כלפי חוץ את פצעה העמוק, חיה בישראל עשרים ושתיים שנים בלבד, ולא זכתה לראות את קורטוב הנחת שכה הייתה זקוקה לו. היא מתה לאחר מחלה קשה וקצרה, ו' בטבת תשכ"ח, 27 בדצמבר 1968. כבוד רב והוקרה לזכרה הקדוש של האחות ינטה-יהודית בוכמן (יוסט).

מתוך הפרק: השואה ע' 327 – 330.

"נכדי ורכראטֶר" כך כינו אותנו. סבי היה ר' אברהם-יצחק הרצוג (ורכראטר [מַוורכראט Werchrata]) סוחר יערות ידוע. אמי – זיסל הרצוג. אבי – ממוצא רבני, ובעצמו תלמיד חכם גדול ומשכיל – ר' דוד צינס, שהיה סמוך על שולחן סבי זמן ממושך וחרף עסקיו הגדולים עסק בתורה, ומדי שנה קיים סיום ש"ס. ברווה ובסביבה נחשב בעל-בית חשוב ונכבד.

לאחר מלחמת העולם הראשונה עקרנו לרווה, לא לזמן ממושך, ומשם הלאה אל למברג. כשהתקיים בלמברג משפט הראווה הנודע והחלו הפרות הסדר האנטישמיות, היגר בריש מרגוליס אל אחיו טודרוס, למונטווידאו, הוא השפיע עליי לבוא לשם.

הוא זה שהמתין לי סמוך לאנייה בבואי לשם. את השבת הראשונה בילינו ליד שולחנו של אחיו טודרוס ואשתו רייזלה הולץ.

המתין לי גם נפתלי שפרבר, שנראה במדיו כגנרל, בהיותו בקושי כרטיסן בחשמלית. הוא הבטיח לי שאם ארצה אוכל גם אני להיות "גנרל", וכך גם היה. לאחר תקופה קצרה של רוכלות, החלטתי שאינני מתאים לכך, והפכתי "גנרל" – כרטיסן בחשמלית.

הערה, עובדי החשמלית היו יהודים, והיינו מפזמים ניגונים יהודיים. לא אחת היו אלה אנשים צעירים מרווה, פרט לנזכרים, גם נחמן קויטק, ובנו של המלמד העיקל.

לאחר זמן-מה עזבתי את אורוגוואי ועברתי לארגנטינה. בינתיים התחתנה אחותי רוחצ'ה בצרפת עם מנדל שפצנר, נסעתי אליה לצרפת לביקור ונשארתי שם.

החיים התנהלו לאטם בשלווה ובצניעות, כך עד למלחמה. זמן קצר לפני המלחמה בא אלינו אחי הצעיר וולוויש. פרצה מלחמת העולם הגדולה השנייה, שהייתה לדידנו הטרגדיה הגדולה.

התייצבתי מרצוני לצבא הצרפתי. זה לא נמשך זמן רב, משום שלדידה של צרפת נסתיימה המלחמה במהירות, אך למרבה הצער, לא לדידנו. צרותינו הגדולות רק החלו. החלו נדודינו.

כמו בכל צרה, יש לעתים גם רגע של אור. בנדודים אלה הכרתי את אשתי הנהדרת לעתיד, אנז'ל, שעזבה את וינה לפני פרוץ המלחמה בגלל רדיפות היטלר. חלקנו במשותף את גורלנו העגום, נודדים על פני ערים שונות בדרום צרפת.

זכור לי אירוע, קומי במקצת ומאוד נוגע ללב. בנסיעה מברייב [Brive-la-Gaillarde] אל ליון, היה עליי להחליף רכבת בעיר לימנש. ברכבת הכרתי יהודי נוסף, יחד ירדנו בלימנש וחיכינו לחיבור אל ליאון. הבחנו בפשיטה שמבצעת משטרת וישי. היהודי יעץ שנסתתר בבית הכנסת, בתקופה הראשונה הם כיבדו מקומות אלה. בבית הכנסת, בין מנחה למעריב, פגשתי מכר. לפתע שמעתי מעבר לגבי: "אינך במקרה, מלך?"

מופתע מאוד שמישהו קורא בשמי האמתי, בחור"ל נקראתי מקס, גיליתי עניין. נודע לי כי זהו ייחל קסל [מייזלס], שבא מבלגיה, ואין עמו מסמכים צרפתיים. היו אתי חותמות למיניהן ומיד עשיתי אותו צרפתי. עד מהרה נפרדנו בלבביות ונסעתי הלאה.

בהיותנו כל הזמן בצרות גדולות, מסתתרים במקומות נידחים למיניהם, לא שכחנו לרגע לעזור ולהציל יהודים, ככל הניתן. אזכיר את אשתי, שהצילה מהשמדה משפחות אחדות של יהודים באזור בְּרייב.

אחי וולוויש היה במחנה שבויים גרמני עם חיילים צרפתים בצרפת. הוא נמלט משם והיינו כל הזמן יחד.

אזכיר גם, בימים העגומים היו גם אפיזודות שמחות של השאת זוגות, שהענקתי להם חופה וקידושין, וחשתי את הפונקציה הרשמית של רב. הזוגות חיים עד היום והם מרוצים ומאושרים.

לאחר המלחמה נותרו ממשפחתי רק אלה שהזכרתי, שניצלו בצרפת. אחי וולוויש ואשתו אולגה חיים בליל, אחותי רוחצ'ה ומשפחתה חיים בלנס, אני ואשתי חיים בניס. מן המשפחה שהייתה שם, בפולין, לא שרד למרבה הצער איש.

מתוך הפרק: השואה ע' 330 – 332.

זמנים חדשים

בשנת 1929, לאחר המשבר הגדול בבורסות העולם, בעיקר וול סטריט אמריקה, מיליונרים כפולים ומכופלים הפכו בין לילה אביונים; בנקים נכבדים מִדורי דורות, לא היו מסוגלים עוד לשלם פיקדונות, אף לא הקטנים ביותר. בשווקי העולם צץ לפתע, כדב רעב, ההיצף החקלאי הרוסי והחיצף התעשייתי היפני, ואיים לחסל את היצוא והסחר בכל המדינות.

עירנו הפכה לפתע קרבן מרובע או מחומש למצב זה, בראש וראשונה כנקודה חקלאית. מחירי המוצרים החקלאיים צנחו באחת, האיכר שהביא ביום שני ליריד של רווה עגל, הוביל הביתה בתמורה שניים-שלושה ליטרים נפט, קילוגרם מליחים וכמה כיסויי זכוכית לעששיות. תרנגולות וביצים ממש לא היה למי למכור, כי ליצואנים כמו יידל לנגר, ראטהויז, אלעזר שטרן – גדולי יצואני הביצים במשך למעלה משלושים שנים – לא היה עוד לאן לייצא את הביצים.

כתוצאה מכך היה לשונאי ישראל, הן מן המחנה הפולני והן מן המחנה האוקראיני, כר פעולה נוח להסתה נגד היהודים. סְפּוּלְקה רוֹלְניצ׳ה, [חברה שיתופית חקלאית, פולנית] טוֹרְהוֹבְלה [מסחר, אוקראיני], בנק רולניצ׳ה [חקלאי], בנק לוּדוֹבה [עממי], החלו לנהל מאבק לחיים ולמוות נגד הסחר והאשראי היהודי. זה ניכר עד מהרה בחיים הכלכליים היהודיים בעיר. יצואנים נכבדים של עץ וביצים, סוחרים, סיטונאים, סוחרים זעירים – התרוששו עד אי-יכולת לפדות את השטרות שלהם. במקרים רבים, סוחרים שהיו נחושים לשמור על המוניטין שלהם החלו ללוות כסף בריבית קצוצה, מה שהביא אותם עד מהרה לחורבן.

אותו הדבר גרם לעצירת יצוא תוצרת הפרוונים-כובענים. במערב אירופה, כמעט בכל הארצות, ניצבו לפתע חלקי אוכלוסייה גדולים בפני השאלה האכזרית, איך להשיג לחם ובקבוק חלב לילד, ולא חשבו עוד על פרווה פרסיאנית. ולבסוף, מדיניות העקירה משורש מצד משטר

הסנציה כלפי המיעוט היהודי בפולין, שמצצה באמצעות מכבש המסים את רזרבות הלשד האחרונות שעוד נותרו.

דיכאון נפשי בקרב נוער שהיה מרוחק מן החלוציות וגם בקרב חלק גדול מן הנוער הציוני – שבגלל הגבלת עלייה ומשברים תכופים בארץ ישראל, לא ראה לפניו כל אפשרות לעלות – גרם להגירת חלק גדול מן הנוער מרווה. זרם גדול פנה לדרום אמריקה, וחלק אחר ראה את עתידו בארצות מערב ומרכז אירופה, שהיו למעשה נעולות להגירה. אך היו פה ושם סדקים, שדרכם נדחק והסתנן הנוער היהודי לארצות ההן. שתיים מן הארצות החשובות ביותר היו צרפת ובלגיה, גם אוסטריה וגרמניה, ולימים איטליה, אנגליה והולנד. הארצות שנמנו לעיל באו בחשבון לפרוונים-כובענים בלבד. בימים כתיקונם יוצאה לשם תוצרת רווה בידי פרוונים גדולים מרווה, ז'ולקייב, למברג, שמכרו תחילה את הפיסות הגולמיות שהביאו מארצות אלה לפרוונים הקטנים, ולאחר מכן רכשו מהם את הסחורה המוכנה וייצאו אותה חזרה לאותן הארצות.

כך נוצרה בפריז אחת המושבות החשובות של פרוונים מרווה. פרוונים בודדים היו פזורים בווינה, מילנו, אנטוורפן. אפילו בלונדון ובהאג ניתן למצוא פה ושם בן עיר. כשהשתפר מעט המצב הכלכלי הכללי בערים אלה התקדמו גם בני עירנו בארצות ההן. גורם נוסף לכך שמשברי התקופה פגעו במידה פחותה ביותר ביוצאי עירנו במערב אירופה הייתה העובדה שהענף שלהם – עסק הפיסות (מעילים נאים וצווארונים משיירי עורות פרווה פרסיאניים ובריטשוואנץ) – ייצר סוג של מעילי פרווה פרקטיים מאוד ולא יקרים בהשוואה לסוגי פרווה אחרים. במחיר נגיש יכלה כל פקידה זְעיר בורגנית או זבנית, ללבוש מעיל פרסיאני שאיש מקצוע בלבד יכול היה לדעת שאינו עשוי מעור פרווה שלם. בדרך זו היה מצבם החומרי של מרבית יוצאי רווה בארצות ההן טוב, פעם יותר ופעם פחות, ובמרוצת הזמן הפכו גורם חשוב בחיים הכלכליים במקומם, כמעט כפי שהיו בביתם הישן, רווה רוסקה.

האסון שפקד את עמנו באירופה – ליל הבדולח הנאצי הארוך, שהחל ב-10 בנובמבר 1938 ונמשך שש שנים ושבעה חודשים (עד מאי 1945) – פגע גם בקרובינו היקרים במערב אירופה וגבה מהם קרבנות רבים.

ההיגיון דורש ודאי שאפתח בחיי בני עירנו בצרפת, אך כיוון שדפים אלה הם בעיקר זיכרונות ותו לא, עליי לפתוח באוסטריה, וינה, כדי להיאחז ביתר קלות בחוט הנושא בעזרת הזיכרון.

בעת ההיא – כשהמפלגה הנאצית ניהלה מאבק בסוציאל-דמוקרטים, וברחובות וינה נשפכו מדי יום נהרות דם – זרמו להם החיים היהודיים כאידיליה שלווה, כמו לא אירע דבר ברחובות ההם. 90% מן היהודים כלל לא ידעו דבר, רק פסימיסטים ספורים, שהתגוררו במקרה ברחובות בהם התקיימו המצעדים, הבינו את האות "מנא – תקל" [דניאל ה כה] ועזבו ללא שהיות מרובות את וינה.

מובן מאליו כי בתנאים אלה, ובמצוקה חומרית קיצונית בנוסף, חסר לאשת הבורגני או הפועל, משהו חשוב ממעיל פרווה. על בני עירנו נאסר לעבוד בווינה, הייתה להם רק זכות לסחור. לכולם היו אפוא זיכיונות לסחור ובהזדמנות זו גם עבדו מעט בחשאי: תיקון או אף פרוונות אופנה. זה המצב בו נמצאו בעת ההיא יוצאי עירנו בווינה: נפתלי דונר, מנדל קלה, אריה שוסטר, יידל שוץ ואחרים (שני האחרונים חיו באורח בלתי לגלי, כי באו לשם בגנבה, בלי ויזות, וביקשו מקלט כפליטים פוליטיים, אך המשטרה סירבה להעניק זכות ישיבה בווינה, ומצבם מכל עבר היה באמת קריטי).

יצאו מכלל אלה אלי שפריצר המוכר לנו היטב, שישב בווינה עוד מימי מלחמת העולם הראשונה, ושני חתניו חיים רומֶלט ואהרן ויידהורן. הם כלל לא היו תלויים בשוק הווינאי, אלא סחרו עם חצי העולם: לייפציג, פריז, לונדון, ניו יורק. פרט לכך היה לאלי שפריצר בית נאה ברחוב הכוכב האדום. במלחמה של 1914 נכנס, כמו יהודי רווה רבים אחרים, לרכבת שהביאה אותו עד וינה. כאן החל מוחו החריף לפעול באינטנסיביות רבה. הוא הצליח מאוד בסחר פרוות, ניתן להסכים גם, שהיה מייסד תעשיית הפרוונות ברווה. הוא מצא את חתניו, חיים רומלט ואהרן ויידהורן, בביתו הישן, ושלושתם סחרו בהרמוניה נהדרת. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נמלט אלי שפריצר עם כל משפחתו לאנטוורפן באורח בלתי לגלי. אלי שפריצר, הדמות היהודית הפקחית המפוארת, חי לימים בדוחק גדול באנטוורפן. לאחר שכבשו

הגרמנים את אנטוורפן, הייתה דרכו האחרונה, כדרכם של שישה מיליון אחינו ואחיותינו.

היה שם גם נטע [נתן] קינדלר. עם יהודי מהונגריה, בעל זכות עבודה בווינה, ניהל עסק עם סדנה. הוא גר בדירה נאה, והיה מנכבדי בני עירנו בענף בווינה. לפני כיבוש וינה בידי הנאצים, נמלט עם משפחתו לאנגליה, כך ניצל מציפורני הנאצים. מת בלונדון לאחר המלחמה.

משה ונתן וייס חיו אף הם בעת ההיא בווינה, יחסית הצליחו יפה. לאחר איחוד אוסטריה עם גרמניה, עזבו שניהם לאיטליה. שם נשארו עד שאימץ מוסוליני את החוקים האנטי-יהודיים, ואז היגרו לניו יורק.

בווינה חיה גם – מאז המנוסה בשנת 1914 – משפחת יוסל סטוליאר, שחיה להם בית נאה ברווה, בין המאפייה של פרייהייטר ובית הקפה של ברקובר. המשפחה התרחקה מיוצאי רווה, עיסוקו של אחד הבנים בפרוונות, קשר אותם עדיין בעת ההיא לרווה. בשנת 1935 עזב ללונדון בשל המשבר הכלכלי בווינה.

מצבו של חברי הקרוב, נפתלי דונר, היה קשה מאוד. הוא סבל מאוד ממשבר העת החיא. לא היה בידיו הון לעבד סחורה כל השנה, כדי למכור בעונה, הוא נאלץ אפוא, בחורף 1934-1935, לעזוב לרומא. שם חיו שני דודנים עשירים שלו מסוקול, בעלי מפעל לייצור מעילי גשם. תחילה שימש למענם סוכן נוסע של מעילי גשם. לאחר שגילה אוצרות גדולים של פיסות פרסיאניות בעליות גג של סלונים לאופנת פרוות ברומא, שב למקצועו, ושוב הצליח בו מאוד. כעבור שנה העביר אליו את אשתו וילדו\ילדתו.

כשפרצה המלחמה, כבר הייתה במילנו מושבה קטנה של יוצאי רווה: הירש קוהל, אביש ברייל, דודק רוזנטל ואחרים, שנסעו לשם יחד מפולין ומאוסטריה הבוערת. תחילה הצליחו שם כולם יפה, ברגע האחרון עלה בידיהם לקבל ויזות לבוליביה ולהינצל בדיוק שעה קלה לפני שהיה מאוחר מדי. הם פזורים עתה ברחבי יבשת דרום אמריקה.

בעת ההיא חי בווינה גם יעקב-לייבוש בלומנפלד, פרוון-כובען אף הוא, בן של אביגדור בלומנפלד מזאמד, אחיין של אלי שפריצר. הוא בא לשם באורח בלתי לגלי בשנת 1921. המשטרה סירבה להעניק לו זכות ישיבה, אך הוא הצליח לשכנע שיש לראות בו אוסטרי, משום שנולד

כזה, והוא נחוש לחיות ככזה. הוא אפילו – היחיד – היה בעל זכות עבודה. בשנת 1939 בא באורח בלתי לגלי עם אשתו וילדו\ילדתו לאנטוורפן. בעת כיבוש בלגיה בידי הגרמנים, אבד הקשר בינינו. שנים ארוכות ניקרה בי תולעת הספק בדבר גורלו, נשמתי לרווחה כששמעתי שהוא חי באמריקה.

הפרוונים-כובענים אינם היחידים מבין יהודי רווה שחיו בווינה. פרט להם חיה שם שורה של משפחות, אנסה למנותן ככל האפשר: ר' יהודה גרוס, בעבר סוחר תבלינים ברווה, שנמלט בשנת 1914 לווינה מפני הרוסים, ברכבת בה נסעו ר' אלי שפריצר ומשפחת יוזפסברג. שם החל לעבוד שוב בענף המחייה שלו, ובמרוצת הזמן היה לאחד מגדולי הסיטונאים בווינה, עד לחורבן שחולל היטלר. בשנת 1939, שבועות אחדים לפני פרוץ המלחמה, עלה בידם לבוא לארץ ישראל.

בווינה חיו, מאז המנוסה ב-1914, שני בנים של ר' שמחה המרמן [? הברמן], ב-1941 פגשתי אותם בניס, ב-1943 – בשוויץ, ועתה הם חיים באמריקה. עם צבי, בנה של שרה הברמן, נפגשנו לאחר וינה באנטוורפן, בזמן המלחמה, לאחר מכן אבד הקשר, ובישראל שוב מצאנו זה את זה.

יידל, צעיר בניו של פיניה הכורך, שלמד אתי ברווה בחדרי דרדקים אחדים, שהה אף הוא בווינה מסוף שנות העשרים [של המאה ה-20]. הייתה לו משאית והוא הוביל תוצרת חקלאית. בשנת 1938, חודשים אחדים לפני האנשלוס, בא אליו מלמברג אחיו הבכור, גצל, עושה מברשות. הוא ניסה להסתדר כאן, הדבר כמעט צלח בידיו בצורת חנות ירקות, אך עד מהרה התלקחה הבערה ונשאה אותו כעבור חודשים אחדים, עם עוד אלפי קרבנות מפולין, אל זבונשין [Zbąszyń], מחנה אסונם של קרבנות יהודים, שיישאר אות הקלון המביש ביותר על פני משטר הסנציה בפולין (קרבנות יהודים מגרמניה ומאוסטריה שהיו ברשותם דרכונים פולנים תקפים, הועברו בידי הגרמנים בנובמבר 1938, בכפור הגדול, לפולין; אך פולין סירבה להכניסם, והם נשארו שם עד פרוץ המלחמה, תלויים בין שמים לארץ, רק כשנפלו הפצצות הראשונות על מחנה זבונשין, והשומרים נפוצו לכל עבר, ברחו גם הקרבנות האומללים, ומי שלא נהרג בהפצצות נספה לימים בתאי הגז של אושוויץ ובלזץ) יידל עצמו הגיע באורח בלתי לגלי לארץ ישראל וחי בחדרה. על אחיו גצל לא שמענו עוד.

בווינה חיו גם השענים אהרן ברנד, מלך שטוקהמר ופתחיה כץ. אהרן ברנד, עזב עוד בשנת 1934, בגלל המשבר, ועלה לארץ ישראל, לשם העלה עוד לפני פרוץ המלחמה את אחיו הצעיר יענקלה. פתחיה כץ חי בתל אביב.

קורותיו של מלך שטוקהמר הן מן הטרגיות בקרב יוצאי עירנו בווינה. הוא בא לשם ב-1927 או 1928, ועבד באורח בלתי לגלי אצל שען, תלמיד חכם גדול ואיש אצילי בשם פלינטשטיין, מסדיגורה רומניה. גיסו, שען אף הוא, אב לבת נחמדה מאוד, אלזה. מלך ואלזה נישאו והצלחה האירה להם פנים. בסוף 1938 באו שתי המשפחות פלינטשטיין שטוקהמר לאנטוורפן באורח בלתי לגלי (קויש, אביה של אלזה, עלה שנה קודם לכן לארץ ישראל). אשתו של מלך, חלושה מאז ומתמיד, לא הייתה מסוגלת לשאת את המצב הקשה, לקתה במחלות והחלה לרחף בין חיים למוות. במאי 1940, לאחר שתקפה גרמניה את בלגיה והולנד, עזבו אנשים רבים לעבר הגבול הצרפתי, אל עיר הנופש לה-פאן – שם בלמו הצרפתים את הגרמנים בזמן מלחמת העולם הראשונה במשך שלוש שנים בתקווה שקו מז'ינו יעניק להם הגנה. אך החפצצות ללא הרף של הגרמנים הפכו עד מהרה את מקום הנופש השלו לגיהינום שומם. בעת אחת מתקיפות האוויר פגשתי את מלך ואת אלזה ברחוב בלָה פאן והובלתי אותם במהירות למעלה, לבית שלנו. אשתי ואני, שהכרנו את אלזה עוד מקודם, תמהנו מאין לוקחת אישה חלשה זו כוחות הנדרשים לקיום כה קשה. למחרת נפרדנו לנצח. כשנפגשנו כעבור שנים בשוויץ עם אלמנתו של פלינטשטיין, נודע לנו כי אלזה גוועה ברעב ובקור בחורף 1940-1941 בבלגיה, במקום השילוח לימבורג [Limburg], לשם הובילו הגרמנים חלק מיהודי אנטוורפן. ולאן נעלם מלך? – למקום בו נעלמו כולם.

בנותיו ובניו של ר' יעקב גרף נמצאו גם הם בעת החיא בווינה, עלה בידיהם להינצל.

אנטוורפן

כמעט ארבע שנות שלטונו של שושינג באוסטריה היו ליהודים כזרימת מים שלווים, שלווים על פני השטח בלבד, אך סנטימטרים ספורים עמוק יותר נלחמים זרמי נגד בכוח נחוש, ומאיימים כל רגע להעלות את המאבק אל פני השטח, ולהפוך את הזרם לכוח איתנים הרסני.

רוחנית התקרב המשטר בצעדי ענק למשטרו של מוסוליני, השכן הצפוני [! דרומי] וקיבל בהדרגה את שיטותיו. צנזורה הרמטית דאגה לכך שלאוכלוסייה, שלא עסקה במישרין בפוליטיקה, לא יהיה מושג על הלבה המצטברת בהר הגעש הקרוי אוסטריה. רק מי שקיבל לידיו עיתון מצרפת, אנגליה או אמריקה למד ממנו שמץ על המתחולל במרחק עשרות או מאות מטרים מביתו, אך כאלה היו מעטים מאוד בווינה, ומעטים עוד יותר בקרב יהודי אוסטריה, שחיו על פלנטה אחרת (פרט לקבוצה מוגבלת של "החלוץ" שהתכנסה במקום קטן, מניין או שניים של אופורטוניסטים צעירים, כפי שכינו אותם אז).

רשמית היו היהודים שווי זכויות ופעילים בכל תחומי החיים הכלכליים, התרבותיים וחלקית הפוליטיים. מועצות יהודיות מסחריות ומשפטיות, ואפילו מיניסטריאליות, נהנו רשמית ממרב ההערכה והכבוד. יהודים ישבו בכל המשרות, במשטרה ובבית המשפט, צד בצד עם עמיתיהם הנוצרים, ולא חלמו כלל שכמעט כולם חברים חשאיים במפלגה הנאצית, גם אלה שגילמו תפקיד של קומוניסטים. כך התנהלו הדברים עד סוף פברואר ראשית מרץ 1938.

בסוף פברואר נקרא שושינג בידי היטלר באופן אולטימטיבי אל ברכטסגדן [Berchtesgaden], וזה הודיע לו כי מגִנו, מוסוליני, בגד בו. הוא שב וסל של היטלר, ופתח לרווחה את שערי הממשלה בפני הנאצים. החיה הנאצית החלה להתרוצץ בגלוי ברחובות וינה, כחית פרא שפרצה מן הכלוב בגן החיות, והחלה לזרוע רעל ושממה ברחבי הארץ. רחובות וינה החלו לבכות, ויללות החיות הנאציות העירו משינה, ולפתע חשת בבת אחת במלואה את הבדידות מולה אתה ניצב.

ביום שישי, 10 במרץ 1938, הציבה החיה הנאצית לראשונה את מגפה המסומר על אדמה זרה באירופה. כך החלה את מצעד המוות שלה על פני קברי אירופה, לעמנו היה זה חורבנו הגדול.

לילה זה, בין שישי לשבת, לא ישכח שום יהודי, שחווה אותו בווינה, עד נשימתו האחרונה. נאצים, ללא מספר וללא סוף, צעדו ברחובות רובעי וינה עם לפידים על נשק מכודן, ושרו שירי ניצחון מלווים שאגות כקולות הג'ונגל. ברובע השני נשמע ללא הרף ניפוץ השמשות בבתי הכול-בו היהודיים, והשיר: הורסט וסל [נושא את שם מחברו] לא חדל לרעום והרעיל את אוויר העיר. מבעד לווילונות חדר השינה

עקבנו, אשתי הניהלה ואני, אחר מצעד הכנופיה החייתית, והבטנו מדי רגע בדאגה בבתנו הקטנה מרי (מרים) שהייתה אז בת שנה ותשעה חודשים, וישנה שנת ישרים הילדותית שלה. בשבת בבוקר התנופפו בכל וינה דגלי צלב הקרס.

צעדי הראשון, בשבת בבוקר, היה לעבר הקונסוליה הפולנית, להאריך את הדרכון. לפני הכניסה לקונסוליה כבר המתינו, משעה שלוש לפנות בוקר, מאות יהודים פולנים שדרשו אותו הדבר. מדי פעם חלפו חוליגנים זקנים וצעירים והתלוצצו על חשבון הקרבנות האומללים, אך לא הציקו, מתוך כבוד לנשר הפולני שהיה תלוי מעל לכניסה לבית. זה היה שעות ספורות בלבד לפני שהצירות הפולנית פרסמה בכל העיתונים ברכה לכבוד "איחוד שתי המדינות האחיות" והבטיחה את נאמנותה. לאחר המתנה עד לשעה ארבע אחר הצהריים, הגעתי לאשנב והסברתי לדמות עוינת מן העבר השני את דרישתי.

"עליך להשאיר את דרכונך לימים אחדים, במרוצת השבוע הבא תקבל אותו מוארך".

נושם לרווחה עזבתי את בניין הקונסוליה, תחת מבטי קנאה של מאות עיניים. קינאו בי שכבר הסדרתי את העניין שלי, בשעה שהם התכוננו להעביר במקום את הלילה, ואולי גם את הלילה הבא, כי מחר יום ראשון, והקונסוליה תהיה ודאי סגורה.

לא היה לי מושג אז, כי ביום ההוא נסתיימה רשמית אזרחותי הפולנית, שהושגה לפני מאות שנים בדם ובמאמץ בידי סביי ממיינץ [Mainz] ורמייזה [Worms] או קורדובה.

רק אז החל המרוץ נגד הזמן. בא לחנות קומיסר שהורה לי להתייצב לפני חנותי עם שלט: "חזיר הוא הקונה אצל יהודים!" הייתי חייב לפטר את האישה שעבדה בדירתנו. אותה מריה, שמעולם לא החזיקה מעמד בשום מקום מעל לשניים-שלושה חודשים, הייתה אצלנו כמעט שנתיים. היא טענה כי רק בגן עדן יכול לפעמים אדם להצליח כפי שהיא מצליחה אצלנו; אך חל איסור לפטר שכיר ארי.

ניסיתי להביט כה וכה בדבר אפשרות כלשהי להגירה, כי ברור היה לנו שעלינו לעזוב את וינה בכל מחיר, קודם שיהיה מאוחר מדי. ברגע של ייאוש עצום יעץ לנו ידיד, ליצור קשר עם אחיו בבריסל, אולי יעזור לנו

הוא. כעבור חמישה ימים קיבלנו מענה מבריסל, לנסוע מיד לעיר אאכן [Aachen], עיר על גבול גרמניה-בלגיה, ולהיפגש שם במלון מסוים.

כאן התברר שהילדה קיבלה חום גבוה. בעת הנסיעה הארוכה מווינה לקלן, לא מצא איש מן הגרמנים לנכון לפנות, לדקות אחדות, מקום לאישה עם הילדה בזרועותיה. ברכבת היה צפוף מאוד, היא עמדה כל הזמן ליד החלון הפתוח, והילדה לקתה באנגינה חזקה. במאמץ רב קיבלנו כתובת של רופא יהודי, שבראותו את מצבנו הבטיח לעשות ככל האפשר לעזור לנו.

בזמן המיועד, אחר הצהריים, בא המוביל שלנו למלון ועלה לחדרנו. הוא ראה מיד את אשר קרה, ושמט ידיו בוויתור.

הוא בטוח ב-99% שניפול בידי הגסטפו. הוא מבקש מאתנו דבר אחד בלבד, לומר, ברגע שייתפסו אותנו, שהוא פליט יהודי כמונו ולא המוביל שלנו.

הרופא בא שוב בערב. כששמע שעלינו לעבור את הגבול מיד, הזריק לילדה זריקה נגד חום, והילדה נרדמה. כעבור חצי שעה כבר ישבנו בחשמלית הנוסעת לגבול. ירדנו באמצע הדרך ונכנסנו לסמטה, בה הובילה דרך טיט לשדה גדול מגודר תיל דוקרני. הגענו בזחילה למקום מגודל גדר צמחים צפופה, שהפרידה את השדה מן הדרך, שהייתה בעצם הגבול. לא רחוק משם ראינו אור, והמוביל אמר בלחש כי זו עמדת משמר הגבולות הגרמני. ברגע ההוא האירו בצד השני של הצמחייה פנסי שני זוגות אופניים, והמוביל רמז לנו לעצור את נשימתנו. היו אלה שני ז'נדרמי גבול גרמנים. מאוחר יותר הצביע המוביל על חתך גדול בגדר, עברנו בזחילה לצדה השני של הדרך, ובאנו לבלגיה.

בלילה נשארנו לנוח אצל איכר ולמחרת נסענו ברכבת לבריסל, שם שכרנו חדר בו נוכל להשכיב את הילדה החולה. למרבה הצער לא הוטב לה, אף כי הענקנו לה כל סיוע רפואי. כעבור ימים אחדים פגשנו באחד הבתים אישה, שיעצה לנו לבוא לאנטוורפן, שם היהודים מרוכזים יותר, ויש לדעתה אפשרויות השתכרות טובות יותר.

בבריסל חשנו לראשונה בטעם של להיות אדם חסר בית, פליט בקרב כמה מניני יהודים, המתכנסים במסעדה היהודית היחידה בעיר כה

גדולה. לא היה כל קשר עם היהודים המקומיים של בריסל, פרט לוועד ההצלה שחילק פתק לאוכל ותמיכה של כך וכך פרנקים למחייה מדי שבוע, או פתק לרופא כשנזקקנו לסיוע רפואי. אך אנחנו עברנו מיד לאנטוורפן ושם אשפזנו את הילדה החולה בבית חולים. הוצאנו אותה משם כעבור שניים-עשר ימים אל דירתנו החדשה.

התחלנו להביט כה וכה בדבר השתכרות כלשהי. בפרוונות הייתי בעל מלאכה לא מוצלח (לסחור לא היה במה וגם חל איסור חמור). הניהלה נזכרה שלפני שנים זכו השמלות שהייתה תופרת לעצמה לשבחים רבים. בעזרת סרט מידה עשוי מחבל דק קיבלה עליה להכין את השמלה הראשונה. עד מהרה גם נודע לנו כי באנטוורפן חיים יוצאי רווה אחדים.

הראשון היה מלך פסטר, פרוון-כובען חשוב באנטוורפן, בעל בית עסק וסדנה. תכופות נזקק לדגמים של מעילי פרווה, גזורים מנייר אריזה עבה. הניהלה שלי עשתה זאת למענו בכישרון רב. גם היינו מבצעים למענו גימורים למעילים ובין משפחותינו נקשרה ידידות קרובה.

לאחר מכן מצאנו כאן את חיים גְרנדֶס, בוגר הפקולטה לכלכלה במקום, שהתחתן עם בתו של ריינדל והעביר אותה לכאן. הייתה לו חנות רהיטים ובדי וילונות והוא הצליח יפה. במרוצת הזמן היה לי ביתם לבית שני, עד כדי כך, שב-10 במאי 1940, כשהחיה הנאצית תקפה את בלגיה נמלטו שתי משפחותינו יחד מאנטוורפן.

בן עיר נוסף שלנו גר אז באנטוורפן, שלום, חתנו של שלמה-זלמן, החסיד הגדול מן הקלויז הישן. הוא היה השוחט של הקהילה האדוקה. לפתע סירבה המשטרה להאריך לו את זכות הישיבה, ושבועות אחדים בלבד לפני פרוץ המלחמה שב הביתה. נפגשתי אתו באקראי, הוא זיהה אותי ושאל אם אני בנו של מרדכי-לייב קסל, שם מתה בסוכות הקודם בת. ממנו נודע לי כי אחותי חנה, שהייתה כה יקרה לי, מתה. ההורים החרישו ולא סיפרו לי. אילו האריכה משטרת אנטוורפן את זכות הישיבה שלו, ייתכן שהיה היום בינינו!

באנטוורפן חיו, באורח בלתי לגלי, גם בן-ציון רייזר (בן של ר' יושע של בן ציון), קלמן שפינדלר, קלמן כץ.

תנאי חייהם של האחרונים היו קשים מאוד, לא חומרית, הם עבדו והשתכרו יפה, אלא משום שהמשטרה רדפה אותם, פעמים אחדות תפסה והעמידה אותם מעבר לגבול. פעם בצרפת ופעם בלוקסמבורג. כל פעם שבו והמשיכו לעבוד ללא הפסק עד לפעם הבאה, אך לצאת לרחוב לא העזו.

המצב הפוליטי בבלגיה בעת ההיא היה מתוח, כמעט כמו תמיד בבלגיה. פרט לקונפליקט הנצחי הפלמי-ולוני, אירעו ברחבי הארץ חיכוכים, פועל יוצא של מלחמת האזרחים האבודה בספרד.

החיים היהודיים באנטוורפן עמדו בסימן כבד של ראשית השמדתה של יהדות גרמניה. מדי יום ביומו נוספו המוני פליטים חדשים מגרמניה, אוסטריה וצ'כיה הנבגדת. החלו לרחף אז בחלל דרישותיו הראשונות של היטלר בדבר דנציג. חלק קטן מן הפליטים המשיך בנסיעה אל מעבר לים, אך מרביתם נשארו לשבת בבלגיה, כי ארצות העולם היו נעולות בפניהם. עתה לא התירו עוד הבלגים לפליטים להלך חופשי, אלא הושיבו אותם במחנות פליטים או בדיור שהוקצה לכך. לאחר ההתנקשות של הרשל גרינשפן בפריז ביועץ השגרירות, פון-ראט – מה ששימש לנאצים תואנה רשמית לפתוח בהשמדה המונית של עמנו (ליל הבדולח) – גאה המתח מיום ליום, הייתה תחושה שחבל עבה מתלפף כנחש סביב לצוואר ומתהדק יותר ויותר חזק.

בא קיץ 1939. מלאכתו של ועד ההצלה הייתה קשה ואחראית מאוד – לטפל בהמונים רבים של פליטים. הוא עשה מאמצים כבדים להאכיל ולהלביש איכשהו את מי שהיו במצוקה גדולה, ולספק צידה לדרך למי שהיה להם לאן לנסוע. אך העולם היה נעול הרמטית. שום מדינה לא הצהירה על נכונות לקבל את הקרבנות האומללים, שהיטלר כבר גזר את דינם לכליה. כשבאה ההתקפה על פולין העמיקה הדפרסיה עוד יותר. החרדה לגורל אבות ואימהות, אחים ואחיות התמזגה בבדידות שאין לתארה של הקרבן, החש שהוא כלוא במלכודת עכברים, וכל רגע עלול לבוא מישהו, להתיז עליה נפט ולהציתה.

הגיע חורף 1939. דרך למברג החלו להגיע מכתבים מן הבית ונשמנו מעט לרווחה, אך לכמה זמן?

*

10 במאי 1940 חל ביום שישי. למען האמת הכול קרה לי לא במפתיע. גם ידידנו גרנדס, שעמו דיברתי תכופות על המצב, סבר שהניטרליות הבלגית היא דבר שבלגיה בלבד מאמינה שהוא מגן עליה. גרנדס שלח, עוד ימים אחדים קודם לכן, את אשתו אסתר עם הילדים אל לָה פאן, על הגבול הצרפתי, באמונה ששם יהיו אולי מוגנים יותר.

בשעה חמש עם שחר העירו אותי משנתי רעשים מעוררי תשומת לב של מנועים, שכמו בישרו ללבי המלא חשד, כי קרבה צרה. ירדתי מן המיטה, ניגשתי אל החלון והתחלתי לבלוש בעיניי בשמים הכחולים הבהירים. עד מהרה גילה מבטי להק מטוסים נאציים, ולפתע נִזרו משמים פצצות ואש. שמשות החלו להתפזר וקירות – לרעוד. אנשים החלו לרוץ בבהלה למקלטים.

כשחלפה התקיפה האווירית, ירדתי לרחוב לראות את המתרחש שם. מיד הלכתי אל חיים גרנדס לשמוע מה שלומו. נדברנו מראש כי במקרה של התקפה גרמנית על בלגיה, נעזוב יחד אל לה פאן. אך כבר בימים הראשונים, שרר אי-סדר בתחבורה וכאוס עצום בדרכים. דרך שברגיל נמשכת בנסיעה כעשר דקות, נמשכה ביום ההוא כשעתיים. יצאנו מדירתנו ולבסוף, לאחר שעות ארוכות, הגענו מותשים אל מנהרת הרכבת, שם ניצב בכניסה שוטר וביקש תעודות.

גרנדס, עם הדרכון הפולני שלו, עבר באין מפריע. אך את הניהלה ואותי עיכבו משום שהיו ברשותנו רק דרכוני ננסן של ממשלת בלגיה. לבסוף, בשעות אחר הצהריים המאוחרות, בא שומר שהשיב לנו את התעודות ושחרר אותנו. הייתי רצוץ כל כך שרציתי לשוב הביתה, אך הניהלה טענה כי אין דרך חזרה! שבנו למנהרה. כעבור חצי שעה הגענו לתחנת הרכבת, ומה רבה הייתה הפתעתנו כשפגשנו שם עדיין את חיים גרנדס. הוא ישב שם עדיין עם מטענו, מלפני הצהריים, משום שלא היה במה לנסוע. הרכבת לא באה, כי המסילה נהרסה בידי הגרמנים. ישבנו וישבנו, שעה שבשמים טסו הלוך ושוב מטוסים גרמניים, ומרחוק נשמעו מדי פעם התפוצצויות. לבסוף, באה לפנות ערב רכבת אי-משם ועלינו עליה בדוחק. מאוחר, לאחר חצות, באנו לבסוף אל לה פאן על גבול צרפת.

גם כאן התריעו הצופרים מדי דקות. איכשהו הגענו לדירה בה גרה גברת גרנדס עם שני הילדים, ומכווצים מקור ומאימה עברנו את

הלילה. כשיצאנו למחרת לרחוב, המראה כמעט הרגיע אותנו. עיירת הנופש הקטנה לה פאן נראתה כל כך שקטה, שלווה ובטוחה. רק כעבור ימים אחדים נוכחנו לדעת מה תמימה הייתה סברתנו, ומה כוזבת הייתה הערכתנו את מצבנו.

לאחר ימים ספורים בלבד הפכו כל בלגיה וצפון צרפת, לאורך חופי הים הצפוני עד לאוקיינוס האטלנטי, למבול אין סופי של צבא חסר סדר ומשוחרר, ופליטים, פליטים, פליטים – מהולנד, בלגיה, צרפת – לאין מספר ולאין שיעור.

כל אימת שניסינו להבקיע דרך הסוללה שהפרידה את צרפת מבלגיה, נהדפנו בידי ז'נדרמים צרפתים: "חסרי נתינות אינם יכולים לעבור".

כבר מזמן עזבנו את לה פאן ושהינו בסככה סמוך לגבול. אך מצבנו לא השתנה, לא לכאן ולא לכאן. באחד הלילות הייתה החזית כה קרובה אלינו, שמענו את התותחים מעל לראשינו, והחלטנו: אנחנו חייבים לעבור, ופנינו לעבר הסוללה. יקרה אשר יקרה!

וקרה נס. הז'נדרם שלידו עברנו, ראה את הניהלה אוחזת בדרכון הפולני המבוטל, אפילו לא פתח אותו, וסימן לנו להמשיך.

משעברנו לצד השני, לצרפת, רק אז נזכרנו במשפחת גרנדס שנשארה בלה פאן, משום שנולד להם ילד נוסף. אך לא נותר זמן רב להרהר בזה. הזמן דחק, ואנחנו שאפנו להתקדם מהר יותר מן הצבא הגרמני. בלב הולם נזכרנו בהם מדי פעם בשנים הבאות והרהרנו בדאגה, מה עלול היה לקרות להם. מי יוכל לשער את שמחתנו, כשקראנו [לימים] בבולטין הרביעי [של ארגון יוצאי רווה] כי ניצלו והם חיים בבריסל.

התחלנו לרוץ אז כמו שדים, מחשש שיבחינו בנו ויתפסו אותנו להחזירנו. לפתע ירד הלילה והשמים הפכו ים של אש ופלדה. אך אנחנו המשכנו לרוץ הלאה ויותר. לבסוף הגענו לבית חרושת מרוסק, והחלטנו להישאר עד אור היום. הניהלה ואני שכבנו על רצפת העץ ומרי נשארה שוכבת בעגלת הספורט שלה, שלקחנו אתנו מאנטוורפן והחזיקה אך בקושי מעמד. כמעט בלתי אפשרי היה לחטוף תנומה, כי הפצצות וההגנה האווירית לא חדלו לזעזע את הלילה. אף שהייתה סכנה גדולה להישאר בחורבה בלילה ההוא, לא היינו מסוגלים לצאת משם, כי חל איסור לשהות בחוץ בלילה.

כשעלה השחר, השמים החלו לכבות לאטם את האש, יצאנו לדרך. מן החפצים שלקחנו אתנו מאנטוורפן, נותרה רק עגלת הילדים והשמיכה של הילדה, לכסותה בלילות הקרים. לאחר שעות אחדות של צעידה באנו לדנקרק [Dunkirk].

מראה העיר היה נורא. בתים הרוסים ושרפות שאיש לא כיבה. צפירות מיללות ללא הרף, וצבא – כחול אשר על שפת הים. צרפתים, אנגלים, פולנים מתרוצצים הלוך ושוב, הדרכים מלאות פליטים, ומעל לראשי כולם המטוסים הגרמניים.

כשהיו המטוסים מגיעים, והיינו רחוקים ממקלט, נפלנו והשתטחנו על הקרקע, לא כולם התרוממו מן הקרקע. כך קצרו מכונות הירייה של הגרמנים מכל עבר. ניסינו להגיע לתחנת הרכבת, אך על השער תלה מנעול, והודעה בישרה שהרכבת האחרונה יצאה אתמול עם שחר. הלכנו לנמל בתקווה שנוכל לעבור לדובר [Dover] אנגליה, אך לא הצלחנו.

שבנו העירה והתחלנו דואגים לפת לחם לילדה, אני הלכתי להצטייד בזה. בשובי למקום בו השארתי את הניהלה עם הילדה, שמעתי אותה לפתע קוראת אליי ממשאית מלאה מלחים אנגלים. במאמץ רב הסכימו לקחת גם אותי. היינו יותר ממאושרים, סברנו שיביאו אותנו לפחות לפריז, אך למרבה הצער הביאו אותנו עד קלה [Calais] והורידו אותנו באמצע הרחוב. בקושי ובמאמצים רבים הצלחנו להיחלץ מקלה המלאה צבא ופליטים ובאנו לעיירה קטנה ליד בולון-סיר-מר [Boulogne-sur-Mer]. כבר הייתה שעת דמדומים, ברחוב שרר שקט, כמו מת הכול, בשל העוצר. משום מקום לא נראה ניצוץ אור.

עמדנו מיואשים מאוד, לא ידענו היכן להסתתר ולהעביר את הלילה הקר הסוער. מן הים נשבה רוח חודרנית והשיניים נקשו כמאיימות להתפזר. נשמע זמזום מנועים בלתי פוסק, היו אלה המפציצים הגרמניים שטסו לאנגליה, ומעברה השני של התעלה נשמע הד עמום של התפוצצויות, ואש נזרתה על פני הים כולו.

הבחנו שאנחנו עומדים לפני כנסייה. בתקווה שדלתה פתוחה, עלינו בחמש המדרגות שהובילו אליה, אך היא הייתה נעולה היטב, וייאושנו ללא גבול. כבר היה בדעתנו להשתרע על מדרגות האבן שלפני הכניסה

לכנסייה, בתקווה שבדרך זו נוכל להגן על עצמנו מעט מן הרוח הבאה מן הים ומפני הלילה.

לפתע צפה לעינינו אישה בשכמייה שחורה, האירה אותנו בפנס כיס ושאלה בצרפתית אם אנחנו פליטים. כששמעה שאנחנו פליטים יהודים מפולין קראה לנו ללכת אתה. לאחר ניסיונות לשכן אותנו במקומות אחדים, ללינת לילה בלבד, מצאה את כל המקומות מלאים פליטים ונאלצה לקחת אותנו לביתה. היא נתנה לנו מכל טוב, במיוחד אמבטיה להתרחץ בה. אך ביקשה שכל מה שנראה ונשמע בדירתה יישאר סוד.

בשעת אזעקה, כשירדנו למקלטים, ראינו כי שם מצוי אמנם המטה הכללי של בעלות הברית לפינוי הצבא אל מעבר לתעלת למנש, לאנגליה. לאחר שרבצנו כל הלילה במרתף, עלינו שוב לביתה בבוקר, וגברת ברטה כיבדה אותנו בארוחת בוקר משובחת והעניקה לנו עגלת ילדים חדשה. היא נפרדה מאתנו ואמרה, כי אם נשרוד את המלחמה ונזדמן אי-פעם לאזור זה, לא נשכח לבקר אותה, אם תחיה, ובעלות הברית ינצחו.

תוך דקות בלבד עברנו את כל העיירה ושוב עמדנו על כביש, לאורך חוף למנש. לפתע באה משאית פליטים, הייתה מחוברת אליה עגלת משא ידנית דו-גלגלית. נהגי המשאית היו חיילים ובמחיר של אלף פרנקים, דחקו את הניהלה עם הילדה אל בין הפליטים, אשר לי – הצביעו על עגלת המשא הידנית, לשבת בה. לאחר שתיים-שלוש שעות נסיעה לאורך הים הכחול, שהחלה להשתקף בו שמש יוקדת, באנו לעיר הנמל בולון-סיר-מר. בולון דמתה ביום ההוא לים סוער. מהולנד ומלוקסמבורג, מבלגיה ומצפון מזרח צרפת, נדחקו יחד מיליונים רבים של אנשים, פרט לחיילי צבאות בעלות הברית, שבמשך כל היום שהו בעיקר ביערות שסביב לעיר, וכל הסביבה עוררה רושם של שטח ענק מגודל ראשים אנושיים.

כולם נדחקו לעבר הנמל או לחוף הים, בתקווה למצוא שם אפשרות לעבור לצד השני, לאנגליה, ששכנה כה קרוב משם, וניתן לראות בעין את המתרחש בחוף האנגלי. גם אנחנו נסחפנו בנחשול כזה לנמל ונשארנו עומדים בקצה חומה, גובהה שמונה עד עשרה מטרים, שהפרידה את העיר מן הים. המים היו חלקים כמראה, וככל שהעין

מגעת, לא נראה סימן לאנייה. למרות זאת טסו מדי רגע מטוסים גרמניים הלוך ושוב, וקצרו את ההמון במכונות יריה. נפלנו וטמנו את הראש עמוק בקרקע. בקומנו נותרו עשרות שוכבים ולא זזו עוד.

שלושה ימים וארבעה לילות רבצנו במרתף. לפני העיר התחוללו קרבות עיקשים בין הצבא הגרמני לצבא הצרפתי שאמור היה לחפות על נסיגת הצרפתים והאנגלים.

ביום הרביעי בבוקר, אך האיר היום, ראינו חייל גרמני על אופנוע, חמוש בנשק אוטומטי, מביט אלינו למטה למרתף. הבנו כי מלאך המוות ניצב איתן לנגד עינינו, והתחלנו לזחול מן המרתף. הם נסעו כבר ביום ההוא על גבי אופנועים ומשאיות, כבתוך ביתם, חיטטו וחיפשו, ופקדו: "על הפליטים לשוב הביתה, כל אחד למקום ממנו בא!"

החלטנו לצאת מן העיר ולהיכנס לדירה בכפר, סן-לאונרד. הכול שם היה הרוס, רק מעט קש על הקרקע, במה שהיה על גופנו התכסינו בלילה.

בעת ההיא שכרנו טנדר שקיבל רישיון נסיעה, ויצאנו לדרך, לפריז. מה שראו עינינו משני צדי הכביש בעת הנסיעה לפריז, בל יראו עוד עיני בני אנוש בחייהם. חלקי גופות התגוללו בתעלות ובשדות משני צדי הדרך הראשית, וכלבים מורעבים הרגיעו בהם את רעבונם.

בפריז היו לפני המלחמה יוצאי רווה רבים. ראשונה התיישבה בפריז, לאחר מלחמת העולם הראשונה, גברת אונגר, בת של יוסל גפרט, שעסקה בפרוות. בשנות השגשוג באה לרווה תכופות עם פיסות גולמיות, מכרה אותן והובילה חזרה משטחים פרסיאניים, עיבוד שנעשה ברווה.

בן של גברת בריל מדרך למברג, חי אף הוא בצרפת משנות ה-20 המוקדמות [של המאה ה-20]. מ-1926 עד שלושים וכמה, שהו ועסקו בפרוונות: שמואל בכרבליט, זלמן פינקלשטיין, האחים קליינר, אלטשולר, נטע [נתן] רוקר, לייבוש בלסברג ואחותו גברת גרינר, שמריה דרוקר, חיים הויזמן, מלך צינס ועוד אחרים. כמעט איש מהם לא נמצא בימים ההם בפריז. חלק היו בצד הלא-כבוש של צרפת, או מסתתרים אצל ידיד נוצרי, או מגויסים לצבא הצרפתי; חלק גם הצליחו, סמוך לפרוץ המלחמה, להגר אל מעבר לים.

מבין האחים שטורך, היו בפריז לייבוש ואהרן, האח השלישי היה בחזית בצפון צרפת, והיו שמועות שנפל. ברחוב, ליד גלרי לה-פייט, נתקלים תכופות באריה שוסטר, שעבר בשנת 1935 באורח בלתי לגלי מווינה לפריז, וכאן, בעזרת המפלגה הקומוניסטית, שהשתתפה זמן-מה בממשלה, קיבל מקלט כפליט פוליטי. מעת לעת נתקלנו באזור ההוא בראובן שטוקהמר ובקלמן כץ. בעת ההיא גרה שם גם גברת גרינר, בתו של יענקל-וולף הסנדלר, עם בעלה ובתה בת השבע שרלוטה (אחיה לייבוש בלסברג הצליח להגר להאיטי חודשים אחדים קודם לכן).

איש לא חשב על עבודה והשתכרות בשל המצב המעיק, הורים לא ידעו היכן ילדיהם, נשים – היכן בעליהן. חשבו על דבר אחד בלבד: מה יביא עמו הבוקר. בפריז זו, החמה עד מחנק, עברנו את הקיץ בחדר קטן בעליית גג.

בוקר אחד, בספטמבר 1940, הופיעו פלקטים בכל פינות הרחובות: כל הזרים נדרשים לשוב כל אחד למקום ממנו בא. החלו לנשב רוחות ראשונות והחלו לרדת גשמים ראשונים. בלי בגד חם לילדה ולעצמנו החלטנו שאין לנו מוצא אלא לשוב לאנטוורפן, שם קיווינו למצוא את הציוד שלנו, הבגדים וכלי המיטה שהשארנו כשברחנו.

לאחר שהתגלגלנו שבועות אחדים ממקום למקום, מרכבת לרכבת, שבנו לבסוף, בראשית אוקטובר 1940, לאנטוורפן, למקום שעזבנו לפני חמישה חודשים. מצאנו את דירתנו כפי שהשארנו אותה ב-11 במאי.

אך המצב כאן כבר נראה שונה, כמו בצרפת. רבים מן האוכלוסייה היהודית חסרו. ליהלומנים היהודים לא היה זכר. ברחו לצרפת של וישי או אף רחוק יותר; נשארו מוטלים תחת הפצצות בדרכי פלנדריה ופריז, או טבעו בתעלת לה מנש [La Manche]. ועד סיוע יהודי כבר לא היה, חבריו נמלטו או נעצרו או גורשו. פליטים יהודים יכלו לקבל תמיכה שחילקה עיריית אנטוורפן מן הקרן הסוציאלית הציבורית, אך פליטים מועטים מאוד נהנו מתמיכה זו עקב אפשרות קלושה לקבל רשימה מפורטת של הפליטים היהודים באנטוורפן.

מצד שני, הפרוונות ממש שגשגה. כל מה שהייתה לו צורת פרווה נחטף מן הידיים.

בשנים הבאות התברר לי שהיו אלה הגרמנים שהחלו כבר אז לאסוף כל סוגי פרווה לשדה המערכה העתידי ברוסיה. זו גם עשויה להיות הסיבה שבשלושת רבעי השנה הראשונים לכיבוש בלגיה וצרפת לא נגעו לרעה ביהודים. הם ידעו שהיהודים הם המפתח למאגרי פרווה בארצות אלה. רצו לרוקן אותם תחילה, ורק לאחר מכן לטפל ביהודים.

בינתיים עסקו אנשים במסחר. הבריחו בעזרת מסמכים בלגיים את קו הגבול מבלגיה לצרפת ושבו עם פיסות ועם עורות פרווה.

באחד מימי דצמבר בא הקץ גם לזה. בפקודת שלטונות הכיבוש, נתפסו אלפי יהודים שגרו באנטוורפן, מרחק של פחות מ-2 ק"מ מן הנמל, הוכנסו לרכבות ללא שמשות וגורשו אל לימבורג, לא רחוק מגבול הולנד. החורף היה בשיאו, ואנשים רבים קפאו לחלוטין בדרך. ר' אלי שפריצר ואשתו, היו אף הם בטרנספורט. אחת מן הקרבנות ההם הייתה אלזה, אשתו של מלך שטוקהמר. הקרון שלנו הושאר באמצע הלילה בתחנה קטנה, לבסוף חיברו אותו לרכבת אחרת ועם שחר הורידו אותנו בכפר קטן, אַש, סמוך לגנק [Genk]. שם הוכנסנו לבית ספר ריק והורו: "כאן תישארו עד לפקודה נוספת!"

ארבעה חודשים שהינו שם, מבלי לדעת בערב מה יקרה אתנו מחר.

באחד הערבים שבה הניהלה הביתה עם בשורת איוב, מחר יבוא הגסטפו להוביל אותנו, אין יודע לאן.

*

בבריסל גר בעת ההיא אח של חבר טוב שלי ברווה, משה זינגר, שעמו היינו מיודדים. לא התלבטנו, נכנסנו לרכבת הנוסעת לבריסל. בתחנת הרכבת באנטוורפן, בדרך לבריסל, הושיט לנו שכן בעבר מכתב מאמהּ של הניהלה, שהגיע בו ביום מקוסוב [Kosów] ליד קולומי [Kołomyja], הכבושה בידי הרוסים. פריסת שלום חיה אחרונה מעולם אותו דן היטלר לכליה.

בבריסל חיפשנו ומצאנו את זינגר, שקיבל אותנו כאחים ממש. הוא הקשיב לצרותינו והבטיח למצוא מישהו שיוכל להעביר אותנו לצרפת הבלתי כבושה, של וישי. אמר ועשה, בו בערב הפגיש אותנו עם אדם שיבריח אותנו לשם.

כך עברנו לניס בריווירה. קיבלנו זכות לחיות במקום שלושה חודשים, ליהנות מיופייה ולרחוץ בים הכחול. כעבור שבועות אחדים פגשתי בניס בן רווה, הירש קול. הוא בא לשם מאיטליה, לאחר פרסום החוקים האנטי-יהודיים, הייתה אתו אשתו, שהכרנו עוד מרווה, וילדם\תם היחיד\ה. חומרית הצליח לא רע. פגשתי גם את כלתו של שמחה הברמן מווינה.

לפי שעה היו אלה שתי משפחות יחידות מרווה שחיו בניס בעת ההיא. אך כעבור שבועות אחדים, ביוני, באו לניס במרוצה בני רווה ראשונים מפריז. לא עוד אופטימיים כפי שהיו שלושה חודשים קודם לכן, בעת נסיעת המעבר שלנו, אלא מדוכדכים ומתים למחצה מאימה.

ראשונה באה גברת אונגר, לאחר מכן משפחת גרינר, אחריהם משפחתו של אהרן שטורך ויענקלה שייר, גיסו של אהרן שטורך. צרותיה של משפחת שטורך היו כבדות מאוד. לפני פרוץ המלחמה הם היו שלושה אחים ואחות. משה התגייס מיד מרצונו לצבא הצרפתי ובשנת 1940 נפל ליד ריימס [Reims]. לייבוש, הבכור, נתפס באקציה הראשונה בפריז, באפריל 1940. כאח לנופל מתנדב שוחרר כעבור ימים אחדים, אך בו בלילה נלקח שוב ונכלא בדרנסי [Drancy]. לא שמעו ממנו עוד.

נטע רוקר, אשתו לאהצ'ה ובן קטן באו אף הם. באחד הימים בא גם קלמן כץ. לבסוף בא – אך לא מפריז אלא מאיטליה – בנו הבכור של ראטהויז, שלא יכול עוד לשהות באיטליה. הוא המתין למסמכים מחיים, ובערך כשתקפו הגרמנים את רוסיה, המשיך בדרכו לאמריקה.

אשר למצב החומרי של יוצאי עירנו בניס בעת ההיא, אין לומר שהיה רע. כל אחד הביא עמו מעט כסף מהבית והשתדל, ככל האפשר, לעשות בו משהו. לאהרן שטורך למשל, אפילו שלח שוער הבית שלו שלוש או ארבע מכונות פרוונים לצורכי העבודה שניתן לקבל. הסערה עוד הייתה רחוקה מניס, רק בקרב פסימיסטים כמוני, הלב הלם כשהרחרנו בהפתעות שנושא עמו בסתר המחר.

לאחר 21 ביוני 1941, עם התקיפה הגרמנית את רוסיה, ברור היה כי הקרבנות הראשונים של התוקפנות החדשה יהיו הורינו, אחיותינו, אחינו וילדיהם ברווה ובקוסוב. עתה בא גם עליהם בבת אחת האסון,

רק אלוהים יודע מה אירע להם, הלב אמר לנו שאנשינו במצוקה גדולה, אך לעזור לא יכולנו.

בעת החיא פגה גם זכות חישיבה שלי, ולא קיבלתי הארכה נוספת. נאלצנו לעבור לדירה אחרת ולחיות באורח בלתי לגלי. חיינו נמשכו אפורים כמו שעת בין השמשות, עד תחילת 1942.

בלילה של 31 בינואר 1942 נאסרתי, עם יהודים בלתי לגליים נוספים, והובאתי למשטרה, החלו השנים הקשות בחיינו. רבצתי כלוא במרתף, לבדי, לפעמים לא ידעתי אם יום הוא או לילה. קרש שימש לשינה, אך בלתי אפשרי היה לישון, הקור לא ישוער, במיוחד שיצאתי מן הבית לדקות אחדות בסוודר בלבד. המחשבה על הניהלה ועל הילדה קדחה ברקותיי. אישה חלשה זו איך תישא זאת?

לבסוף בא הקץ גם לכך. בשעה ששכבתי מעולף למחצה והרהרתי לי שוודאי נשכחתי, ולכשייזכרו בי כבר לא יהיה לי זכר, נשמע רעש והדלת נפתחה.

לאחר שתי יממות של שכיבה במרתף המשטרה הועברתי לכלא ניס. כאן קיבלתי חברים חדשים, צרפתים, שהואשמו ברצח, גנבה, סחר שחור וזיוף כסף. הם זזו ופינו לי מקום על הקש, ששימש משכב לכולם, והודיעו שאם יהיה לי קר בלילה שאתקרב אל שכני, כך יהיה לשנינו חם.

על הניהלה באו ימים קשים להחריד. הרי היא עצמה גם כן הייתה בלתי לגלית, ונאלצה לדאוג לא רק לפרנסת עצמה והילדה, אלא גם לכלכלתי. בהזדמנות זו עליי להדגיש, הדבר בשום פנים לא היה מצליח בלי עזרתו של אהרן שטורך הבלתי נשכח, שעמד לצדה לא חומרית בלבד, אלא גם במילת עידוד מתאימה. בלי זה, אלוהים יודע איך הייתה עומדת בזה בימים ההם, כשריחפה בין שמים לתהום.

החשובה בדאגותיה הייתה ונותרה, איך לחלץ אותי מן הכלא. עורך דין מווינה יצר קשר עם אחד מגדולי עורכי הדין בניס, וזה החל בהשתדלות להוציא אותי לחופשי.

אתעכב לרגע ואעיר: כל מה שאני מספר אינו על מנת לתאר את קורותיי שלי, אלא במטרה להציג תמונה של יוצאי רווה במערב

אירופה בתקופת חורבננו הגדול ביותר, המשקפת פחות או יותר את תמונת כל בני עירנו בתקופה ההיא.

השתדלויותיו של עורך הדין שלי, לא הועילו. ארבעה שבועות לאחר מעצרי הובאתי לבית משפט שדן אותי לשנת מאסר על שהייה בלתי חוקית. התובע האשים אותי, בין השאר, שאני ואלפים כמוני אוכלים את לחמם של ילדים צרפתים קטנים הגוועים ברעב, לכן חייבים להעניש אותי כמופת, למען ייווכחו הצרפתים כי בצרפת החדשה השליטים אינם עוד היהודים או עבדיהם הנרצעים.

הגשת ערעור הייתה בגדר שטות גדולה, כי המערער עלול היה לקבל במקום שנה אחת – שנתיים.

חודש לאחר המשפט חליתי בכלא. רופא בית הכלא – מגדולי חסידי אומות העולם – הורה מיד להעביר אותי לבית חולים, בו הייתה מחלקה לעצורים, תחת שמירה משטרתית.

בזמן זה הזעיקה הניהלה ללא הרף במכתבים את הצלב האדום בג'נבה, ליצור קשר עם משפחותינו בגליציה. לאחר אין ספור פניות קיבלה באמצעות הצלב האדום בז'נבה מכתב-מברק מאחיה הבכור בזו הלשון:

"בובלה עם כל הילדים, הדוד פיניה, חיים ורחל גרים כולם אצל אבא". האב כבר היה מת מאז 1920. התקשיתי מאוד להירגע. הבנו כי איש מהם לא חי עוד.

עורך הדין יעץ להניהלה להגיש לגנרל פטן בוויישי בקשה לחנינה. כולם לגלגו: "גנרל פטן יעניק חנינה לפליט יהודי מפולין?" לא היה מה להפסיד והיא עשתה זאת.

בינתיים החמירה מחלתי. שכבתי בחום גבוה, לא מזהה איש, אף לא את הירש קולן כשהובא אל חדר החולים שלי.

וכמו להכעיס, נתקבלה לפתע החנינה מוויישי. כל דרי הבית, צרפתים ויהודים, שמחו, ואני שכבתי וקדחתי. זה היה ביום שישי, ובו ביום בין השמשות היינו שלושתנו בדרך אל החופש שהושג בדמעות. בבואנו הביתה, השכיבו אותי הניהלה ואהרן שטורך על המיטה והתיישבו לטכס עצה, מה לעשות הלאה. הוחלט שעלינו לעזוב את ניס מהר ככל

האפשר. למחרת, בשבת בבוקר, הלכה הניהלה אל מכרנו, עורך הדין מווינה, שסייע לה הרבה כל כך באסוננו, להודות לו ולשאול בהזדמנות זו על קשר להברחת הגבול לשוויץ.

בעזרת צרפתי, מבריח [במקור נכתב שמוקלר – עושה תחרה, נראה כי זו פליטת קולמוס וצ"ל שמוגלר – מבריח], החלטנו לברוח לספרד, בניגוד לעצות של אחרים, וליטול אתנו את בתנו מרי, שנמסרה לאחת המשפחות היהודיות הטובות בניס, להסתרה. כעבור ימים אחדים ליוו אותנו בני משפחת שטורך לתחנת הרכבת ואיחלו לנו להגיע בשלום למטרה. הייתה זו פרדתנו לנצח מן האיש האציל ההוא, שהיה כה קרוב לנו, ושנגזר שלא נראה אותו עוד לעולם.

הפעם הייתה הנסיעה איומה עוד יותר מאשר הנסיעה לניס לפני שנה וחצי. הורידו אנשים מן הרכבת ללא הרף. נסענו בדרכי עקיפין ובאחד מימי שישי באנו בשלום אל פרפיניאן [Perpignan], עיירה בפירנאים על הגבול הצרפתי. סבלנו כאן רבות, בנס הצלחנו להימלט אל לימוז', השוכנת יותר במרכז הארץ. סיבה נוספת לרצון לנסוע לשם, בית ילדים שהיה במקום, אליו נוכל להעביר את בתנו.

בהיותנו בלימוז' קיבלנו את כל העזרה הנחוצה מן האוכלוסייה היהודית המקומית, שנקטה בכל האמצעים להקל עלינו להסתדר.

בהיותנו פעם אצל השוחט, כשדיברנו על הא ועל דא, נודע לנו ממנו כי בלימוז' חיה משפחה מרווה, פרוון, שמו לא ידוע לו. לאחר מכן נודע לי כי זה חבר שלי מימי החדר ומשנות בחרותנו, מנדל גרפונקל, צעיר בניו של אברהם השחור.

מנדל יצא מרווה בסוף שנות ה-20 [של המאה ה-20] ועבד זמן-מה בלמברג. לאחר מכן, היגר, עקב המשבר, לצרפת וחי שם עד להתמוטטות צרפת. ימים ספורים בלבד לפני הסכם שביתת הנשק הצליח לעבור מפריז לעיירה השקטה לימוז' והתיישב בה. מצבו היה טוב מאוד, והוא חי חיים שלווים ושקטים עם אשתו וילדו הקטן.

כך עד שכבשו הגרמנים את צרפת "הלא-כבושה", והסער הנאצי הקיש גם בשערי לימוז'. פשטו שמועות כי פה ושם נתפס פלוני ברחוב או הוצא ממיטתו.

כיוון שבתנו הקטנה שהתה בבית [ילדים] של אזע [הוקם כארגון בריאות יהודי ולימים, במלחמת העולם השנייה, ארגון להצלת ילדים], וכיוון שקיבלנו דוח שהיא סובלת מאוד ואינה בריאה, הבאנו אותה לכאן. מצבה הבריאותי היה אכן ירוד ביותר. הילדה היפה והמטופלת נראתה עתה כיתומה אמתית, חרף העובדה שחיינו. הלב דימם והייאוש היה ללא שיעור. היא התחננה שנחזיק אותה אצלנו ולא נשלח אותה עוד, אך זה היה לחלוטין בלתי אפשרי. לא חלף יום בלי קרבנות והחלטנו להכניס אותה למנזר של נזירות. למרבה הצער גם כאן לא מצאה מנוחה. עקב הלשנה, נודע לגסטפו על המנזר, ובאחד הימים גרזו משם נערה יהודיה. חששנו והוצאנו אותה משם, שלחנו אותה לכפר של חוטבי עצים, מרחק 20 ק"מ מלימוז'.

בעת ההיא ישבתי פעם בבית כנסת קטן לאחר מנחה-מעריב וחיכיתי להניהלה כדי ללכת יחד "הביתה". לפתע עמדה לפניי דמות של מישהו מוכר מאוד, למרות שהסתתר מאחורי שפם סרג'נט, נראו לי עיניו קרובות מאוד, חלפו דקות אחדות עד שמוחי פרם את הסבך.

"מלך צינס" – פרשתי אליו את זרועותיי. משפחת צינס באה לרווה מוורכראט לאחר מלחמת העולם הראשונה. הם התיישבו בזאמד וסחרו עם הגויים, כמרבית תושבי העיר.

מלך שפצנר, בן של שכניהם, שהיגר לפריז בסוף שנות ה-20 [של המאה ה-20], הביא לשם לאחר מכן את אחותו הבכורה של מלך, רוחצ'ה, והתחתן אתה. לאחר מכן הביאו אליהם את אחותו הצעירה שרהקה. מלך בא לימים לפריז מדרום אמריקה.

שמחת הפגישה עם ידיד בעת הסוערת ההיא לא תשוער. הוא סיפר לי את קורותיו, אני לו – את שלי. הוא לא ידע דבר על אחיות, אחים, גיסים, ילדים. קשר עם מי מהם עלול היה להביא אסון על כולם. נפרדנו בלבביות ופנינו איש לדרכו בלילה האפל.

המצב בצרפת החמיר מיום ליום. שוב ושוב הביא עמו כל יום קרבנות יהודים חדשים. שוב החלטנו לנדוד ונסענו לריוויירה, שהייתה כבושה בידי איטלקים, וליהודים הייתה אפשרות להסתובב שם ולהסתתר לפי שעה מן הרוצחים הנאצים. לאחר שיצרנו קשר עם משפחת שטורך שגרה שם, ולאחר שגם הם יעצו לנו לבוא, התחלנו בהכנות הנחוצות

כדי לעבור לשם. אך זה לא קרה. הבחנו כי מעת לעת נעלמים ילדים ששהו אצל אנשים שונים, התחלנו לגשש ולרחרח לסיבת הדבר. נודע לנו שהילדים מועברים בחשאי לשווייץ, וכי מנהל פעולת ההצלה הוא פלוני מר סולומון, שלאשתו תופרת הניהלה תכופות. מאשת רב הקהילה, הרב דויטש, נרמז לנו לדרוש מגברת סולומון להשפיע על בעלה להעביר גם את ילדתנו לשווייץ. זה לא בא לנו בנקל. מר סולומון הכחיש תחילה מכול וכול. הוא גם דרש שתאמר לו הניהלה היכן שמעה זאת. היא לא יכלה לספר, כי גברת דויטש ביקשה לא להזכיר את שמה. לבסוף הבטיח. חלפו שבועיים, ובינתיים נסעו שני משלוחים עם ילדים. ואנחנו ניצבנו בידים ריקות. הניהלה החלה ללחוץ על גברת סולומון, שהסבירה, כי יש בדעת בעלה להעביר את כולנו, לכן מתמשך העניין. היא הבטיחה כי במשלוח הבא אנחנו מצטרפים.

הניה מיולס לבית שפיכר מקוסוב ז"ל

הקריאה אמנם באה כעבור ימים אחדים. הרב דויטש הושיט לנו שני כרטיסים צרפתיים, כמובן כארים טהורים. קיבלנו קבוצת ילדים להיות מובילים ומשגיחים. לאחר נסיעה של 14-15 שעות ברכבת באנו אל העיר הנכספת השוכנת חצייה בצד הצרפתי וחצייה בצד השווייצי.

רק ברדתנו מן הרכבת הבחנו כי גם סולומון היה אתנו ברכבת. הוא פנה לעבר צרפתייה גבוהה כחושה, שניצבה על ספו של המזנון ובלשה בעיניה, כמחפשת דבר-מה. בראותה אותו הלכה לקראתו ובירכה אותו. בינתיים כבר ירדו הילדים מן הרכבת. היא קיבלה אותם והעבירה דרך המזנון ללא קושי, ומיד שבה לרציף. כששמעה מסולומון כי באו גם שני מבוגרים, עיוותה פניה בייאוש, לבסוף השלימה עם הגורל והורתה לנו לעבור ליד הז'נדרם מימין, הבודק את המסמכים. כך עשינו. הז'נדרם ניסה להערים קשיים מסוימים, אך הצלחנו לשכנע אותו שאנחנו אזרחים כשרים, ועברנו.

אך עד בואנו לשווייץ עברנו רבות, נודדים בלילה בחשכה בהרים ועמקים, שדות ויערות, חוצים נהר במים עד צוואר, נושאים את הילדה על הכתף. וכך, רטובים וקפואים חצינו את הגבול, ובמזל רב נפלנו בידי

הז'נדרמים השווייצים. הם קיבלו את פנינו בחמימות, בדמעות בעיניים ובכל טוב, וסייעו לנו ככל האפשר להתאושש. בבכי עוויתי דרכנו על אדמת שווייץ המצילה.

השווייצים הפרידו בינינו: הילדה נמסרה למשפחה, השומרת אתה על קשר עד עצם היום הזה; הניהלה, בשל מצב בריאותה הרופף, הוכנסה לבית החלמה; אני – לכפר קטן לא רחוק ממקום הנופש דבוס [Davos]. בשווייץ שמענו כי גם איצ'ה יוסט ואשתו חיהלה ניצלו מהולנד ובאו לכאן.

במאי 1945, לאחר כניעת גרמניה, קיבלנו סרטיפיקט לעלות לארץ ישראל, ורק לאחר בואנו לתל אביב נודע לנו מה קרה למשפחתו היקרה של אהרן שטורך, שבעצמו גווע ברעב במחנה, באושוויץ, שבועות אחדים לפני השחרור. חבל על דאבדין!

מתוך הפרק: השואה ע' 332 – 347.

כשנכנסו הגרמנים לרווה, מיד לאחר תקיפת פולין, בדיוק אז שבתי מן הצבא הפולני שהתפורר, וכל חייל ברח לביתו בכוחות עצמו. מזלי הגדול, כמו של כולם, שהגרמנים לא נשארו יותר משבועיים, ומיד לאחר עזיבתם את רווה נכנסו הרוסים, ואנחנו, היהודים, קיווינו כי אתם באה גם הישועה.

לביתנו ולמאפייה שלנו, שניהלו אבי המנוח הרמן צימרמן ואמי רוז'ה ע"ה, היה שובי בגדר עזרה גדולה. אחיותיי שנספו: פייגה, אסתר, שרה ואחיי: איז'ו, קובה, אדמונד, התגייסו יחד אתי למלאכה, ואפו לחם למען הצבא הרוסי, מה שסיפק לנו פרנסה נאה.

עוד בחיי אבא היה העסק טוב, משום שהוא היה איש שקט וישר, ואימא, עקרת בית צנועה וטובה, והם שאבו פרנסה מעבודה קשה.

ביוני 1941, כשפרצה המלחמה בין גרמניה לרוסיה, כבר הייתי חודש ימים חייל רוסי, ועם עוד כחמישים צעירים יהודים היינו משוכנים בבית הספר של הנזירות, לאחר אימונים שונים שעשינו ביער שדליץ. אך כיוון שהגרמנים החלו להתקרב לרווה, הושיבו אותנו במשאיות והובילו לעבר למברג ולאחר מכן הלאה.

עיקר מזלי היה, שלא עשיתי כאחרים, שקפצו מן המשאיות וברחו הביתה. אמת, הרבה עבר עליי וסבלתי סבל נורא מן ההפצצות היום-יומיות של הגרמנים ביום, ומריצה ימים ולילות יחף ועירום, בבלויים, ברעב ובצמא, עד בואנו לבסוף לסטלינגרד. גם כאן היו ההפצצות הגרמניות עזות מאוד, וגם כאן סבלנו רעב, כי ממש לא היה מה לאכול.

בשנת 1944, לאחר הנסת הגרמנים הוטב לי במעט, כי הוצבתי במאפייה, וכבר היה לי מה לאכול וגם יכולתי לעזור לאחרים.

בשנת 1945, כשנסתיימה המלחמה, קיבלתי חופשה לחודש ימים ונסעתי מלנינגרד לרווה. שָׂמחתי על מזלי שנשארתי בחיים התחלפה בצער גדול ובכאב בבואי לעיר הולדתי רווה.

לא פגשתי באיש ממשפחתי, לא נתקלתי בשום מכר – כולם נספו מן היד רצחנית.

אין לזהות את העיר. לא ניתן לדמות למה הייתה רווה.

הלכתי לבית הקברות, אל המצבה והקבר של אבי – לא נותר ממנו כל זכר וסימן. פחד גדול נפל עליי. לא החזקתי מעמד אפילו יום אחד ויצאתי בדרכי אל למברג, שם גרה כל משפחתנו שנים רבות.

גם כאן לא מצאתי איש, שבתי בכאב גדול מלמברג אל לנינגרד. לאחר שהשתחררתי מן הצבא הרוסי נסעתי לפולין ומשם לגרמניה למחנה.

יכולתי לנסוע לאמריקה בעזרת קרובים משם, אך החלטתי כי עדיף לעלות לישראל, וכאן אמנם הקמתי בית עם אישה ושני ילדים, ואני מרוצה מאוד.

כך נותרתי יחיד מכל משפחתי, שלעולם לא אשכח, יקודש בזה זכרם לעד!

תנצב"ה

מתוך הפרק: השואה ע' 350.

ישראל זאץ **בחורי רווה בצבא הרוסי בשנת 1941**

ב-21 במאי 1941 עזבתי עם קבוצת צעירים את עיירתנו ונסענו לצבא הרוסי. הפרדה מן העיר הייתה חמימה מאוד, כי כל אחד מאתנו בילה כאן את שנות ילדותו.

בחורי העיר בצבא הרוסי בשנת 1941
ראונער בחורים אין רוסישן מיליטער
אברהם שרוט אין ישראל זאץ לינקס אין תל־אביב, יידל לאבא אין אויסטראליע. שמואל פליישער — ביז היינט אין ראזוש. אברהמ'לי שפינדלער ז"ל געפאלן אין רא־זוע אין קריג.

אברהם שרוט וישראל זאץ חיים בתל אביב, יידל לאבא – באוסטרליה, שמואל פליישר – ברווה, אברהמלה שפינדלר – נפל ברווה במלחמה

לא אוכל לשכוח את רווה שלנו, את הנהר ראטה, את החצר הסמוכה למנזר, את וולקוביצה, את יער פוטליץ' ואת יהודי רווה, את השמאליים והימניים, את בית המדרש זאמד, את קלויז הברזל ואת בית הכנסת היפה... ובמיוחד את הנוער הנאה שלנו על מלוא התלהבותו החלוצית. ואיך אפשר לשכוח את קבוצת הכדורגל שלנו: מייצ'ה [מרדכי] צימרמן, הירש גפרט והשוער שלנו – הירץ גרף.

בזמן המלחמה ביערות בלרוס הרחוקים וביערות מוסקבה הרחוקים, אליהם השליכו אותי שנות המלחמה, כל מקום בו הייתי וכל מה שראיתי, אך יפה מרווה שלי לא היה.

והנה בא היום והמלחמה נסתיימה. קיבלתי חופשה. ב-18 באפריל 1946 שבתי לביתי, בתקווה שהפגישה תדמה לעזיבה. טעיתי. בצאתי מתחנת הרכבת, מיד זיהיתי את בית פרופס, אך לא היו שם אנשים. הכול היה מחוזק בקרשים ומסמרים. התחלתי ללכת לאורך רחוב הרכבת העירה, ובדרך באתי למקום ונזכרתי כי שם גר ברקובר עם בית הקפה שלו, וכאן הייתה המאפייה של פרייהייטר, הווילה הבהירה [יסנה וילה]. התקרבתי לבית הספר הברון הירש, שם נפרשה לנגד עיניי הטרגדיה של עיירתי. בית העלמין הישן נמחה כליל. אני מתקשה להמשיך בהליכתי. בבואי לבית המרקחת הפולני, ראיתי כי כל העיר חרבה. אין עוד שוק, הראטהויז מוטל בגל אבנים. כל החלק של רחוב בתי הכנסת,

בתי המדרש, הקלויזים מברזל ומפח – נמחה, נראים רק הקירות השוממים הגלמודים של בית הכנסת, ששרדו את החורבן. ביתו של ר' יוסף רפופורט, משם היו הולכים לחצר, נותר שלם וחיה למחסן. על מקום בית המדרש זאמד ניצב בית ספר עממי, וסביבת הגימנסיה מגודלת עשב, רועים בה סוסים וסייחים. זאמד, מקום גרו בעבר המשפחות: פנדריך, שפצנר-הלפרין, הוא עכשיו כיכר השוק, שם מתקבצים פעם בשבוע איכרי הסביבה.

כך מקבלת רווה את פניי, איש אינו אומר לי "שלום", ואיש אינו מברך אותי "בשלום עליכם". ואני שואל את עצמי: מדוע אני, בן להורים מרווה, ששרד את שונאנו, ההיטלריזם הגרמני, הולך ברחובות רווה, בה מרוצפת הדרך מצבות של בית העלמין הישן. אין בכוחי להתהלך עוד לבד. אני הולך לתחנה ונוסע משם. זה היה היום הקשה בחיי.

לימים נודע לי כי חברי מן הבית שב: שמואל פליישר, בנה של צ'רנה הקצבית. הוא התיישב ברווה עם משפחתו, שם הוא גר עד היום. נסעתי לבקרו ויחד התהלכנו בעיירה, תרנו את רווה שנותרה אחר המלחמה. לא היה לנו עם מי לדבר.

הייתי משוחח עם גויים של רווה שזיהו אותי וזכרו את משפחתי, והכאב היה גדול.

בשנת 1953 באתי עם משפחתי לרווה לחודש. הפעם היה לי פנאי להראות ולספר איך נראתה רווה בעבר ואיך היא נראית היום. ימים תמימים התהלכתי ושוחחתי עם הגויים ברווה, שהכירו אותי מילדותי. גם אספתי אצלם סיפורים על העיר, כי זה מה שנותר מרווה שלנו.

לפני עזיבת פולין נסעתי לרווה להיפרד. זה היה ב-5 במרץ 1957. פעם נוספת התהלכתי עם שמואל פליישר ברחובות שנותרו, בבית העלמין החדש, בו ניצבו מצבות אחדות של יהודי רווה. על המצבה של דוד גרין, הנחתי שלוש אבנים קטנות לזיכרון. אלה היו המצבות שנותרו. ואז הלכנו אל טחנת ראטה, ראינו פעם נוספת את הנהר ואת המנסרה. ראינו את יער פוטליץ' העקור. כך נפרדתי מעיר הולדתי, השוכנת עמוק מאוד בלבי לנצח. [התבקשה עריכה קלה – שינוי מיקומן של פסקאות]

מתוך הפרק: השואה ע' 351 – 352.

מיליוני היהודים שהושמדו לאחר ייסורים ועינויים, היו לבטח מרטירים וגיבורים, אך גם היהודים השורדים, שראו בעיניהם את אשר קרה לאהובים עליהם, וגם אלה החיים על חשבון הוריהם האהובים – הם גיבורים בדרכם. המשא שהם נושאים הוא על-טבעי, ובכל זאת הם ממשיכים בחיי היום-יום שלהם. ועתה, לקורות הצלתי.

בקיץ 1942 כבר ניכר היטב שהגרמנים החליטו לחסל את האוכלוסייה היהודית ברווה רוסקה. הטרנספורטים התכופים לבלזץ גילו זאת בבירור, ולא היה עוד יסוד לאשליות. ביוני שלחה אותי אמי אל משרתת שלה בעבר, שחיה בעת ההיא בקמיונקה וולוסקה [Kamionka Wołoska], להסתיר אותי אצלה. לאחר שהייתי אצלה כחודש, איים בעלה על שתינו, שאם לא אעזוב את המקום מיד, יסגיר אותנו לגסטפו. בלית ברירה נאלצתי ללכת הביתה.

בעת ההיא כבר נפוצו שמועות שהיהודים הנותרים יוכנסו לגטו, ושם יחוסלו מאוחר יותר. זה היה בזמן שאמי, נואשת מאוד להציל את ילדתה, העלתה על דעתה שלמעשה אין לגרמנים אפשרות להוכיח שאני, רות, הנני נערה יהודייה ולא פולנייה, או אוקראינית. נחוץ היה רק להשיג מסמכי נערה פולנית או אוקראינית. קל לומר מלבצע, במיוחד שנדרש לשלם בדולרים אמריקאיים תמורת מסמכים אריים. למרבה המזל היו ברשות אמי 1,000 דולרים, ועזרה של ידידים טובים, שהכירו אישה בשם בביאז' בלמברג. היא קנתה מן האישה את תעודת הלידה של בתה, תעודת הזהות ומסמכים אחרים. חלק מן ההסכם היה שגברת בביאז' תיקח אותי אליה אל למברג, תרשום אותי שם בלשכת העבודה בתור בתה, ותרשום אותי עובדת מרצון בגרמניה. אמי ארזה את הטובות בשמלותיי ושלחה אותי אל למברג, לגברת בביאז'.

היו לגברת בביאז' שתי בנות, אפולינה, שאת מסמכיה קניתי, ובת שנייה שאת שמה איני זוכרת. שמלותיי מצאו חן בעיני שתי הבנות וכעבור שבוע השתלטה גברת בביאז' על שמלותיי ושלחה אותי לרווה רוסקה בידים ריקות. הייתי מאושרת שלא נטלה ממנו את המסמכים, שכבר הותאמו בידי מומחים, עם תצלומיי. לא נראיתי יהודייה במיוחד ובאתי בשלום ברכבת לרווה רוסקה. בעת הזאת כבר נלקחו מחציתן הנותרים להשמדה. תחנת הרכבת ברווה נשמרה בידי שוטרים

אוקראינים, שהיטיבו להכיר את האוכלוסייה היהודית המקומית. תענוגם הגדול ותפקידם – לא לאפשר לשום יהודי לחמוק חלילה במסמכים אריים.

אברהם אלטמן, בנו של ידיד המשפחה שלי, שנראה גוי במאת האחוזים, לקח אותי אל זֶ'לונה הוּטה, שאמורה הייתה להיות פטורה משומרים אוקראינים, כדי לקחת משם את הרכבת לפשמישל, מרכז הגיוס לעבודת מתנדבים ועובדי כפייה בגרמניה. באנו אל זֶ'לונה הוטה עם שחר, ובדיוק כשעמדתי להיכנס לרכבת, ראיתי כי רוזיה שטרמר זוהתה בידי שומר אוקראיני.

באתי לפשמישל בבוקר, ובצהריים הטרידה אותי כנופיה של סחטנים. דרשו ממני חפצי ערך ואיימו כי ידווחו עליי לגסטפו שאני יהודייה. תוך עשרים וארבע שעות מסרתי להם את כל התכשיטים שאמי נתנה לי. שוב היה לי מזל ולמחרת נסענו לקרקוב. מיד עם בואנו זימן האוברשטורמפירר [סגן] את כל העצורים לאספה, וצעדנו לפניו. הוא הבחין שאני נראית אירית טיפוסית: עיניים כחולות, שער בלונדי, צבוע, משום שאמי תיארה לעצמה שנערה פולנייה אלגנטית חייבת להיות בלונדית. הוא שאל אם אני מדברת גרמנית, כיוון שהייתי צעירה וטיפשה התפארתי שאני מדברת גם רוסית ואנגלית (אביש ברינגר לימד אותי אנגלית באופן פרטי). בהעריכו את כישוריי, קידם אותי לדרגת משרתת אישית שלו, למשך זמן שהותי בקרקוב. הוא עשה עסקה גרועה משום שידיעותיי בשפות היו טובות בהרבה מיכולותיי בניקוי בית. למרות הכול השלים עם נוכחותי, עד שפלונית, נערה פולנייה, "ריחמה" עליי וסיפרה לו שהיא סבורה שאני יהודייה. "בדאגה וחרטה" הסביר לי כי בנסיבות שנוצרו עליו לשלוח אותי לכלא, שם אמתין לדיני. בהיותי "קתולית" נאמנה דרשתי כומר, לקבל מחילת עוונות קודם מותי. דרישתי נתמלאה. בזכות היכרותי עם הברית החדשה, והודות לעלמה פְּרנייה, שמשית הכנסייה, שריחמה עליי וביקשה להציל את נשמתי, לא רק התוודיתי על חטאיי, אלא גם שכנעתי את הכומר שאני נוצרייה אמתית. כיוון שמסמכיי היו כשורה שוחררתי לאחר הוידוי מן הכלא ונשלחתי עם עובדים פולנים אחרים במשלוח לגרמניה.

באתי אל האלה אן דר זאלה [Halle an der Saale]. כיוון שהיו לי ידיעות בגרמנית ובשפות אחרות, קיבלתי משרת מתורגמנית במחנה מעבר

אליו הגיעו מדי יום אלפי עובדי כפייה מפולין, צרפת, בלגיה וארצות אחרות שנכבשו בידי הנאצים. תמיד פחדתי שמא יזהה אותי פולני או מישהו אחר העלול לבוא למחנה מרווה רוסקה.

כיוון שגרמנים בלבד אמורים היו להיות בעלי אינטליגנציה מסוימת, לא פיגרתי במובן זה, ומפקדת המחנה שלי הייתה משוכנעת שהיו בין אבות אבותיי גרמנים, מה שמצדיק היותי לפולקס-דויטשה. זה היה כרוך במצעדים ללא סוף, עמידה בעירום בפני חברי אס-אה רבים מספור, שהיו, לפי מה שאמרו, מומחים גדולים בעניינים אלה. הפחידה אותי כוונתם לבקש מן הצלב האדום מידע על אבות אבותיה של אפולוניה בביאז' (אני), ואז היה נודע להם כי אפולוניה בביאז' נמצאת בלמברג ואני מתחזה. נוסף לכך עלולים היו להיוודע כי סבי משה גְּראוּאֶר, היה יהודי בעל זקן ארוך. העמדתי פני פטריוטית פולנייה נלהבת, המסרבת לוותר על השתייכותה הלאומית הפולנית, והרשו לי להישאר אפולוניה בביאז'.

מול המחנה שלי ניצב מחנה שבויי מלחמה אנגלים, בהם גם מספר צעירים מפלשתינה. הבחנתי בכך כשחלפתי ליד מחנה השבויים, ואחד מהם שאל אותי בפולנית בהיגוי יהודי אם אני פולנייה. סיפרתי לו שאני יהודייה. מיד הודיע לכולם על המקרה המשמח ומאז תמכו בי הצעירים מורלית וסייעו לי בסיטואציות שונות. בהאלה אן דר זאלה שחררו אותי האמריקאים ומיד נסעתי אל משפחתי באמריקה. ב-1949 באתי לכאן. אני השורדת היחידה ממשפחה גדולה למדי, סבתא, אימא, דודים, דודות ודודנים – ארבעים נפשות.

כבוד לזכרם.

מתוך הפרק: השואה ע' 353 – 354.

1939 – הכיבוש הגרמני הראשון

שמונה ימים תמימים הופצצה עירנו, בעיקר תחנת הרכבת, הסמוכה לביתנו, כך שהיינו כל הזמן תחת אש, הפצצות נפלו גם בחצר ביתנו. בחצר אפילו היה בונקר עמוק וגדול, אך הוא הפך חסר ערך. אנשים ברחו לכפרים הסמוכים, אנחנו לא יכולנו לעשות זאת משום שהתאכסנו אצלנו קרובים שמיהרו להתקבץ אצלנו מן הסביבה. באחד הערבים, כשההפצצות שככו מעט, שלחה אלינו גברת ד"ר גוטמן שליח, בהציעה שנעבור לביתה, המרוחק יותר מן האש. באותו השחר יצאו שני אחיי, שלמה ופייוול, יחד עם חתני מאיר, בדרך אל למברג, כי שמענו שהגרמנים יורים בגברים היהודים בכל מקום אליו הם נכנסים. אנחנו, הנשים הנותרות, הלכנו אז לדירתה של ד"ר גוטמן ברחוב מיצקייוויץ'. בו בערב באה שרה גולדשטיין ולקחה אותנו אליה.

בלילה ההוא עמדה תחנת הרכבת בלהבות בגלל ההפצצה המחרידה, המשמעות – גם ביתנו בוער. בלי להתלבט התחלתי לרוץ הביתה. בדרך רץ הצבא הפולני בלי סדר מזרחה. אזרחים רצו בבהלה לעבר למברג עם עגלות ילדים וילדים בזרועותיהם. ביתנו ניצב בלי דלתות וחלונות, אנשים הסתתרו מאחורי קירותיו, ביניהם פגשתי דודה שלי, שרצה מריישא, להציל עצמה אצלנו. לקחתי אותה אתי לדירת גולדשטיין הרחוקה מן העיר, כמעט בשדה הפתוח.

באותו הלילה, בשעה שלוש בערך, נכנסו הגרמנים אל העיר. שעות ספורות לאחר הפלישה, כבר התקבצו במרוצה ובעגלות פולנים ואוקראינים מן העיר ומן הכפרים השכנים, מלאים תאוות ביזה. תחילה השתכרו בבתי המרזח היהודיים ואז החלו, כחיות פרא, בפוגרום הראשון שלהם ובמלאכת הביזה בעיירה. הם שדדו הכול: סחורות מן חנויות, ריהוט וחפצי ערך מן בתים. רבים כרעו תחת משא ביזתם. זה נמשך כך שלושה ימים ושלושה לילות. הגרמנים, מצדם, הוציאו מיד פקודה: על כל היהודים להתקבץ ביום הראשון של ראש השנה בכיכר השוק. שם הורו להם לנקות את העיר בידיים ריקות. יהודים שניסו להתפלל בבית התפילה הקטן, נגררו עוטי טליתות לאסוף את האשפה שאחרים ערמו. כך נמשך הדבר ימים אחדים, עד שמסרו הגרמנים, בהתאם להסכם עם הרוסים, את העיירה לשליטת הצבא הרוסי.

1941 – פעם שנייה גרמנים וההשמדה

ב-1941 היו לנו גרמנים בעיר בפעם השנייה. תחילה נאסר ד"ר מנדל. לאחר מאסרו מונה יודנרט שכלל יהודי רווה נודעים: הרוקח וטנברג, מנהל [מחלקת] תעודות הלידה נח גוטליב, מורה הגימנסיה שלמה וייקסלבוים (מבורישצ'ב [Borszczow]), טננבוים, שפצנר. תכופות עמדו היהודים הנ"ל באומץ מול דרישות החיה הנאצית, תוך סיכון חייהם שלהם, עד ליום האחרון, עד לחיסול האוכלוסייה היהודית בעיר.

ב-12 בדצמבר 1942, בשעה חמש בבוקר, נעצרו כל חברי היודנרט. אחדים מהם נפרדו מן הסובבים במילים: "היו בריאים, הישארו בחיים!" ובעצמם הלכו אל מוות ודאי.

*

עם כיבוש העיר והקמת היודנרט, הקימו הגרמנים לשכת עבודה יהודית. מונו אחי פייוול וישראלקה מרץ. עד לחיסול שרידי החיים היהודיים בעיר, ניסו אף הם, ככל שהתאפשר להם, לסייע לאוכלוסייה היהודית, במיוחד לנשים. אורגן מטבח לעניים בידי נשים, לעזור במעט תבשיל לעניים ולמי שעבדו קשה למען הרוצחים. בראש המטבח עמדו: רייזל קורמן, לוסיה וייסמן מהיץ' ואחותי רגינה וייקסלבוים. הם ארגנו גם, באורח בלתי לגלי, בית לחולים ולקופצים (מן הרכבת לבלזץ, שנפצעו) או לילדים שהוריהם השליכו אותם מן הרכבת.

אגב, רעש גלגלי רכבות אלה, לא יחדלו להדהד באוזניי כל חיי. פולנים ספורים ואף אוקראינים אחדים בעלי לב אנוש, לקחו ילדים אומללים אלה משדותיהם, הביאו אותם בסתר לרווה ומסרו לידיים יהודיות נכונות. רוב הילדים כבר היו נגועים בטיפוס או נדבקו מאוחר יותר "בבית החולים" וגוועו בייסורים.

אחותי רגינה עצמה נדבקה בטיפוס הבהרות, ונאלצתי להחליף אותה. הגטו כבר היה נעול ושמור בידי הגרמנים, נאלצתי להתגנב דרך חוטי התיל כדי לעזור במקצת. הרעב והמצוקה היו נוראים, והטיפוס עלה מדי יום בקרבנות רבים.

ב-31 בדצמבר 1942 כבר נמצאנו במחנה ראטה. בשעה ארבע אחר הצהריים הציתו הגרמנים את בית העלמין החדש על הנהר ראטה.

אחיותיי רגינה אייזנר, פפי ופרידה, יחד אתי ועם נשים אחרות, הובלו תחת משמר אוקראיני כבד מן הבלוקים – להיירות. רגינה נורתה ראשונה לנגד עיניי, ואחריה שאר הנשים, כולן יחד אל קבר אחים ענק.

אך נשוב מעט לאחור ונזכיר את האירועים שקדמו ל-31 בדצמבר 1942. ימים אחדים קודם לכן, העניק אוברשטורמפירר גְ'יֶמֶק, ראש הגסטפו בעיר, מעמד חוקי לכל הילדים היהודים המוסתרים. הוא ציווה להוציא את הילדים בהבטחה לעשות להם לגליזציה. שמחתנו הפעם הייתה גדולה, במיוחד שהובאו גם תרופות לחולים שביניהם. סברנו שהמשיח בא. לפתע היתמרו ביום ההוא הלהבות מבית העלמין, חשנו שמשהו נורא יבוא. אחותי רגינה לקתה בעווית. ניסיונות החרגעה שלי לא צלחו, כמו חשה כי אלה שעות חייה האחרונות.

מאוחר יותר, כשגורשנו מן הצריפים, הציבו אותנו אנשי הגסטפו בשורות. כל אחיותיי ואני היינו בשורה הראשונה. לפתע חשתי עליי יד, עד היום אינני יודעת של מי, שהציבה אותי מיד בשורה הרביעית. גְ'ימק, עם איש האס-אס שֶפט, עמד בראש הגסטפו באקציה זו, הוא קרא: "מי שחולה יתייצב!" איש לא ענה. אך הרוצח, בעיניו צמאות הדם, ראה סימני דם על רגלה של אחותי החולה רגינה, הוא גרר אותה בברוטליות לרכב וירה בה במקלע בראונינג שלו היישר במצח. בכייה: "הנח לי לחיות, אני צעירה!" לא יחדל להדהד באוזניי כל חיי. "חזירה שכמותך!" הייתה תשובתו.

לאחר מכן ציווה להעמיס ילדים וחולים על כלי הרכב. גם אחיותיי פפי ופרידה הושלכו בדרך זו לרכב. בראותי זאת ניגשתי בעצמי לרכב, מתוך רצון למות יחד אתן, אך איש שופו [שוץ פוליציי] חבט בי בקת הרובה והשתטחתי מתעלפת בשלג. כשנסעו המשאיות, והוחל באיסוף המתים לקבורה, מצאו אותי חיה ודחפו אותי חזרה לצריף. נהג יהודי סיפר לאחר מכן שהורו לקרבנות החיים לשכב לפי סדר בבורות וירו עליהם בנשק אוטומטי.

אל עמוד הקלון – הפושעים והרוצחים העיקריים בעירנו

שֶפט, אוברשטורמפירר ומפקד המשטרה, בא לרווה בערך בספטמבר 1941. באוקטובר אותה שנה ציווה לאסור יהודים רבים, בהם משה לווין, ורצח אותם באכזריות. ב-10 בדצמבר הצטיין בביצוע האקציה על

ליד גז׳מק. האקציה ההיא עלתה ב-12,000 קרבנות יהודים, היא נמשכה שבועיים תמימים. בין אחרים נספו אז מכריי קהת שאפל ושטיינבך, שנורו ליד קיר בית השימוש העירוני. שרפת בית העלמין היהודי בוצעה אף היא בידי שני הפושעים הנזכרים, הם ירו במו ידיהם גם במנהיגי היודנרט וטנברג וטננבוים.

לאחר חיסול שרידי מחנה ראטה, נותרנו עדיין 26 נשים, לנקות ולכבס להם. בסוף מרץ 1943 באו מלמברג אוברשטורמפירר הילדה ברנדט, וילהויזן ואנשי אס-אס רבים נוספים. הם רשמו את הגברים האחרונים שנותרו ושלחו אותם אל למברג, שם ירו בהם במחנה ינובסקי.

בסוף מרץ 1943 החזיר אותנו גז׳מק לגטו רווה, לאחר שהמחנה על הנהר ראטה חוסל, עם הירי בכל האנשים. ביום ההוא ירו שָׁפט וגז׳מק בשישה עשר השוטרים היהודים. בו בלילה ציוו להציל את כל בתי היהודים, בהערכה שמסתתרים שם עדיין יהודים אחדים, היו אלה בתי שיינדל צימרמן, גרוסקופ ואחרים.

באחד הימים, שעה שהייתי עסוקה במיון בגדי קרבנות, הביאו אנשי הגסטפו שני צעירים יהודים שמצאו בתחנת הרכבת. שָׁפט, שהיה עתה שליט יחיד בעיר, ציווה להפשיטם ולירות בהם ליד בית השימוש העירוני. כעבור ימים אחדים, הביא שפט נערה יהודייה צעירה מאוד, קאץ [כץ ?], מז׳ולקייב, שהמשטרה גרדה ממחבוא כלשהו. גם אותה ציווה שפט להפשיט ולאחר שצילם אותה בכל פוזה אפשרית, הורה לירות בה. הוא נהג כך גם בנשים שעוד עבדו. מפני האורגיות שלו חרדנו יותר מאשר מן ההליכה לקבר אחים.

מה שאני עדיין זוכרת מלפני בריחתי: הוא, שָׁפט, ועוזרו, פולקס-דייטש, הורו לכתר את ביתם המשותף של יעקב רינגל ושמואל סופר-אקסלר, בו הסתתרו אחדים מאחרוני יהודי רווה, ולהציתו. מי שניסו להציל עצמם מן הלהבות, ירה בהם במכונת הירייה שלו.

ביולי 1943, שוב גרר וקיבץ את האחרונים, אלף יהודים, מכל הסביבה, וירה בהם עד לאחרון.

דיראון עולם לרוצחים הגרמנים! תהילת נצח לקדושים היהודים!

מתוך הפרק: השואה ע׳ 356 – 359.

ייחל מייזלס **רווה רוסקה, עמדת השמדה**
לשבויי מלחמה רוסים, צרפתים, בלגים, איטלקים – סְטלג 325
תורגם [ליידיש] מצרפתית

בן עירנו אפרים שרייבר, החי בפריז, נתקל פעם במפגן ברחובות פריז. המפגינים, לבושים בגדי שבויים ממחנות הנאצים, נשאו כרזות גדולות ועליהן הכיתוב: CEUX DES RAVA RUSKA! [אלה שמרווה רוסקה]

אחד המפגינים הסביר לו כי קיים בצרפת איגוד שבויי מלחמה צרפתים ובלגים, שהיו מרוכזים בשנת 1942 במחנה ההשמדה סטלג 325 ברווה רוסקה. הם מפרסמים מעת לעת ידיעון, שמובאים בו זיכרונות מן חיים האכזריים החם. הפרקים הבאים הם קטעים מתוך הידיעונים הנזכרים.

... רווה רוסקה, שם שחלילה לו לשקוע בתהום הנשייה, ועליו לתפוס מקום נכבד במרטירולוגיה של האנושות, בשורה אחת עם דכאו, רוונסבריק, ברגן בלזן ומקומות מוכרים אחרים של החייתיות וההשמדה הנאצית.

במרוצת הקיץ האומלל של 1942, במחנה ההשמדה והעינויים הנורא ההוא, השוכן בנקודה העמוקה ביותר של פולין בעבר, עברו עשרות אלפי שבויי מלחמה רוסים, צרפתים, בלגים, איטלקים את העינויים האינקוויזיטוריים וההשפלה הגרועים ביותר, שהדמיון האנושי אינו מסוגל לשער.

פיליפ מסון, קורות מלחמת העולם השנייה חלק 51, נובמבר 1963

במרץ 1942 החליט הפיקוד הגרמני הראשי לייסד אי-שם בפרוטקטורט הכללי, רחוק ככל האפשר מגבולות גרמניה, באזור למברג, מחנה ריכוז משמעתי.

1. כדי להיאבק במרץ במגפת הבריחות של שבויי מלחמה צרפתים ובלגים ממחנות השבויים בגרמניה.

2. לחנוק באבו כל ניסיון לחבל במאמצי משק המלחמה הגרמני באמצעות סירוב לשתף פעולה עם הרייך הגרמני.

המחנה שהיה ברווה, "פונה" משבויי מלחמה רוסים, למען שבויים מצרפת ומבלגיה שנחשבו גוליסטים או סתם מתנגדי המשטר הנאצי, "הראשים הקשים" המסרבים לסייע לניצחון האולטימטיבי הגרמני. בכך הם משתקים את מכונת המלחמה הגרמנית, משפיעים על שבויי מלחמה אחרים באופן

הגורם דמורליזציה. הם מאבדים אפוא את הזכות לחיי בני אנוש בלב חברה אירופית תרבותית.

כ-23,000 שבויי מלחמה צרפתים ובלגים עברו בקיץ 1942 במחנה ההשמדה הנורא ההוא. כ-3,000 מהם יצאו ממנו חיים.

משולש הכיליון והמוות

המילה רווה רוסקה הפכה במהירות הבזק מילת זוועה לכל שבוי מלחמה בסטלגים בגרמניה ובאוסטריה. שבויים חדלו מניסיונות בריחה, אחרים החלו לעבוד ביתר חריצות מחשש להימצא לפתע ברשימת המגורשים לרווה רוסקה, השוכנת אי-שם בשטח הפקר, בקצה ההוא של אירופה השרופה.

בעת ההיא הייתה לגליציה הפריבילגיה העגומה להיות הבמה האומללה ביותר בהיסטוריה האנושית לסבל אנושי. אנטגוניזם אתני ולאומני, שנתאפשר במשך מאות שנים, של פולנים נגד אוקראינים ושל שניהם נגד יהודים – ארסי אלפי מונים מאשר בינם לבין עצמם – הפך עתה את הארץ זירה של מוות אכזרי והשמדה.

לאחר שכבשו הגרמנים את תחום מזרח פולין, הפך הימלר – שהפיהרר הסמיכו לכך – שליט בפועל בחיים ובמוות. מיד סימן את התחום כמחוז יהודי והפך אותו לגטו ענק לחיסול והשמדה. מאז 1941 עבר הזונדרקומנדו [יחידות מיוחדות] של האס-אס לחיסול שיטתי בירי, הטבעה, חנק בגז של כל היהודים בתחום זה. בלמברג לבדה נרצחו במשך שבועות אחדים למעלה מ-100,000 יהודים מאוכלוסייה של 400,000. האוכלוסייה היהודית האומללה של רווה פחתה בקיץ ההוא מ-9,000 ל-3,000.

בשנת 1942, לאחר קבלת ההחלטה על הפיתרון הסופי, הפכה גליציה כולה למשולש מוות גדול, שנמשך מאושוויץ עד טרבלינקה דרך בלז'ץ.

חיסול יהדות אירופה קיבל עתה אופי של מיזם תעשייתי מתוכנן במדויק. בטרבלינקה נרצחו היהודים בגז במשאיות ישנות סגורות; באושוויץ ובלז'ץ – בציקלון C [? B]. גופותיהם נקברו בקברי אחים, ומאוחר יותר נשרפו במשרפות ענק.

שבויי המלחמה שנבחרו להשמדה, הובאו לרווה רוסקה במרץ 1942, לאחר נסיעה של חמישה ימים בקרונות סגורים לבהמות. נמצאנו בסטלג 325 ברווה רוסקה, מגודר תיל דוקרני צפוף ביותר.

רשמית נקרא המחנה שלנו 325, שהוקצה לשבויי מלחמה מרוסיה הסובייטית, והושמדו בו מעל ל-20,000 רוסים. הם נרצחו בחורף 1941-1942, כדי לפנות את הסטלג לטרנספורטים של שבויי מלחמה בלגים וצרפתים.

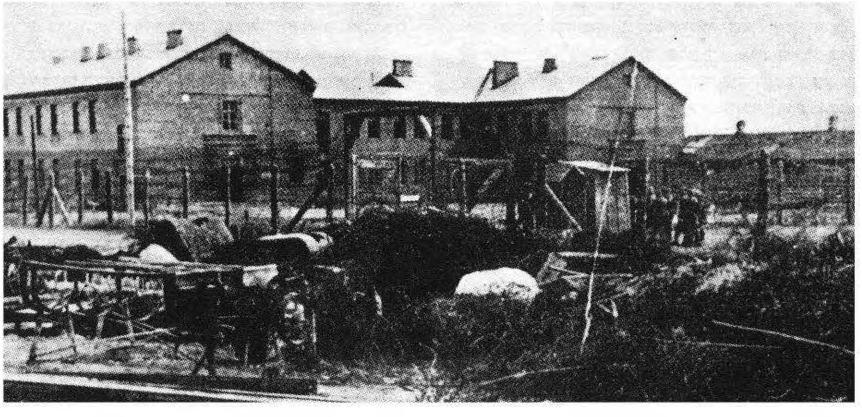
לשיירת הצרפתים והבלגים הראשונה הוקצתה המשימה ללקט את גופות הנרצחים הרוסים ולהעבירן לידי יהודי רווה רוסקה, שנאלצו לשאת אותן לקבורה בקברי אחים, לא רחוק מן הסטלג שלנו.

גורל השבויים מצרפת ומבלגיה, בסטלג 325, לא היה טוב משל הרוסים. כדי לשבור בקרבם את רצון ההתנגדות נקטו הגרמנים בכל אמצעי כפייה פיזי ומורלי שעמד לרשותם, בכלל זה השמדה טוטלית.

באפריל קיבלו בעלות הברית מסוכניהן ידיעות ראשונות על סטלג 325 ברווה רוסקה. בשידורי רדיו לונדון כונה הסטלג שלנו: סטלג המוות האטי. רק לאחר שאיים רדיו לונדון בפעולות גמול, הורשתה הוועדה מטעם הצלב האדום לבקר במחנה באוגוסט 1942.

הוועדה מצאה כי במחנה מתבצע ג'נוסייד. הדוח שלה עשה רושם מזעזע על כל מי שהיה בו קורטוב של מצפון. לוועדה גם נודע כי מפקד המחנה הנאצי הבהיר: "אהפוך את רווה רוסקה כולה קבר אחים!"

...פרט לכך נזדמן לנו להיות עדים לג'נוסייד הנורא ביותר הידוע בקורות האנושות. בעבודתנו בטווח הרכבת ברווה רוסקה נזדמן לנו לראות מדי יום ביומו ארבע-חמש רכבות ארוכות חולפות, גדושות יהודים מכל הארצות,

מחנה-עינויים „סטאלאג 325" בראווה-רוסקה. דער „סטאלאג"-לאגער אין ראווא-רוסקא.

שהובלו להמתה בגז בבלז'ץ. מאחת הרכבות האלה קרא אליי בחור: "אני פריזאי, מובילים אותי לבית המטבחיים".

נזדמן לי גם להיות עד לפוגרום נורא ביהודי רווה רוסקה. אלפים רבים של גברים, נשים, זקנים וילדים. באחד הלילות, ביולי 1942, שמענו כל הלילה ירי בלתי פוסק. בבוקר ראינו גרמנים מתרוצצים ברובים מכודנים, מחפשים יהודים. מאוחר יותר קברנו את הקרבנות האומללים בקברי אחים. גופות אחדות עוד פרפרו על הר וולקוביצה.

פרט לכך השתוללו ביערות הסביבה חזירי בר ושועלים. היו מקרים רבים שיהודים, שניצלו מקליעי הנאצים, נטרפו בידי חיות רעבות.

... יום אחד, בקיץ 1942 או 1943, לאחר שנסתיימה שרפת הגופות ביערות שבין רווה רוסקה ולמברג, הובילו אותנו הגרמנים בדרך בריגדת המוות אל למברג. בדרך, ביער, ספרנו לא פחות מארבעים וחמישה קברי אחים גדושים רוסים, צרפתים, בלגים, גם איטלקים בסגינים. נאלצנו לשרוף את כולם ולקבור את העצמות בשדה, בדיוק כמו, לימים, את נספי מחנה ינובסקי. כיסינו את הקברים בעשב והסווינו בענפים שגזמנו מן העצים ביערות.

... באחד ביוני 1942 [?] התרחשה אקציה גדולה של רצח האוכלוסייה היהודית של רווה רוסקה. אלף גברים, נשים וילדים, שקובצו מן הערים והעיירות השכנות, נרצחו באקציה ההיא. כשהובילו אותנו למחרת לעבודה, ראינו סביב נשים וילדים מתים, מוטלים בנהרות דם. הם היו מנוקבים בכידונים. קברנו אותם בבורות, מרחק 20 מטרים מבית החולים העירוני, מרחק 300 מטרים מן הכביש הראשי המוביל אל למברג. הדרך שהובילה אל העולם...

בסתיו 1942, חודשים אחדים לאחר ביקור ועדת הצלב האדום הבינלאומי, הועבר הסטלג שלנו מרווה רוסקה למצודת למברג.

... "שום רחמנות כלפי זרים! הכול חייב להשתייך לנו!" הייתה הסיסמה. בשמה של סיסמה זו, הם השמידו עשרות מיליוני אנשים, שישה מיליון מהם מעמנו.

לשכוח זאת משמע לבגוד באנושיות! ומי שיש בו שמץ של מצפון, אל לו לשכוח זאת עד לנשימתו האחרונה...

מתוך הפרק: השואה ע' 365 – 368.

ר' יוסי אומר: הראשונים על ידי שהיו מכירים את יחוסיהם היו מוציאים שמם לשם המאורע, אבל אנחנו שאין אנו מכירים את יחוסינו, אנו מוציאים לשם אבותינו (בראשית רבה לז ז)

אם 120 שנים הן חיי עולם, התקיימה משפחתנו, דאקס, ברווה במשך חמישה דורות. כשניפגש בעולם האמת (מחצית הדרך כבר עברנו) נפגוש מן הסתם אנשי רווה מכל הדורות, צעירים וזקנים. כיוון שמשפחתנו הייתה גדולה נצטרך לפינה גדולה להושיב בה את הקהל, תחילה את חשובי המשפחה, הסבים והסבתות.

אבי, חיים-דוד דאקס היה יהודי בעל-בית. הוא נולד ב-1870, בן של לייביש ופסיה דאקס. סבא רבא מוצאו מסוקול. כינו אותו לייביש-נחמן סוקולר. הייתה לו חנות החרסינה הראשונה בעיר. אנחנו, עוד כילדים קטנים, שתינו כל פסח יין מן הכוסיות התכלכלות, ירושה שנותרה מן הסבא. פרט לכך היו בכלי הפסח צלחות שטוחות ועליהן הכיתוב: כשר לפסח, טבלנו בהן את המצות והביצים הקשות במי מלח. הכלים עברו מילד אחד לשני. כיוון שהייתי הצעיר, סברתי שהכלים יישארו אצלי לנצח. אך האדם חושק והגורל צוחק.

בבוידם התגלגלה גם מנורה בורקת, ירושה מסבא, מן הימים שעוד לא היה חשמל בעיר.

שאר בני משפחתו של סבא לייביש גרו בסוקול. חלק היגרו לאמריקה וכך נפוצו ברחבי תבל.

סבתא פשהלה (אחותי פסיה נושאת את שמה) הייתה ידועה בעיר כצדקת. דאגה לעניים, העניקה מתן בסתר, לא הייתה "פעמון צדקה". ילדיה ירשו את רגש הרחמים. היא ילדה ארבע בנות: לאה, דבורה, פייגה, מלכה, ובן אחד – אבי.

אמי הייתה בת של איצ'ה של גימפל. מי היה איצ'ה של גימפל, גימפל הזקן עצמו? אם נולדתם ברווה מיותר לספר. מלמד הדרדקים שלי, ר' יונה, סיפר לי כי הוא עוד שמע, שסבא גימפל היה יהודי נאה, אחד מנכבדי העיר. הוא נספה בשרפה שפרצה בעיר. אילו הייתה במקום מצקת מים, ניתן היה להצילו.

איצ׳ה של גימפל, בנו, היה יהודי איש המעלה – גם תורה וגם סחורה. המלמד שלי, ר׳ יונה הלקה אותו [שלושים ותשע] מלקות בפלוש של בית המדרש זאמד בערב יום כיפור לפני מנחה. הוא גם זוכר את הפדיון [מענק] שקיבל ממנו בסעודת פורים.

שמה של סבתא, ינטה, נולדו להם אמי, סימה-דינה דאקס; סרקה [שרה] יוסט (אמם של יצחק ושל גימפל); ביילה פישלר (אמה של גיטהלה פישלר); בן אחד, זלמן שטאכָל, כינוהו זלמן איצ׳ה-גימפלס [זלמן בן איצ׳ה בן גימפל].

אני זוכר היטב את הדוד זלמן. מת ב-1930, בן 45 בלבד. ככתוב: "מעט ורעים" [בראשית מז ט]. היה מטופל בילדים. הותיר אחריו שמונה ילדים קטנים, רובם בנות, אחת קטנה מזולתה. השרפה הגדולה שפרצה בעיר ב-1926 בזאמד, שרפה את רכושו. הבית, ירושת סבא, כלה באש. הוא עצמו רץ להציל את ספרי התורה בקלויז הקטן בזאמד, שבשכנותו. מאז נאבק קשה לפרנסתו, אך תמיד במצב רוח טוב ובביטחון שהשם יתברך לא ינטוש, להפך, דאג לכל אחד במשפחה. כינינו אותו "הדואג".

במשפחה שלנו, כמו אצל הדודים והדודות, אנחנו נתקלים במהדורות חדשות של שמות כמו: איצ׳ה, גימפל, ינטה, דבורה, פסיה.

אמי, סימה-דינה, ילדה שבע בנות ושני בנים. אחותי דבורהלה מתה צעירה מאוד. האחות הבכורה צייטל נישאה לאברהם הופנבראטל. אותו מכירים הרי כולם, המורה הראשון ומייסד בית ספר עברי בעיר. אין יהודים רבים כאלה, ממש צנא [סל] מלא ספרא. תלמיד חכם, ידען. אם היו בעיר יודעי קרוא קצת עברית – הרי זה רק הודות לו. היה משנה ליו״ר הקהילה, יו״ר "המזרחי". מדי שבת אמר שיעור במדרש בפני הציבור. חבל על דאבדין. בתם רבקה הופנבראטל, נספתה עם כל אחיותיי ומשפחתי.

אחותי חנה נישאה לבן נמירוב. האחיות האחרות: חוה, רחל, שיינדל התחתנו, ילדו ילדים. כולם נספו עם כל היהודים.

כל בית ישראל יבכו את השרפה אשר שרף השם.

מתוך הפרק: בית אבי ע׳ 374 – 375.

נפתלי רוזנפלד **משפחת רוזנפלד**

אבות משפחתנו היו תושבי רווה מדורי דורות. אני זוכר, עוד כילד, כשעלינו על קבר אבות בבית העלמין ברווה, נהגנו לבקר גם בקברו של סבא רבא-רבא, ששמו היה ר' שלום בן נפתלי, כבר אז, לפני שישים שנים [1910 בערך] הייתה המצבה בת למעלה מ-140 שנים [?]. על המצבה נכתב בין השאר "הוא קיבל תואר שר מאת הקיסר..." סיפרו כי בתקופת מלחמת נפוליון [1812], נתן סבא סכום כסף גדול לאוצר המדינה, והודו לו בהענקת התואר. תמיד היינו גאים בסבא העשיר ר' שלום. מובן מאליו שאילן היוחסין של משפחתנו צמח ברווה מאות שנים, היו לו ענפים רבים. זה מצד אבי.

ממשפחת אמי היו כמעט כולם מן הכפרים שסביב רווה. סבי ר' נחמן וילקר, בעל אחוזה, ואחייניו ר' אייזיק קורצר ור' לייבוש האריצר, כולם מסביבות רווה.

אחיי יהושע, פייוול, ואחותי רחל חיו בעיר עד לחורבן. אחותי גיטל, מבלז, באה לבסוף גם היא עם ילדיה לגטו רווה, שם נספו על קידוש השם עם כולם. אחי שלום מת בשנת 1934. אלמנתו, אתקה לבית טייכמן מרווה, ובתם רחלה, אסתר קורצר (שיינר) אשתו של פייוול, הוריה מיכאל-וולף וביילה-גיטל, גם בנם מנדל ובתו, נספו על קידוש השם ברווה.

לזכר שתי בנותיה של אחותי רחל ובעליהן. בעלה של הבת הראשונה, דינה, ר' הירש שטרמר. היו להם שלושה ילדים (בת אחת גרה בקרית גת). בעלה של הבת הצעירה, חנהצ'ה, ר' ברל קייטשטיין. היו להם שני ילדים. הבעלים היו מוכרים מאוד בעיר.

אחי : יהושע ראזנפעלד הי"ד

אחי יהושע התחתן עם בת של דודנו, וולוויש הויזר. אביו של וולוויש התיישב עוד בסוף המאה ה-19 בארץ ישראל. הוא קבור בצפת.

אשתו מיכאל לבית הויזר ושני ילדיהם הי"ד

ילדים אחדים של דודי, חתן של סבי ר' נחמן וילקר, חיו ברווה. בן אחד, ר' אייזיק, היה חתנו של ר' הירש רפופורט. ילדיו של ר' אייזיק, שמונה-תשעה, שאפו והתכוננו לעלות לארץ ישראל ולא זכו.

כבוד לזכרם.

מתוך הפרק: בית אבי ע' 387 – 388.

ביתי היקר והטוב, שעזבתי בשנת 1930, נותר בזיכרוני לנצח. הורים יקרים ואחאים! חיים שלווים כפי שהיו לי אתכם, לא יכולתי לציין לי עוד כל שנותיי.

הוריי ואחאיי, פרט לאחי הרמן שנסע ב-1939 לאמריקה, הומתו בידיים הרצחניות. אשתו הניה וילדם, אמורים היו לנסוע בעקבותיו. כעבור חודשים אחדים התנפלו הכנופיות הגרמניות על רווה, הניה והילד היו בין הקרבנות הראשונים. הדבר נודע להרמן באמצעות הצלב האדום האמריקאי. בשנה האחרונה למלחמה נסע עם הצי הימי האמריקאי כמתנדב. רצה להגיע לפולין, לגלות אם מי מן היקרים לנו שרד. בבואו לבלגיה, כבר נכנעה גרמניה. הוא נשלח חזרה יחד עם פלוגתו.

הענע בערנער-שיפער און קינד.

הבת של אחותי רגינה ושל אברהם אדל, הלה אדל, ניצלה. היא הייתה בשנות המלחמה בגרמניה כנוצרייה, עבדה כמשרתת במשפחתה של קצינה גרמנייה. בשעת מעשה הייתה בת חמש-עשרה. כיום היא בקנדה, נשואה לארכיטקט ויש לה שני בנים נהדרים.

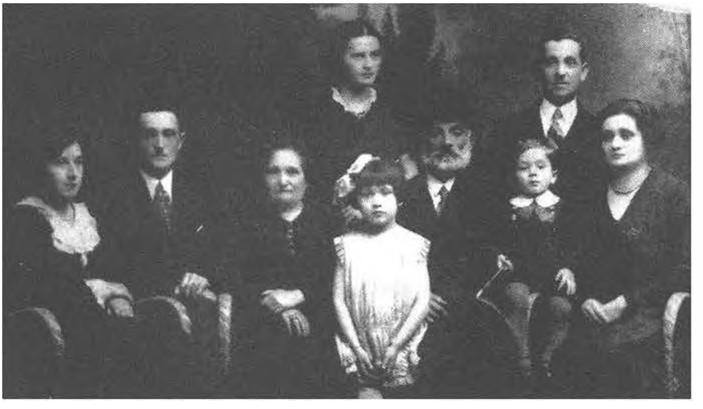
חיינו בארגנטינה, ועשינו הכול כדי שילדינו לא יעזבו את היהדות. בננו היה מן הילדים הראשונים בגן הילדים היהודי-עברי, ואף ביקר בבית ספר דתי. בדרך זו התעניין בחיים היהודיים.

היהודים בארגנטינה היו עסוקים בעשיית כסף, והיה צורך להיאבק עמם כדי שישלחו את ילדיהם לבית ספר יהודי. היו לנו מכרים בין המורים, וראינו מה קשים חייהם. שכר חודשי למענם לא עמד כלל על הפרק. יצאו ידי חובה בפסו ספורים. המצב הכלכלי בעת ההיא היה קשה מאוד. פועל התקשה לגרוע משכרו שכר לימוד. אך מי שחש צורך, עשה הכול ושלח את ילדו לסביבה בה התחנך באהבה לעם היהודי ולישראל. בננו עלה ב-1953. שמונה שנים עבד בקיבוץ, ועתה הוא גר עם משפחתו בנהרייה, עובד ומרוצה.

כעבור עשר שנים, כשנולדה בתנו, והחלה ללכת לבית הספר, כבר היה המצב שונה. בשנות המלחמה עברה ארגנטינה התקדמות עצומה, התפתחה מאוד כלכלית. יהודים התעשרו, עשרות אף הפכו מיליונרים. בנו מבנים מפוארים לבתי הספר, בתי ספר אינטגרלים, עבריים ופרוגרסיביים, בהם לומדים מעט עברית.

בתנו באה לישראל ב-1963, בוגרת סמינר (עברי). היא חברה בקיבוץ נאות מרדכי, ונישאה שם למורה.

ב-1965 באנו בעקבות הילדים. אנחנו מרוצים כמובן להיות קרובים לילדינו ולחיות בישראל.

משפחת שיפר ומשפחת עדעל הי"ד.

מתוך הפרק: בית אבי ע' 395 – 396.

משפחותיהם של אבי ואמי ברווה שמורים בזיכרוני עד שלושה דורות לאחור. סבא-סבתא מצד אבא, הרשלה שוורט השוחט ואשתו ינטהלה לבית מן, ישבו כנראה ברווה זה שנים ארוכות. בשעה שסבא רבא מצד אימא, השוחט ר' שמחה שיץ, היה שוחט בהונגריה. הוא היה חסיד בלז נלהב; בא פעמים אחדות בשנה מהונגריה לבלז. בהונגריה ילדה לו אשתו פראדלה ארבעה ילדים וכולם מתו. כשהתלונן באוזני הרבי מבלז על אסונו, יעץ לו הרבי לשנות מקום, לרווה. סבא בא לרווה יהודי עשיר, רכש בית גדול ובהשפעת הרבי היה שם לשוחט. ברווה נולד לו בן, בן יחיד, ולמרבה המזל נותר בחיים. הם חינכו אותו בקפידה רבה וחיתנו אותו עם בת למשפחה רבנית מסטרליסק. אלה היו סבא-סבתא שלי מצד אימא, ר' יהודה-יונה שיץ השוחט ואשתו רבקהלה.

שני הסבים והסבתות הקימו משפחות ענפות ובהן בנים ובנות, נכדים ונינים. סבא רבא ר' שמחה, לשמע מעלותיו הגדולות של ישראל, בן ר' הרשלה השוחט, שנודע בעיר כעילוי יוצא דופן, השתדך עמו למען נכדתו אסתר-מרים, לימים אמי. חיתנו אותם, הוא בן שמונה-עשרה והיא בת חמש-עשרה.

סבא ר' יהודה-יונה, יהודי חכם מאוד, מלא הומור וחכמת חיים, ניהל בית מרווח, כאחוזה, ואת מרבית הילדים, בנים, בנות ונכדים – שלרוב ישבו בביתו סמוכים על שולחנו – חיתן וזכה לנחת רבה מהם. גם אנחנו, אימא והילדים היינו סמוכים על שולחנו, כי אבא – בהיותו נשוי וברשות עצמו – היה ליושב בלז, מה שסבא הרשלה לא התיר לו לפני החתונה. ולא רק אנחנו, הילדים והנכדים, התחנכנו בבית רחב הידיים של סבא רבא ר' שמחה השוחט, סבתא רבתא פראדלה מתה בדמי ימיה, אני כלל לא הכרתי אותה. היה לה אח, לוי, למדן מופלג, מתה עליו אשתו והתייתמו שתי בנות. סבא רבא ר' שמחה לקח אותן אליו, כלכל אותן וחיתן אותן. האחת שיינדלה, עם לייבלה פרייהייטר; והשנייה סימה, עם פלוני בשם ליכטר, בז'ולקייב.

כולנו רחשנו כבוד רב לסבא ר' יהודה-יונה ולסבתא רבקהלה, שחינכה שמונה ילדים, אימא הייתה הבכורה. לסבתא היה אח ר' אלכסנדר-זושא לנגנוהר [לנגנאור], יהודי נכבד במגרוב ותלמיד חכם. בת שלו, חנהצ'ה התחתנה עם דודן שלה, בנצ'ה השוחט, דוד שלי. בניו של ר'

זושא היגרו בשנות ה-20 [של המאה ה-20] לפריז. כולם פרט לאחד – ר׳ הרשלה, המתגורר עם ילדיו ונכדיו בארץ ישראל – נספו על קידוש השם, ה״ד. אחד מהם, וולף, מת בפריז.

לסבא ר׳ הרשלה, למדן מופלג וחכם גדול, אך לא חסיד גדול. היו חמישה בנים ושתי בנות. לא כל הילדים היו דומים, הם נבדלו זה מזה.

הבכור, אבי, היה ממש גאון ומפורסם בסביבה כולה. בהיותו חסיד בלז מסור, קירבו אותו האדמו״רים של בלז מאוד, ולא נקטו שום צעד בלי פסק דינו. בן הזקונים, פיישה, נודע כלמדן גדול וחסיד, הלך אף הוא באותה הדרך, ועד מותו על קידוש השם נותר יושב קבע בבלז, ואחד מאנשי החצר. לכן נהגה סבתא ינטהלה לומר: ״פתחתי במפתח של זהב ונעלתי בו״. מנגד, שאר הבנים המוכשרים: ברל, מרדכי, יידל – כולם, על נשותיהם וילדיהם, נספו עם כל יהודי למברג – לא היו חסידים נלהבים; גם שתי הבנות כבר חיו בשלום עם הזמנים המודרניים. הבכורה, רוחצ׳ה, הלכה מאתנו, מה חבל, צעירה מאוד, בגיל פריחה, והותירה שני ילדים יתומים; הבת השנייה, שְׂרהצ׳הלה, התחתנה עם גיסהּ. נולד להם בן. היא ניצלה מן השואה הנוראה עם הבן היחיד יצחק-קורט ועם שני יתומיה של רוחצ׳ה, למרבה הצער איבדה בה את בעלה המוכשר מאוד, מאיר שְׂטֶרְלְבּרג. כבר בהיותה בניו יורק קרה לצערנו הרב הגדול באסונות, עם מותו הפתאומי, בגיל 32, של בנה הגאון, דודני, יצחק-קורט שטרלברג. ״וי להאי שופרא דבלי בארעא!״

יצחק־קורט שטראלבערג ז״ל הבן, ניצול השואה, נפטר בדמי ימיו כ׳ תמוז תש״ך. 15.7.60

מאיר שטראלבערג הי״ד, נספה בשואה

סבא ר׳ הרשלה, שתמיד היה לו קשר טוב עם הילדים, גם גילה אורך רוח כלפי העובדה שחלק מהם לבשו מעיל עליון ולא בֶּקֶשֶׁה [מעיל שחור ארוך שלובשים חסידים]. מספרים כי בא פעם בשבת עם מרדכי להתפלל בקלויז הישן, בו היה מתפלל קבוע, והבן לבש מעיל עליון. באמצע התפילה פרצה לפתע המולה. מה קרה? ר׳ זושא מאמֶה, חסיד בלז קנאי, אח של פשה הארוכה הידועה, ניגש אל מרדכי, בשבת, וגזר במספריים את המעיל העליון עד מחציתו, בחזקת מצווה, משום שלא

לבש בֶּקֶשֶׁה. לפי מושגיו, אפילו מחאה כזו נגד בגד לא רצוי – דוחה שבת.

אגב, מסירות נפש גדולה ונכונות להקרבה גילה האח מרדכי כלפי אחיו, אבי, בזמן הרוסים. עוד במלחמת העולם הראשונה תפסו הרוסים יהודים, הכו והרגו, ואילצו אותם לחפור לעצמם קברים. יום אחד, כשאבא שב הביתה מחטיפה שכזו, חבול ומת למחצה, ולמחרת, אמר שעליו להתייצב שוב לחפירה – התייצב במקומו מרדכי, מבלי לדעת אם ישוב מן העבודה חי.

אבי קיים מצוות כיבוד אב ואם על מנהגיה ופרטיה. כשנכנסה סבתא, אמו, לביתנו, אף אם היה בית הדין מלא אנשים ובעלי דין – היה קם בפניה ולא ישב עד שנעלמה מעיניו. אנחנו הילדים הבנו כי כך נכון, וקיבלנו זאת כלקח.

פעם נכנסה לביתנו חיהלה של ר' זליגל, שהביאה אליי, לשחק אתי, את נכדתה רייזלה, חברתי, בת בתה פרלה שגרה בלמברג. חיהלה של ר' זליג הייתה מיוחסת גדולה, אריסטוקרטית מדורי דורות. כשנכנסה הביתה קם אבינו בפניה, ונהג בדיוק כמו בפני אמו. אנחנו, הילדים, שאלנו מיד: "הייתכן, זו הרי לא אימא שלך? הוא השיב לנו בסיפור מעשה:

"יום אחד קרא לי אליו הרבי ר' יששכר-בר וביקש מן הגבאי לצאת, משום שעליו לדבר אתי ביחידות. ואז ביקש ממני ללמוד עם בנו ר' אהרניו, שהיה אכן לאחד פטירתו לרבי של בלז. מובן שהסכמתי מיד. בין לבין נכנס הגבאי שוב, התנצל, ואמר שבחוץ עומדת אישה מרווה ודורשת להיכנס מיד אל הרבי עם פתק. 'שאלת מי היא?' 'כן – השיב הגבאי – היא אומרת שהיא חיהלה של ר' זליגל'. 'לא חיהלה, אלא ר' חיהלה!' ואליי אמר: 'דע לך, היא מיוחסת גדולה, היא קרובה שלי; אך לא היא מיוחסת משום קרבתה אליי, אלא אני מיוחס משום שאני קרובה'. וכשנכנסה אל הרבי, קם הרבי בפניה".

ואז הבנו למה קם אבא בפניה. לאמתו של דבר רחש לה כל אחד את הכבוד הראוי משום שעוררה דרך ארץ רבה בכולם.

דרך ארץ גדולה ותודה עמוקה אנחנו חבים ליהודי מעורר הכבוד ר' יענקל רינגל, ידיד נפש של אבי. הוא היה אורח תדיר ואהוב בביתנו.

בתקופת מלחמת האזרחים הפולנית-אוקראינית, כששרר מחסור גדול באמצעי מחייה, היה מביא לנו מעת לעת סוכר מן ההקצבה שקיבל להכנת סוכריות. גם אצלנו הילדים הייתה השמחה גדולה כשבא ר' יענקל רינגל, משום שלא שכח גם אותנו, והביא לכל ילד את חלקו בסוכריות. אבי שמח תמיד לבואו, כי אהב לחטוף עמו שיחה חכמה. הבנים היו הטובים בחברים ולמדו יחד.

בימי הפלישה הפולנית-אוקראינית, כשהתחוללו קרבות יום-יומיים, קליעי הירי נפלו בכל בית, והסכנה להיהרג הייתה גדולה מאוד – באותם הימים, באחת השבתות, חדר קליע כזה לביתנו ופגע בקטיפת השטריימל שחבש אבא לראשו. שלושה-ארבעה סנטימטרים נמוך יותר, היה הקליע גורם למוות ודאי.

למחרת, ביום ראשון, בא אלינו ר' יענקל. כששמע על המקרה וראה את הנקב בשטריימל, נותר כמאובן נוכח הנס שקרה לאבי. הוא נטל את הטלית והתפילין של אבי ואמר: "אתה הולך אתי מיד עם כל משפחתך, רגע אחד לא תישארו כאן". במשפחתנו היו אז ארבעה ילדים.

משפחת רינגל גרה אז בבית למל ליברמן, בדירה אמצעית, בה סכנת קליעי רובה לא הייתה קיימת. גברת גליקל רינגל הנעלה והנהדרת, העדינה בגוף ונפש, מסרה לנו את חדר שינה שלהם בימי החורף הקר והכפור. היא דאגה לכל מחסורנו, בעת ההיא אפילו בכסף קשה היה להשיג אמצעי מחייה חיוניים. כילדה לא כל כך הבנתי את גדלות המעשה; אך היום, היום אני כותבת במלוא ההתפעלות על המשפחה המיוחדת הזאת, על מסירות הנפש שגילו כלפינו.

אזכיר מקרה דומה. ברווה מנו את הזמן לפי מספר השרפות בעיר. פעמים רבות שמעתי את סבא וסבתא מתווכחים בעניין אירוע כלשהו. הוא טען שהדבר היה לפני השרפה הראשונה, והיא לעומת זאת אמרה שלפני השרפה השנייה.

אגב, מן הקוריוזים הרבים בעירנו אני זוכרת עוד אחד. סבתא רבתא גולדה, אמו של סבא, ר' הרשלה השוחט, נכנסה פעם אל סבא ר' יהודה-יונה וראתה אותו כותב אַדֶרֶס [כתובת] על גבי גלויה, היא התפלאה מאוד וקראה: "ידעתי שאתה מסוגל לכתוב יפה יידיש, אך זה שאתה מסוגל לכתוב מִדֶרֶס בגויית, זה באמת פלא. בעבר היה יהודי, ר'

אשר דייטש, וכשמישהו נזקק לכתיבת מִדְרָש, שילם לו חצי גרייצר, והוא התעשר מזה".

אני זוכרת רק שלוש שרפות: בזמן מלחמת העולם הראשונה, כשהציתו הרוסים את רחוב היע'; בשנות ה-20 [של המאה ה-20] כשנשרף חלק גדול של זאמד; והשלישית, בחודש אלול 1932, כשנשרף ביתו של הדיין האצילי ר' שלמה שרנצל, שבא לרווה מאוֶלשיץ, במקום ר' יענקלה מליז'נסק. הוא נותר עם כל המשפחה ממש בחוץ. בדיוק שהתה אצלו בתו ההרה יוטה, שבאה ללדת אצל אמה. ריחם עליו ר' יהושע רוזנפלד, בנה של שיינדל של חיים-יעקב, ממשפחת רוזנפלד החשובה בעיר. הוא ואשתו פייגה – דודנית שלו, בתם היחידה של שרה בת ר' נחמן וילקר ושל וולוויש הויזר – הם הכניסו את כל משפחת שרנצל לביתם והחזיקו אותם אצלם תקופה ממושכת. הם היו קרובי משפחה.

אזכיר גם יהודי נכבד, למדן, שהיה חבר ילדות של אבי, יחד למדו, אך לימים נפרדו איש לדרכו השונה:

ר' עקיבא, בנו של ר' ברוך וסרמן. הוא היה סוחר. הוא ואשתו המיוחסת, שמוצאה ממגרוב, ממשפחת גרוימן הנכבדה, הקימו בית יהודי מסורתי ומודרני. היו להם ארבע בנות. הם העניקו לבנות חינוך משובח, ושלא כמשפחות רבות, הניחו להן ללמוד.

הבכורה, חברתי, אותה זכה להשיא לסוחר חכם ומוכשר, איצ'ה יוער מברזיל, עוד קודם למותו בטרם עת. היא העבירה לשם אחת מאחיותיה עם בעלה, החיים שם עד היום. בת אחת חיה עם משפחתה בישראל. לאם הנהדרת לאה ולבתה המחוננת הֶלה, כבר היו מסמכים וכרטיסי נסיעה באנייה לברזיל, הקדימה אותן המלחמה שפרצה, והן נספו למרבה הצער עם כל יהודי רווה.

לפני שנים אחדות, גם כן בטרם עת, נפטר למרבה הצער בעלה של פרלה, איצ'ה יוער.

בקלויז הישן לא נתנו לאבינו מנוח, תמיד הביאו בפניו סיפורים עלינו, הבנות, שאנחנו באות לאגודת התקווה לשיעורי עברית, שאנחנו שואלות בספרייה ספרים לקריאה. אף שדאגנו ונשמרנו לא לגרום לאבא עגמת נפש, בכל זאת הגיע הדבר לאוזניו ולא אחת קרע ספר, לא התכעס, רק שאל מה מחירו ושילם.

פעם, בהיותי בספרייה נכנס ד"ר מנדל, הוציא מכיסו צרור שטרות ומסר לאהרן הולנדר, גזבר לכל מטרה. כשהלך ד"ר מנדל שאלתי את הולנדר לאיזו מטרה נתן לו את הכסף. הוא השיב לי: למען קרן קיימת לישראל. שאלתי בתמיהה: "מה, ד"ר מנדל עצמו הולך לאסוף כסף?" הולנדר פרץ בצחוק ואמר: "הדוקטור נותן מדי חודש אחוז מסוים מהכנסותיו למען קרן קיימת. אינני יודע אם הוא נותן אחוז קטן מהכנסה גדולה או אחוז גדול מהכנסה קטנה, משום שבגלל הפעילות למען הכלל, הוא מזניח את הלשכה המפורסמת שלו, מה שהקטין את רווחיו".

צו דער

יודישער בעפעלקערונג

אין ראוא רוסקא.

אין ארץ־ישראל האבען אראבישע באנדעס אויסגעהאקט צעהנ־
דלינגער טויזענדער בוימער, וואס זענען פערזעצט געווארען דורך
יודישע הענד. די יודישע בעוואלדונגען אחוץ וואס זיי מאכען ריין
דאס לאנד האבען אויך פערהאלפען צו פערבעסערען דעם קלימאט
אין געזונד צו מאכען די לעבענס־בעדינגונגען פון אלע איינוואהנער
אפילו פון די אראבער.

מיר זענען אמת אז סיי־ווער מיר זענען מיט שטארקע פון רוי־ צו־צוישער פערהיים רוצים וועס
מיר קענען בשותפות זה מיר טיען וועס לאזן אין ישוב. די פרוגרעסיוו טיען וועס לאזן פערבעסערן. ניבונן די סיכוכים נעם־אלעי־עשטען
קענען מיר יין מיר ושותפין וצמים וועס מיר ועלען קאנסטיטוציע פערזוכצען אונוי־ אויבי ז־כים אין ארץ ישראל וועס ישרוס
פון די פרוגרעסיוו פערטיכסטם

מאר יעדען איינציינען ארויסגעפרוביעטע בוים מוזען אין דאנפען מיר פערזעצען
דריי נייע, ראס איז די בעסטע תשובה, ווען מיר קענען געבען די מענשען־מערדער
אין די בוימער־פערניכטער.

אויך מיר אידען פון ראוא מוזען צוליענען א האנד צו דער גרויסער ארבייט. מיט
אסומע פון 10 גראשען א חודש, וואס יעדער וועט שפענדען לטובת דעם קק"ל קען
יעדער איד פערזעצען אייגענעם בוים אין הרצ' וואלד.

דורך א געמיינזאמער אנשטרענגונג פון ראוער
אידענטום וועט מיט דער צייט ענטשטעהען א בע
זונדערער וואלד אונטערן נאמען „חורשת רוה רוסקה"
וועלכער וועט זיין א אייביגער דענקמאל, אז די
ראווער אידען האבען זייער חוב ערפולט.

דער וועד קרן קימת לישראל

אין ראוא רוסקא

הלב מדמם כשנזכרים במשפחה, אבא ואימא, אחיות, אחים, ילדים וידידים.

הלב דואב על כל תלמידי החכמים ואנשי השם, ראשי הקהילה והמנהיגים, על כל היהודים הפשוטים של העיר.

אנחנו אבלים על כולם, ונזכור את כל הפעוטות שנהרגו, כל החיים שנכרתו, כל הקדושים שהשיבו נשמותיהם בייסורים בחורבן הנורא שפגע בנו.

תנצב"ה

מתוך הפרק: בית אבי ע' 396 – 400.

כל אחד נושא עדיין בלבו את חוטי הזהב שקשרו אותנו לבית הישן. אצל כל אחד מאתנו בוער במסתרים הגעגוע הכוסס למקום ההולדת, בו ראינו לראשונה את האור; בילינו באופן רומנטי את הנעורים.

משורר (דומני ל' יפה) שר על עיירתו: הנה אני רואה שוב את עיירתי הקטנטנה\ אני רואה את חלומי\ חלום נעורים שחלף...

בפרט שהעיירה על כל היקרים הקרובים, חרבה.

זכויותיי לכתוב על העיר רווה רוסקה שוות, משום שאשתי האהובה, הלה שיפר, מוצאה מרווה, ובמשך למעלה מארבעים שנות נישואין לא הייתה הנפה זרה לי. כשנפגשה אשתי עם ידידי נעורים שלה, הייתה רווה רוסקה נושא הזיכרונות השונים. הושפעתי מאלפי הזיכרונות שלה והאפיזודות, ודומני שאני עצמי הנני בן עירכם.

אך כפי שאומרים: אורח לרגע... יש גם לי מה לומר ואני אומר: עיר – מבצר של חסידות בלז – לפי לבושם ואדיקותם, נתעורר רושם שהם שולטים בעיר. אך כשנוצר קשר עם הנוער המקומי נחשף עולם שונה לחלוטין: צעירים ליברלים וציונים, בעלי מבט ברור על אירועי עולם ודאגה להישגים יהודיים חברתיים. ניתן לבלות אתם, לשוחח על נושאים מעניינים ולזכות בתענוג רוחני.

לאחר הגירתי, בשנת 1930, לאורוגוואי, לעיר מונטווידאו, נפגשתי עם מספר ניכר של צעירים מרווה וסביבתה. ניכרה אצלם אותה דינמיות בבניית החיים היהודיים המקומיים: אגודות ציוניות, חיי קהילה. הם היו פעילים בכל התחומים של הקמת מוסדות כלכליים פיננסיים, שהביאו במרוצת הזמן תועלת רבה וכבוד לחברה היהודית המקומית. הצטיינו במיוחד איצ'ה הולץ ובריש מרגוליס, האחרון ייסד בית דפוס יהודי מודרני. הוא היה מו"ל ועורך שבועון "המזרחי" "דער מאמענט".

זלמן באך-ליינוול, עסקן פעיל במוסדות שונים של הגירה וסיוע.

ככלל מעמדו החומרי של היישוב היהודי המקומי, טוב. יוצאי רווה תופסים מקום של כבוד בתעשייה ובמסחר. ילדיהם אנשי מקצוע:

רופאים, עורכי דין. בנו של לייזר ברגר, יעקב ברגר, הוא פרופסור באוניברסיטת מונטווידאו.

בבואנוס איירס, לעומת זאת, יש בני רווה מעטים. חייתי שם למעלה משלושים שנים ופגשתי מספר לא משמעותי, ומצבם החומרי לא איתן. למעט איצ'ה מונדשטוק, שיש לו כאן אחות, שושנה רובנר. לבנו של מונדשטוק, מוטל, הייתה משרה בכירה בתכניות הטלוויזיה. בחור מחונן בעל אינטליגנציה גבוהה. לאחרונה הוא ממלא תפקיד מוביל באחת ההוצאות הספרדיות-ארגנטיניות הגדולות ביותר. יוסל אוירבך-פרנקל ואשתו סבינה, אנשים אינטליגנטים ופעילים בחיים היהודיים הלאומיים. היא פעילה באופן מיוחד בוויצו.

בערי הפרובינציה הגדולות של ארגנטינה סנטו פה, רוזריו, חיים בני רווה רבים יותר, בהם משפחת הלפרין, כמעט כולם במצב טוב.

אני סבור כי פרק דרום אמריקה נסתיים לדידי, לאחר שעלינו לפני ארבע שנים לארץ הנכספת, ישראל, בה השתרשו ילדינו שנים קודם לכן.

בואנו לכאן היה לנו בגדר הפתעה וסיפוק, כשפגשנו בני רווה רבים, בלא עין הרע, שהספיקו לעלות בעוד מועד, לפני החורבן. זו הוכחה שרעיון ציון היה אצלם אידאל חיים, שהגשימו. משמחת עוד יותר העובדה, שהם וילדיהם הכו שורשים בבניית המדינה.

מתוך הפרק: תפוצות ע' 457 – 458.

גימפל יוסט **בני עיר בקנדה**

גם בקנדה מצויות משפחות אחדות מבני עירנו. לאחר האסון הגדול הסתדרו שם עוד משפחות אחדות: וולפוס, קלוגר, גם בת של אברהמצ'ה אדל, בת של ישראל וקסמן וכו'.

במונטריאול גרים לייבוש גרטל, עסקן ציוני פעיל לאורך שנים, חיה שם גם אשתו המנוחה שלומצ'ה פרייהייטר; האחים מאיר ופסח שפירא, נטע רוקר ואשתו לאהצ'ה כץ ועוד אחרים.

בטורונטו גרות האחיות ביליג (גיסותיו של לייבוש ובר) ואידה פוגל-ריביטוור.

ברג'יינה [Regina] גרים בני שפירא ואשתו אסתר. בני הוא עסקן מוכר וידוע כל שנותיו. פעיל מאוד במגבית המאוחדת, יושב ראש של מוסדות שונים בעיר. הוא פעיל גם ב"התאחדות פועלי ציון". בשנים 1960-1959 שימש יושב ראש הקהילה. ביקר פעמים אחדות בישראל, בה גרה בתו הנשואה. נדבן גדול למען ישראל ולמען מוסדות שונים ברג'יינה.

בביקוריו בישראל מתקבלים הוא ואשתו תמיד בחמימות רבה בידי אישי מדינה שונים.

מתוך הפרק: תפוצות ע' 458.

אליהו-זליג אלטנר ניו יורק **הבית החדש**

קשה לשכוח את הבית בו נולדת, את שנות הנעורים. בכל מקום בו אֶמצא ניצב הכול לנגד עיניי.

באתי לאמריקה ב-1927, כבר חלפו למעלה מארבעים וחמש שנים, אך לא שכחתי את שנות הנעורים. הן חקוקות בזיכרוני.

שרתי אצל חיים החזן עם אברהמלה קלאג, איצ'ה גְליס, הרשל אייזן, משה שכטר ואחרים. הופענו בקונצרטים בסביבה.

בשבת היינו יוצאים לטייל ביער וולקוביצה, והשקצים היו מיידים בנו אבנים. גם בבית הספר הפולני בו למדתי, נאלצו התלמידים היהודים להתגונן לא אחת.

הייתה עיר של הרבה טוב, אנשים שונים ונוער אינטליגנטי.

לא ניתן לשכוח את יום השוק שהתקיים מדי יום שני. איכרי הסביבה היו באים העירה למכור את תוצרתם ולקנות את צורכיהם אצל החנוונים היהודים שהתרכזו בעיקר ברינג [כיכר השוק].

בקיץ, בימים החמים, נהגנו ללכת אל הנהר לרחוץ ולצנן את גופינו.

כאן באמריקה, אני יושב ראש איגוד יוצאי רווה כבר שנים אחדות. בבית הישן חשתי שאני בין קרובים, כאן אנחנו רק מספר. לכן מוזכרות שנות הנעורים בגעגועים רבים גם כיום.

מתוך הפרק: תפוצות ע' 458 – 461.

שמואל (סם) אסיג ניו יורק **זיכרונותיי מרווה בשנת 1906**

הוריי גרו בעת ההיא בכפר סמוך לצ'ישנוב. נסעתי ברכבת מלובצ'וב לרווה. זה היה באחד מימי חמישי. באתי לרווה לפנות ערב. שכרתי מרכבה בעשרה גרייצר ונסעתי לרווה. נסעתי להיפרד ממשפחתי, מאחותו של אבי, מָלה שטיינבך.

לדודי היו עוד שני אחים, נטע [נתן] ואברהמצ'ה שטיינבך, ושתי אחיות.

דודי שמאי, היה בעל-בית, יהודי עשיר, נותן צדקה. הוא גר ברווה.

ביום שישי לפנות ערב, לקראת קבלת שבת התכונן דודי ללכת עם בנו יושע לבית הכנסת להתפלל. הוא לבש את הבֶּקֶשֶׁה ממשי עם שטריימל צובל; בן דודי חבש מגבעת קטיפה. אני, נער כפר ללא פאות, במעיל קצר ובמגבעת צמר, הצטרפתי אליהם. לדודי היה מקום ליד כותל המזרח. אני נשארתי לא רחוק מן הדלת. כולם הביטו בי ושאלו מי אני. אמרתי להם כי שמאי הוא דודי, ובאתי להיפרד כי אני נוסע לאמריקה.

בשובנו מבית הכנסת הביתה היה הבית מואר יפה בנרות השבת בפמוטי הכסף. השולחן מכוסה בחלות יפות. דודתי מָלה חילקה לכולם דגים, מרק עם אטריות. לאחר הסעודה השופעת שרנו זמירות.

כשאני כותב עכשיו שורות אלה, נדמה לי שהכול מתרחש כעת.

בשבת בבוקר שוב הלכתי לבית הכנסת. לאחר הצ'ולנט ופשטידת האטריות יצאתי לרחוב לראות את רווה. סמוך לראטהויז – יהודים רבים בבגדי שבת, נשים בפאות, נערים ונערות מטיילים סביב לראטהויז, האווירה – אין לתאר.

לאחר השבת נפרדתי מהם ונסעתי הביתה להתכונן לנסיעה לאמריקה.

מתוך הפרק: תפוצות ע' 461.

שמואל (סם) אסיג ניו יורק **חברת בני לוי יצחק אנשי רווה רוסקה**

פעילותי בחברה

בשנת 1911 הפכתי חבר באגודת יוצאי רווה רוסקה. בשנים הראשונות לשהותי באמריקה לא נטלתי כל חלק באספות.

באגודה היו אירועים שונים. היא גדלה. לכל אספה באו עוד חברים. נתהוו קבוצות שלא הסכימו עם מנהיגי האגודה.

נזדמנה שעת כושר, האגודה ביקשה לבצע משהו, אמר לי אחי עובדיה לבוא לאספה הבאה. באתי והצבעתי למען האגודה. כך התחלתי לגלות עניין והלכתי לאספות רבות.

בזמן האספה, כשעמדו למנות נושאי משרות חדשים לשנה הבאה, הציע איצ׳ה גֶבל, חבר פעיל באגודה, את מועמדותי לתפקיד המשנה ליו״ר האגודה. באספה הבאה נבחרתי, כך נעשיתי פעיל. במשך חמישים ותשע השנים, הייתי פעמים אחדות היו״ר. עכשיו אני מזכיר הכספים. כבר רוצה הייתי לנוח, אך אין מי שיקבל את התפקיד.

יש לנו התחייבויות מסוימות כלפי החברים, ואני חייב להמשיך כל עוד ייתן לי ריבונו של עולם כוח לעשות זאת. אין לנו פגישות. המבוגרים יותר אינם מסוגלים לבוא, והצעירים יותר אינם רוצים לבוא. באגודה שלנו שמונים חברים עם משפחות ושלושים וחמש אלמנות. תפקידי לדאוג שהכול יתנהל כשורה לטובת כולם.

אזכיר, שורה שלמה של בני עיר היו פעילים, במיוחד לייבוש מורגנשטרן ודוד פארב.

מתוך הפרק: תפוצות ע׳ 462.

האגודה, המכונה "חברת בני לוי יצחק אנשי רווה רוסקה", נוסדה ב-5 במאי 1900 בידי משה נויר, יושב הראש הראשון היה דוד אוהר.

נוכל לשער בקלות את המטרה והסיבה שהובילו לייסוד החברה. האנשים, שהיגרו בסוף המאה ה-19 מסיבות שונות, באו לכאן עירומים ויחפים, בחוסר כל.

בעת ההיא לא באו ממקומותינו קבוצות, חבורות מהגרים. האנשים שבאו כיחידים היו גלמודים. בנוגע לחברה, שווה העיר הגדולה לקטן בכפרים. לא נוצרת כל כן מהר שייכות זה עם זה. אפשר לגור עם אנשים בקומה אחת עשרות שנים ולא להכירם. הבדידות הייתה רוחנית וחומרית. לא היו אז ארגוני סיוע כמו ג'וינט והיאס.

המזל היחיד היה שהמהגרים התרכזו בסביבה אחת, זה אפשר לגלמודים להתארגן ולייסד אגודה, על מנת שלא יחושו כה אבודים וגלמודים. ניתן אפוא לומר שהמטרה הייתה חברתית טהורה. הם הרי היו אנשים מעיר אחת, בעלי רמה תרבותית אחידה פחות או יותר. נזקקו זה לזה. איחדו אותם גם הגעגועים לבית הישן, לעיירה בה נולדו. היו מסוגלים לבטא את הגעגועים רק בפני אנשים מאותה עיירה. אפשר היה לחלוק רשמים מן הבית הישן.

נראה שהמהגרים בעת ההיא באו עם מטען מסוים של יידישקייט, בניגוד להגירות הבאות, שהיה בהן אלמנט רדיקלי גדול, ובגלל בורות הפגין עזות פנים כלפי יידישקייט.

שם החברה מעיד על כך, כי השם לוי יצחק היה שם הרב של רווה, שכיהן לפני ר' בריש רפפורט. נראה שהוא חי דור אחד קודם, ושימש רב עד ראשית שנות השבעים של המאה ה-19. הרב ר' בריש רפפורט היה רב ברווה כשלושים שנים ונסתלק בשנת תרס"ד.

די ערשטע גרינדער פון דער ראוער „סאסיטי" אין ניו־יארק

המייסדים הראשונים של החברה בניו יורק

החברה קיימת כבר כשבעים שנים. מובן מאליו כי בין המשימות בעת ההיא, חוץ מן החברתיות, הייתה צדקה. סיוע לנזקק. והיו ודאי כאלה שנזקקו לכך. כפי שכבר הודגש לא היו בעת ההיא ארגוני סיוע גדולים. הפעילות התמידה במשך כל הזמן.

בימים כתיקונם סייע כל אחד למשפחתו בבית הישן, והחברה תמכה בענייני הכלל בבית הישן. גם לאחר מלחמת העולם השנייה הושיטו יד עוזרת לשורדים שנזקקו לכך.

תיזכר פעילותם רבת השנים של החבר משהלה כץ ואחרים, במיוחד בעת מלחמת העולם השנייה ואחריה. הם לא נחו, על מנת לעזור לבן עיר שורד.

לפעילויות אלה נוספה עשייה מאורגנת למופת של חסד של אמת, מה שבבית הישן עשתה החברה קדישא.

לאחרונה פסקה העשייה החברתית, כי המהגרים הוותיקים היגרו לסביבות אחרות, וזרם מהגרים חדש אין. הבית הישן חרב.

המשימה הראשית של החברה כיום, היא חסד של אמת. החברה התנהלה תמיד באופן דמוקרטי. באספה כללית נבחרת נציגות וכולם משרתים את האגודה במסירות וביושר.

לאחרונה מתכווץ הכול, האנשים הזקנים הולכים בדרך כל חי. היום יש עוד קומץ קטן המקיים קשר עם ארגון יוצאי רווה בישראל, זה מוסיף כוח לקיים את האגודה. תוספת חדשה של בני עיר, כמו בשנים קודמות, אין.

היה לחברה בית מדרש משלה עם ספרי תורה. הכול היה פעיל כל עוד התפללו אנשים בסביבה אחת. היום מוחזקים הספרים בידי חברה אחרת.

במצב זה הכול בהתפרקות. עם הזמן לא יישאר דבר, ולא יכול להיות אחרת. גם בישראל לא יתקיים הארגון לנצח. הדבר היחיד שיכול אפוא להישאר הוא ספר הזיכרון שמתעתדים להוציא. ספר הזיכרון יישאר זיכרון עולם לחיים היהודיים בעיירה הקטנה רווה רוסקה, מקום

שממנו לא יבוא עוד כל זרם של חיים חדשים, לא לישראל ולא לאמריקה.

הנחמה היחידה אפוא היא לבנות, כאן בישראל, חיים חדשים ולהמשיך את המסורת היהודית הישנה. במקום העבר, שאנחנו מתקשים להיפרד ממנו, יהיה לנו עתיד בהיר וזוהר שימשיך לחשל את שלשלת הזהב לעבר העתיד הרחוק.

החברה קיימת עדיין בזכות עשייתו חסרת הלאות של שמואל אסיג ויושב הראש שלה אדי [אליהו-זליג] אלטנר. שמואל אסיג הוא בעל ניסיון עשיר בניהול חברה כזו ויש לו לב טוב. הוא מבקש לתמוך. נחוצים אנשים כאלה, ולא תמיד יש בנמצא. הוא כבר בלא עין הרע כבן שמונים וחמש. הלוואי שיהיה בריא ויוכל להמשיך עוד שנים ארוכות בעשייתו למען החברה שלנו. מקצועית כבר איננו עובד ויש לו פנאי למעננו.

יושב הראש אדי אלטנר הוא איש טוב לב. רוצה היה לעשות כל מה שניתן. הוא אדם אידאלי, מתמסר גם לארגונים אחרים. מביא תועלת רבה לחברה.

אין מה להתבייש ב-70 שנות עשייה של החברה וגם לא ביוצאי עירנו. תמיד נמצא מישהו להטות שכם. הייתה כתובת לפעילות למען הבית הישן. קנו אגרות חוב רבות של ישראל, מסייעים למי שניתן. במיוחד סייעו רבות לרב ר' מאיר רפפורט בכסף וחוץ מזה בכבוד ובהערכה.

המלאכה שהושקעה בחינוך הילדים לא אבדה כשיצאו לעולם הגדול. הם תרמו לבניין הגדול – שקראו לו רווה רוסקה – עצים למדורה, כדי שהדורות הבאים יוכלו להתחמם. איש אינו רוצה להתחיל היסטוריה של ההווה ולהוציא את פרק רווה רוסקה מן השלשלת ההיסטורית הארוכה. היסטוריה כזו תהיה מזויפת ומלאכותית.

מתוך הפרק: תפוצות ע' 463 – 465.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, כשהחלו גם יהודי רווה להגר לארצות שונות ברחבי העולם, באו בני עיר רבים שלנו לאורוגוואי והתיישבו בעיקר במונטווידאו. כאן השיגו לעצמם, בעבודה ומסחר, עמדות כלכליות, הקימו משפחות, בנו בתים. גם אני בכללם.

נולדו לנו ארבעה בנים. הבכור, שמשון, סיים לימודי רפואה ועלה עם אשתו קלי לבית וילנסקי לישראל. הבן השלישי, מיכאל, נסע גם הוא לסיים לימודיו בישראל, שם התחתן והוא מאושר ומרוצה. הבן השני, שאול עם אשתו וילדו, וכך גם בן הזקונים ישראל-יונה, שנולד בשנת הקמת מדינת ישראל, מתכוננים לעלות לישראל ולהצטרף אל אחיהם.

המסורת והתורה שקיבלנו ברווה השפיעו על חיינו ופעילותנו בחיים היהודיים גם כאן, באורוגוואי. לי היה הכבוד להיות ראש הקהל במונטווידאו, נשיא התנועה הרוויזיוניסטית, חבר דירקטוריון ומזכיר ראשי של הבנק היהודי הלאומי "בנקו פלשתינה אורוגוואי", משתתף במגבית קרן היסוד, בוועד בונוס, במושב הזקנים, מזכיר הוועד המקומי של ג'וינט והיאס, גם משנה ליו"ר הארגון הציוני הארצי באורוגוואי, שימשתי גם ציר לקונגרס הציוני העולמי ה-29 בשנת 1951. חונכנו לכך בבית שהיה וחרב, רווה רוסקה.

למונטווידאו היגרה קבוצה קטנה מן הבית הישן. נזכיר חלק מהם, שאינם בין החיים עוד: ר' טודרוס מרגליות ולאחר מכן אחיו בריש. בריש היה חבר מועצת הקהילה, ובמשך שני עשורים מו"ל השבועון הדתי "דער מאמענט". זמן-מה עוד ניהלו ילדיו, הבן יצחק והבת פייגה, את העבודה, אך לאחר מכן לא יכלו להמשיך, וההוצאה פסקה.

נח שטיינפלד היה שנים רבות חבר מועצת הקהילה, שיתף פעולה בקופת ההלוואה שממנה צמח בנק פלשתינה, ועד לימים האחרונים שימש גבאי ראשון בבית הכנסת. ביתו היה פתוח לכל אחד. לבית העסק שלו העניק את השם: רווה רוסקה. ביטוי הוקרה ולזכר עיר הולדתו.

לייזר ברגר (ריטנר), היה לו בית מסחר מצליח לספרים והיה חבר פעיל בוועדת קרן קיימת.

ייבדלו לחיים כמה מקומיים ותיקים: זלמן ליינוול-בן, בא לכאן מגרמניה לפני מלחמת העולם השנייה. עבד כמנהל קואופרטיב המסחר היהודי, לאחר מכן שימש בא כוח ג'וינט והיאס, חבר מועצת הקהילה, מושב הזקנים, בית הילדים, ופעיל בקרב יהודים גרמנים באורוגוואי.

אברהם ליברמן, היה מזכיר "פועלי ציון-התאחדות", מזכיר המשרד הארצי של קרן קיימת, ציר לקונגרס הציוני העולמי.

ישעיה שפארר, חבר הציונים הכלליים, חבר מועצת הקהילה, חבר בנק פלשתינה.

שיע שפארר ואשתו, באשה ליברמן, עזבו אותנו ועלו עם ילדיהם לישראל.

רוחה של רווה רוסקה והחינוך שלה, שספגנו ולקחנו עמנו במטען החומרי הדל שלנו, מרוממים את חיינו ומשפיעים עליהם בכל המקומות ועל פני כל דרכי הנדודים אליהן הוביל אותנו הגורל.

מתוך הפרק: תפוצות ע' 465 – 466.

י[חיאל] מייזלס אנחנו האחרונים – שיר, לא תורגם

במקום גלעד

תצלומים משנת 2001 באריבות משה ירונסקי, סופר ל יהודי שהתיישב ברוזוו חסקה בשנת 1953, שהמצבות רומזו ביוזמת ארגון בוינט

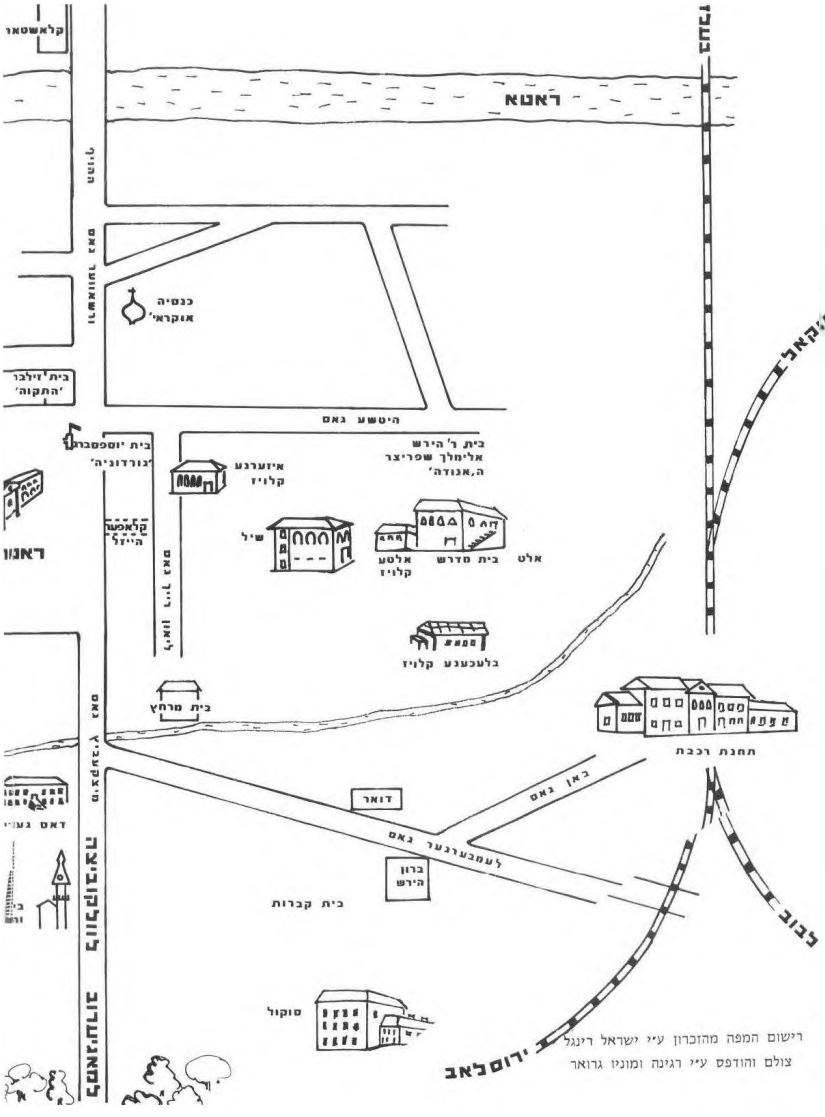

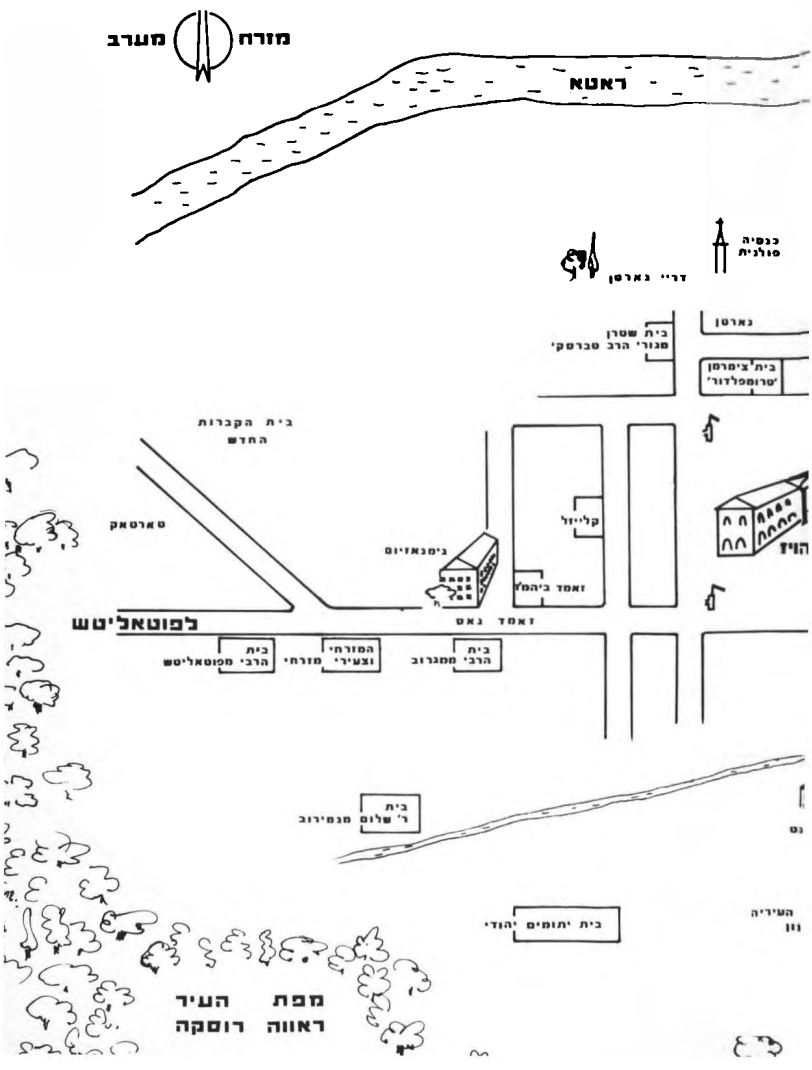

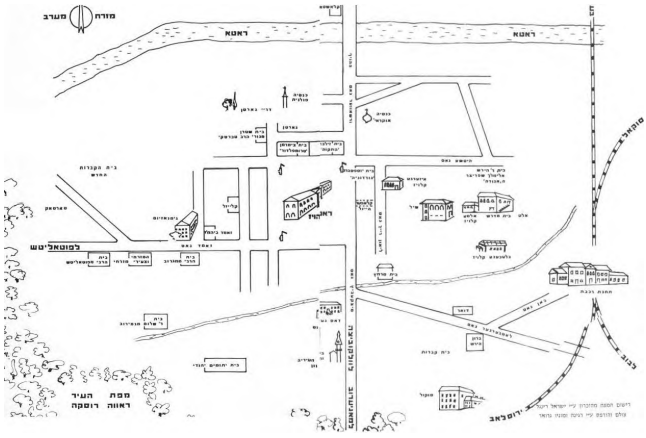
קישור לאתר הנצחה, בתי הקישורים בסוף הקובץ

מפה

רישום המפה מהזכרון ע"י ישראל רינגל
צולם והודפס ע"י רגינה ומוניו גרואר

מזרח
מערב
ראטא
כנסיה
סולנית
דרכי נארטן
נארטן
בית שטרן
מנהרי הרב טברסקי
בית ציפרסן
'טרומפלדור'
בית הקברות
החדש
טאטאק
קלייזל
בימה
זאמד ביתמל
זאמד נאט
לפוטאליטש
בית
הרבי מפוטאליטש
המזרחי
וצעירי מזרחי
בית
הרבי ממגרוב
בית
ר' שלום מנמירוב
בית יתומים יהודי
מפת העיר
ראווה רוסקה

מזרח
מערב
ראנא
ראנא
לפושאליטש
מפת העיר
ראווה רוסקה

תוכן עניינים

לתולדות היהודים ברווה רוסקה

נחמן בלומנטל	רווה רוסקה והסביבה	6
יחיאל מייזלס	על החיים ברווה	14

זיכרונות, דמויות, הווי

יחיאל מייזלס (י' קסל)	שני מסמכים	26
ה' גרף	לזכר ד"ר יוסף מנדל הי"ד	33
משה כץ	עסקנים ציונים חשובים בעיר	35
חיים ראטהויז	המשפחה הציונית – אדל	39
צבי (הירש) הברמן	זיכרונות עבר	41
יצחק דאקס	זיכרונות עבר	48
נחמן בלומנטל	מוסדות	62
משה וייס	ניסיון שלא צלח לארגן בית ספר עברי ב-1913	69
משה-יעקב שטיינפלד	חיי התאטרון היהודיים ברווה רוסקה	70
זיינוול ליברמן	לזכר חברים	76
יעקב מצגר	זיכרונות נעורים	79
בן-ציון פרידמן	מאפיינים	91
יחיאל קסל [מייזלס]	חסיד בלז עוטר בצלב החירות...	96
אשר רובין	חלק מכתבותיו של אשר רובין	99
לאה רוזנצווייג-קרמר	האופה מנארול	102
לייבוש גרטל-וולף	צרור זיכרונות מביתי הישן	105
מ' י' שטיינפלד	ארבעה-עשר הקולות ההיסטוריים	107
אליעזר רכס	ההכשרה שלי	110
יוסף פרנקל-אוירבך	מימי עבר	111
משה גרובר-אקסלר	סוחרים יהודים... נגד גרמניה הנאצית	112
נפתלי דונר	בלז'ץ ורווה רוסקה	113
חנה טיסר	יהודים כאורחים בחתונת הנסיך סאפייהא	116
ברוך המרשמידט (קסלר)	דמדומי המאה ה-19 ושחר המאה ה-20	119

הסביבה

חיים ראטהויז	יהודים בבלז'ץ	121
צבי לנגנאור	זיכרון לעיירתי מגֻרוב	125
אפרים שרייבר	מגֻרוב	129
דוד הלפרן	קמיונקה וולוסקה	142
מקס הלפרן	היה הייתה עיר רווה	144

השואה

מלך ראוויטש	בימי דין	146
אליעזר אונגר	רווה רוסקה ובלז'ץ על מפת אתרי ההשמדה	151
יהושע וולפוס	מה שעבר עליי	154
אברהם קלאג	כך אבדה רווה רוסקה היהודית	181
חיים שפאצר	סופה של עירי רווה	191
דן ברגר	זיכרונות למען הדורות הבאים	209
כתריאל רוזן	מחנה ינובסקי בלמברג	229
לאה רוזנצווייג-קרמר	יהודי עירי שנכרתה	231
אלכסנדר-שמואל שטורך	בין פרטיזנים	236
וולף סמבול	תמצית מיומני	250
בן-ציון פרידמן	מה שעבר עליי ועל בתי	253
פרנצישק ולך	עדות של לא-יהודי...	261
איצ'ה יוסט	בהולנד ערב ההשמדה	268
מלך צינס	זיכרונות	272
יחיאל מייזלס	במאבק החיים	274
נתן צימרמן	שורד יחיד	299
ישראל זאץ	בחורי רווה בצבא הרוסי בשנת 1941	301
רות השכל	איך ניצלתי	303
עדה וייקסלבוים	הכיבוש הגרמני	306
יחיאל מייזלס	רווה רוסקה, עמדת השמדה...	310

בית אבי

איצ'ה דאקס	משפחת דאקס	314
נפתלי רוזנפלד	משפחת רוזנפלד	316
הלה שיפר-לב	זיכרונות ומציאות	318
בלומה רובין-שוורט	ביתי	320

תפוצות

לייב לב	רווה רוסקה בעבר	327
גימפל יוסט	בני עיר בקנדה	329
אליהו-זליג אלטנר	הבית החדש	330
שמואל (סם) אסיג	זיכרונותיי מרווה בשנת 1906	331
שמואל (סם) אסיג	חברת בני לוי יצחק אנשי רווה רוסקה	332
חיים ראטהויז	החברה בניו יורק	333
איצ'ה ארדמן	יהודים יוצאי רווה באורוגוואי	337

קישורים

ספר רווה רוסקה הסרוק באתר Yiddish Book Center

https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc313960

ספר רווה רוסקה הסרוק באתר הספרייה הציבורית בניו יורק

https://digitalcollections.nypl.org/items/e2d06380-42bb-0133-933a-00505686d14e/book#page/1/mode/1up

קישור למאמרו של אליעזר אונגר בעיתון הצופה

http://jpress.org.il/Olive/APA/NLI_heb/?action=tab&tab=browse&pub=HZH&_ga=2.69291600.17216

רווה רוסקה באתר השטעטל הווירטואלי

https://sztetl.org.pl/he/towns/r/856-rawa-ruska

קישור לאתר הנצחה, מצא ושיתף משה ירונסקי

https://www.google.co.il/maps/place/Holocaust+Mass+Grave+Memorial/@50.2322955,23.6073585,3a,75y,90t/data=!3m8!1e2!3m6!1sAF1QipOfF84TE4qUG1a9E0wNStn-XNwXoVLIw3T50qbj!2e10!3e12!6shttps:%2F%2Flh5.googleusercontent.com%2Fp%2FAF1QipOfF84TE4qUG1a9E0wNStn-XNwXoVLIw3T50qbj%3Dw203-h151-k-no!7i4032!8i3016!4m5!3m4!1s0x473b35633fd5e747:0x8a18d8c2155a8fac!8m2!3d50.2322957!4d23.6073587?hl=i